

Bezdn Anikó
A VADÁSZAT TERMÉSZETVÉDELEMI VONATKOZÁSAI

1. Bevezetés

Az állam társadalmi és gazdasági rendjének biztosítása, a célok megvalósítása szabályozást tesz szükségessé. A jogi szabályozás befolyásolja az ember és a környezet kapcsolatát, így a vadászat szabályozásával is elősegítik, hogy a természeti örökségünk, környezeti értékeink megőrzése megvalósulhasson. A vadvilág és az erdő, mint élőhely védelme folyamatos fejlesztése közügy, amely minden állampolgár feladata. A természeti erőforrások bölcs használata is közös feladat. Fontos a biodiverzitás elvét hangsúlyozni - így ezzel a természethez közel álló vadászokat, íjászokat, solymárokat, madarászokat... - minden természetvédő embert mozgósítani lehet a természet pótolhatatlan értékeinek megőrzésére.

A környezet és életminőség szorosan összefügg egymással, a jognak így a természetvédelem keretében is igen sok feladatot kell megoldania.

A szabályozásnak érvényt a legtöbb esetben önkéntes jogkövetéssel, megelőzéssel, esetlegesen hatósági ellenőrzéssel, szankcionálással szerezhetünk.

A vadak éppúgy, mint az ember környezetben élnek, ezért a vadászati jog témaköre sem választható el a természet védelmének szabályaitól, valamint az egyes állatok védelmére vonatkozó szabályokat is össze kell mindenképpen hangolni. Az állatvédelmet minden állatra ki kell terjeszteni, így a háziasított és vadon élő állatokra is.

A vadászat egy sajátos életforma és önként vállalt felelősség, mely a vadász és a vad, a vadász és a természet, valamint a vadászok és nem vadászok sokszínű és bonyolult kapcsolatrendszerének egészére kiterjed.

2. A vadászat és egyéb szabályozási területek rendelkezésinek összefüggései

2.1. A vadászati jog hatályos szabályozásának néhány kérdéséről

A megelőző évtized vitái és jogszabálytervezetei több tekintetben is tisztázták az erővonalakat, valamint hozzájárultak az erdészet, a vadászat és a természetvédelem szakmai és érdekképviselői szerveinél tevékenykedő személyeket érintő vadászati jogi fejlődéshez és együttműködés elősegítéséhez.

A többször módosított **1996. évi LV. tv. a vad védelméről, a vadgazdálkodásról, valamint a vadásatról – rövidítve Vtv.** a „saját jogon” való vadgazdálkodás gyakorlását 3000 hektár egybefüggő, vadgazdálkodására alkalmas terület meglétéhez kötötte.

Az ennél kisebb területek tulajdonosainak-birtokosainak földtulajdonosi közösséget kellett létrehoznia, amely közgyűlésen dönthet a vadászati jog hasznosításáról.¹ A 3000 hektáros méret természetesen vitatható, mivel indokolt lett volna a területnagyság eltérő meghatározása az apróvadás és nagyvadás területeken. További támadási pontja a törvénynek az, hogy a földtörvény irányadó rendelkezési szerint maradt egy fő vonatkozásában a legfeljebb 300 hektáros területi korlát. Az új törvény szellemében kialakított vadászterületek száma nőtt, így

¹ A hasznosítás történhet saját maguk gyakorlásával, vagy bérbeadás útján is.

nagyságuk többségében csökkent, ám ez nem baj, mert könnyebben átlátható területen a jó vadgazda kellő szakértelemmel meg tudja valósítani a minőségi szemléletű vadgazdálkodást. Újszerűsége a törvénynek nem elsősorban a vadászati jog földtulajdonhoz kötésében áll, hanem a vad életterének védelmét, vadgazdálkodást, vadászatot nemcsak gazdasági szempontok szerint való szabályozásában is.

Vadnak kell tekinteni a Magyarországon honos, előforduló, illetve átvonuló, a vadgazdálkodás szempontjából jelentős szabadon élő emlősállat- és madárfajtaikat. A vadfajok különböző csoportosítások szerint a következők: hasznos és kártékony vadfajok, védett és nem védett vadfajok, és nagyvadak és apróvadak. A földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszter – a természetvédelemért felelős miniszterrel egyetértésben – rendeletben állapítja meg a Magyarországon honos, előforduló, engedéllyel telepített, vagy átvonuló, természetvédelmi oltalom alatt nem álló nagyvadnak, illetve apróvadnak minősülő vadászható állatfajokat. A jelenleg hatályos vadászati törvény hatálya nem terjed ki azonban a természetes élő környezetben vadon élő, nem vadászható állatfajra, valamint arra a vadra, amelyet nem a vadászati jog hasznosítása érdekében tartanak bekerített helyen.

A Vtv. rendelkezéseinek végrehajtásával kapcsolatos részletes szabályozást a többször módosított 30/1997. sz. FM. rend. tartalmazza. Részletesen felsorolja a vadászható állatfajokat, a vadászattal kapcsolatosan feltétlenül szükség van szigorú korlátozó rendelkezésekre. Ennek kapcsán a vad védelmére vonatkozó szabályozás beolvad a környezetvédelmi jogi, természetvédelmi jogi- állatvédelmi és erdővédelmi szabályokba.

A törvény azonban a vitatott pontjai ellenére „európai” vadászati törvény, amely gondoskodik a vadállomány mint fenntartható természeti erőforrás megőrzéséről és tartamos hasznosításáról, tükrözi a vadászati és vadgazdálkodási hagyományainkat, valamint eleget tesz a hazánk által elfogadott nemzetközi szerződésekből eredő kötelezettségeknek is.

2.2. A vadászati jog és kapcsolata a környezet védelmével

A környezet védelméről szóló 1995. évi LIII. tv. – Kvt. – továbbiakban Kvt. preambuluma meghatározza, hogy az Országgyűlés a fentiekre tekintettel alkotta meg a szabályozást és céljaként fontos:

- az ember és környezete harmonikus kapcsolatának kialakítása,
- a környezet elemeinek és folyamatainak védelme,
- a fenntartható fejlődés környezeti feltételeinek biztosítása.

A törvény alkalmazásában a környezeti elemek meghatározásánál, és a környezet használatának szabályozásánál is általános keretet hoz létre a törvény a speciális szabályozás a vadászat rendelkezéseinek. A felelős magatartás gyakorlása kapcsán a felügyeleti kérdések kapcsán és az ügyész szerepköre tárgyalásakor is összehangolt szabályozást figyelhetünk meg a vadászatot szabályozó 1996. évi LV. tv. és az 1995. évi LIII. tv. rendelkezései között. Már a rendelkezések megalkotásának és elfogadásának időpontja is igazolhatja ezt a megállapítást.

A környezetvédelem a természetvédelemnél tágabb és olyan céltudatos, szervezett, intézményesített emberi tevékenység, melynek célja az ember tevékenységéből fakadó káros következmények kiküszöbölése, megelőzése.²A szabályozási rendszer kölcsönhatásaiban és összefüggéseikben együttesen nagyobb hatást fejt ki, mintha a rendelkezéseket külön-külön alkalmaznánk. A követő alkalmazás helyett pedig a megelőző szabályok hangsúlyozása szükséges.

A megelőzés szabályainak alkalmazása keretében szükségessé válhat annak vizsgálata, hogy az adott tevékenység

- a) hatásvizsgálat köteles, (előzetes és - vagy részletes) vagy

² *Környezet és természetvédelmi lexikon I-II. kötet Szerk.: Láng István Bp.2002-558.p.*

b) egységes környezethasználati engedély köteles.

A vadgazdálkodást érintő tervek kapcsán a 2/2005 (01.11.) Korm. rend. 1.§. (2) bek.-e rendelkezik arról, hogy környezeti vizsgálat [Kvt. 43. § (6) bekezdés] lefolytatása mindig kötelező - a (3) bekezdés a) és b) pontjában foglalt kivétellel - arra a tervre, illetve programra, amely

a) az 1. számú mellékletben szerepel,³ továbbá

b) az 1. számú mellékletben fel nem sorolt olyan terv, illetve program, amely

ba) a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halgazdálkodás, energetika, ipar, szállítás, közlekedés, hulladékgazdálkodás, vízgazdálkodás, elektronikus hírközlés, idegenforgalom, regionális fejlesztés számára készül, és keretet szab olyan tevékenységek vagy létesítmények jövőbeli hatósági engedélyezése számára, amelyek a környezeti hatásvizsgálatról szóló külön jogszabály mellékletében vannak felsorolva, azonban – e rendelet alkalmazása szempontjából – függetlenül az abban megadott küszöbértéktől és területi megkötéstől, vagy

bb) a külön jogszabályban meghatározott Natura 2000 területre jelentős káros hatással lehet.

Az 1.§. (3) bek. szerint a várható környezeti hatásuk jelentőségének eseti meghatározása alapján dönthető el a környezeti vizsgálat szükségessége [Kvt. 43. § (5) bekezdés b) pontja]

A részletes szabályokat a **hatásvizsgálatra** vonatkozóan a 314/2005 (XII.25.) Korm. rend. határozza meg a Ktv. rendelkezéseiben adott felhatalmazás szerint.

A 4. §. (1)- e megjelöli az érintett hatóságok körét, akiket a felügyelőség az előzetes vizsgálatba, mint a környezet- vagy természetvédelemmel összefüggő hatáskörrel rendelkező hatóságokat vonhatja be. A 12. számú mellékletben megjelölt szakterületekre kiterjedően az eljárásba

a) az 1. és a 2. h) pontban megjelölt szakhatóságot minden esetben bevonja;

b) a 2. pontban felsorolt szakhatóságokat - a 2. h) pont kivételével - csak akkor vonja be, ha a tevékenység következtében az a környezeti elem vagy rendszer hatásviselő lehet, amelynek védelme hatáskörükbe tartozik, azt érinti vagy olyan környezetveszélyeztetés fordulhat elő, amely elleni védelmet jogszabály feladat- és hatáskörébe utalja.

A 6. §. (1)-e szerint a környezeti hatásvizsgálati eljárás a *környezeti hatásvizsgálatra kötelezett tevékenységnek*

a) a környezeti elemekre (földre, levegőre, vízre, élővilágra, épített környezetre, ez utóbbi részeként a műemlékekre, műemléki területekre és régészeti örökségre is),

b) a környezeti elemek rendszereire, folyamataira, szerkezetére, különösen a tájra, településre, éghajlatra, természeti (ökológiai) rendszerre való hatásainak, továbbá

c) az előbbi hatások következtében az érintett népesség egészségi állapotában, valamint társadalmi, gazdasági helyzetében – különösen életminőségében, területhasználata feltételeiben – várható változásoknak az egyes esetek sajátosságainak figyelembevételével történő meghatározására, valamint a tevékenység ennek alapján történő engedélyezhetőségére terjed ki a 6-16. §-ok rendelkezései szerint.

Az 1. számú melléklet meghatározza, hogy környezeti hatásvizsgálat köteles tevékenységeket:

- vadaskert védett természeti területen és erdőterületen,

³ Agrárpolitika középtávú terve (1997. évi CXIV. tv. 2. §) van csak megjelölve. Kérdés, hogy ennek része-e a vadgazdálkodási tevékenység; - álláspontom szerint csak nagyon széles körben értelmezve lehetne erről szó

- erdőterület igénybevétele esetében nem termőföldként való további hasznosítás esetén 30 ha-tól, termőföldként való további hasznosítás esetén 50 ha-tól.

2. számú melléklet a 314/2005. (XII. 25.) Korm. rendelethez az egységes környezethasználati engedélyhez kötött tevékenységeket jelöli meg:

A megadott (termelési) küszöbértékek általában a termelési vagy a kibocsátási kapacitásokra vonatkoznak. Amennyiben egy üzemeltető több, azonos jellegű tevékenységet végez azonos létesítményben vagy azonos telephelyen, akkor ezen tevékenységek kapacitásának összegét kell figyelembe venni a küszöbértékkel történő összehasonlításnál.

Az általam vizsgált témában az alábbi tevékenységek kapcsolatát tudtam a vadászati tevékenységhez kapcsolni a mellékletből:

8. Bőrripar

Üzemek állati bőrök és nyersbőrök kikészítésére, ahol a kezelési kapacitás meghaladja a 12 tonna kikészített termék/nap értéket.

9. Élelmiszerripar

9.2. Élelmiszer-termékek termeléséhez kezelő és feldolgozó üzemek

a) állati nyersanyagokból kiindulva (tejen kívül) 75 tonna/napnál nagyobb késztermék termelő kapacitással,

10. Állati anyagok feldolgozása

Létesítmények állati tetemek és állati hulladékok ártalmatlanítására vagy újrafeldolgozására 10 tonna/napnál nagyobb kezelési kapacitással.

3. számú melléklete a 314/2005. (XII. 25.) Korm. rendeletnek a felügyelőség döntésétől függően környezeti hatásvizsgálat köteles tevékenységeket pontosítja:

Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás kapcsán:

1. pontban megjelölt

Birtokrendezés 300 ha-tól; védett természeti területen vagy annak védőövezetén 10 ha-tól, ha az nem csak a tulajdonviszonyok és a telkek méretének megváltozásával jár, és a birtokrendezési tervben a 3. melléklet 2., 3., 4., 6., 8., 9., 134., 136., 137., 138., 140. méretmegkötések nélkül értelmezett pontjai közül legalább három megvalósítása szerepel.

6. pontban megjelölt

Állattartó telep (ha nem tartozik az 1. mellékletbe)

- broilerek számára 100 számosállattól,
- tojók számára 200 számosállattól,
- sertés hízók számára 500 számosállattól,
- sertés kocák számára 150 számosállattól,
- egyéb állatok számára hígtrágyás technológia alkalmazása esetén 200 számosállattól;
- vízbázis védőövezetén, védett természeti területen vagy annak védőövezetén baromfi esetén 10 számos állattól, egyéb állat esetén 50 számosállattól

7. pontban megjelölt

Erdőterület igénybevétele

- nem termőföldként való további hasznosítás esetén 10 ha-tól,
- termőföldként való további hasznosítás esetén 30 ha-tól (ha nem tartozik az 1. mellékletbe)

8. pontban megjelölt

Faültetvény telepítése 30 ha-tól.

A felsorolásokat tekintve álláspontom szerint a lista feltétlen pontosításra szorul, elengedhetetlen további jogalkotói munkát igényel, különösen a vadgazdálkodási tevékenység speciális jellegére tekintettel.

A rendelkezések lényegi szabályait tekintve a hatásvizsgálat két szakasz helyett egy szakaszból fog állni. Azon tevékenységek esetében pedig, amelyek hatásvizsgálat és egységes környezethasználati engedélyezési kötelezettség alá egyaránt tartoznak, csak az egységes környezethasználati engedélyt kell a környezethasználónak beszereznie. A felügyelőség a környezethasználó kérelmére induló előzetes vizsgálati eljárásban fog dönteni arról, hogy a törvényt tevékenység környezeti hatásvizsgálati, vagy egységes környezethasználati engedélyezési, illetve más hatósági eljárás hatálya alá tartozik-e, és döntésében – szükség szerint – meghatározza az előzetes vizsgálati eljárást követően benyújtandó kérelem tartalmi követelményeit.

Az előzetes vizsgálati, valamint a környezeti hatásvizsgálati és az egységes környezethasználati engedélyezési eljárás részletes szabályait a Kormány a fenti rendeletben részletesen állapítja meg.

A környezetvédelmi felülvizsgálaton alapuló működési engedély megszerzésére irányuló eljárás feltételeit a Ktv. 73-76.§.-i pontosítják.

A meglévő tevékenységek esetében az engedély beszerzése a Ktv.-ben foglalt rendelkezések szerint indulhat:

- a) zöld hatóság kötelezése alapján,
- b) önkéntes teljesítményértékeléssel.

Az a) esetben a felülvizsgálat lefolytatásáig korlátozható a szennyező tevékenység. A zöld hatóság ellenőrzése felvetheti annak a lehetőségét és szükségességét, hogy más hatóság is bekapcsolódjon az eljárásba. (pl.: vadászati hatóság) Indokolt esetben meg is tagadhatja a zöld hatóság a hozzájárulása megadását, amely függő jogi helyzetet hoz létre, vagy előfordulhat, hogy a felülvizsgálat benyújtásáig hozzájárul annak a folytatásához.

Elkerülhetetlen azonban az alábbi felsorolt esetekben az eljárás lefolytatása:

- környezetkárosítás,
- környezetszennyezés,
- környezetveszélyeztetés esetében.⁴

A b) esetben a tevékenység gyakorlója észleli, hogy az általa gyakorolt magatartás engedélyköteles, vagy tervezése alapján előre látja annak növekedését, így saját érdeke a minőség tanúsítása, biztosítása.

Ebben az esetben is a vadgazdálkodás vonatkozó rendelkezéseinek betartása és a „zöld” eljárásokhoz való kapcsolása sok jogalkotási teendőt igényel, a részletfeltételek pontosításával.

2.3. A vadászati jog és kapcsolata a természet védelmével

A természetvédelem olyan céltudatos, szervezett, intézményesített emberi, társadalmi tevékenység, melynek célja a természet élő és élettelen értékeinek a feltárása, fenntartása, kezelése, megőrzése.⁵

A vizsgálandó két jogterület egymásra hatásánál a vadászatot befolyásoló *természetvédelmi alapelvek* kiemelését szeretném hangsúlyozni:

- a természetvédelmi kezelésnek megfelelő extenzív vadállomány fenntartást és a természet védelmét szolgáló állomány – szabályozást kell megvalósítani,

⁴ Pontosított felsorolás a Ktv. 74§ (1)-(2) bekezdésében találunk.

⁵ Környezet és természetvédelmi lexikon I-II. kötet Szerk.: Láng István Bp.2002-558.p.

- a vadászterületen csak természetes vadeltartó – képességnek megfelelő vadlétszám tartható fenn, amely lehetővé teszi a természeti és védett természeti értékek, természetes élőhelyek megóvását és az erdők bekerítés nélkül történő felújítását,
- a vadállomány kezelés, a természetvédelmi kezelés szerves része, és minden beavatkozást a természetvédelmi céloknak és értékeknek kell alárendelni.

A vadászterületen a vadászat nem cél, hanem a természetvédelmi kezelés része. A vad – a nem honos, faunaidegen fajok kivételével – csak kártételeinek megelőzése illetőleg mérséklése, állományának szükséges szabályozása céljából, továbbá állat-egészségügyi indokok alapján vadászható elejtéssel vagy befogással. A vadászat, mint a biológiai források egyik hasznosítási formája, fontos a Biodiverzitás Egyezmény végrehajtásában, és fontos szerepe lehet egyes intenzív fajok kezelésében, visszaszorításában. A stratégiát meghatározó elemek:

A beavatkozások célja:

- csökkenő és / vagy kis létszámú populációk esetében védelem,
- stabil és rendszeres növekedésre képes állományok esetében a hasznosítás,
- gyorsan növekvő és / vagy nagy létszámú állományoknál a szabályozás.

Az NBSAP keretében a következő figyelembe vétele és kidolgozása célszerű:

- az élőhelyek és a populációk dinamikáját figyelembe vevő kezelési koncepciók kidolgozása,
- a nemzetközi és hazai vadgazdálkodási kutatásokban és gyakorlatban felhalmozott monitorozási, élőhely- és állománykezelési módszerek, tapasztalatok egységes szemléletű feldolgozása, különös tekintettel azok természetvédelmi vonzataira,
- a vadgazdálkodás és a vadászatkérdéseivel foglalkozó szakemberek szemléletformálása, a megfogalmazott elveknek a természetvédelemmel összehangolt megvalósítása.

Ennek kapcsán a stratégia:

A vadállomány helyzete:

- a megőrzés sarokpontjai a tilalmi időszakok, az egyes korlátozások szigorú betartása, a védett állatok kímélete, és az emberi jelenlét káros hatásainak minimálisra csökkentése,
- fontos feladat a muflon természetileg érzékeny élőhelyeken (középhegységi extrém termőhelyek társulásai) való megjelenésének megakadályozása illetve, ezen területekről történő visszaszorítása,
- a természetes populációkban kedvezőtlen változást előidéző jövevény fajok monitorozása és létszámuk szabályozása.

A hatályos vadászati törvény és végrehajtási rendelete mindazon természetvédelmi nemzetközi egyezményekben foglalt kötelezettségeknek eleget tesz, amelyekhez hazánk csatlakozott.

Éppen ezért az EU- hoz történő csatlakozásunk során a vadgazdálkodásban és vadászatban érdemi jogharmonizációs kötelezettségek nincsenek. A vadak és élőhelyük védelme érdekében rendelkezéseket találhatunk a vadászati eszközökre, módokra, tilalmi időkre, kíméleti területekre, és nem utolsósorban a tevékenység gyakorlásához szükséges engedélyekre.

Előnyös lehet, hogy az EU nem törekszik a vadgazdálkodás egységes és uniformizáló szabályozására, így ezen a területen messzemenően a szubszidiaritás elve érvényesül. Vadgazdálkodásunk számára tehát elsősorban nem az EU normáihoz való alkalmazkodás okoz gondot, hanem az anyagi és emberi erőforrásoknak megfelelő hasznosítás, továbbá a magas szintű marketing tevékenység bevezetése. Ágazati cél, hogy a magyar vadgazdálkodás a vidék ökológiai- ökonómiai rendszerébe illeszkedve hasznosítsa kedvező természeti adottságainkat, s a vidék gazdasági vonzerejének javításához járuljon hozzá. A közösségi célok közül a külterjes termelési rendszerek támogatásának növelése, a környezeti terhelés további

csökkentése, a biodiverzitás fenntartása, vagy növelése ugyanis olyan célok, amelyek megvalósításával a vadgazdálkodás számára is kedvezőbb környezeti feltételek alakulhatnak ki.

A vadgazdálkodás és vadászati gazdaság sikerességét a termelés - stabilizáló hatások is segíthetik. A többi országgal szemben meg kell őriznünk természeti adottságunkból fakadó komparatív előnyünket.

2.4. A vadászatot szabályozó 1996. évi LV. tv. és az 1996. évi LIII. tv. rendelkezései azonban nem határolhatóak el az erdőről és az erdő védelméről szóló 1996. évi LIV. tv. előírásaitól.

A törvény célja többek között annak elősegítése, hogy az erdő, mint természeti tényezőktől és az emberi beavatkozásoktól függő életközösség és élőhely, a természeti környezet nélkülözhetetlen része, és egyben megújuló természeti erőforrás, folyamatosan fennmaradjon és gyarapodjon.

Az erdő bolygónk bioszférájának, a természeti környezetnek szerves és nélkülözhetetlen alkotóeleme, csak olyan mértékben és módon vonható a piactudományi folyamatok hatókörébe, amely az ökológiai racionalitás figyelembe vételével felismeri és követi az erdő törvényszerűségeit, óvja annak természet adta genetikai sokszínűségét és biztosítja tartamos fennmaradását.

Az erdőgazdálkodás éves teljesítménye a nemzetgazdaság egészében csak 0.3%-ot képvisel.

Az erdőgazdálkodás anyagi teljesítményét és az erdő vagyoni értékét, valamint annak anyagi hozadékát azonban sokszorosan meghaladja az immateriális vagyoni érték, amelyet az erdő a társadalom egészének szolgálatában betölt – sokirányú természetvédelmi és humán egészségügyi funkcióin keresztül.

Ki kell emelni, hogy az erdő egy megújuló nyersanyagforrás energiatermelésre is alkalmas. Mivel a bioenergia a vízerőművekből nyert energia után a második legnagyobb, napsugárzásból származó megújuló energiaforrás, az EU azt tűzi ki célul, hogy a megújuló energiahordozók részesedését 2010-ig megkétszerezi, ezen belül a falapú energiatermelés részesedése várhatóan megháromszorozódik.

Az utóbbi évtizedekben az erdészet ügye valamennyi kontinensen egyre növekvő mértékben került az érdeklődés középpontjába. A Riói Föld – csúcson is több nemzetközi egyezményt írtak alá, amelyek csaknem mindegyike tartalmaz az erdők ügyét érintő elemeket. Azonban nemzetközi kihatással bíró nemzetközi keretegyezményt ott nem fogadtak el. Egy ajánlás azonban elfogadásra került, melyben a Feladatok a XXI. századra című megállapodásnak a 11. fejezete az erdők világméretű fogyatkozásának megakadályozását célozza. Valamennyi jelentős nemzetközi szervezet is napirendjére tűzte ki az erdők és az erdészet ügyét.

Az ENSZ-en belül az erdők környezetvédelmi és ökológiai vonatkozású megközelítését az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottsága (CSD) képviseli, hagyományos megközelítésben és illetékességet vizsgálva pedig az Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) Erdészeti Bizottságáé. (COFO)

Az erdőről és erdő védelméről szóló 1996. évi LIV. tv. és szöveganyaga már tartalmazza a páneurópai kezdeményezésnek valamennyi elemét, hosszabb távra biztosítva ezzel a jogharmonizációs kötelezettségeket. Az EU közös agrárpolitikájának korábbi termelés ösztönző szabályozásából a reform során áttevődik a hangsúly a vidékfejlesztési intézkedésekre, ami a lakosság foglalkoztatottságát is szolgálja.

Magyarországon is kialakították a nemzeti erdőstratégiát, illetőleg erdőprogramot. Figyelembe kellett venni azt, hogy eltérő ökológiai és ökonómiai viszonyok kapcsán is versenyképes gazdaságok alakuljanak, elősegítve a lisszaboni nyilatkozatokban foglaltak érvényesülését.

2.5. Az állatvédelmi rendelkezések jelentőségéről, különös tekintettel az állatok védelméről és kíméletéről szóló 1998.évi XXVIII. törvény (Átv.) rendelkezéseire.

„Az általános állatvédelem és a vadvédelem egymástól nem választható el. Az utóbbi az előbbinek része, minthogy a szabadon élő állatok egy csoportja, vadászható vad is az állatok világába tartozik.”⁶

Az állatvédelmi törvény rendelkezései a fentiekben is említettek szerint kiterjednek a vadon élő állatokra is, általánosságban azonban az a szabály érvényesül, hogy az ilyen állatok tekintetében a külön jogszabály rendelkezési az irányadók. Döntően ezek a kérdések a természetvédelem körében merülnek fel, mivel a vadállatok a szabad természetben élnek. Ez a kérdés igazolja a szoros kapcsolatát a vadászati jognak, természetvédelemnek és az állatvédelemnek is. Az állatok tehát védelemre igényt tartó természeti értékek körébe tartoznak. A természetvédelemmel összefüggő, természetvédelmi törvényben nem szabályozott kérdésekben a környezet védelmének általános szabályairól szóló törvény- Ktv. rendelkezései az irányadók.

A vad fajok körének meghatározása, vadászati idény és vadászati tilalom megállapítására pedig a vad védelméről, a vadgazdálkodásról, valamint a vadásatról szóló törvény – Vtv. rendelkezései.

Az Ávt. 3.§. 1. pontja határozza meg, hogy ki minősül állattartónak, és a 6.§.(1) bek.-e ad útmutatást arról, hogy mi tekinthető indokolatlan bántalmazásnak (pl.: kínzás, emberre, vagy állatra uszítás, állatviadalra idomítás, kíméletet nem biztosító szállás, elhelyezés, a teljesítő képességet felismerhetően meghaladó teljesítményre kényszerítés stb..). A 11.§. pedig azon eseteket sorolja fel, amikor az állat életének kioltása indokolt lehet. (pl.: élelmezési cél vágóállat esetében, prém termelése a hagyományosan ebből a célból tartott állat esetében, állomány szabályozás, gyógyíthatatlan betegség, stb..)

2.6. Kapcsolódó szabályok a felelőség kérdéskörében

A környezet- és természetvédelmi jogszabályok és ezek alapján meghatározott hatósági határozatok megfogalmazzák azokat a normákat, amelyek megsértése esetére az egyén felelősséggel tartozik. Ennek három alapvető formája:

- közigazgatási jogi,
- polgári jogi,
- büntető jogi vonatkozású lehet.

A **közigazgatási jogi felelőség** alapját a jogszabályokban, hatósági határozatokban foglalt rendelkezések megsértése képezheti, és a jogkövetkezmények – kötelezések, tiltások, bírságok – alkalmazása jellemzően független attól, hogy a jogsértés felróható-e a jogsértőnek, vagy sem. Ezen a területen belül sajátos jellegű a szabálysértési felelőség. Ennek a normának az alanya kizárólag természetes személy lehet, és a szankció alkalmazásár akkor kerülhet sor, ha a jogsértés az elkövetőnek felróható, azaz szándékos, vagy legalább gondatlan. Rendelkezéseket tartalmaz ezzel kapcsolatosan az 1999. évi LXIX. tv. a szabálysértésekről⁷, vagy az egyes szabálysértéseket szabályozó 218/1999 (XII.28.) Korm. rend.⁸

A **polgári jogi felelőség** körében a fentiekben megjelölt Kvt. és a Tvt. is visszautal a 1959. évi IV. tv.- rövidítve Ptk.- nak a fokozott veszéllyel járó tevékenységet szabályozó rendelkezéseire.⁹

Ennek értelmében az, aki a környezet igénybevételével, illetve terhelésével járó tevékenységgel, vagy mulasztással, továbbá a természet védelmére vonatkozó jogszabályok ,

⁶ Zoltán Ödön: Az állatvédelem jogi rendje- KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Bp. 2000- 240. p.

⁷ Pl.: 149.§. a jogosulatlan vadásatról

⁸ Pl.: 106.§. növényvédelmi szabálysértés, 122.§. erdőrendészeti szabálysértés

⁹ Ptk.345-346.§.

egyedi hatósági előírások megszegésével másnak kárt okoz, köteles azt megtéríteni. Menteshető a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a kárt a környezetet, vagy természetet veszélyeztető tevékenysége körén kívül eső elháríthatatlan ok idézte elő. Nem kell megtéríteni a kárt annyiban, amennyiben az a károsult felróható magatartásából származott. E felelősséget – a dolgokban okozott károk kivételével – sem kizárni, sem korlátozni nem lehet.

Ebben a körben kell szólni a növényvédő szerek alkalmazásának jogi szempontjairól is. Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz szükségessé tette a növényvédő szerek engedélyezéséről szóló 91/414/EC sz. közösségi direktíva átvételét a magyar jogrendbe. Ennek megfelelően a direktíva I.sz. függelékének listájára – ismereteink szerint – fel nem merülő növényvédő szer hatóanyagokat tartalmazó, Magyarországon engedélyezett növényvédő szereket 2004. május 01.-i hatállyal vissza kellett vonni. A vadak nagy részénél előfordult a gyakorlatban, hogy mérgezés áldozata lett. Fontos így tehát tudni, hogy a környező gazdaságokban az év során milyen veszélyes és mérgező növényvédő szereket használnak és hogy mikor.

A természet védelmére vonatkozó tv. - Tvt. és a Polgári Törvénykönyv vonatkozó rendelkezéseinek együttes alkalmazhatóságára hívja fel a figyelmet az alábbi közzétett jogeset:¹⁰

„Nincs akadálya annak, hogy a vadon élő állat jogellenes elpusztítása esetén a vadászatra jogosult kártérítési igényétől teljesen függetlenül az ügyész a természeti értékben okozott kár megtérítését kérje. Aki egy őzbakot engedély nélkül jogellenesen lelő a természetvédelmi törvény által oltalomban részesített faj egyedét pusztítja el, és ezáltal a természeti értékben kárt okoz.”

Rövid összefoglalásban ismertetem az érdekes esetet:

Az elsőfokú bíróság ítéletével a felperes keresetét elutasította.

Az ítélet indokai szerint az élővilág részét élő szervezet, azaz egy állatfaj egyetlen egyedének elpusztítása nem azonosítható a természetvédelmi törvényben alapfogalomként meghatározott természeti érték veszélyeztetésével, illetve károsításával. Az élővilág ugyan az alperes magatartása következtében szegényedett az élő egyed elpusztításával, de ez nem fejezhető ki az elpusztított vad vadgazdálkodási értékével. A természeti érték károsítása összhatásban vizsgálandó olyan összefüggésben, hogy adott élőhelyen, ahol a vad élt, elpusztításával felborult-e az élőhely természeti egyensúlya, valamilyen általánosabb, a természeti értékre kiható károsodást okozva. Az alperesi magatartással okozati összefüggésben azonban a természet védelméről szóló törvény 1996. évi LIII. tv. 81. § (7) bekezdésére figyelemmel a természeti értékben bekövetkezett kár nem állapítható meg, mivel a Ptk. 345. §, 346. § és 339. § (1) bekezdése alapján a kártérítés feltétele a kár bekövetkezése. A kár bekövetkezése azonban nem bizonyított, ezért az elsőfokú bíróság a felperes keresetét alaptalannak találta. Az elsőfokú bíróság álláspontja volt továbbá az is, hogy a felperes kereseti igénye a vadászatra jogosultat ért kár. Az alperes magatartása a vad védelméről, a vadgazdálkodásról, valamint a vadászatról szóló 1996. évi LV. tv. 9. § (1) és (2) bekezdése szerint a 77. §-ra is figyelemmel a vadászatra jogosultat ért kár az elejtett vad kiadása és a vadászatra jogosult részére történt, a részbeni kártérítést is számára nyújtotta a társtettes. A felperes a vadászatra jogosulttól olyan felhatalmazással nem rendelkezett, hogy a vadászatra jogosultat illető igényt érvényesítheti. A felperes keresete ezért azon az alapon sem megalapozott, amely a vad elpusztításával, a vadászatra jogosultat ért kár megtérítésére irányul.

¹⁰ KJK Kerszöv Complex Döntvénytár - BDT 383/2001. jogeset

Az első fokú ítélet ellen a felperes fellebbezett. Kérte, hogy a másodfokú bíróság az első fokú ítéletet megváltoztatva az alperest a kereseti kérelemben foglaltaknak megfelelően marasztalja.

A felperes fellebbezésében előadta, hogy álláspontja szerint az alperes az őzbak jogellenes elpusztítása miatt a természeti értékben kárt okozott, amely a büntetőeljárás során nem térült meg. Hivatkozott továbbá a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. tv. 4. § f) pontjára, amely védi az állatok fajait, alfajait, változatait. Az 1996. évi LIII. tv. 8. § (6) bekezdés szerint a vadon élő szervezetekre vonatkozó rendelkezések kiterjednek a faj minden egyedére, fejlődési szakaszára, alakjára, állapotára. Az 1996. évi LIII. tv. 11. § szerint a vadgazdálkodás és a vadászat során biztosítani kell a természethez fűződő érdek érvényesítését, ami a vadon élő vadászható állatfajok esetében a biológiai sokféleségre alapozott fenntartást jelenti. E törvény értelmezéséből kiderül, hogy az állatfajok, közöttük a vadászható, vadon élő állatok egyedei, így az őzbak is olyan természeti érték, örökség részét képezi, ami természetvédelmi oltalom alatt áll. Valamennyi vadon élő szervezetet megilleti a védelem valamilyen mértéke. A természeti értékek, az állatfajok, azok egyedei is a nemzeti vagyon részei, amelynek megőrzése és védelme mind az élővilág, mind az ember életminősége szempontjából alapvető feltétel. Védelmük nélkül nem tartható fenn az emberi tevékenység és a természet közötti harmónia. A természeti érték károsodása a vad eszmei értékével egyenlő. Mivel a vadak az állam tulajdonában vannak [Ptk. 128. § (1) és (2) bek.], az alperes magatartásával a Magyar Államnak is kárt okozott azzal, hogy jogellenes tevékenysége során a vad eszmei értéke és az úgynevezett dologi értéke között fennálló értékkülönbség nem térült meg. A vadászatra jogosult ugyanis a vad védelméről szóló 1996. évi LIII. tv. 77. §-a szerint a dologi kárát érvényesítheti (vadhús, bőr, agancs stb.). Az alperes a jogellenes tevékenysége miatt a Magyar Állam irányába is kártérítési felelősséggel tartozik a természetvédelemről szóló 1996. évi LIII. tv. 81. § (1) bekezdésében foglaltakra figyelemmel. Az alperes magatartása nem kizárólag tulajdoni jogokat sértett, hanem a vad védelméről szóló törvényt, valamint a természetvédelemmel kapcsolatos jogszabályi rendelkezéseket is.

Az ügyész keresetindítási jogát a természetvédelemről szóló törvény 1996. évi LIII. tv. 60. § (1) bekezdése megalapozza.

Az alperes a fellebbezésre észrevételt sem tett.

A másodfokú bíróság a felperesi fellebbezést az alábbiak szerint találta megalapozottnak. Egyetértett az elsőfokú bíróság által megállapított tényállással, a jogi álláspontját azonban nem osztotta, azt módosította és kiegészítette. Kiemelte, hogy:

- az 1996. évi LIII. tv. általános indoklása szerint szakítani kell azzal a felfogással, amely szerint a természet védelme egyenlő a védett természeti értékekről való gondoskodással, a cél a természet egészének válogatás nélküli védelme,
- valamennyi vadon élő szervezetet megilleti a védelem valamilyen mértéke, a védelmi minimum,
- a szabályozás célja a természet élő elemeinek, így a vadon élő állatfajok védelmének biztosítása, a megőrzési elvek alapján.
- a természet védelméről szóló törvény miniszteri indoklása arra is rámutat, hogy a természet védelme érdekében az ügyésznek kiemelt szerepe van, és a természeti értékek megóvását a különböző felelősségi formák együttes és összehangolt alkalmazásával biztosítani kell.

Megállapította a másodfokú bíróság, hogy nincs akadálya tehát annak, hogy a vadon élő állat jogellenes elpusztítása esetén a vadászatra jogosult kártérítési igényétől teljesen függetlenül az ügyész is az 1996. évi LIII. tv. 60. § (2) bekezdése alapján a 81. § (1) és (2) bekezdésére figyelemmel a természeti értékben okozott kár megtérítését kérje. Az ügyész e perben nem a vadászatra jogosult kártérítési igényét érvényesíti a vadászatra jogosult

részére, hanem természeti értékben okozott kár címén az állam kártérítési igényét érvényesíti a természet védelméről szóló törvény felhatalmazása alapján. A felperes fellebbezésében tehát helytállóan hivatkozott arra, hogy az alperes magatartásával nemcsak a vadászatra jogosultnak, hanem a Magyar Államnak is kárt okozott.

A büntetőjog a legvégső és legradikálisabb társadalmi reakció a környezet vagy természet ellen irányuló cselekményekre. Célja az, hogy másokat visszatartsa az ilyen jellegű bűncselekmények elkövetésétől. A felelősség itt vétkes alapú, azaz az elkövető akkor büntethető, ha az általa megvalósított magatartás szándékos, vagy ha a tv. úgy rendelkezik gondatlan. Büntetőjogi felelőssége csak természetes személynek van, de a 2001. évi CIV. tv. alapján lehetőség nyílt az intézkedések alkalmazására a jogi személyekkel szemben is.

2.7. A vadászat természetvédelmi vonatkozásának kiemelt büntetőjogi vetülete

A Btk. a választott témában a 281.§.-ban megfogalmazott természetkárosítás, és közvetve még a 266/A §. szerinti állatkínzás bűncselekményeinek meghatározásával védi a kiemelt társadalmi érdeket. A jogalkotó ezeket a tényállásokat a Btk. XVI. fejezetének közrend elleni bűncselekmények IV. címe alá közegészségügy elleni bűncselekmények között helyezte el és ennek megfelelően fogalmazta meg a bűncselekmények jogi tárgyát.¹¹

Magyarországnak az Európai Unióhoz történt csatlakozásával a közösségi és az uniós jog kötelezően alkalmazandóvá vált hazánkban is, amely – az adott jogi aktus természetétől függően – egyrészt a közvetlen alkalmazást, másrészt a jogharmonizációs kötelezettséget jelentett. Így a Btk. említett tényállásai keret tényállások, ami azt jelenti, hogy azt tartalommal a természetvédelmi előírások töltik ki.¹²

2.8. Kapcsolat egyéb területekkel kiemelve az oktatást, idegenforgalmat

A természetvédelmi nevelésre, oktatásra vonatkozó rendelkezéseket álláspontom szerint valamennyi intézményben oktatni kell, és az a Nemzeti Alaptanterv részét is képezi. Ezzel lehet elősegíteni, hogy a társadalom természetvédelmi kultúrája növekedjen. Az ismeretterjesztés, oktatás, tudományos kutatás az idegenforgalom részeként növelheti a védett területek látogatottságát is.

Minden év május 10. napja a Madarak és Fák napja. E nap is a megemlékezések, és rendezvények során a lakosság természetvédelem iránti elkötelezettségét szolgálhatja.

2.9. A vadászat és az etika

Vallom, hogy az etikus ember, így a vadász is nem a fenyegetésektől, szankcióktól való félelmében, ha nem önként: lelkiismerete és kultúráltsága parancsára jó érzésből etikus.

Ha a vadász „nem a lelkében hordja a törvényt, többet árthat a vadállománynak, mint a legnótorikusabb vadász a vadászati etika – és csakis ez! – teszi lehetővé, hogy a vadászok békeességben megférjenek egymás mellett”- írta Láng Rezső egyik munkájában mára is kiható érvénnyel.

¹¹ Jogi tárgy: az ember és környezete harmonikus kapcsolatának kialakításával biztosított, illetve a természet zavartalan működésétől feltételezett, továbbá a veszélyes hulladékok káros hatásától megóvandó testi és szellemi közegészség - Dr. Berkes György, Dr. Kiss István, Dr. Molnár Gábor, Dr. Rabóczki Ede: Magyar büntetőjog, kommentár a gyakorlat számára (HVGORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.)

¹² Jó példa a természetkárosítás bűncselekményénél a 338/97/EGK tanácsi rendelet

A Vadászati Kulturális Egyesület készített egy Etikai Kódex tervezetet, abból a célból, hogy erősítse a „békességben megférés” alapeszméit a természet és vadász, a nem vadász és a vadász, illetve a vadász és vadász viszonylatában mindenkivel szemben való követelhetőség érvényesítése érdekében.

Kiemelnék a kódex általam ismert tervezetének néhány elvét, amelyek meghatározóak lehetnek minden vadász számára:

- 1./ természetért érzett felelősség elve
- 2./ hozzáértés és szaktudás elve,
- 3./ az állatok méltóságának az elve,
- 4./ az esélyadás, az önmérséklet, és az önfegyelmezés elve,
- 5./ hagyományápolás elve,
- 6./ biztonság elve.

A vadászat tehát a társadalom számára egyszerre kényszer és engedmény, melyet a jog engedélyez, és az etika fogadtat el.

3. Vadászat és a természetvédelem összehangolt kapcsolata

Az Országgyűlés 1996. július 18-án fogadta el a Természet védelméről szóló törvényt. (rövidítve: Tvt.) A jogszabály kimondja, hogy a vadon élő szervezetek, továbbá ezek állományai, életközösségei megőrzését élőhelyük védelmével együtt kell biztosítani.

Meghatározza, hogy a vadon élő szervezetek közül melyek minősülnek őshonosnak, behurcoltnak vagy betelepítettnek, mely fajok tájidegenek, illetve melyek tekinthetők visszatelepülőeknek. A vadon élő szervezetekre vonatkozó rendelkezések kiterjednek a faj minden egyedére, annak valamennyi fejlődési szakaszára, alakjára, állapotára, részére.

Mind a természetvédelem, mind pedig a vadgazdálkodás és a vadászat a jövő érdekében munkálkodik, ami a természetvédők és a vadászok érdekközösségét még szorosabbra fűzi.

A vadászati törvény egyik alapvető célja a természet védelme. A természetvédelem és a vadgazdálkodás, illetőleg a vadászat között sok az érintkezési pont:

Így különösen: vadászni csakis szabad természetben lehet, a jól gondozott vadászterület kiváló élőhely az egész állatvilág számára, a vadról való gondoskodás szükségessé teszi változatos növénykultúrák és vadvédő sűrűk létesítését is, a vadgazdálkodás beavatkozás a természet világába, de fontos szerepe van a vadállomány mennyiségi igazításában és a fenntartásban is.

A természetvédelem szempontjai megnyilvánulnak a vadászati eszközökre, a tilalmi időkre és általában a vad védelmére vonatkozó rendelkezésekben is.

A vadgazdálkodás és a vadászat során biztosítani kell a természet védelméhez fűződő érdekek érvényesülését, a fenntartható használatot, ami a vadon élő vadászható vadfajok biológiai sokféleségére alapozott fenntartását jelenti. Ebből következik, hogy a vadászható vadfajok vadászata csak olyan mértékű lehet, ami a faj természetes állományának sokféleségét, fennmaradását nem veszélyezteti.

Ha valamely területen a vadászható vadfaj állománya a vadászat, vagy más tényező miatt veszélyeztetetté vált, a természetvédelmi igazgatóság kezdeményezheti a vadászati hatóságnál az adott vadfaj vonatkozásában a vadászati korlátozás vagy tilalom elrendelését. Ugyanúgy jogosult az igazgatóság, amennyiben a vadászható vadfaj túlszaporodását észleli, kezdeményezni az állomány szabályozását.

A vadászatra jogosultak azzal tudnak a legeredményesebben közreműködni a természetvédelem feladatainak a megoldásában, ha:

- szigorúan megtartják, megtartatják a természetvédelmi jogszabályoknak, és a vadászati törvény természetvédelmet szolgáló rendelkezéseit,

- ismerik a vadászterületük adottságait, értékeit, és hatékonyan fellépnek ezek védelmében,
- tevékenységüket általában úgy alakítják, hogy az összhangban álljon a természetvédelmi érdekekkel, biztosítva a vadállomány fennmaradását és ésszerű fejlesztését,
- konkrét intézkedéseket tesznek a természetvédelmi érdekek védelmére,
- vadászatok rendezésekor, felhívják vadászaik figyelmét, a területen élő védett szőrmés és szárnyas állatok lelövésének tilalmára,
- állatvilágra kedvezőtlen természeti viszonyok között hatékonyan gondoskodnak a védett állatokról is,
- megszervezi a vadászok természetvédelmi oktatását,
- közreműködésükkel segítik a természetvédő szervezetek munkáját,
- haladéktalanul értesítik a természetvédelmi szerveket minden olyan jelenségről, amelynek a természetvédelem szempontjából jelentősége lehet.

Vadászni csak szakszerű és tervszerű vadgazdálkodás mellett lehetséges, a vadászati és vadgazdálkodási feladatok ellátása pedig megköveteli a vad megfelelő élőhelyének fenntartását és annak védelmét.

A természetvédelem érdekében, az egyik legfontosabb szankció a *természetvédelmi bírság*, vagyis: aki tevékenységével vagy mulasztásával

- a természet védelmét szolgáló jogszabály, illetve egyedi határozat előírásait megsérti,
- a védett természeti értéket jogellenesen veszélyezteti, károsítja, elpusztítja,
- a védett élő szervezet, életközösség élőhelyét, illetve élettevékenységét jelentős mértékben zavarja,
- a természetvédelmi hatóság engedélyéhez, hozzájárulásához kötött tevékenységet, engedély, hozzájárulás nélkül vagy attól eltérően végez, *természetvédelmi bírságot* köteles fizetni.

A természetvédelmi bírságot a Természetvédelmi Igazgatóság, helyi jelentőségű védett természeti terület esetében pedig, a területileg illetékes önkormányzat jegyzője szabja ki.

A természetvédelmi bírság nem mentesít a büntetőjogi, a szabálysértési, a kártérítési, a Vadászkamara által lefolytatott etikai felelősség alól.

Összességében elmondható, hogy a természet tervszerű védelme egyike azoknak a tényezőknek, amelyek a vadászatot hasznos tevékenységgé avatják. A természethez való joghoz a természet védelmének kötelessége társul a vadgazdálkodás és a vadászat területén is. A Vtv. rendelkezései szerint a vad és élőhelyének védelme érdekében tilos vadászni:

- tiltott vadászati eszközzel,
- tiltott vadászati módon,
- vadászati tilalmi időben,
- vadászati kíméleti területen,
- vadászati tilalom hatósági elrendelése esetén.

A tv. az említett tilalmakkal összefüggésben részletes rendelkezéseket tartalmaz, szabályozva a felelősségre vonással kapcsolatos kérdéseket is.

A vadászati hatóság határozata alapján *vadvédelmi bírságot* kell megfizetni, ha:

- vadászterületnek tulajdonosa nem tesz eleget a vadkár megtérítésével kapcsolatos kötelezettségének,
- a vadász, ha a vadászat rendjét megsérti,
- aki a vadat szándékosan kínozza,
- aki nem teszi meg a szükséges intézkedéseket a sebzett, vagy egyébként súlyosan beteg vad elejtése céljából,
- aki a vadat nem élve fogó csapdázási módszerrel, valamint veremmel, méreggel fogja vagy pusztítja el,
- aki a vadat tiltott módon zaklatja,
- aki jogosulatlanul vadászik.

3.1. A vadgazdálkodás és a természetvédelem összefüggései

A természetvédelem olyan központilag szabályozott, irányított és szervezett tevékenység, melynek célja a természetvédelmi értékek és rendszerek fenntartása. A természeti értékek fennmaradása, a természeti rendszerek zavartalan működése az emberi lét fenntartása szempontjából kiemelkedő fontosságú.

Mindezek miatt a természetvédelem közérdeket szolgál, és a társadalmak által létrehozott intézményrendszer keretei között valósul meg. Nem szabad erről megfeledkezni azonban arról sem, hogy a természetvédelem állami keretei, és feladat- végrehajtása mellett legalább akkora feladat hárul a kitűzött célok elérése céljából a társadalom tagjaira, egyénekre és társadalmi szervezetekre egyaránt.

A társadalmi támogatás egyik nem elhanyagolható szegmense a vadásztársadalom hozzáállása a természetvédelem célkitűzéseéhez, feladataihoz és különösképpen a vadászatot, vadgazdálkodást természetvédelmi okokból korlátozó tevékenységéhez, a kötelezettség teljesítését is szolgálják a Vtv. alábbi rendelkezései:

A vadászati hatóság határozata alapján *vadgazdálkodási bírságot* köteles fizetni a vadászatra jogosult, ha a vadat:

- szakszerűtlenül ejti el,
- a vadászati hatóság engedélye nélkül, vadászati idényen kívül, vadászati tilalom vagy vadászati korlátozás idején ejti el, vagy fogja el,
- nem tesz eleget, vagy nem megfelelő módon teljesíti a trófeabírálati kötelezettségét,
- hozzájárul jogosulatlan személy vadászatához,
- megsérti vad, élőhelye védelmével járó kötelezettségeit,
- vadgazdálkodási szabályokat sérti meg,
- tevékenysége tervszerűséget, nyilvántartási és ellenőrzési kötelezettségeit sérti meg,
- általa szervezett vadászatot a vadászat rendjét sérti meg.

Napjainkban mintegy 950 000 hektár, az ország közel 10%-a áll természetvédelmi oltalom alatt. 2002-ben megalakult a tizedik nemzeti parkunk, és a legkorszerűbb követelményeknek, a természetvédelem harmadik generációs működési alapelveinek megfelelő törvény, az 1996. évi LIII. törvény teremti meg a hazánkban folyó természetvédelmi tevékenység jogi kereteit.

3.2. Az általános védelem kerete

Az általános védelem kiterjed az ország teljes területére, a védetté nem nyilvánított területekre, természeti értékekre, tájakra egyaránt. Az általános védelem hivatott fenntartani a biológiai sokféleséget, a természeti erőforrásokat, földtani örökségünk egészének megóvását. A feladatok elvégzését jogi érvényességű szabályozással, szakhatósági közreműködéssel, pénzügyi vagy más támogatások rendszerével érheti el az intézményes természetvédelem. Ezen túl, meghatározott területtípusok esetén, egyéb előírások is szolgálják a természet általános védelmét.

3.2.1. Természeti területek: olyan erdő-, nádas-, illetve gyepterület, vagy akár művelésből kivont terület, amely természetközeli állapotban van. Alapelve, hogy a természeti területen megtalálhatók a természetes növény- és állatvilág elemei, a természetes folyamatok jelentős arányban érvényesülnek, de az emberi igénybevétel, földhasználat is jelen van.

3.2.2. Érzékeny területek: ebbe a kategóriába olyan mérsékelt igénybe vett, hagyományos műveléssel művelt területek tartoznak, amelyeken a hasznosítás formája hozzájárul a terület tájképi, üdülési, természeti értékéhez. Az általános védelem ezen formája

az Európai Unió gyakorlatából került hozzánk (Environmental Sensitive Areas, ESA- terület), ahol ez a hagyományos gazdálkodás támogatásának egyik alapja.

3.2.3. Ökológiai folyosók: a szétaprózódott élőhelyek között teremt kapcsolatot. Az e célt szolgáló területek lehetnek természetes élőhelyek, de lehetnek ember által létrehozott erdősávok, csatornák is. Lehetőséget adnak az egyes populációk közötti génkicserélődésre, a vándorló és kóborló, vagy éppen áttelepülni kényszerülő fajok számára pedig útvonalként szolgálnak.

Az ökológiai folyosók és az általuk összekapcsolt védett és nem védett területek ökológiai hálózatot alkotnak, amelyek egy nagyobb térség élővilágának védelmét szolgálja.

3.2.4. Natúrparkok: a természeti értékek megőrzésére, a fenntartható fejlődés gyakorlatának bemutatására és megvalósítására létrejövő területegységek. Egy adott térség önkormányzatainak, társadalmi és gazdasági szervezeteinek önkéntes együttműködési formája a natúrpark, amelynek létrehozása nem jár együtt feltétlenül hivatalos természetvédelmi oltalommal.

3.2.5. Természetvédelmi védőövezetek: rendeltetésük az, hogy mérsékeljék, adott esetben megakadályozzák a védett területeket veszélyeztető, fenyegető hatásokat. A védettség alatt álló területek körül jelölhető ki, azok védőzónájaként működhetnek. Ezek átmeneti formaként vannak jelen, az általános védelem és a kiemelt oltalom között.

3.3. Kiemelt természetvédelmi oltalom

A kiemelt természetvédelmi oltalom minden esetben védetté nyilvánítással jön létre. Ez hazánkban az Országgyűlés döntése alapján, vagy a környezetvédelmi és vízügyi miniszter, illetve az illetékes települési önkormányzat által meghozott döntés szerint történhet meg. Az Országgyűlés törvénnyel, a miniszter és az önkormányzat rendelet alkotásával nyilváníthat védetté.

A védett területek kategóriái:

- természeti emlék
- természetvédelmi terület
- tájvédelmi körzet
- nemzeti park

A védettségi kategóriákat, a védendő értékek jellegétől, a védelem céljától, valamint a védendő terület kiterjedésétől függően állapították meg.

3.3.1. Természeti emlék: valamely különlegesen jelentős, de kis kiterjedésű egyedi természeti emlék, képződmény, illetve terület. Hazánkban általában helyi jelentőségű, elsősorban nevezetes fák, fasorok, parkok állnak ilyen címen védelem alatt.

3.3.2. Természetvédelmi terület: különleges természeti értékekben gazdag, de viszonylag kisebb kiterjedésű területek védelmi kategóriája. Ezen területek is országos, illetve helyi jelentőségűek lehetnek. Céljuk általában az ott található ökológiai rendszerek védelme, de esetleg egyetlen kultúrtörténeti emlék, populáció, képződmény jelenléte is indokolhatja védettségüket.

3.3.3. Tájvédelmi körzet: az ország jellegzetes, természeti-tájképi szempontból értékes, nagyobb területe, amelynek rendeltetése a táj és az azt alkotó elemek, a természet és az ember kölcsönhatásai eredményeként létrejött sajátos tájjelleg fenntartása. Ezek minden esetben országos jelentőségű védett területek, alapításuk ezért miniszteri rendelettel történik.

3.3.4. Nemzeti park: a nemzeti parkok az egész világon olyan nagy kiterjedésű védett területek, amelyek egy-egy nagyobb földrajzi térség, ország jellemző vagy sajátos természeti tájait, ökoszisztémáit hivatottak megőrizni. Az állatvilág, benne a vándorló, költöző vagy éppen nagy területigényű fajok számára az országhatároktól független élőhelyet jelentenek.

A nemzeti parkok területét az IUCN előírásai alapján 3 kategóriára kell felosztani:

- a természeti („A” jelű) övezet a legértékesebb, leginkább természetes állapotú rész.
- a kezelt természeti („B” jelű) övezet területére a természetes és természetközeli állapotok jellemzőek, de itt már kismértékű természethasználát is folyik
- a bemutató („C” jelű) övezetre jellemző, hogy ezek a területrészek is természetközeli, a természeti értékek túlsúlyával jellemezhetők, de a természeti értékek jelentős sérelme nélkül alkalmasak bemutató létesítmények elhelyezésére és nagyobb létszámú látogató csoport fogadására. Magyarország 10 nemzeti parkja, a megalakulás éve és a nemzeti park igazgatóság székhelye:

1. Hortobágyi Nemzeti Park - 1973; Debrecen
2. Kiskunsági Nemzeti Park - 1975; Kecskemét
3. Bükk Nemzeti Park - 1977; Eger-Felnémet
4. Aggteleki Nemzeti Park - 1985; Jósvalfő
5. Fertő-Hanság Nemzeti Park - 1991; Sarród
6. Duna-Dráva Nemzeti Park - 1996; Pécs
7. Duna-Ipoly Nemzeti Park - 1997; Budapest
8. Körös-Maros Nemzeti Park - 1997; Szarvas
9. Balaton-felvidéki Nemzeti Park - 1997; Veszprém
10. Órségi Nemzeti Park - 2002; Óriszentpéter

3.4. A vadászat természetvédelmi célú korlátjai

A térbeli korlátozások kiterjedhetnek a fokozottan védett területeken folytatott vadászatra és vadgazdálkodási tevékenységre, az erdőrezervátumok területére, illetve a Ramsari területekre érvényes vadászati korlátozásokra, hozzáátéve, hogy ezek a tiltások a vadászat-vadgazdálkodás önkorlátozó hatásának tudható be.

Az időbeli korlátozások rendszerint helyi-regionális jellegűek, és általában a védett fajok szaporodási időszakára vonatkoznak.

A nemzeti parkigazgatóságok, mint állami tulajdonú földterületek vagyongazdálkodói, összesen több mint 110 000 hektár önálló vagy társult vadászati jogú vadászterületen rendelkeznek vadászatra jogosultsággal. Ezek a vadászterületek különleges rendeltetésűek, ahol a természetvédelmi céloknak és érdekeknek megfelelően a vadállomány-fenntartás és az állomány szabályozás a természetvédelmi kezelés szerves része.

A vadászati- vadgazdálkodási tevékenység ésszerű szervezésével, a korlátozások okozta veszteségek és nehézségek csökkenthetők, minimalizálhatók.

A védett állatfajok zavarása a vadász jelenlétével, zajkeltésével, a területen való közlekedéssel a védett növényekben, esetleg társulásokban okozott károk legfeljebb csökkenthetők, de meg nem szüntethetők. A természetben eldobott üres töltényhüvelyek, egyéb, a vadász által kivitt és ott „elhagyott” göngyöleg, egyéb szemét joggal vívja ki a természetvédők és minden természetszerető ember rosszállását, de ez ellen tud tenni a vadász, és ezáltal a szükségtelen támadási felületet csökkenteni lehet a vadászat-vadgazdálkodás irányába.

A vadgazdálkodó által a vad takarmányozására, a vadászterületekre kivitt mezőgazdasági termények, óhatatlanul tartalmaz gyommagvakat. Ezek a gyommagvak a területre kerülve egyrészt flórahamisítást okoznak, másrészt kiszoríthatják élőhelyükről a természetes vegetáció alkotóelemeit. Fokozottan védett természeti területeken ezért, a

vadtakarmányozást vagy teljesen mellőzni kell, vagy a tevékenység csak ellenőrzött körülmények között folytatható.

3.5. A polgári természetvédelmi őrszolgálat

A társadalmi természetvédelmi hálózat alapjait, a polgári természetvédelmi őrszolgálat létesítésének lehetőségét a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény 66.§-a teremtette meg.

A polgári természetőrök tevékenységének feltételeit, feladataik ellátásának alapvető szabályait a polgári természetőrökről szóló 33/1997.(XII.20.) KTM- rendelet, illetve módosítására kiadott 23/2000. (XII.14.) KöM rendelet állapítja meg.

A polgári természetőr a nemzeti parkigazgatóságok, valamint a települési önkormányzatok természetvédelmi őrzési tevékenységét, a természetvédelmi őrszolgálat őrzési feladataiban való közreműködéssel, valamint önálló őrszolgálattal egyaránt segítheti.

A polgári természetőri státusz elnyeréséhez vizsgát kell tenni, melyet a nemzeti parkigazgatóságok szerveznek.

A természetvédelem és a vadászat-vadgazdálkodás közötti viszonyt minden tekintetben javítaná, ha az arra elhivatottságot érző hivatásos vadászok, akik védet természeti területen végzik munkájukat, csatlakoznának a polgári természetőri szolgálathoz.

3.6. Vadvédelmet szolgáló egyéb intézményi háttér

3.6.1. Országos Magyar Vadászati Védegylet

A természet rendjébe való beavatkozással kapcsolatos későbbiekben ismertetett CIC alapelvek nem jelentenek ismeretlen előírásokat, tekintettel arra, hogy azokat az Országos Magyar Vadászati Védegylet 20 éve gyakorolja.

Felmerült gyakorlati problémák közül kiemelnék néhányat, amely fontos feladatot adott a szervezet számára:

- vízi vadászat során a vadak ún. éjjelező helyén való megzavarása,
- természetkárosító bérvadászat, amely az apróvadak vadászatánál gyakori jelenség, különösen 1960-as éveket követően a vadászturizmus fellendülését követően lett jelentős probléma,
- olaszokat leginkább érdeklő vízi vadászat szabályozásának hiányosságai.

3.6.2. A vadgazdálkodás tartamosságát és szakszerűségét biztosító tervezési rendszer

Fő célja a tartamos vadgazdálkodás, újabb kifejezéssel a „fenntartható vadgazdálkodás” biztosítása. Ennek keretében a törvény háromszintű tervezési rendszert hozott létre, amelynek a céljai:

- vadállomány és élőhelyének védelmének, fenntartásának hosszú távú biztosítása,
- a gazdálkodói érdek, továbbá a vadászterületen folytatott vadgazdálkodási tevékenység közötti összhang megteremtése,
- védett természeti területek kapcsán a természetvédelmi célok megvalósítása,
- a vadászati jog szakszerű gyakorlása és hasznosítása.

3.6.3. Országos Vadgazdálkodási Adattár - OVA

Az OVA létrehozását és alkalmazását az 1996. évi LV. tv. a - Vtv.- rendelte el. A használata kötelező, az itt tárolt adatokról kiállított igazolás közokiratnak minősül. Különösen nagy a jelentősége a vadvédelem szempontjából. Tartalmazza a vadászterületek azonosítására vonatkozó adatokat, a vadászatra jogosultak címtárát, vadgazdálkodási üzemtervek adatait, éves vadgazdálkodási tervek adatait, vadfajonként a vadállomány mennyiségében bekövetkezett változásokat, a trófeabírálati adatokat, és a majdani körzeti vadgazdálkodási

tervek adatait. Célja: a vadgazdálkodásra, vadállományra vonatkozó adatok tárolása, feldolgozása, vadgazdálkodási igazgatásban és tervezésben felmerülő adatok gyűjtése és szolgáltatása, valamint döntések előkészítéséhez szükséges elemzések elkészítése.

3.6.4. Országos Magyar Vadászkamara

Az 1997. évi XLVI. tv. hozta létre az Országos Magyar Vadászkamarát. Ez a szerv egy köztestületi formában működő hivatásos és sportvadászok érdekeit szakmai szinten is szervező önkormányzatiság keretében működő intézmény.

3.6.5. Nemzetközi Vadvédelmi Tanács Magyarországi Központja

Nemzetközi Vadvédelmi Tanács Központja hazánkba települése a 10 milliárd forintos magyar vadgazdálkodási ágazat, a vadászati turizmus, a vadgazdálkodási tevékenység szabályozásának nemzetközi elismerését jelenti. Álláspontom szerint azonban ez a tény a hazai tevékenységek kapcsán a természetvédelem, vadvédelem, és általában az állatvédelem fontosságára hívja fel a figyelmet.

4. Magyarország és az Európai Unió kapcsolata a vadászat és annak természetvédelmi vonatkozása kapcsán

A hatályos Tvt. végrehajtási rendelete az 56/2005. (VI. 25.) FVM rendelet módosítása következtében több EGK irányelvnek való megfelelést szolgálja.

Ezek a következők: a Tanács 79/409/EGK irányelve, a Bizottság 91/244/EGK irányelve, a Tanács 92/24/EGK irányelve, és végül a Tanács 92/43/EGK irányelve, amit a későbbiekben részletesen ismertetek. Az irányelvek közül az első három a vadon élő madarak védelméről, az utolsó pedig a természetes élőhelyek, valamint a vadon élő növény és állatvilág védelméről szól.

4.1. A Tanács 79/409/EGK irányelve

Az Európai Közösségek Tanácsa 1979. április 2-án fogadta el a vadon élő madarak védelméről szóló irányelvet. Az irányelv célul tűzte ki a szerződő felek európai területén lévő természetesen előforduló összes vadon élő madárfaj védelmét, amely magában foglalja a fajok védelmét és ellenőrzését, illetőleg vonatkozik azok tojásaira, fészkeire és élőhelyeire. A céljai megvalósítása érdekében rendelkezik a fajfenntartásról, az ahhoz szükséges állami intézkedésekről, védett területek kialakításának kötelezettségéről, élőhely-védelemről, illetőleg a madarak bármilyen módon való elpusztításának, elfogásának, zavarásának és vadászatának tiltásáról. A vadászati jog szempontjából lényeges 6-9. cikkek a madarak kereskedelméről, a vadászatokról, továbbá a tömeges befogási eszközök tiltásáról szólnak, kiegészítve azokat azzal, amikor a tagállamok bizonyos okok miatt (közegészség, közbiztonság, légi közlekedés biztonsága, növény és állatvilág védelme, stb.) eltérhetnek ezektől a tilalmaktól.

Persze, hogy lehetne az, hogy minden madár vadászatát megtiltja az irányelv? Ez így nem is teljesen igaz, az irányelv II. számú mellékletében felsorolt fajok tekintetében a nemzeti jogszabályok adta keretek között lehetőséget ad azok vadászatára. De ekkor is meg kell felelni az ésszerű hasznosítás és az ökológiailag kiegyensúlyozott állomány szabályozás elveinek, továbbá biztosítani kell, hogy azok a fajok, amelyekre a vadászati jogszabályok vonatkoznak, ne legyenek vadászhatóak sem a fészekrakás, sem a fiókanevelés időszakában, sem a szaporodás különböző időszakaiban. A tagállamoknak pedig kötelességük, hogy a vadászati rendelkezéseik gyakorlati alkalmazására vonatkozó információikat megküldjék a Bizottság számára.

De szintén a vadászathoz kapcsolódik azon rendelkezés is, amelyik megtiltja a madarak tömeges vagy válogatás nélküli befogására, vagy megölésére alkalmazott, illetve valamely faj kipusztítására alkalmas eszközök, eljárások, vagy módszerek használatát, különösen azokat melyek az irányelv IV. számú mellékletében kerültek felsorolásra.

Ez az irányelv véleményem szerint különösen fontos Magyarországra nézve, ahol ha belegondolunk az olasz vendégvadászok „eszement” öldökléseibe, nem árt, ha figyelünk a madárpopulációink védelmére. Ha belegondolunk, nem véletlen az, hogy az olasz vadászok hazánkat választották vadászataik színhelyéül, ahol nagyon jól tudták, hogy pénzért bárki „megvehető”, és annyi védett madarat és más állatot mészárolhatnak le, amennyit még elbír a kocsis csomagtere.

Szerencsére ez a tendencia visszaszorulóban van, bár hozzáteszem nem biztos, hogy ez a jogalkotói szigorításnak, vagy a rendőri szerveink gyors és hatékony munkájának köszönhető, hanem annak a sajnálatos ténynek, hogy már szinte nem maradt olyan faj, amire vadászhatnának.

4.2. A Bizottság 91 /244/EGK irányelve és a Tanács 94/24/EGK irányelve

Ezek az irányelvek a fent taglalt 79-es Tanácsi irányelv módosításai, és annak mellékletei változtatták meg, olyan módon, hogy kibővítették egyrészt a fokozott védelemben részesített madarak körét, illetőleg egyes madarak kereskedelmét végképp betiltották.

4.3. A Tanács 92/43/EGK irányelve - a természetes élőhelyek, valamint a vadon élő állatok és növények védelméről

Az élőhelyvédelmi irányelv fő célkitűzése a biológiai sokféleség megóvása, a fajok és élőhelytípusok hosszú távú fennmaradásának biztosítása, természetes elterjedésük szinten tartásával vagy növelésével. Az irányelv írja elő az európai ökológiai hálózat, a Natura 2000 létrehozását, melynek a madárvédelmi irányelv rendelkezései alapján kijelölt területek is részei. A különleges természet-megőrzési területeket az I. számú mellékleten szereplő közösségi jelentőségű természetes élőhelytípusok (amelyeket az eltűnés veszélye fenyeget, vagy kicsi a természetes elterjedésük, vagy egy adott biogeográfiai régióon belül jellemző sajátosságokkal bírnak) és a II. számú mellékleten szereplő közösségi jelentőségű (veszélyeztetett, sérülékeny, ritka, vagy endemikus) állat- és növényfajok védelmére kell kijelölni. Azok az élőhelytípusok és fajok, melyek fennmaradását csak azonnali intézkedéssel lehet biztosítani kiemelt jelentőségűek és az unióban elsőbbséget, prioritást élveznek.

4.4. Európai Tanács Parlamenti Közgyűlésének határozata 882/1997. Az Európai Tanács XXXIX. Parlamenti Ülésének Határozata a vadászat jelentőségéről az európai vidéki régiókban

A bevezetőben a határozat szól a vadászat társadalmi megítéléséről, s megállapítja, hogy a vadászat megítélése jelentős mértékben romlott. Ezen megállapítást egyrésztől érzelmi, másrészt a vadászok egy részének nem megfelelő képzettségével indokolja. A határozat kimondja, hogy a környezeti változások a vadászható és nem vadászható élővilágra és élőhelyükre káros hatást gyakorolnak, és szól arról is, hogy a vadászatnak gazdasági jelentősége is van és konzervációs szerepe is lehet.

Helyesen állapítja meg, hogy a vadászat lényegesen hozzájárulhat a környezet védelméhez a fajok közötti megfelelő egyensúly kialakításával, egyes fajok túlnépesedésének kiküszöbölésével, amivel meg lehet előzni a betegségek terjedését és a növényzet károsítását. Mindezek érdekében a tagországok számára javasolja:

Tegyenek intézkedéseket arra vonatkozóan, hogy a vadászok jobban képzettek és jobban informáltak legyenek.

Agrárpolitikát úgy irányítsák, hogy az a vad, növény- és állatvilág számára jobb életfeltételeket biztosítson, és ezáltal a vadászból és a turizmusból a farmerek is profitálhassanak.

Segítsék elő a vadászok, farmerek, erdészek, természetjárók és környezetvédők közötti együttműködést, és az ebből származó előnyöket.

Járuljanak hozzá ahhoz, hogy a közvélemény jobban megértse a vadászat alapvető szerepét.

Az EU közös vadászati- vadgazdálkodási politikával nem rendelkezik, de több irányelv vagy rendelet és a Közös Agrárpolitika (CAP) egyes részei hatnak a vadászat szabályozására és a természeti környezetre. A joganyag célja az egyes vadfajok, élőhelyek védelme, az állatoknak okozott szenvedések megszüntetése. Ezért a vadászatot közvetlenül érintő EU irányelvek a vadgazdálkodás szempontjából erőteljesen korlátozóak. Kapcsolódnak olyan nemzetközi egyezményekhez, amelyeket hazánk is elfogadott és a vadászatot szabályozó törvényekbe is épített, sőt az EU –ben érvényes szabályozásnál is szigorúbban határozott meg.

4.5. A NATURA 2000 hálózatról

A NATURA 2000 hálózat egy egységes európai természetvédelmi hálózat, amely biztosítja a közösségi jelentőségű élőhelyek és fajok kedvező természetvédelmi helyzetét és amelynek jogszabályi alapját az Európai Közösségek Tanácsának 79/409/EGK sz. vadon élő madarak védelméről és a 92/43/EGK sz. természetes élőhelyek és a vadon élő állatok és növények megőrzéséről szóló irányelvek képezik.

A **Natura 2000 hálózat** területeit, vagyis a különleges madárvédelmi területeket és a különleges természet-megőrzési területeket a tagállamok jelölik ki. A kijelölésnél kizárólag szakmai szempontok vehetők figyelembe, gazdasági-társadalmi megfontolások nem játszhatnak szerepet. A kijelölésnek a rendelkezésre álló országos, átfogó felmérések figyelembe vételével kell történnie, ilyen felmérés lehet például a BirdLife International által végzett „fontos madár élőhelyek (Important Bird Areas)” felmérése. Figyelembe kell venni a vonuló madarak élőhelyeit, különös tekintettel a vonulás során igénybe vett pihenőhelyeket, kiváltképp a Ramsari Egyezmény alapján kijelölt nemzetközi jelentőségű vizes élőhelyeket. A területkijelölésre a tagállamok csak javaslatot tehetnek, a döntést a Bizottság fogja meghozni az élőhelyvédelmi irányelv III. mellékletében szereplő szempontok alapján.

Magyarországon a területek kijelölésének jogszabályi háttérét a **275/2004. (X. 8.) Kormányrendelet** alkotja, és meghatározza a közösségi és a kiemelt jelentőségű élőhelytípusokat, valamint a különleges madárvédelmi területeket.

Mindezek hatására és ezeknek köszönhetően került bele a magyarországi vadászati jogi szabályozás az a rendelkezés, mely szerint a vizes területeken és azok védősávjában az ólomsörét használata 2005. augusztus 15. napjától vadászat során tilos. Ezt a tiltó szabályt a már korábban említett 56/2005. (VI. 25.) FVM rendeletben került meghatározásra. Megjegyzem – mivel magam a Duna mellett lakom és ebből kifolyólag a mi vadászterületünk is érintett az ólomsörét használatának tilalmában – sajnálatos módon nem sikerült a jogalkotónak teljes mértékben megtiltani az ilyen módon történő vadászatot. Azt hiszem vadásztársadalom nem érett meg arra, hogy felfogja a rendelkezés mibenlétét. A gyakorlat a következő: egy pár vadász „összedobja” a melleleg nem olcsó acélsörétre a pénzt és közösen vesznek egy dobozzal, majd a részt vevők a dunai vadászat előtt magukhoz vesznek pár darabot a „nemes” lőszerből, de egyébként ott van náluk az ólomsörét is.

Így ha véletlenül ellenőriznék is őket, felmutatnák az acélsörétet, közben pedig valójában továbbra is ólommal „gazdagítják” a Dunát. Ez nem szép és etikus dolog, de azért a védelmükre is kelnék néhány szó erejéig. A minap olvastam az aktuális vadászévkönyvet

és megdöbbenve tapasztaltam, hogy a NIKE-FIOCCHI Sportlőszer Gyártó Kft. Ügyvezető igazgatója kijelentette, hogy az acélsöréket egyébként csak meghatározott, külön erre a célra készített vadászpuskából szabadna kilőni, mert a hagyományos fegyvereket károsítja, illetőleg jelenleg hazánkban mindössze csupán egy kaliberhez gyártanak ilyen lőszeret. Ebben az esetben mi a teendő? Minden vadász, aki vízi vadat szeretne lőni, vegyen magának új puskát, vagy próbálkozzon a régivel, hátha tönkremegy. Azért valljuk be ez sem éppen korrekt dolog.

Véleményem szerint is fontosabb a természet megóvása a jövő generációi számára, csak valamilyenfajta kompromisszumra kellene jutni a vadászok és a természetvédők több évtizede tartó ellenállása között.

Hangsúlyozni kell, hogy az **EU- irányelvei** nem váltják fel a tagállamok természetvédelmi, vadvédelmi szabályozási rendszerét, tehát a megfelelő jogszabályok továbbra is érvényben maradnak. Az irányelvek beépítése a jogrendbe az említett jogszabályaink mellett fog megvalósulni, jogközelítéssel, vagyis a törvények szükség szerinti módosításával. Az átültetés után mindkét oldal - így az adott törvények és átültetett irányelvek - egymás mellett fognak „működni”. Az Európai Unió maga is több nemzetközi természetvédelmi egyezményt aláírt, nem csak a tagállamok. A nemzetközi szerződés Közösség általi aláírása után ezzel kapcsolatosan megszülető szabályozások befolyásolhatják a tagállamok által önállóan aláírt nemzetközi szerződések végrehajtását. Közösség aktusai kapcsán (rendelet, direktíva, határozat) a tagállamok szuverenitásuk egy részét feladják, érvényesül a szabályok nemzetek feletti jellege, végrehajtásuk kötelező.

5. Nemzetközi egyezmények- jogforrások szerepe a magyar vadászati és természetvédelmi jog kapcsán

A nemzetközi szerződéseket egymás mellé rendelt, szuverén államok írják alá, ki kell, hogy hirdessék belső jogszabályokkal, a végrehajtás is az állam akaratától függ, illetve a bírósági út igénybe vétele egy másik szerződő féllel kapcsolatos vitás ügyben csak a bíróság fennhatóságának elismerése esetén lehetséges. Nemzetközi államok relációiban kötik azokat meg, ki kell hirdetni őket, a részes felek a saját ügyük bírái.

5.1. Washingtoni Egyezmény

A fajok védelméről szóló *Washingtoni Egyezmény* (1973. március 3.) „Egyezmény a veszélyeztetett vadon élő állat- és növényfajok nemzetközi kereskedelméről”, globális jelentőségű, s amennyiben kellően tiszteletben tartják, akkor az állat- és növényvilág hatékony védelmére szolgálhat. Az egyezmény azon a felismerésen alapul, hogy a vadon élő állatok és növények a Föld természeti rendszereinek pótolhatatlan részét képezik, éppen ezért alapvető célja a kereskedelem által veszélyeztetett fajok élőhelyeiken történő megőrzése, védelme. Ezt csak a felvásárló piac és az élőhely országainak szoros együttműködésével lehet megvalósítani. Az egyezmény veszélyeztetettség mértéke szerint az I. Függelékbe sorolja a közvetlenül a kipusztulás szélén álló fajokat, ezek kereskedelmi forgalomba nem kerülhetnek [II.§/1]. A II. Függelékbe sorolja azokat a növényeket és állatokat, amelyek esetén szigorú szabályozásra van szükség ahhoz, hogy ne jussanak az előbbi kategóriába tartozó fajok sorsára [II.§/2]. A II. Függelékbe tartoznak azok, amelyek esetében az egyes országok nemzetközi segítséget kérhetnek a kereskedelem ellenőrizhetősége érdekében [II.§/3].

Az Egyezmény szerint minden fél kötelezettséget vállal arra, hogy:

Igazgatási Hatóságot jelöl ki, amely az engedélyezési munkát ellátja, a rendelkezések megszegésével történő kereskedelmet megtiltja.

Az elkobzott példányokat az előírásoknak megfelelően elhelyezi.

Tudományos testületet jelöl ki, amely segíti a hatósági munkát.

A Hatóság élő állatok elhelyezésére mentőközpontot létesít.

Nyilvántartást vezet az említett három függelékben szereplő fajok fogalmáról.

Tájékoztatja a közvéleményt az Egyezmény jelentőségéről, végrehajtásáról.

Az Egyezmény végrehajtására saját jogszabályokat alkot, amelyek szigorúbbak is lehetnek, mint az Egyezmény előírásai.

Az Egyezmény pénzügyi és támogatási rendszerének alapja a *Részes Felek Konferenciája*, amely kétévenként tartott ülészakain elfogadott költségvetéshez a felek hozzájárulásainak összegét az ENSZ - tagdíjak összegének figyelembevételével állapítják meg. Egyes konkrét programok megvalósítását, pedig önkéntes hozzájárulásokkal is elősegíthetik.

A Részes Felek Konferenciája az Egyezmény legfőbb döntéshozó szerve is egyben. A végrehajtást *Állandó Bizottság, növényekkel foglalkozó bizottság, állatokkal, illetve állatszállítással foglalkozó bizottság* segíti elő. A feladatok koordinálásával Genfben székelő *Titkárság* foglalkozik.

Magyarország 1985 - ben csatlakozott, az 1986. évi 15. törvényerejű rendelet hirdette ki. Hazánk kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy az ebben szereplő irányelveket, rendelkezéseket betartja. Mindezeknek megfelelően az országon átmenő tranzit forgalom szigorú ellenőrzése is megvalósul, ezáltal elősegítve a többi ország természetvédelmi törekvéseit. Feladatunk a hazánkban őshonos fajok védelme a kereskedelem káros hatásaitól. A rendelkezések megszegésével az országba kerülő állatokat és növényeket, illetve ezek részeit, származékait a hatóság, együttműködve a Vám- és Pénzügyőrséggel, lefoglalja.

5.2. Bonni Egyezmény

A *Bonni Egyezmény (1979. június 23.)* a „Vándorló, vadon élő állatfajok védelméről”, igyekszik összefogni azokat az államokat, amelyek területén a vándorló fajok átvonulnak. Ez az egyezmény az államok feletti természetvédelem kérdését veti fel. Jelentőségét emeli az a tény, miszerint egyes vándorló fajokat bizonyos államok védelemben részesítenek, míg mások üldözik, így a védelem végül is nem valósul meg. Két függeléke van, az I. számú a veszélyeztetett, vándorló emlős-, madár-, csúszó- mászó és halfajokat tartalmazza. A II. számú tartalmazza mindazokat a vándorló fajokat, amelyeknek kedvezőtlen a védelmi helyzete, és amelyek megóvása nemzetközi szabályokat igényel. A vándorlást gátló káros hatások kiküszöbölése, illetve csökkentése a cél.

Az egyezmény feladata többek között az I. számú függelékben felsorolt vándorló fajok azonnali védelembé vétele, a kipusztulással fenyegetett fajok élőhelyeinek megóvása.

Az Egyezmény *Tudományos Tanács* felállításáról is rendelkezik, itt is a Felek Konferenciája a legfőbb döntéshozó szerv. Bármelyik fél felmondhatja írásban az egyezményt, a felmondás a közlést követő 12 hónap elteltével lép hatályba, ez a lehetőség rámutat a fajok nemzetközi védelmének gyengéire.

A csatlakozási okiratot Magyarország 1983. július 12-én helyezte letétbe, az 1986. évi 6. törvényerejű rendelet hirdette ki. Hazánk az Egyezmény végrehajtása érdekében több programot, intézkedési, kutatási feladattervet fogadott el és hajt végre, illetve részt vesz a nemzetközi egyeztetésekben.

Konkrét feladataink között szerepel a kékcsőrű rése, a rétisas, a túzok fokozottan védetté nyilvánítása hazánkban. 1989 - től *Túzokvédelmi Program* végrehajtása, ennek keretében

tűzokkímélő agrotechnika kialakítása, fészkek felderítése és védőzóna kialakítása, a fészkekaj mentése. A *Rétisas Védelmi Program* kapcsán, pedig a középvezetőségű szabad légvezetékek tartóoszlopaira szigetelőanyagok kihelyezése, az áramütések kiküszöbölése, a fészkelő területen a fészkelési időszakban végzett erdőgazdasági tevékenységek elhalasztása. Kiegészítésként hazánk aláírta az *Afrikai - Eurázsiai Vándorló Vízimadarak Védelméről* szóló megállapodást is.

5.3. Berni Egyezmény

A Berni Egyezmény biztosítja „Az európai vadon élő növények, állatok és természetes élőhelyeik védelmét” (1979. szeptember 19.) Az Európa Tanács tagországai és az egyezmény további aláírói felismerték, hogy ezek a fajok a biológiai egyensúly fenntartásában kiemelkedő szerepet játszanak, természetes élőhelyeik védelme a vadon élő növények és állatok megőrzésének fontos eszköze. A IV. számú függelék az elejtés, a befogás és a hasznosítás tiltott eszközeit és módjait tartalmazza, ezekkel az előírásokkal a hazai szabályozás is összhangban van. Rendelkezéseket tartalmaz a kipusztult fajok visszatelepítése, az idegen fajok elleni védekezés és betelepülésük ellenőrzése érdekében is.

A feleknek két évente részletes jelentést kell készíteniük az Egyezményben szereplő fajokkal és vadászati módszereikkel, az élőhelyek védelmével kapcsolatban tett kivételekről. Magyarország számára konkrét feladatot jelentett a *Vipera ursinü rakosiensis* („*rákosi vipera*”) élőhelyek védelmére vonatkozó 23. számú ajánlás.

Az Egyezmény ügyviteli költségeinek fedezésére szolgáló elkülönített költségvetést az *Állandó Bizottság* fogadja el és azt az *Európa Tanács* költségvetésében számolja el úgy, hogy a tagországok e célú befizetéseit az Európa Tanács általános költségvetéséből kiegészítik (évente mintegy 700 ezer ECU - vel).

Magyarország 1989 - ben csatlakozott hozzá, közzétételére 1990 - ben került sor *KTM, 1990*, az Egyezmény megfelelő szintű jogszabállyal való kihirdetésére eddig nem került sor, de erre szükség van az Európai Unióval való jogharmonizáció miatt is.

Az élőhelyek és a fajok védelmére vonatkozóan több intézkedés is történt a védetté nyilvánításokkal foglalkozó OtvH, OKTH határozatok, illetve KVM, KTM rendeletek keretében.

Ezt a célt szolgáló számos program és nemzetközi együttműködés jelenthet segítséget az Egyezmény magyarországi teljesítésére vonatkozóan is. Az Egyezményhez kapcsolódó hazai program végrehajtásában svéd szakértő is részt vesz az Európai Herpetológiai Társaság segítségével. Egyúttal a Szlovák Köztársaság 1993 - ban indult *Emys orbicularis* (*mocsári teknős*) visszatelepítési programjának megvalósítását magyar szakemberek is segítik. Az állandó Bizottság felügyelete alatt több szakértői munkacsoport is működik, ezek tevékenységében Magyarország is részt vesz, kivéve a bennünket közvetlenül nem érintő régiók vagy tevékenységek kérdéseivel foglalkozó *ad hoc* csoportokat.

5.4. Ramsar-i Egyezmény

A Ramsar - i Egyezmény „A nemzetközi jelentőségű vadvizekről, különösen, mint a vízi madarak tartózkodási helyéről”. (1971. február 2.) Ennek célja a vizes élőhelyek megőrzésének és ésszerű hasznosításának elősegítése, a megfelelő jogi, intézményi, együttműködési keretek biztosításával. Globális mértékben célozza meg a természeti erőforrások védelmét. A vizes területek visszaszorítása, lecsapolás, feltöltés, illetve pusztítása ellen az 1960 - as években először a vízi madarak védelmében részt vevő szervezetek és személyek léptek fel, felismerve azt, miszerint eredményt csak a nemzetközi összefogás hozhat. Napjainkra a Felek az egyezmény céljának tekintik a vizes élőhelyek biológiai

sokfélesége megőrzésének és fenntartható hasznosításának integrálását. Hangsúlyozzák az ember és a környezet kölcsönös egymástól függését, a vadvizek illetve a vízrendszerek szabályozóinak, és mint jellegzetes növény- és állatvilágnak, különösen a gázló-, és vízimadarakat fenntartó természetes környezetnek alapvető ökológiai funkcióit.

Az egyezmény szerint valamennyi fél köteles:

Legalább egy vizes területet megjelölni a területén a „Nemzetközi Jelentőségű Vizes Területek Jegyzékébe” (*Ramsar - i Lista*) történő felvételre a megfelelő kritériumok alapján, a későbbiekben több ilyen területet is bejelenthet. A Jegyzékben szereplő területek visszavonására csak fontos közérdekből kerülhet sor, de ilyen esetben a visszavont helyett, hasonló jellegű és kiterjedésű területet kell kijelölni.

A vizes területekkel összefüggő terveket köteles úgy összeállítani és megvalósítani, hogy azok elősegítsék az adott területek ésszerű hasznosítását és ökológiai jellegének megőrzését.

A védetté nyilvánított területek esetében gondoskodik ezt kezelő szakembergárdáról és továbbképzésükről.

Kötelessége továbbá az Egyezmény végrehajtásával kapcsolatos kérdések egyeztetése, elsősorban a megosztott, határokat átszelő területek, a vonuló fajok esetében, valamint fejlesztési intézmények vagy donor országok által biztosított segélyek, támogatások ügyében.

A Elősegíti, hogy az 1994. évi 4. Konferencia által elfogadott *Montreux - i Jegyzékbe* felvegyék azokat a Ramsar - i Jegyzékben már szereplő vizes területeket, amelyek ökológiai jellege megváltozott, változóban van, vagy várhatóan megváltozik a műszaki fejlődés, a szennyezés, vagy más emberi beavatkozás következtében. Ennek célja ráirányítani a figyelmet bizonyos területekre, ezáltal is elősegíteni a helyreállításukhoz, fennmaradásukhoz szükséges intézkedések megtételét, az erőforrások biztosítását.

A fentiek mellett minden fél többek között nemzeti vizes élőhely leltárt készít, jelentést készít a *Részek Konferenciája* számára, gondoskodik a listás területek kezelési terveinek kidolgozásáról, valamint figyelemmel kíséri a területek ökológiai jellegének változását.

A Montreux - i Konferencián elhatározták a *Vizes Területek Védelmi Alap* létesítését azzal a céllal, hogy a fejlődő országok támogatást kaphassanak az Egyezmény végrehajtásához.

Az Egyezményhez Magyarország 1979. április 11. - én csatlakozott, az Országgyűlés 1993. március 2. - án törvénnyel hirdette ki. Hazánk nemzetközi, illetve hazai szempontból jelentős vizes területeinek többsége napjainkra törvényes védelem alatt áll, az ezeken a területeken történő gazdálkodást és egyéb tevékenységeket természetvédelmi jogszabályok határozzák meg. További vizes területek védetté nyilvánítása is folyamatban van.

5.5. Rio de Janeiro-i Egyezmény

A Rio de Janeiro - i Egyezmény (1992. június 5.) „A biológiai sokféleség, a biológiai források védelme” körében tartalmaz előírásokat. *Ennek értelmében minden fél vállalja:*

- hogy tevékenysége nem okoz környezeti kárt határain kívül,
- nemzeti stratégiát dolgoz ki a biológiai sokféleség védelmére és fenntartható hasznosítására,
- azonosítja és megfigyeli a biológiai sokféleség azon összetevőit, amelyek fontosak a megőrzés szempontjából, valamint azokat a folyamatokat és tevékenységeket, amelyeknek káros hatásuk van ebből a szempontból. Továbbá nyilvántartja az ezekre vonatkozó adatokat,
- megfelelő intézkedések segítségével gondoskodik az *in situ* védelemről a védett területeken és azokon kívül is.

6. Nemzetközi jelentőségű szervezetekről

6.1. Nemzetközi Vadvédelmi és Vadászati Tanács – CIC

Magyarország alapító tagja volt és majd 80 éve aktívan tevékenykedik a nemzetközi Vadászati és Vadvédelmi Tanácsban – rövidítve CIC.- ban. Jellegét, céljait és alapelveit tekintve feltétlenül említést érdemel a szervezet részletesebben is. 1901 - ben jött létre a francia jog alapján. Céljai közt szerepel a vadászati tudomány fejlesztésének segítése és a vadászat általános érdekeinek védelme is. E célt szolgáló alapszabálya szerint feladata, hogy állandó kapcsolatot építsen ki valamennyi ország kormányi, vadászati szervezetei, vadászai és tudósai között. Folyamatosan tanulmányozza a vadászattal és a vad megóvásával kapcsolatos kérdéseket. Tanácskozó és összekötő szerv szerepét tölti be az országok között a közös kérdések megoldása érdekében, és a viták eredményét ismerteti a kormányokkal, a nemzetközi szervezetekkel, minden országban a vadászatért felelős személyekkel. Tehát a vadászat ügyét képviseli a nemzetközi szervezetek szintjén. A nemzetközi jellegnek megfelelően hivatalos nyelve a francia, az angol és a német.

A CIC gerincét a bizottságok és munkacsoportok képezik. Ezek a bizottságok/munkacsoportok szakterületekre bontva dolgoznak. Ilyen terület többek között a nagyvadak, apróvadak, trópusi vadak, vándormadarak területe, de kulturális témákkal is foglalkoznak, mint például a *Vadászat a művészetben* (egy *Gasztronómia és vadászat* nevű munkacsoporttal együtt), *Hagyományos vadászat* (ide tartozik egy újabban létrehozott magyar vezetésű munkacsoport a *Vadászújság*), *Vadvédelem és környezet* (ugyancsak igen fontos népszerűsítő tevékenységet folytat), és egy vadászatellenes kampányokra figyelő munkacsoport, a *Pro-Chasse*.

Egyik legígéretesebb és igen tevékeny munkacsoport a *Young Opinion* - szerte a világon lelkesedő fiatal emberek a modern elektronika segítségével kommunikálnak és minden bizottságban ott vannak, ők a CIC jövője.

Az alapelvei rámutattak arra, hogy az egyre gyorsabb ütemben *fejlődő* technikai haladás kíméletlenül rombolja a természet egyensúlyát. Az információs és szállítási eszközök fejlődése lehetőséget teremt, hogy az ember behatoljon olyan területekre is, amelyek korábban mentesek voltak a mesterséges beavatkozástól.

Az alapelvek köréből levezethető néhány megállapítás:

A vad olyan kincs, amelyet meg kell őrizni, és épségben kell átadni a soron következő generációnak. A vadászat tehát a természet kincsének bölcs kiaknázását jelenti.

- Napjainkra a vadászat csakis úgy értelmezhető, hogy szorosan hozzákapcsolódik a tudományos ismeretekre alapozott megőrzési tevékenység és az ésszerű gazdálkodás. Az embernek megvan a lehetősége a vadon élő állatokról való rendelkezésre, állományuk ellenőrzésére, de mindez felelősséggel is jár.

- A vadász tevékenységét irányító törvényeknek, egyéb jogforrásoknak a vadászati etikán kell alapulniuk. A vadásznak mindezt tökéletesen ismernie kell már előzetesen, hogy kellően mérlegelni tudja a felelősségét.

- A helyesen felfogott és bölcsen szervezett vadászat hatalmas erkölcsi és anyagi érték. Kölcsönös együttműködést eredményező, és országokat átfogó kapcsolatokat hoz létre.

- A vadásznak ismernie kell és kellő súllyal figyelembe is kell vennie a biológiai egyensúly megőrzéséhez nélkülözhetetlen cselekvések következményeit. Tevékeny őrzőjének kell lennie a természetnek, a természet minden részének.

A CIC kötelességének érzi, hogy a fenti alapelvekben foglalt szemléletet az egész világon érvényre juttassa. Éppen ezért a CIC - hez való tartozás ezen alapelvek elfogadásának és alkalmazásának a kötelezettségével jár.

Mindezekből következik, hogy ez a szervezet fellép a vadászati lelkiismerettel szemben álló, valamint minden olyan tevékenység ellen, amely bármilyen módon is ártalmas a természet megőrzése szempontjából.

Tagjai lehetnek rendes tagok, levelező és tiszteletbeli tagok is, de valamennyien kötelesek elfogadni a CIC elveit.

A *rendes tagoknak* szavazati joguk van, s lehetnek államok képviselői, társaságok képviselői, vagy személyes jogcímen tagok. Az államok képviselőit a kormányok, vagy annak az államnak a hivatalos vadászati szervezetei jelölik, amelyet képviselnek. Tagjai lehetnek országos és nemzetközi szövetségek, társaságok is. Fontos, hogy az említett társaságok a természetvédelem és a vadvédelem elhivatott támogatói legyenek. E szervezetek tagjai személyes jogcímen is tagjai lehetnek a CIC - nek.

A *levelező tagoknak* nincs a Közgyűlésen szavazati joguk, nem vesznek részt az Igazgató Tanácsban, részt vesznek viszont a CIC minden munkájában, a bizottságokban tanácskoznak és szavazhatnak. A levelező tagokat egy kiküldött képviseli. Ezeknek a szövetségeknek, társaságoknak a tagjai személyes jogcímen is tagok lehetnek.

Az államok és szövetségek (társaságok) képviselői, a személyes jogcímen tagok, vagy a CIC - nek kiemelkedő szolgálatokat tevő kívülálló személyiségek a Közgyűlés által – az Igazgató Tanács javaslatára – *tiszteletbeli taggá* nevezhetők ki.

Ez utóbbi kategória kivételével a tagság fejtétele, hogy a felvételre váró személyt az országból való rendes tagok többsége előzetesen jelölje. A jelöléseket a delegáció vezetője terjeszti az Igazgató Tanács elv, amely azokat a jóváhagyás érdekében megküldi a Közgyűlésnek.

A tagság megszűnik halál esetén, feloszlás miatt, megbízás visszavonása során, lemondás esetén, vagy alapszabállyal ellentétes tevékenység miatti kizárással. Ez a kizárás lehet időleges vagy végleges is. Határozat elleni fellebbezés a Közgyűlésnél nyújtható be.

A CIC - nek azok a tagjai, akik ugyanannak az országnak az állampolgárai, egy *Nemzeti Küldöttséget* alkotnak. Minden küldöttség belső szabályzatot fogad el, amelyet át kell adni a főtitkárnak. A küldöttség maga választja meg az elnökét.

A CIC szervezeti felépítése akként alakul, hogy minden évben *rendes Közgyűlést* köteles tartani, szükség esetén pedig, az Igazgató Tanács bármikor *rendkívüli közgyűlést* tarthat.

Tevékenységéhez szükséges pénzügyi források a tagdíjakból, pénzbeli támogatásokból és vagyonátruházásokból származnak.

A szervezet célkitűzése a vad életkörülményeivel kapcsolatos kutatások és tudományos munkák támogatása. Ezt szolgálja, a **Nemzetközi Alapítvány a vad megőrzésére**, amelynek külön alapszabálya és 19 tagú Igazgató Tanácsa van.

Nem nyereségszerzési célból működő alapítvány, elsősorban a vadon élő állatvilág és a természet megőrzéséért harcol, további feladatának tekinti egy világméretű és országos szintű ellenőrzési rendszer kialakítását a vadgazdálkodás felett.

6.2. Természetvédelmi Világszövetség

A fajok védelme szempontjából említést kell tenni az 1948-ban alapított **IUCN, (The World Conservation Union) azaz Természetvédelmi Világszövetségről**, amely államokat, kormányzati szervezeteket és széles tevékenységi körű nem kormányzati szervezeteket egyesít. A fentiekben ismertetett szervezet a CIC is tagja. Azon kevés nemzetközi intézmények közé tartozik, amelyekhez kormányzati és nem kormányzati testületek egyaránt csatlakozhatnak. Az IUCN munkája során az együttműködésre helyezi a hangsúlyt.

Az IUCN semleges fórumot kínál, ahol a különböző szektorok szervezetei találkozhatnak, eszmét cserélhetnek, és közös munkát tervezhetnek. Az IUCN segíti a kormányzatok és a környezetvédő szervezetek együttműködését, környezetvédelmi stratégiákat dolgoz ki, valamint bővíteni igyekszik a helyi és regionális lehetőségeket. Az IUCN feladata befolyásolni, ösztönözni és támogatni világszerte a társadalmakat, hogy megőrizték a természet sértetlenségét és sokféleségét, továbbá biztosítsák, hogy a természetes erőforrások használata méltányos és gazdaságilag fenntartható legyen.

Az IUCN *Vörös Listája* különféle kategóriákat tartalmaz és ezek definícióit. *Ezek az alábbiak:*

Kipusztult faj: amelynek utolsó egyede bizonyítottan kihalt.

Szabad természetből kipusztult faj: Olyan faj, amely korábbi természetes élőhelyén már nem él, csak fogságban található, vagy természetvédelmi területen él populációja. Vagy olyan faj, amelyet kihaltak vélték, s hosszabb ideje nem figyelték meg.

Súlyosan veszélyeztetett faj: olyan faj, amely a közeli jövőben természetes környezetében a kihalás veszélyének igen nagy valószínűséggel van kitéve.

Veszélyeztetett faj: Olyan faj, amely súlyosan veszélyeztetett, de a közeli jövőben természetes környezetében a kihalás veszélyének nagy valószínűséggel ki lesz téve.

Sebezhető faj: olyan faj, amely ugyan nem súlyosan veszélyeztetett, de a jövőben természetes környezetében a kihalás veszélyének nagy valószínűséggel ki lesz téve.

Kis veszélyeztetettségű faj: Olyan faj, amely az előző kategóriákba nem sorolható.

Ezek további három alcsoportba sorolhatóak:

1. *Védelemfüggő faj:* Olyan faj, amely folyamatosan - specifikus védelmi programok középpontjában áll, amelyek beszüntetése esetén 5 év alatt a veszélyeztetett kategóriák valamelyikébe sorolódna át.

2. *Fenyegetettség közeli faj:* Faj, amely nem védelemfüggő, de közel áll ahhoz, hogy sebezhető fajnak minősítsék.

3. *Legkevésbé veszélyeztetett faj:* Olyan faj, amely nem tartozik a kis veszélyeztetettség, vagy sebezhető fajok kategóriájába.

Hiányos megfigyelési adattal bíró faj: Olyan faj, amelynek elterjedéséről vagy populációs státuszáról nem rendelkezünk direkt vagy indirekt adatokkal, s emiatt nem állapítható meg veszélyeztetettségi foka.

Nem felmért faj: Olyan faj, amelyet még nem soroltak be a fenti kategóriák egyikébe sem.

7. Összegzés

A globális, regionális és helyi gazdasági, környezet- és természetvédelmi és társadalmi célok és ezek kölcsönhatásának vizsgálata és ennek összehangolása egyre sürgetőbb. A XIX. századtól felgyorsult ütemben erősödtek az ember környezetét és életminőségét, az élővilág létfeltételeit veszélyeztető tényezők. A természeti környezet, az ökológiai adottságok kedvező szinten tartásában, vagy helyre állításában a szabályozásnak és az embernek nagyon fontos szerepe van.

A fentiekben ismertetett szabályok elvek, célkitűzések ismertetik a környezet védelméről, természet védelméről, vadak és az erdő védelméről és az állatok védelméről szóló rendelkezéseket.

A jogi szabályozás kiemelkedő jelentősége a védelmi és tevékenységet szabályozó témakörben számottevő, a hatósági eljárásokban is az lenne, de sajnos a rendelkezések ezzel kapcsolatosan még hiányosak, vagy pontatlanok, tehát további jogalkotási feladatok teljesítése is nélkülözhetetlen. Az állatvédelem és vadvédelem kapcsán a „zöld” eljárásokkal való összehangolás is további részletes anyagi jogi és eljárásjogi rendelkezések meghozatalát igényli.

A korszerű feltételek megteremtésével eredményességet csak a gyakorlatot folytatók magatartásától, jogkövetésétől várhatunk.

A környezetünk ökoszisztémájának és biológiai sokféleségének megőrzése olyan társadalmi közérdek, amely semmilyen egyéni, vagy csoportérdek fölé nem helyezhető, és egyben a jövő vadászati lehetőségeinek biztosítása is.

Álláspontom szerint a hatályos hazai rendelkezések összhangban vannak a korszerű és fejlődő társadalmi – gazdasági viszonyokkal. Próbáltam rámutatni arra, hogy a vadászati tevékenység nem értelmetlen pusztítás, hanem egyre inkább a környezeti és természeti értékeket is figyelembe vevő összehangolt tevékenység. A vadászat érdekközösségeket hoz létre, és a lelkes tagok aktívan szolgálják a környezet- és természetvédelem körét, mivel az állatállomány megőrzése nélkül nem lehetne ilyen tevékenységekről beszélni.

A szabályozás hazánkban egyaránt alapul közvetlen jogszabályokra (törvények, rendeletek, hatósági ellenőrzésre stb..) és közvetett eszközökre, körülményekre (civil szervezetek tevékenysége, újszerű megoldások alkalmazása, magántőke ösztönzése, fenntarthatóságra való törekvésre, termelésnek a minőség felé való fordulására, a biodiverzitás védelmére, társadalmi háttér növekedésére, szemléletfordulásra, stb...) amelyek együttesen szolgálják a kialakult és ismertetett viszonyokat a témában, azonban továbbgondolásra, fejlesztésre is ösztönöznek.

A természetvédelmi elvárások betartása nem csökkenti a vadászati lehetőségeket. A vadászati idő- és térbeli korlátozása elengedhetetlen, ám ezek jelentősége, a megőrzött értékeket figyelembe véve elenyésző.

Szeged, 2007. 09. 12

Dr. Bezdán Anikó Judit

Felhasznált irodalom:

- 1./ A Magyar Nemzeti Biodiverzitás Stratégia és Akcióprogram. Magyar Mezőgazdaság – Erdőgazdaság és Faipar. 2003. szeptember 2-3.p.
- 2./ Az EU állatvédelmi szabályozása – Földművelésügyi Minisztérium. Budapest, 1998. 22.p.
- 3./ Balogh József – Tölgy László: Párbeszéd a természetvédelemről (II.) Magyar Mezőgazdaság – Halászati Lapok 2003. december 7.p.
- 4./ Hajtun György: A csatlakozás következményei Magyar Mezőgazdaság – Halászati Lapok 2004. március 6.p.

- 5./ Mezőgazdaságunk útja az Európai Unióban – Az állattartás állatvédelmi előírásai az Európai Unióban. Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ. 1996. 15.p.
- 6./ Zoltán Ödön: Az állatvédelem jogi rendje KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft. Budapest, 2000. 219-254. p.
- 7./ Csöre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története (1980)
- 8./ Dr. Varga Ferenc: Erdővédelemtan-Mezőgazdasági szaktudás Kiadó Bp. 2001-17.p
- 9./ Természetvédelem és gazdálkodás –Erdőgazdálkodás és faipar – Magyar Mezőgazdaság melléklete - 1999.aug. 6-7.p.
- 10./ Fontos ismeretek az erdőbirtokosságról – Számadás 1999. 04. 08.-i szám 21.p.
- 11./ Tardos Júlia: Vadvilág - Magyar Mezőgazdaság - 1995. 11. 22.-i száma
- 12./ Dr. Makai Kis László: Az új vadászati törvény megítélése- Nimród 1997/3.sz.
- 13./ Dr. Sterbetz István: Hová merre Natura? Nimród 1999. 08.-i szám 13.p.
- 14./ A rendszerváltás kihatása a természeti környezetre – MTA Társadalomkutató központ Bp. 2005.
- 15./ Környezet és természetvédelmi lexikon I-II. kötet Szerk.: Láng István Bp. 2002-558.p.

Ildikó Ernszt

Where Are You Heading, European Civil Aviation Security?

In the last years active changes have happened on the field of civil aviation security. New security measures were introduced by ICAO and by the EU, new expert groups were created, new forms of cooperation were established. The new rules also got their supporters and their opponents – as usual. First of all, we have to emphasize that such as “European aviation security system” does not exist, mainly international agreements, documents, resolutions are the main sources of this field. However, in the attitude of the EU towards aviation security matters 11th September was a milestone as well. After that aviation security stepped on to the political agenda, common security standards were created in the area in 2002, and the security was built in its transport policy. ¹ In my present article I would like to highlight some important matters which are on the agenda of the EU nowadays or can be considered as “European specialties” of aviation security. Security guidelines at airports for checking all liquids, the PNR case between the European Union and the United States and finally the modification of the 2002 security rules of the EU will be analyzed.

The UK authorities disclosed a planned terrorist plot in mid August 2006 – the plan of the saboteurs was to blow up flights over the North Atlantic. This "event" set the whole aviation industry in motion. The Council of ICAO accepted a recommendation about encouraging states to lay a special emphasis on fight against the threat deriving from homemade explosives. Besides a point of contact² network was also set up in order to share security information rapidly – more, than 70 countries take an active part in this collaboration.³

Right after the August events, ICAO⁴ Council convened a special session to react immediately. It called on the AVSEC panel⁵ to give the highest priority deciding about the possible answers to this new threat relating to liquid explosives made of available resources.⁶ Its result was that security guidelines were accepted for checking all liquids, pastes, gels, foams, perfumes, creams, lotions, contact lens, aerosol products, mascaras and any other items of similar consistency to be carried in the hand luggage. They can only be carried aboard in a resealable one liter bag – no more than 100 ml from each items. There are also exceptions to this rule: medicines, dietary supplements – including baby foods – can be carried in the flight cabin – but passengers may be asked to prove that they are needed. The guidelines suggest that items, liquids bought at airport duty free shops should also constitute an exception to this rule. The Council of ICAO suggested that the new, more stringent rules should be applied at latest 1 March, 2007. The list - which contains liquids which can act as ingredients of explosives⁷ – is under constant revision partly based on the recommendations of ICAO International Explosives Technical Commission.⁸

The European Union followed the path of ICAO and introduced the recommended rules. The new regulation came into force on 6th November, 2006 – causing a lot of confusion at airports. The allowed size of the hand luggage will also be reduced – to the size of a briefcase or a laptop – from April, 2008.⁹ Although it is emphasized that the Commission had "balanced" the possible effects of the new rules - there are still a lot of opponents and "contras" of them – because of the several inconveniences coming into light in connection with them. First of all private items of passengers coming from third- non-EU countries – may be confiscated – what they have bought in duty free shops – just because they are

oversized or are not in the desired resealable bag. Airports of non-EU countries have already protested against these regulations – which cut down their revenues significantly.

But it can also happen to passengers flying from another EU country – because of inconsistencies in rules within the EU – member states may order more stringent prescriptions. And we have not even talked about the increased costs.¹⁰

Events of 11th September meant a cornerstone for the EU from an other aspect as well. A much closer cooperation was established between the European Union and the United States in the arena of civil aviation security - though this collaboration was not without any disagreements. It is enough to refer only to the Passenger Name Record's¹¹ Cases. PNRs are files which are collected by airlines and contain the data of each passenger. The beginning of the debate goes back to May, 2004, when the EU Council concluded an agreement with the United States to supply information about passengers flying to/through the United States – these data comprised e-mail addresses, phone numbers, hotel, car reservations and credit card details as well.

In September, 2004, the European Parliament appealed to the European Court of Justice to nullify the agreement, because it did not comply with European data protection standards. On 30th May, 2006, the European Court of Justice ordered that the agreement did not have an appropriate legal basis and called on for its renegotiation.¹² After the United States had threatened the EU a deal was made on 7th October.¹³ The United States promised to deny landing for European airlines and to fine them with thousands of dollars if the demanded information about passengers is not passed on to American authorities. All data must be in the hands of the United States before 15 minutes of takeoff– which can be forwarded to all counter terrorism agencies – including CIA and FBI.

This interim agreement expired in July, the new negotiations were concluded with success. The new agreement tries to give a long-term solution to the transfer of PNR data, - thus providing legal certainty, - it will be operative for seven years. The hottest issues in creating this new agreement were about how long US authorities should be allowed to use PNR data and which agencies should have access to them.¹⁴ The new agreement requires airlines to send PNR data to the United States. Before the US Department of Homeland Security was authorized to access these data from the airlines' reservation systems. The number of collected data will be reduced to 19 from 34.¹⁵ Sensitive PNR data (e.g. racial, ethnic origin, political opinions, religious or philosophical beliefs, trade union membership, data relating to the health or sex life of the individual) must be strained off and deleted. In exceptional cases (when "the life of data subject or of others could be imperiled or seriously impaired") they can be accessed, but in this occasion it has to be reported to the Commission. The data can only be used in the fight against terrorism and other related offenses, serious offenses and transnational crime. The data can be preserved for seven years in an active database, after that for maximum eight more years in a dormant, non-operational status. The United States has revealed that these measures are applied irrespective of the citizenship and country of origin of the data subject. Periodical reviews by the European Union and the Department of Homeland Security are also ordered.

The Commission also started to consider the implementation of the same measures to passengers coming to the European Union. (Before a senior EU official stated resignedly that most governments are convinced that it is nearly unimaginable that terrorists come from the US to Europe.¹⁶ The system would mirror the American one – the details are yet unknown yet. Additional information (what data will be collected, how long they can be stored, if it also applies to intra-European flights or not) will be revealed only in October when the Commission is expected to introduce new proposals against terrorism. Franco Frattini (Justice Commissioner) is convinced that „the level of terrorist threat to Europe fully justifies

the creation of a European PNR".¹⁷ He suggested that each member state should have its own PNR system.

On 12th October, 2006 the Transport Ministers of the EU concluded a political settlement on the new rules about aviation security. The first common rules were created on this field in 2002 – as an effect of 11th September, 2001 events – before a unique regulatory system did not exist on the level of EU. It contained detailed provisions about national civil aviation security programs,¹⁸ compliance monitoring,¹⁹ airport planning requirements²⁰, access control to certain areas at airports²¹, screening of staff, items carried and vehicles.²² Further regulations can be found relating to staff recruitment and training,²³ passenger, cabin baggage cargo and mail screening,²⁴ and about prohibited items aboard of planes or at airports.²⁵

The modification of the 2002 rules is in process in our days as well.²⁶ Common basic standards and mechanisms, processes to monitor compliance were created on the field of aviation security. The application of the "one-stop security" system is strongly recommended.²⁷

It is the first time that European rules include in-flight security measures.²⁸ A new phenomenon in the proposed, new regulation is the possible presence of air marshals aboard. "In-flight security officers" – as the proposal names them - "may only be deployed on board an aircraft if the required security conditions and training have been fulfilled." Besides Member States are guaranteed the right not to authorise the use of sky marshals on flights of air carriers -which were licensed by them.²⁹ So no member state can be obliged to apply air marshals on its flights. Unauthorized persons must be gated to enter the flight crew "department" during a flight and against passengers who endanger the security, safety of the aircraft appropriate security measures can be employed. Weapons can not be taken aboard – "unless the required security conditions have been fulfilled", and the state which issues the operating licence give its authorization. Further there is one more important condition: the states of departure, arrival and – if it is possible – the overflown or transit states must give their prior approval for that.³⁰

Besides national civil aviation security program, airport and air carrier security programs have to be drawn up. The aim of the airport and the air carrier security programs is to work out, apply methods and certain procedures to comply with European Union regulations and national civil aviation security programs.³¹

The security taxes and charges should be met by member states, air carriers, passengers or other entities.³² But they must be used "exclusively to meet airport or on board aircraft security costs and shall not exceed the costs for applying the common basic standards".³³ Though Member States may apply more stringent, "severe" measures than the standards of the new regulation – but in this case they have to cover the whole additional costs. When the costs of the security measures are added to the price of the flight ticket – its measure has to be indicated on the ticket itself, or on an other way.³⁴

The financing of these new security costs is considered to be an elementary problem within EU. The costs can be tremendous and the willingness of public authorities to meet these costs varies widely in EU member states – which can lead to the distortion of the competition. In August, 2006 the Commission stated in one of its report that "the protection of European citizens against terrorist attacks is essentially a state responsibility". Within the European Union the measure of security costs reaches the 1%-2% of the average air fare.³⁵ There is a centralized and a decentralized financing model. In the first one the state bears the security costs, while in the latter one by the airport authorities. However, the result is the same: the passenger pays the price of security – either in the form of taxes or airline security charges.³⁶

The new regulation also took into consideration the possible negative effects of new security measures

to competition "between Member States and between airports, air carriers and other entities concerned within the Community as well as between Member States and third countries."³⁷ In order to avoid this the Commission will "as soon as possible submit a proposal to introduce uniform arrangements for financing these security measures."³⁸

Of course in the process of creating the new rules several amendments were introduced. The Commission is obliged to present a report about the application of the regulation and its success to the national parliaments, the member states, the Council and the European Parliament in every year. A "Stakeholders' Advisory Group on Aviation Security" shall be established which advise the Commission. Its members are European "representative organizations" which have direct connection with aviation security. Further in order to promote the "one-stop security" system for flights between the European Union and other countries - agreements which acknowledge that the security requirements applied in third countries are consistent to European Union standards should be built in "global aviation agreements".

International cooperation is essential on this area as well: not only between EU member states, but EU has to collaborate with third countries and international agencies, organizations as well: first and foremost with the International Civil Aviation Organization. Among third countries the cooperation is the strongest with the United States.

It is a cliché to say that terrorists are always in front of the introduced security measures with a step. That is why the proactive measures are urged at all levels – let me just mention the machinery of the European Union and ICAO. Strict, stringent security measures are needed. That is not a question. But that is extremely questionable what is the measure which does not exceed the limits of common sense. (Recently it could be heard that in Russia, Moscow, at Domodedovo airport a lie-detector test would be introduced as an additional security measure.)³⁹

When the deal was made about forwarding PNR data to US authorities, John Reid, the Home Secretary, stated that it was "a very good sign of the anti-terrorism partnership between the United States and Europe."⁴⁰

-
- 1 A regulation is under consideration which sets up minimum standards for the whole supply chain, in return the operators get a "secure operator" label from national authorities. Commission Vice President, Jaques Barrot – who is in charge of transport hopes that the new regulations will "help to prevent terrorist attacks in the EU" by creating "the first trading bloc in the world to add a full security dimension to all forms of freight transport." In: Transport security <http://www.euractiv.com/en/transport/transport-security/article-117548>
 - 2 PoC Network
 - 3 ICAO Journal, November/December 2006, Vol. 62. No. 6. p. 31
 - 4 International Civil Aviation Organization
 - 5 Aviation Security Panel, further: ICAO
 - 6 ICAO Journal, September/October 2006, Vol. 61. No. 5. p. 36.
 - 7 ICAO Journal, November/December 2006, Vol. 62. No. 6. p. 31
 - 8 IETC It examined substances which can be "sympathetic" for terrorists for making a bomb – the list is a complicated matter - including legal, explosive technological, training of security personnel and business matters. In: *ibid.*
 - 9 Air-security rules set to change passengers' habits In: <http://www.euractiv.com/en/transport/air-security-rules-set-change-passengers-habits/article-159403>
 - 10 *ibid.*
 - 11 further PNR cases
 - 12 Transport security – Passenger Name Records <http://www.euractiv.com/en/transport/transport-security/article-117548>
 - 13 The agreement is only valid until 31 July, 2007.
 - 14 Michael Chertoff (US Homeland Security Secretary) insisted: "It is difficult, in the face of that clear, tragic lesson of history to abandon a tool which, at minimal cost to civil liberties, has a tremendous potential to save lives..... Traditional

-
- legal and policy tools are not suited to dealing with the new terrorist threats of the 21st century." Sophia in't Veld (ALDE) cautioned that "there had been no trustworthy evaluation of the efficiency of such measures, just "anecdotes", and it was not the information that was missing in the US to prevent the 9/11 attacks, but the capacity of secret services to use this information." In: US presses EU to share airline data in anti-terror drive, <http://www.euractiv.com/en/security/us-presses-eu-share-airline-data-anti-terror-drive/article-163783>
- 15 "Types of EU PNR collected: PNR record locator code, date of reservation/issue of ticket, date(s) of intended travel, name(s), available frequent flier and benefit information (i.e. free tickets, upgrades, etc.), other names on PNR, including number of travelers on PNR, all available contact information (including originator information), all available payment/billing information (not including other transaction details linked to a credit card or account and not connected to the travel transaction), travel itinerary for specific PNR, travel agency/travel agent, code share information, split/divided information, travel status of passenger (including confirmations and check-in status), ticketing information, including ticket number, one-way tickets and Automated Ticket Fare Quote, All Baggage information, Seat information, including seat number, general remarks including OSI, SSI, SSR information, any collected APIS information, all historical changes to the PNR listed before" In: Agreement between the European Union and the United States on the Processing and Transfer of Passenger Name Record (PNR) Data by Air Carriers to the United States Department of Homeland Security (DHS) (2007 PNR Agreement), III. Types of information Collected
- 16 RENNIE, David: EU bows to American pressure over air passenger information <http://www.telegraph.co.uk/news/main.jhtml?xml=/news/2006/10/07/wair07.xml>
- 17 <http://www.euractiv.com/en/transport/air-passengers-face-eu-anti-terror-screening/article-165222>
- 18 Regulation (EC) No 2320/2002 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2002 establishing common rules in the field of civil aviation security, Art. 5,
In: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32002R2320:EN:HTML>
- 19 *ibid.* Art. 7.
- 20 *ibid.* Annex, 2.1.
- 21 *ibid.* Annex, 2.2.
- 22 *ibid.* Annex 2.3.
- 23 *ibid.* Annex 12.
- 24 *ibid.* Annex 4-7.
- 25 *ibid.* Attachment
- 26 At the moment the European Parliament decision is pending at 2nd reading.
In: <http://www.europarl.europa.eu/oeil/file.jsp?id=5274732>
- 27 Transfer passengers and their luggages - coming from another EU country - should be exempted from security screening.
In: *uo. goals: 19-20.*
- 28 Parliament votes on strict rules for 'Sky Marshals', In: http://www.europarl.europa.eu/news/expert/infopress_page
- 29 European Parliament legislative resolution on the proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on common rules in the field of civil aviation security (COM(2005)0429 – C6-0290/2005 – 2005/0191(COD)),
In: [http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/06/1086&format=HTML&aged=1&language=EN&guiLanguage=en](http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=EN&pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2006-0267+0+DOC+XML+V0//EN, ANNEX, Common Basic Standards for Safeguarding Civil Aviation Against Acts of Unlawful Interference, Art. 10. (4) Further: Res.</p><p>30 <i>ibid.</i> Art. 10. (1)-(3)</p><p>31 <i>ibid.</i> Art. 12-15.</p><p>32 <i>ibid.</i> Art. 7.</p><p>33 <i>ibid.</i> Art. 8.</p><p>34 <i>ibid.</i> Art. 5</p><p>35 Financing of aviation and maritime security measures: the Commission takes stock In: <a href=)
- 36 The study stated that there could be large distortions of competition between European and American airlines, because in the United States air carriers were funded by public assistance in the amount of 32000 million Euro from 2002-2004.
In: Report from the Commission to the Council and the European Parliament on transport security and its financing, Brussels, 1.8.2006, COM(2006) 431 final, In: http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/security/financing/index_en.htm
- 37 Res. Art. 4. (2)
- 38 *ibid.*
- 39 The machine was developed by an Israeli company. It can even decide if the answers are from "the memory or the imagination." At first only those passengers have to take the test who were labelled "suspicious" by FSB (the successor of KGB), later it will be employed to all passengers. The passenger is asked four questions by the machine: e.g. "Have

you ever lied to the authorities?" Then "Do you carry any weapons or narcotics with you?" In: BLOMFIELD, Adrian:
Airline passengers face lie detector tests, <http://www.telegraph.co.uk/news/main.jhtml>

40 RENNIE, David: EU bows to American pressure over air passenger information
<http://www.telegraph.co.uk/news/main.jhtml?xml=/news/2006/10/07/wair07.xml>

Eylem Ümit
JUVENILE JUSTICE SYSTEM IN TURKEY
IN ENACTMENT AND PRACTICE

“When I visit a land I am interested in the application
of laws not how good they are.”

Montesquieu

In contravention to the title, children in conflict with the law are subject to the Penal Code of Turkey. In this country we cannot refer to a separate criminal justice system for juveniles. However, there are several legislative provisions in different enactments, and according to the law, there is a Juvenile Court system separated from the adult courts. In this article we intend to evaluate the scattered legislation in the various codes and deal with current legal practice in the juvenile judiciary.

If we are to summarize the Juvenile Justice System in Turkey we should first glance at the legislation and the institutions that are authorised. As it is pointed out, Turkey has not drawn up laws on punishments for young offenders that include a specific punitive system; on the contrary, while providing for certain limited and reduced penalties, the same punishments are applied to minors as adults. Hence, the New Turkish Penal Code No.5237 (June 2005) has a wide range of applications for young offenders. Surveying the legislation concerning young offenders in penal law, we can say that the traditional approach of responding with punitive measures after an offence has been committed is predominant. As it is commonly assumed, the traditional approach, also called the crime control model, does not address the cause of the behaviour or improve the situation for the young adult, the family, or the community.¹ Since this model aims to control crime and protect society from deviation, it is based on the sanction process, such as arrest, detention and imprisonment as a means of strengthening deterrence.² Because of inadequacy in protecting, reintegrating, and re-educating minors in conflict with the law in the context of the traditional approach, the necessity for alternative approaches such as the protection and welfare models has arisen.

¹ For further information about the crime control model (traditional approach): Stephen PFOHL, *Images of Deviance and Social Control: A Sociological History*, second edition, USA, 1994, p.1-16; The traditional approach is also evaluated in international texts: Council of Europe Recommendation No. R (87) 20; Social Reactions To Juvenile Delinquency, Recommendation No. R (88) 6 ; Social Reactions To Juvenile Delinquency Among Young People From Migrant Families and Recommendation No.R (2000) 20; The Role of Early Psychosocial Intervention in The Prevention of Criminality; Opinion of the European Economic and the social Committee on the Prevention of Juvenile Delinquency; Way of dealing with juvenile delinquency and the role of Juvenile Justice System in The European Union No.(2006/C 110/13).

² Jesse R.PITTS and Amitai ETZİONİ, *Social Control, Crime Critical Concepts in Sociology*, ed.: Philip Bean, V.:III, NY, 2003, p.109-144; PFOHL, *Images of Deviance and Social Control...*, p.81-96; Thomas HAMMARBERG, Council of Europe Commissioner for Human Rights, Human Right Dimension of Juvenile Justice, Moscow, 5-6 July, http://www.coe.int/t/transversalprojects/children/speeches/speechesHammarberg_en.asp;

The Child Protection Code (Act no.5395) that entered into force in 2005, the Code on the Execution of Punishments and Security Measures (Act no: 5275 of 2004), and the Code on Probation Services and Protection Boards which was promulgated in 2005 and numbered: 5402 are some of the laws which have been made to meet that social need. Even though the new Child Protection Code (CPC hereinafter) established new protective proceedings and measures, the provisions of the Penal Procedure Code remain applicable where a matter is not treated in the CPC. For this reason, the Turkish Penal Code (TPC hereinafter) and other basic legislation will be invoked where provisions are not available in the CPC regarding arrest, detention and imprisonment. Given all these legislative enactments, it has been rightly observed that there is a mixed system in the Juvenile Judiciary in Turkey.

Although there is no justice system which is particular to juveniles, there is a juvenile police force that was drawn up under the CPC Article 31. And a juvenile bureau in the Office of the Public Prosecutor is constituted according to Article 29 of the CPC. This bureau is charged to conduct the investigation concerning juveniles involved in crime. Also the CPC Article 25 imposed specific courts for accused juveniles.³

In Turkish law, the term of “juvenile” can be translated as corresponding to “children” or “minor”. According to Article 6 of the TPC No.5237, “Persons who have not completed their eighteenth year of age are defined as a child.” Also in the CPC Article 3, a juvenile is defined as “Any individual that has not yet completed age eighteen, regardless of whether they have reached full legal age earlier.” Thus the definition of the child in Turkish law has been amended in accordance with the UN Convention on the Rights of the Child. Accordingly, for the first time in Turkish legislation, every person below the age of 18 is defined as a child.

Under the Turkish Penal Code, penal liability starts from the age of 12. Children under 12 years of age cannot be imprisoned; only security measures may be adopted against them. The age of transition to full penal liability is 18 and according to the Law on Juvenile Courts, the minimum age to stand in these Courts is 18 years.

The relevant article of the TPC is as follows:

ARTICLE 31

(1) Children who have not completed their twelfth year of age at the time of the action don't have penal liability. Criminal prosecution cannot be executed against these persons, however safety measures specific to children can be applied.

(2) The persons who have completed age 12 but not 15 don't have penal liability in case of not having the ability of perceiving the legal meaning and consequences of their actions or not having a sufficient capacity of self-determination. However safety measures specific to children can be taken concerning them. In the case of being capable of perceiving the legal meaning and consequences of one's act and of self-determination regarding this act, the penalty will be reduced: from an aggravated life sentence to a penalty of twelve to fifteen years, and a life sentence to a penalty of nine to eleven years. Other penalties will be reduced by half; and under this condition the maximum penalty for each deed could not be more than seven years.

³ Article 3 of the Child Protection Law makes a division between Juvenile Courts and Juvenile Heavy Penal Courts. Juvenile Courts were established according to the repealed Act on the Establishment, Jurisdiction and Procedure of the Juvenile Courts (No. 2253 of 1979). For further information about this code and first application of the code: Gülriz ÖZKÖK, *Juvenile Courts in Turkey, (A Research in the Frame of Sociological Jurisprudence)* [Türkiye'de Çocuk Mahkemeleri (Hukuk Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme)] Unpublished thesis, Ankara, 1990.

(3) The penal sentence of the persons who have completed age 15 but not 18 at the time of committing the act will be reduced: an aggravated life sentence to a penalty of eighteen to twenty-four years, and a life sentence to a penalty of twelve to fifteen years. Other penalties will be reduced by one third, and under this condition the penalty for each deed could not be more than twelve years.

This classification according to the different age groups parallels the legislative provisions concerning the 14-18 age group in the Italian Penal Code, which is the reference code of Turkish Penal Law.⁴ According to this classification there are three different groups in penal liability.

The first group is defined in the first paragraph of Article 31 as absence of penal liability. For this group there is no penal liability thus prosecution cannot be executed for them and they cannot be penalized. The age limit for this group is determined as 12 in the new TPC. The absence of criminal liability for this group is an absolute presumption therefore the contrary cannot be proved.⁵

Children under the age of 12 cannot be arrested by reason of crime. Only authentication is allowed. They cannot be used either in ascertainment of a crime. In the case of a child under the age of 12 having committed a crime, protective and supportive measures which have been drawn up under the CPC can be applied. According to Article 5, protective and supportive measures are measures to be taken, in terms of consulting, education, care, health and shelter, first and foremost for the purpose of protecting the child within a natural family environment. These measures are as follows:

ARTICLE 5

“a) A consultancy measure provides guidance on child rearing to those who are responsible for the care of the child, and guidance to children on solving problems related to their education and development;

b) An education/training measure is oriented towards ensuring that the child attends an education institution as a day-student or boarding student, attends a vocational training course or arts & crafts course, or is deployed with a master of his profession as an apprentice or at an office belonging to the public or private sector for the purpose of acquiring a job or a profession.

c) A care measure makes governmental or private care centre services or foster family services available for the child or places the child under the care of such institutions, in the event that the person responsible for the care of the juvenile fails to fulfil his/her care duties due to any reason,

d) A health measure ensures the temporary or continuous medical care and rehabilitation that is necessary for treatment and protection of the child’s physical and physiological health, and treatment and therapy for children who use addictive substances,

e) A shelter measure is a measure to provide a suitable shelter for those who have children but do not have a place to live, or to pregnant women whose lives are in danger.(...)

⁴ For further information about this legislation in Italian Law: Giovanni FIANDANCA-Angelo GIARDA, *Codice Penale, Codice Di Procedura Penale, Leggi Complementari*, Milano,1998, Translated by Recep Gülşen, *Legislations on Juvenile Jurisdiction in Italy, in Children and Crime-Punishment*, [İtalya’da Çocuk Yargılamasına İlişkin Düzenlemeler, Çocuklar ve Suç-Ceza] Ankara, 2005, s.441-467.

⁵Sulhi DÖNMEZER, *The Essence of the Penal Liability*, [Cezai Mesuliyetin Esası] İstanbul,1949, p.174.

(3) If it is determined that the child is not under any danger, or if it is realized that, although the child is in danger, such danger can be eliminated by supporting the child's parent or curator or the person who is responsible for the child's care, then the child may be delivered to these persons. For the purposes of this paragraph, one of the measures specified in the first paragraph can also be decided.”

According to Article 7, these measures can be taken by the juvenile judge either ex officio or upon the request of the child's father, mother, curator, the person responsible for the care and supervision of the child, the Agency for Social Services and Child Protection or the Public prosecutor. Before the decision, a social inquiry⁶ regarding the child may be carried out. The type of measure shall be indicated in the decision. The judge may decide for one or more measures; also he may impose the measure of probation. Taking into consideration the development of the child, the judge may decide to change or abrogate the protective and supportive measure. The execution of the measure will terminate ipso facto, when the child reaches age eighteen. However, the judge may decide to continue execution of the measure for a certain period of time in order to allow the child to continue his training or education, provided that the acquiescence of the child is taken. Concerning the child being in need of protection, the court shall also have the authority to decide on guardianship, whether by nature or appointed, trustee, alimony and personal contact, according the Turkish Civil Code, in addition to protective and supportive measures.

As it is rightly observed no investigation is required in order to take these measures. The decision for measures shall be imposed without any hearings for children driven to crime and who do not have penal liability. In other words the accused child is being deprived of the rights of any defendant. This is one of the paternalist aspects of the juvenile justice system and it is obviously against the “responsibility model” which is introduced by various international agreements and treaties such as The Beijing Rules, The Riyadh Guidelines etc. It is now widely accepted that minors should have the same rights and guarantees as adults in criminal proceedings such as a fair and impartial hearing within the frame of the responsibility model.

The second paragraph of Article 31 of the TPC settled the presence of penal liability for children between 12- 15, the development of the ability to perceive the legal meaning of one's act and self-determination.

If a child, who has completed age 12 but not 15, cannot perceive the legal meaning and the consequences of his act and doesn't have a sufficient capacity of self-determination then he or she will be classified in the same way as the children under 12.

In the second paragraph it is assumed that a child aged 12-15 who cannot perceive the legal meaning and the consequences of his or her act and doesn't have a sufficient capacity of self-determination has no penal liability. And thus the situation is determined as the lack of capacity of imputability. The legal ground for the sole examination of each case within this classification is stated as follows:

“Young people in the age of puberty who have completed twelve years of age but are younger than fifteen, are generally in recognition of their act as unfair even though they cannot prevent themselves from the act and cannot be in full possession of their senses. In the case where it is identified that a person of the age of between 12-15 is able to self-

⁶ Social inquiry reports (SIR) are not usually carried out due to the lack of basic facilities such as social workers and other experts or other required allocation. For further information concerning the application of the social inquiry reports: Sevda ULUĞTEKİN, *Juvenile Courts and Social Inquiry Reports*, [Çocuk Mahkemeleri ve Sosyal İnceleme Raporları] Ankara, 2004.

determine in accordance with his or her act, it is concluded to have penal liability.”⁷

In the preamble of the law, the lack of self-determination is especially stressed. It is stated that a child’s awareness of the unfairness of his act is not sufficient in deciding on the existence of penal liability. In which case, both the development of the child’s perception ability regarding the legal meaning and the consequences of the act and the ability of self-determination and retention according to his perception shall be considered jointly. The presence of ability of understanding and requisition in this paragraph is consistent with the formula of ability of understanding and requisition that indicates the existence of capacity of imputability.

According to the preamble of the law, a child’s penal liability, aged 12-15 during the term of the act, is determined by the judge taking into account the social workers’ reports on the child’s family circumstances, social and economic conditions and psycho-sociological and educational possibilities. If the judge believes that the child has no capacity of imputability and thus no penal liability, he may then decide that there is no ground for punishment and impose the protective, supportive, educational and reintegrational measures in accordance with the provisions of the CPC. If the judge accepts that the child has penal liability, the sentence of the child’s act shall be determined taking into consideration the abatement clauses in the second paragraph. This arrangement is to accept the existence of a kind of “depleted capacity of imputability” that implies a legal liability in terms of this second classification which at the same time does not reach the level of an adult. Therefore, the 12-15 years can be determined to be classified as those years where legal liability is subject to be examined, and depleted liability applied in the cases where legal liability is pleaded. In fact, the “conditional liability” “partial liability” and “inaccuracy” terms are commonly used to determine this period in the doctrine.⁸

However, in practice, this article is not being applied in accordance with the aim of the legislator. The social inquiry reports regarding to the child’s family environment and social, economic, psychological and educational conditions cannot be obtained during the trial; only the forensic doctor, with no authorization assigned by the code, provides a doli capax/doli incapax report following an examination. Forensic doctors determine the age of the child, and examine to ascertain if any childhood psychiatric syndromes or mental infirmity exists. Thus, each and every child of 12 years of age that is not retarded is considered to be able to perceive the legal meaning and the consequences of his act and determine himself accordingly. It’s a fact that approximately 100% of the reports provided by the forensic doctors are prepared as “doli capax”.

For example, in a study executed by Yaşar Bilge and his colleagues on 4283 children who were faced with a lawsuit in Ankara Juvenile Court between 1989-1994, the rate of doli

⁷The Presentation Web site of New Penal Justice System, Ministry of Justice, <http://www.ceza-bb.adalet.gov.tr/mevzuat/maddegerekce.doc>.

⁸ Bekir AKSAY, *Minority in Penal Law and Effects on Capacity of Imputability and Liability*, [Ceza Hukukunda Yaş Küçüklüğü, Kusur Yeteneğine ve Sorumluluğa Etkisi] İstanbul, 1990 s.60; Ayhan ÖNDER, *General Provisions of Penal Law*, [Ceza Hukuku Genel Hükümler] V.: II, İstanbul, 1989, s. 271.

capax is determined as 96,2%.⁹ Research reports displayed the rating in Elazığ (1991-1998) as 97.6%¹⁰, in Antalya (1987-1993) as 98.8%¹¹, in İzmir (1991-1993) as 99.8%¹², in Sivas as 97%, in Samsun as 100%¹³, in Kocaeli (1996-2001) as 94.7%¹⁴, and in Bursa (1988-1992) as 99.2%¹⁵.

The consequences of the doli capax report provided by the forensic doctor have vital importance for the child¹⁶. According to the TPC Article 31, sanctions are applicable if a child between 12-15 years of age driven to crime is concluded to be doli capax. However, if the child is decided to be doli incapax he is diverted out of penal law and becomes the subject of the CPC. When the CPC is applicable a child can be supported without being a “criminal subject” and can be directed towards “social reintegration and rehabilitation” ideals by means of the help of court decisions such as protection measures or probation. It is also known that the Supreme Court of Appeal overrules a judge’s decision that does not impose

⁹ Yaşar BİLGE, İ.Hamit HANCI, Özer KENDİ, Z. BEYDAĞ TIRAŞ, *Juvenile Delinquency From the Aspect of the Crimes Against Property*, [Mala Yönelik Suçlar Açısından Çocuk Suçluluğu] Journal of İzmir Bar Association , S.:2, Y.: 2001.

¹⁰Hikmet Ergin DÜLGER- İ.Hamit HANCI , Süheyla ERTÜRK, H. COŞKUNSAL, *The Demographic Specialities of The Juveniles Which Are Sent to Examination For Capax Doli Between 1998 and 1991 in Elazığ*. [1998-1991 Yılları Arasında Suç İşledikleri İddiasıyla Elazığ'da Farik Mümeyyizlik Muayenesi için Gönderilen Çocukların Demografik Özellikleri] Journal of Forensic Science , 1992; 8 : 131-136.

¹¹Y.Mustafa KARAGÖZ, Mehmet ATILGAN, *Retrospective Evaluation of 1408 Penal Liability Examination Facts in Antalya, in 1987-1993*, [Antalya'da 1987-1993Yıllarında Farik-i Mümeyyizlik Muayenesi Yapılan 1408 Olgunun Retrospektif Değerlendirilmesi] 1st National Forensic Congress, Istanbul 1994.

¹² Cezmi YAVUZ, İ.Hamit HANCI, Ali ÇAKMAK, Yücel ARISOY, B. EGE, *Juvenile Delinquency in İzmir in 1991-1993*, [1991-1993 Yılları Arasında İzmir'de Çocuk Suçluluğu] 1st Judicial Sciences Congress, Congress Book, Adana, 1994, p. 151-154.

¹³ A. TURLA, Ö. BÖKE, Y. BAŞAR, K. USLU, *Sociodemographic Specialities of Mental Competance Examinations in Samsun*, [Samsun'da Farik ve Mümeyyizlik Muayenelerinin Sosyodemografik Özellikleri] Forensic Review 2002; 16/1.

¹⁴ Ü.N. GÜNDOĞMUŞ, B. ÇOLAK, H. BOZ, Ü. BİÇER, *Evaluation of Mental Competance Examinations Held in Kocaeli in 1996-2001*, [1996-2001 Yıllarında Kocaeli'nde Yapılan Farik-i Mümeyyizlik Muayenelerinin Değerlendirilmesi] Forensic Review 2003;17(2) p.1-7.

¹⁵ A ÇOLTU, Hamit HANCI, B. EGE, S. DEMİRCAN, *The Demographic Specialities of Children Examined for Mental Competance in Bursa in 1988-1992*, [1988-1992 Yılları Arasında Bursa'da Farik ve Mümeyyizlik Muayenesine Gönderilen Çocukların Demografik Özellikleri] 7th National Forensic Days, 1-5 November Antalya, (1993) p. 51-8.

¹⁶ For a field research on examination of penal liability and living environment of children involved in crime see, Eylem ÜMİT, *Social Habitus of Juvenile Delinquency in Urban Areas and Penal Liability Examinations*, [Kentte Suça Karışmış Çocuklarda Toplumsal Ortam ve Ceza Ehliyeti Araştırmaları] Unpublished doctoral dissertation, Ankara, 2006.

a penalty in spite of a doli capax report according to the CPC and does not allow judicial discretion to the judge to impose measures instead of a penalty.¹⁷

Judicial orders that can be imposed concerning a child involved in crime are as follows in Turkish legislation:

- Protective and Supportive Measures (CPC 5)
- Conciliation (CPC 24)
- Penalty (CPC 31)
- Suspension of execution (CPC 51)
- Suspension of the Announcement of the sentence (CPC 23)

In fact, the protective, supportive measures, suspension of execution, or suspension of announcement of the sentence can be imposed concerning a child who is under probation as well. A probation officer is assigned for a child who has been taken under probation by the Department for Probation and Help Services

The duties of the probation officer are listed as follows in CPC Article 38:

ARTICLE 38

“(1) Duties of the probation officer are as follows:

- a) to support, assist, and when necessary, advise the child in order to ensure the child’s adaptation to the educational, familial, institutional, business and social environment so as to realize the objective of the court decision.
- b) to provide guidance to the child about institutions from which the child can receive education, employment or support, and with regard to his/her rights and how to exercise such rights.
- c) to assist the child in benefiting from the services which he/she may need.
- d) to visit the places where the child stays, the persons with whom he/she contacts, and hence examine on-site the education and business performance of the child, and his/her leisure activities.
- e) to monitor the implementation of the court decision, the consequences of the implementation thereof, and its effects on the child, and to inspect the fulfilment of the obligations imposed on the child.
- f) to submit reports on the development of the child, at three-month intervals, to the Public prosecutor or the court.”¹⁸

Even though the general situation in legal provisions (especially in the CPC), seems to be in accordance with the Juvenile Justice System models brought forward by the international documents to which Turkey is signatory, most of the judicial orders imposed concerning children involved in crime are sanctions, and mostly penalties. Considering the jurisprudence it’s obvious that usually the suspension of execution is imposed for the delinquent children. Supportive and protective measures are rarely applicable when it can be seen that conciliation has never yet been applied.. Consequently, in the Juvenile Justice System in Turkey, we observe that the penalty norms applicable to adults are applied to children as reducing the punishments. Neither the old approaches known as the welfare

¹⁷ Sevim ÇEVİK, İstanbul 2nd Juvenile Court Judge, *Turkish System, Child and Youngsters in System of Justice*, [Adalet Sisteminde Çocuklar ve Gençler, Türkiye Sistemi]İstanbul, 2006, p.145-149.

¹⁸ For the unofficial translation of the whole text of CPC in English:

http://www.law.yale.edu/rcw/rcw/jurisdictions/asw/turkey/Turkey_juv_prot_law_Eng.pdf

model nor newer trends of reparative or restorative systems of justice are yet very common in practice in Turkey.

Bibliography:

- Bekir AKSAY Minority in Penal Law and Effects on Capacity of Imputability and Liability, [Ceza Hukukunda Yaş Küçüklüğü, Kusur Yeteneğine ve Sorumluluğa Etkisi] İstanbul, 1990.
- Yaşar BİLGE,
İ.Hamit HANCI,
Özer KENDİ,
Z. BEYDAĞ TIRAŞ, Juvenile Delinquency From the Aspect of the Crimes Against Property, [Mala Yönelik Suçlar Açısından Çocuk Suçluluğu] Journal of İzmir Bar Association , S.:2, Y.: 2001.
- Sevim ÇEVİK, İstanbul 2nd Juvenile Court Judge, Turkish System, Child and Youngsters in The System of Justice, [Adalet Sisteminde Çocuklar ve Gençler, Türkiye Sistemi] İstanbul, 2006.
- A ÇOLTU,
İ.Hamit HANCI,
B. EGE,
S. DEMİRCAN The Demographic Specialities of Children Examined for Capax Doli in Bursa in 1988-1992, [1988-1992 Yılları Arasında Bursa'da Farik ve Mümeyyizlik Muayenesine Gönderilen Çocukların Demografik Özellikleri] 7th National Forensic Days, 1-5 November Antalya, (1993).
- Sulhi DÖNMEZER The Essence of the Penal Liability, [Cezai Mesuliyetin Esası] İstanbul, 1949.
- Hikmet Ergin
DÜLGER-
İ.Hamit HANCI ,
Süheyla ERTÜRK,
H. COŞKUNSAL, The Demographic Specialities of The Juveniles Which Are Sent To Examination For Capax Doli Between 1998 and 1991 in Elazığ. [1998-1991 Yılları Arasında Suç İşledikleri İddiasıyla Elazığ'da Farik Mümeyyizlik Muayenesi için Gönderilen Çocukların Demografik Özellikleri] Journal of Forensic Science , V.:8 1992.

- FIANDANCA-
Angelo GIARDA, Codice Penale, Codice Di Procedura Penale, Leggi Complementari, Milano,1998, Translated by Recep Gülşen, Legislations on Juvenile Jurisdiction in Italy, in Children and Crime-Punishment, [İtalya'da Çocuk Yargılamasına İlişkin Düzenlemeler, Çocuklar ve Suç-Ceza] Ankara, 2005.
- Ü.N. GÜNDOĞMUŞ,
B. ÇOLAK, H. BOZ, Ü.
BİÇER, Evaluation of Capax Doli Examinations Held in Kocaeli in 1996-2001. [1996-2001 Yıllarında Kocaeli'nde Yapılan Farik-i Mümeyyizlik Muayenelerinin Değerlendirilmesi] Forensic Review 2003, V.: 17 (2)
- Thomas
HAMMARBERG Council of Europe Commissioner for Human Rights, Human Right Dimension of Juvenile Justice, Moscow, 5-6 July.
http://www.coe.int/t/transversalprojects/children/speeches/speeches_Hammarberg_en.asp
- Y. Mustafa
KARAGÖZ,
Mehmet ATILGAN, Retrospective Evaluation of 1408 Capax Doli Examination Facts in Antalya, in 1987-1993. [Antalya'da 1987-1993 Yıllarında Farik-i Mümeyyizlik Muayenesi Yapılan 1408 Olgunun Retrospektif Değerlendirilmesi] 1st National Forensic Congress, Istanbul 1994.
- Ayhan ÖNDER, General Provisions of Penal Law, [Ceza Hukuku Genel Hükümler] V.: II, İstanbul, 1989.
- Gülriiz ÖZKÖK Juvenile Courts in Turkey, (A Research in the Frame of Sociological Jurisprudence) [Türkiye'de Çocuk Mahkemeleri (Hukuk Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme)] Unpublished master thesis, Ankara, 1990.
- Stephen PFOHL Images of Deviance and Social Control: a Sociological History, second edition, USA, 1994.
- Jesse R.PITTS and
Amitai ETZİONI, Social Control, Crime Critical Concepts in Sociology, ed.: Philip Bean, V.:III, NY, 2003.
- A. TURLA,
Ö. BÖKE,
Y. BAŞAR,
K. USLU Sociodemographic Specialities of Capax Doli Examinations in Samsun. [Samsun'da Farik ve Mümeyyizlik Muayenelerinin Sosyodemografik Özellikleri] Forensic Review 2002; 16/1.
- Sevda ULUĞTEKİN Juvenile Courts and Social Inquiry Reports, [Çocuk Mahkemeleri ve Sosyal İnceleme Raporları] Ankara, 2004.

Eylem ÜMİT Social Habitus of Juvenile Delinquency in Urban Areas and Penal Liability Examinations, [Kentte Suça Karışmış Çocuklarda Toplumsal Ortam ve Ceza Ehliyeti Araştırmaları] Unpublished doctoral dissertation, Ankara, 2006.

Cezmi YAVUZ,
İ.Hamit HANCI,
Ali ÇAKMAK,
Yücel ARISOY,
B. EGE.

Juvenile Delinquency in İzmir in 1991-1993 [1991-1993 Yılları Arasında İzmir'de Çocuk Suçluluğu] 1st Judicial Sciences Congress, Congress Book 151-154. Adana 1994.

<http://www.ceza-bb.adalet.gov.tr/mevzuat/maddegerekce.doc>.

http://www.law.yale.edu/rcw/rcw/jurisdictions/asw/turkey/Turkey_juv_prot_law_Eng.pdf

_____ Council of Europe Recommendation No. R (87) 20.
_____ Social Reactions To Juvenile Delinquency, Recommendation No. R (88) 6.
_____ Social Reactions To Juvenile Delinquency Among Young People From Migrant Families and Recommendation No.R (2000) 20.
_____ The Role of Early Psychosocial Intervention in The Prevention of Criminality; Opinion of the European Economic and the social Committee on the Prevention of Juvenile Delinquency; Way of dealing with juvenile delinquency and the role of Juvenile Justice System in The European Union No.(2006/C 110/13).

Homicskó Árpád Olivér

Az egészségügyi szolgáltatások finanszírozásának alapvető kérdései

Bevezetés

A szolidaritás alapú egészségbiztosítás lényeges vonásai

A klasszikus piacgazdaság legalapvetőbb jellegzetessége, hogy a vásárlóképes kereslet, és az elérhető kínálat egyensúlyán alapul és ugyanez határozza meg az árakat is. Természetesen ezt az egyensúlyt számos egyéb tényező is befolyásolja. A fogyasztó keresletét elsősorban a pénze határozza meg, de nagymértékben befolyásolja igénye, a kínálat mennyisége és sokfélesége, helyettesíthetősége, és a megvásárolt javak (áru, szolgáltatás) szubjektív, és objektív értéke. A piaci kínálat a kereslethez alkalmazkodik, noha azt aktívan is képes befolyásolni az igények felkeltésével (reklám, PR.).

Az egészségügyi szolgáltatás jelentősen különbözik a klasszikus piaci viszonyoktól. A fogyasztó oldaláról jellemző, hogy szükséglete erős szubjektív késztetéssel, sürgős testi-lelki kényszerként jelentkezik. Valójában nincs tisztában igénye kielégítésének módjával, és ezt az egészségügyi szolgáltató szabja meg számára. Ebben az is benne foglaltatik, hogy a szükséglet kielégítésének árát is legtöbb esetben a szolgáltató önkényesen határozhatja meg, hiszen sok esetben a vevő szakértelmének hiánya, vagy szükségletei kielégítésének imperatív természete sem teszi lehetővé számára a kínálat közötti válogatást. Tovább bonyolíthatja a helyzetet, hogy a fogyasztó szükséglete nem csak akkor jelentkezik, amikor annak kielégítésére elegendő pénz van. Ez a piaci torzulás a fogyasztót függőségi helyzetbe kényszeríti azáltal, hogy erősen behatárolt választási lehetősége van az adott szolgáltatás módját illetően, de korlátozza a szolgáltatót is, hiszen a szakmailag legmegfelelőbb szolgáltatást kénytelen alárendelni a fogyasztó fizetőképességének. Ennek az anomáliának a kiküszöbölésére jött létre a szociális érzékenységu államokban a társadalom (egészség) biztosítási rendszer, amelynek lényege, hogy a kockázatközösség bevételi oldalát (a járulékokat) nem a várható káreset (betegség) bekövetkezésének valószínűsége arányában, hanem szolidaritási alapon a tagok jövedelem arányosan fedezik.¹

A társadalombiztosítás lényege, hogy azon területeken, amelyeken a káresetre nem köthető, vagy csak igen magas járulékkal magánbiztosítás, mert a feltételek nem állnak fenn (kiválasztás, erkölcsi kockázat, várható káresetek előre számítása) szóba jön a társadalombiztosítás, amelyben a kormányzat kibővítheti a biztosított alanyok körét (pl. állampolgári jogon, vagy mindenkire nézve kötelezően) és ezzel elkerülhetik a biztosítók kiválasztási elfogultságát. Ehhez szükséges az állam pénzügyi segítsége. A társadalombiztosításnak különleges szerepe van a betegbiztosításban, a munkanélküliségi biztosításban, és bizonyos mértékben az életjáradék (nyugdíj) biztosítás területén.

A társadalombiztosítás bevételeit az adókból, illetve állami bevételekből, vagy a jövedelemmel rendelkezők kötelező járulékaiból fedezik. A szolidaritás alapú biztosítási rendszerekben a biztosítottak járulékait a kockázatközösség által meghatározott szükségleteik szerint a bevételekből fedezik akár pénzbeli, akár természetbeni juttatás formájában. A természetbeni juttatás lényege, hogy a biztosított igényeiből azokat, amelyeket a társadalombiztosító indokolt szükségletnek ismer el, megvásárolja a szolgáltatótól. Ez esetben tehát a szolgáltató kínálata a társadalombiztosító (és nem a de-facto fogyasztó) keresletével találkozhat egy olyan piacon, amelyen a kereslet és a kínálat szabályait is az állam szabályozza.

¹ Kornai János – Karen Eggleston: Egyéni választás és szolidaritás. Az egészségügy intézményi mechanizmusának reformja Kelet-Európában. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 21. p.

Ezen a piacon az egészségügyi szolgáltató számára a egészségbiztosító (EA, illetve az OEP) jelenti a keresleti oldalt.

Az egészségügyi ellátások finanszírozásának kérdései

Az egészségügyi ellátások finanszírozása a világon mindenütt olyan kérdéseket vett fel, amelyeknek a megválaszolása mind közgazdaságilag, mind jogilag számos problémát nem tud megfelelően kezelni. A korábbi részeknél már ismertetett az az alkotmányos és nemzetközileg is megfogalmazott alapelv, hogy az egészséghez mindenkinek alanyi joga van. Amíg azonban valaki nem betegszik meg, vagy a fizikai állapotában változás nem következik be, ez a kérdés nem foglalkoztatja. Sokszor akkor kezdünk el egészségünkéről gondolkodni, amikor azzal nincs minden rendben. Jogilag és közgazdaságilag gyakran más az egészséges állapot megközelítése.² Jogi szempontból minden embernek biztosítani kell az egészsége helyreállításához szükséges és elérhető ellátást, közgazdaságilag pedig meg kell teremteni ennek anyagi feltételeit. Az egészségügy azonban egy nagyon költséges nemzetgazdasági ágazat, amelynek anyagi feltételei biztosítása kizárólag az egyéntől nem várható el. Az államnak be kell avatkoznia, hiszen meg kell szervezni az ellátórendszer működését, biztosítani kell annak anyagi háttérét, a szükséges és szakképzett személyzetet kiképezését. A drága gyógymódokat meg kell honosítani, ennek anyagi feltételeit szintén biztosítani kell. Már itt kiemelendő, hogy maga az egészségügy hagyományos értelemben nem tekinthető olyan területnek, ahol a piaci viszonyok megfelelően tudnának működni. Ehhez pedig még hozzá kell tenni azt a manapság könnyen elfelejtett kiindulási pontot is, hogy az egyén egészségi állapotával nem lehet kereskedni, nem lehet árúnak tekinteni, amelyet a piacon szabadon lehet adni és venni. Fontos ezért, hogy áttekinteni azokat a tényezőket, amelyek miatt a hagyományos piaci viszonyok az egészségügy területén nem alkalmazhatók.³

1. Az egészségbiztosítási szolgáltatások piacának jellemzői

1.1 A tökéletes piac jellemzői

A tökéletes piacra a bizonyosság jellemző az, hogy adott szolgáltatás vásárlása előre látható, tervezhető. A piaci szereplők tökéletesen informáltak, vagyis mind a fogyasztó, mind pedig a szolgáltatást nyújtó rendelkezik mindazon információval, ami lehetővé teszi, hogy a legjobb áron a legjobb szolgáltatáshoz hozzájussanak. A piaci szereplők tisztában vannak mind a saját preferenciákkal, mind a kérdéses jószág tulajdonságaival, a fogyasztó hasznosságára való hatásával. A fogyasztó önállóan, szuverén módon hozza meg a döntéseit, saját hasznossága függvényében, a preferenciái ismeretében. A termékek és a szolgáltatások homogének, a többször ismétlődő vásárlások jellemzik. Az externáliák hiányoznak, vagyis a fogyasztók keresleti és a termelők kínálati függvénye tartalmaz minden a termék fogyasztásával kapcsolatos hasznot és költséget. A piacot sok kis versenyző jelenléte jellemzi, nincs monopólium, vagyis egyetlen piaci szereplő sem képes egyedül meghatározni, sem alapvetően befolyásolni a piacon megjelenő termékek (szolgáltatások) árát és mennyiségét. A piacra szabad a be- és a kilépés, vagyis egy adott termék piacán való jelenlét egy termelő részéről csupán annak függvénye, hogy az adott termék értékesítésének jövedelmezősége milyen a más termékek piacán tapasztaltakhoz képest.⁴

1.2. Az egészségügyi szolgáltatások piacának kudarca

² Az egészségünk. Napjainkban Magyarországon. Szerkesztette: Osváth Sarolta. Prospektus Nyomda. Veszprém, 2004. 35. p.

³ Forgács Iván: Az egészség ára. In: Magyar tudomány (1981-2000) 2000. 45. évf. 9. sz. 1113-1119. sz.

⁴ Kornai János: Az egészségügy reformjáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1998. 46. p.

Az egészségügyi szolgáltatások várható igénybevételében, illetve az igénybevett szolgáltatások hatásában bizonytalanság van. A beteg és az orvos között az információk tekintetében információs aszimmetria van, ami azt jelenti, hogy a keresletet a szolgáltató indukálja. Az egészségügyben hiányzik a szuverén fogyasztó, mivel az egészségügyben jártas szakértő (orvos) kvázi ügynökként jár el. Az egészségügyben számos külső és belső externália jelentkezik, mint például a karitatív tevékenységek jólétnövelő hatása, vagy a járványos betegségek gyógyítása. Az egészségügyben monopóliumok vannak, főleg a speciális nagy értékű, illetve ritkán alkalmazott eljárások esetében. Fontos, hogy a biztosított ne legyen képes befolyásolni a biztosításban szereplő káreset valószínűségét, vagyis ne jelenjen meg az erkölcsi kockázat (moral hazard).

Ahhoz, hogy az egészségügyi rendszer tekintetében is érvényesülhessenek a piaci elvek szükséges sok esemény bekövetkezése, amely lehetővé teszi a kockázatok közös alapba gyűjtését, a szélsőségek kiiktatását és a kockázatok átlagolását. A bizonytalan események egymástól függetlenül kell jelentkezzenek (egyéni kockázatok), és ne összefüggő eseményekről legyen szó. Az egyenlő informáltság szintén fontos kritérium, mind a biztosító, mind a biztosított egyenlően informált a várható kockázatok nagyságáról (összegéről) és valószínűségéről. A bekövetkező kárnak (betegségnek) felismerhetőnek és egyértelműen meghatározhatónak kell lennie. A kockázatnak pedig valószínűségi alapon kell jelentkeznie, azaz nem biztos eseményekről van szó. Vagyis az egészségügyben megjelenik a kockázati szelekció (risk selection) problémája is, amely az egészségi kockázatok természetéből, és az egészségügyre fordított kiadások sajátos megoszlásából következik. Lényege az, hogy az egészségi kockázatok rendkívül koncentráltan oszlanak el, azaz csekély számú, különösen költséges kezelésre szoruló beteg használja fel a biztosítási alap forrásainak jelentős részét. Ha a biztosítónak sikerül az ilyen beteget kiszűrnie és elutasítania, akkor a kockázatfedezeti kárköltségek jelentős mértékben csökkenthetők, és a biztosítás profitábilissá válik. A kockázati szelekció, illetve az ezen alapuló verseny nem jelent problémát addig, amíg országos szintű versenyközösségben szerveződik az ellátás és a finanszírozó, keresleti oldal egyszereplős. Az országos kockázatközösség felbomlását követően azonban erőteljes versenyre lehet számítani a biztosítási alapok, potenciális finanszírozók részéről. Egymással versenyző biztosítók esetén a kockázati verseny nem küszöbölhető ki, és a realizálható előnyök és hátrányok jelentős forrásává válhat. Az egészségi állapotot, a kockázati tényezőket az egyén szintjén az életkor, a nem, a már meglévő betegségei határozzák meg, illetve a társadalmi-gazdasági viszonyok (ezen belül a foglalkoztatási, jövedelmi, szociális, lakásviszonyok), az egyes térségek eltérő gazdasági fejlettsége, a hátrányos helyzetű csoportok területi koncentrációja befolyásolják. Jelentős haszon rejlik abban, ha a jobb kockázatú csoportokat egy biztosító leföli (cream skinning). A több biztosítós rendszer ronthatja az egészségügyi javakhoz való méltányosan egyenlő hozzáférést, különösen a hátrányos helyzetű csoportokkal bánik mostohán. Nagy valószínűséggel állítható, hogy pótlólagos források bevonása válik szükségessé a leszakadók védelmében, miközben erőteljes polarizációs tendenciák mennek végbe, az előnyös helyzetekhez további előnyös helyzetek, a hátrányokhoz további hátrányok kapcsolódnak. Bonyolultabbá, és áttételesebbé válik a közteherviselés kérdése a biztosítási alapoknak nyújtott transzferek révén. Egy társadalombiztosítási alapú rendszernél alapvető szempont a stabilitás, a működés biztonsága. Ez a tény nagyban rontja a piaci rendszer előnyeként hangoztatott verseny hatékonyságát, mert ahol egy versenyben nem lehetnek vesztesek, ott győztesek sincsenek, vesztesek és győztesek nélkül viszont nem létezik valódi verseny.⁵

⁵ DÖNTÉS – Hozó. Egészségügyi reform és fenntartható finanszírozás. Közgazdasági szemlélet az egészségügyben: alapvető kérdések és elemzési módszerek. 1. modul. Semmelweis Egyetem Egészségügyi Menedzserképző Központ. World Bank Institute. Flagship Program, Health Sector Reform and Sustainable Financing. Jegyzet. Centre for Health Economics and Policy Analysis, McMaster University. 1999. 83-121. p.

A különböző egészségügyi rendszerek működtetésével kapcsolatos költségek is eltérően alakulnak. A magánbiztosítási alapon működő több biztosítós rendszerek költségszintje magasabb, aminek oka többek között a magas adminisztrációs költségek. Az alacsony egészségügyi ráfordítással működő országokban különösen kritikus lehet egy több biztosítós rendszer bevezetése, mivel a kevésből viszonylag sokat kellene erre költeni, ami a szolgáltatói oldal pozícióját rontaná.

1.3. Az egészségbiztosítási szolgáltatások piacának sajátosságai:⁶

A megbetegedés nem teljesen független esemény, bekövetkezése összefügghet más bizonyos történésekkel (öregedés, veleszületett rendellenességek). Kialakulása magával hozhat újabb káreseményeket (szövődmények). Emiatt a káralakulás sem egyértelműen véletlen. Vannak tudatosan vállalt kockázatok is, az egyén által vállalt biztos események (terhesség, szülés). Az egyén sok esetben képes saját kockázatának – egészségi állapotának – jelentős befolyásolására is. A jövőre nézve nem könnyű megalapozott számszerű becsléseket készíteni a káresemény összegére és a bekövetkezés valószínűségére.

Ezekből következik a kontraszelekció az egészségügy piacán. Lényege, hogy a viszonylag magas biztosítási díjak miatt a biztosítási piacról éppen a jó kockázattal rendelkező fiatalok és gazdagok lépnek ki, és maradnak a betegek és a szegények egyre emelkedő díjtételekkel. A biztosítók szeretnek élni a már említett lefőlözés eszközével, ami azt jelenti, hogy egyes biztosítók az egészséges populáció számára egyre kedvezőbb (alacsony díjú) szolgáltatásokat kínálnak, amelyből így kiszorulnak a szegények és a betegek. Egyes lakossági csoportokkal (öregék, rokkantak, veleszületett rendellenességgel élők) az üzleti biztosítók nem hajlandók szerződést kötni, vagy csak a kezelési költségekkel megegyező – magas – díjért, így ezek lefedetlenek maradnak. A morális (erkölcsi) kockázat a fogyasztó és a szolgáltató részéről, ennek eredményeként az egészségügyi szolgáltatások túlhasználata (jóléti veszteség). Keresleti oldalról ez azt jelenti, hogy biztosítás esetén a kockázatközösség fedezi az egyéni szinten jelentkező költségeket. Amikor személyenként realizálódik a közösség tagjai által együttesen vállalt kockázat, megnő a veszélye annak, hogy a biztosított jóval kevésbé tanúsít költségtudatos magatartást mintha neki kellene állnia a költségeket.⁷ A biztosítás birtokában a fogyasztó hajlamos többet költeni, mint amennyit egyébként saját zsebből fizetne a gyógyulásáért. A betegség bekövetkezése előtt pedig biztosítása tudatában kevésbé figyel oda egészségére, mert tudja, hogy nem neki kell majd fizetnie a gyógyítás költségeit. A szolgáltatás nyújtója vagy megrendelője sokszor nincs tudatában, vagy nem foglalkoztatja, hogy az általa előírt terápia mennyibe kerül, vagy éppen kihasználja jövedelme növelése érdekében. A szétaprózott piac nagy hátránya, hogy magasak az adminisztrációs költségek.

1.4. Kockázatmegosztási technikák

A beteg keresleti oldala jelenti a pénzügyi kockázat megosztását a biztosítóval. Eszközei lehetnek az abszolút önrész (deductible), a százalékos önrész (coinsurance rate), az összegszerű fizetés (co-payment) és a fizetési plafon (stop loss). A biztosító feladata ezekben az esetekben, hogy egyensúlyt teremtsen a társadalmi és a piaci hasznosság között. Kínálati oldalon a biztosítók finanszírozási technikái lehetnek a tételes elszámolás (fee for service), az eset alapú térítés (cost per case), a fejkvótás térítés (capitation payment), a költségvetés meghatározása (budget setting), a napidíj (cost per day) és a vegyes finanszírozási technikák. További eszközök lehetnek a degresszió, a korlátozó gyógyszerlisták, a volumenszerződések,

⁶ Kornai János: Az egészségügy reformjáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1998. 59-64. p.

⁷ Szende Ágota – Dózsa Csaba – Jankó Béla – Szívós Péter: A magyar egészségügy finanszírozásának tehermegosztása. In: Egészségügyi Gazdasági Szemle. 2002. 40. évf. 3. sz. 273-291. p.

a részleges kockázatmegosztás, a fizetési plafon és a nagy értékű szolgáltatások külön támogatása (carve out).⁸

1.5. Az egészségügyi rendszerek modellválasztása

1.5.1. A bismarcki és a beveridge modell, mint kiindulási alap⁹

A XIX. század végén alakította ki Bismarck porosz vaskancellár azt a társadalombiztosítási modellt, amelyet a XIX. és XX. század fordulóján számos európai ország, köztük Magyarország is átvett. Ez a rendszer megszületése idején több célt is szolgált. Fontos szempont volt, hogy a konzervatív kormányzat kifogja a szelet a szociáldemokrata politikai mozgalmak vitorlájából, továbbá célja volt az akkor még csak néhány évtizedes múltra visszatekintő egységes német állam erősítése is. Ez a rendszer a klasszikus egészségügy korának terméke. Azé az időszaké, amikor a betegség még időtől, tértől és társadalmi viszonyoktól független objektív kategóriának tűnt. A bismarcki modell eredendően az alacsony keresetű, alacsony képzettségű munkások munkavállalásával összefüggő megbetegedéseire és baleseteire kitalált finanszírozási konstrukció volt. Más fajta megbetegedésekkel a biztosítónak nem kellett törődnie, mivel az orvostudomány sem tudott mit kezdeni velük. A rendszer abban a társadalmi, gazdasági, politikai környezetben, amelyben létrejött működőképes volt. A társadalmi-gazdasági változások azonban újabb és újabb kihívások elé állították, illetve állítják a társadalombiztosítási alapon működő egészségügyi szolgáltatások rendszerét. A hosszabb átlagéletkor miatt a teljes élettartamhoz viszonyítva csökken a munkaviszonyban töltött évek száma. Ez alapjaiban ingatta és ingatja meg a bérekhez kapcsolt finanszírozási rendszert, mivel egyre nagyobb az időbeli eltérés a járulékfizető képesség és az egészségügyi szolgáltatások tényleges igénybevétele között. Viszonylag sok ráfordítás merül fel az életszakasz elején, majd következik egy „olcsóbb” életszakasz, míg a ráfordítások túlnyomó része a munka világából való kilépés után jelentkezik. Abban az életszakaszban tehát, amikor a biztosított keresőképes, alig veszi igénybe az egészségügyi szolgáltatásokat, és ezért viszonylag kicsi benne a személyes készlet arra, hogy folyó jövedelméből járulékot fizessen. Ahogyan azután az évtizedek multával a munkásbiztosítás egyre inkább kiterjedt az eltartott családtagokra, majd a középrétegekre is, úgy gyengült a bismarcki modell belső konzisztenciája. Végeredményben tehát – mind elvi, mind biztosítási vonatkozásban – egyre problematikusabbá válik az egészségügy finanszírozási rendszerének a munkavállalással való közvetlen összekapcsolása. Az egészségügy rendszer hiányosságai alapján véve nem a munkaképes korosztályok munkateljesítményét csökkentik, hanem a munkavállalás utáni kort rövidítik le, és az öregkori évek életminőségét rontják az elképzelhető optimumhoz képest. A modern medicina paradigmaváltása – a klasszikus egészségügyről a modern egészségügyre való áttérés -, az életkor meghosszabbodása, a gyógyítási költségek ezzel összefüggő növekedése, valamint az időskori ápolás intézményes formái iránti igények folyamatos növelése nemcsak a bismarcki típusú rendszer finanszírozási alapját kezdte ki, de meggyengítette a brit és skandináv gyakorlatban működő Beveridge-modellt is.

A névadó, Lord Beveridge 1942-ben az angol kormány felkérésére készített jelentésében – többek között – azzal a javaslattal állt elő, hogy az egészségügyi ellátás finanszírozását teljes mértékben költségvetési forrásokból kell biztosítani, és állami irányítással

⁸ Kincses Gyula: A „köz” és „magán” új együttélése az egészségügyben: az egészségügy reform egy esélye. Budapest, Praxis Server, 2002. 57-99. p.

⁹ Mihályi Péter: Bevezetés az egészségügy közgazdaságtanába. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém, 2003. 187.-231. p.

kell működtetni. Az 1948-ban létrehozott Nemzeti Egészségügyi Szolgálat (National Health Service – NHS) erre a két fő alapelvre épült, és ezt a modellt vette át később számos Nyugat-európai ország is. Ez a finanszírozási rendszer adó alapú, és nem biztosítás elvű, így a munkaviszonyban töltött idő relatív megrövidülése közvetlen formában nem okoz forráshiányt. Az egészségügyi kiadások jelentős részének jellege azonban ebben a rendszerben is nehezen kezelhető. Populációs szintű egészségi állapot szempontjából a nemzetközi tapasztalatok szerint ez a modell azonban hatékony. Egységes irányítással, egységes szemléletben kezelhetők a népegészségügy, a közegészségügy, a megelőzés – gyógyítás – rehabilitáció kérdései. Az NHS modell nem csak a gyógyító ellátások szervezésével, hanem az egészség feltételeinek biztosításával is foglalkozik. Ebben a modellben egyértelműen jól érvényesíthető az egyenlő hozzáférés, hiszen a modell lényege a teljes lakosságot megcélzó, az összes lényeges szolgáltatást nyújtó ellátórendszer működtetése. Az NHS a centralizált döntések lehetősége miatt alkalmas a források szakmapolitikai céloknak megfelelő elosztására.

Az NHS modellben is lehetőség van a szolgáltatói oldal privatizációjára, illetve a versenyelemek alkalmazására. Ez a modell kifejezetten alkalmas az ellátórendszer színvonalának egységesítésére, de önmagában a színvonal emelésének nem elég hatékony eszköze. Önmagában nem alkalmas a differenciált igények kielégíthetőségen célszerű kezelésére, erre a komplementer rendszerek (kiegészítő biztosítások) az alkalmasak ebben a rendszerben. Mivel azonban viszonylag kiterjedt ellátási csomagot céloz meg, nem nagyon kedvez a kiegészítő biztosításoknak. Az ellátórendszer belső feszültségeinek szempontjából az NHS ambivalens hatású. Egyrészt a központi döntések jó érvényesíthetősége előny a szükséges szerkezeti változások meghozatalában, de a szükséges változások meghozatala (pl.: kórházbezárás, feladat és forrás-átcsoportosítás, szakmai szabályok jobb érvényesíthetősége) nem minden esetben jelenti a rendszer szereplőinek elégedettségét, a feszültségek rövid távú oldását. Másrészt az NHS nagy előnye, hogy olcsó, amiből következik, hogy a költségvetési alkuban általában nincs jó pozícióban, azaz az olcsósághoz tartós alulfinanszírozottság is társul, ami növeli a rendszer belső feszültségeit.

Az adóalapú rendszerek általában integrált rendszerek, azaz főként az állam hozza létre, és működteti az egészségügyi ellátórendszert, ahol a kínálati és a vásárlói szerepkör általában nem válik élesen ketté (bár megfigyelhetők finanszírozási technikák e két oldal szétválasztására az integrált rendszeren belül). Másfelől a biztosítási alapú rendszerekben (alapvetően a társadalombiztosítási rendszereket értve alatta) jellemző a szolgáltatást nyújtó, és a szolgáltatást vásárló szereplők/oldalak markáns elkülönülése (ellátókra és harmadik fizetőkre), valamint az ellátók vegyes tulajdonviszonya. Az adókból finanszírozott egészségügyi rendszerekben ugyanis az ellátórendszer dominánsan köztulajdonba tartozik, míg a társadalombiztosítási járulékból finanszírozott, azaz a biztosítási alapú rendszereknél inkább az ellátórendszer vegyes, vagy magántulajdona a jellemző. Kivételek persze mindenütt vannak, ilyen pl. Kanada, vagy Hollandia és Svájc.¹⁰

1.5.2. Az egybiztosítós társadalombiztosítás modellje

Az egybiztosítós modell hatását tekintve a legtöbb kérdésben az NHS rendszerrel mutat hasonlóságot. A populációs szintű egészségi állapot javulását ez a modell is megfelelően szolgálja, azaz ebben a rendszerben is ugyanolyan jól biztosítható a hozzáférési esélyegyenlőség, mint az NHS rendszerben, hiszen az egybiztosítós modell általában a teljes lakosságnak kíván megfelelő szintű, és minőségű ellátást biztosítani. A lényeges különbség az, hogy a társadalombiztosítás elkülönítetten kezeli az egészség feltételeinek a biztosítását, és a megfelelő gyógyító szolgáltatások igénybevehetőségének rendszerét. A népegészségügy, a tágabb értelemben vett megelőzés, a közegészségügy itt más intézményrendszer feladata. Az

¹⁰ Russel C. Swansburg, Philip W. Swansburg, Richard J. Swansburg: Guide to Financial Management. Aspen Publishers, Inc. 1988. 75.-175. p.

egyintézményes társadalombiztosítás esetén az állami felelősség és irányítás közvetlenebbül jelentkezik.

A viszonylag olcsó működési költség és az egyenlő hozzáférés miatt ennek a modellnek is jó a makroszintű költséghatékonysága, bár az eredmény itt önmagában a társadalombiztosítás jó működésével nem garantálható. Alkalmas az ellátórendszer színvonalának egységesítésére, de önmagában a színvonal emelésének nem elég hatékony eszköze. A vásárlói szerep erősítése ebben a modellben is lényeges előrelépést jelenthet az ellátás színvonalában, amely az orvos-szakmai színvonal javulásában és egységesülésében jelentkezik. Az ellátásnak a beteg által is megélhető ellátási körülmények javítására ez a modell sem nagyon ösztönöz, de nem is akadályoz.

Az egyintézményes társadalombiztosítási modell önmagában nem alkalmas a differenciált igények kielégíthetőségének célszerű kezelésére, erre a komplementer rendszerek (kiegészítő biztosítások) az alkalmasak, amelyek terjedését ez a modell is csak korlátozottan támogatja. Az ellátórendszer belső feszültségeinek kezelési lehetőségét ez a modell is magában hordja, ugyanakkor a forrásoldal stabilitását az elkülönült társadalombiztosítás jobban szolgálja, mint a nemzeti egészségügyi szolgálat.

1.5.3. Több-biztosítós társadalombiztosítás modellje

A több-biztosítós modell alapvetően az ellátórendszerre, és nem az egészség feltételeinek a biztosítására koncentrálna. A népegészségügyi alrendszerek természetesen ebben a modellben is elkülönítve működnek. A több-biztosítós társadalombiztosítási modell alapvetően még az esélyegyenlőség elvén áll, de a kockázatközösséget megbontja. A források oldaláról a több-biztosítós modellben is meg lehet kísérni a teljes társadalmi szolidaritás megteremtését, de a kifizetések (szolgáltatások) oldalán már megjelennek a kockázati elkülönülések, a kockázati szelekció, ami az egyenlő hozzáférés ellen hat.

A több-biztosítós modell nem javítja a források igazságos elosztását, és a rendszer makroszintű hatékonyságát. A többintézményes rendszer megnöveli a működési költségeket, mind a szolgáltatást vásárló, mind a szolgáltatói oldalon. A versenyhelyzet nem a vásárlói oldalon, hanem az ellátói oldal versenyhelyzetének esetében javítja az ellátás minőségét, és hatékonyságát, ugyanakkor a szolgáltatókra az osztott környezet többletadminisztrációs kötelezettségeket és költségeket ró. Az ellátás színvonalának egységesítése nem deklarált célja a rendszernek, a minőségjavítás igen, de ennek a szolgáltatók, és nem a finanszírozók versenye az adekvát eszköze. A differenciált igények legális kielégíthetőségét ez a modell jobban szolgálja, de ez az előny csak abban az esetben érvényesülhet, ha a társadalombiztosítás intézményei elismert pénztár jelleggel működnek, azaz együtt tudják kezelni a kötelező és a kiegészítő biztosítást. Az ellátórendszer belső feszültségeire ez a modell többféle hatást gyakorolhat. Egyrészt pozitív hatásokat okozhat a kiegészítő biztosítások által bevont többletforrás és verseny, de az osztott környezet költségesebb, és rosszabbul érvényesíthető a hosszú távú problémakezelés érdekében elkerülhetetlen szerkezeti változások.

1.5.4 Piaci modell

A piaci modell a közfinanszírozás szerepének csökkentésére, a magánfinanszírozás szerepének növelésére épít. Ennek a modellnek kizárólagos alkalmazása egyértelműen rosszul szolgálja a lakosság egészének egészségi állapotának javíthatóságát. Nagyban sérül az egyenlő hozzáférés, megszűnik, illetve nagymértékben csökken a társadalmi szolidaritás, a fizetőképes kereslet vezérelt forrásallokáció nem csökkenti, hanem tovább növeli a területi és társadalmi egyenlőtlenségeket. A piaci rendszerek általában jó hatással vannak az egészségügyi ellátások színvonalára, bár ez az általánosan jó színvonal a fizetőképesség változásának megfelelően

egyenetlen. A differenciált igények a piaci viszonyok között igen jól kielégíthetők, ez a rendszer lényegéből fakad.

Az ellátórendszer belső feszültségei a piaci viszonyok között ennek szabályai szerint oldódnak. Nagyfokú differenciálódás mellett a lényeges átrendeződés következik be. Az ellátórendszer egységes elégedettsége- vagy elégedetlensége differenciálódik, a belső feszültségek réteg-specifikusan oldódnak, vagy konzerválódnak.

1.5.5. Az európai egészségbiztosítási rendszerek közös vonásai:¹¹

- A jövedelem átcsoportosítás felosztó-kirovó jellegű.
- Több, mint százéves múltra tekintenek vissza, többnyire különféle szakmai csoportok önkéntes biztosításaiból nőtt ki, először fokozatosan a családtagokra terjesztették ki, később általánosan a bérből és fizetésből élőkre.
- A kötelező egészségbiztosítás minden országban a társadalombiztosítás részeként működik. Belgiumban, Franciaországban és Németországban a társadalombiztosítási törvény része, másutt (Hollandia, Svájc) önálló törvénybe szabályozzák az egészségbiztosítást.
- Jogi státuszát tekintve jellemzően a kormánytól, és az állami költségvetéstől független testületek az egészségbiztosítók, amelyek önálló alapokat működtetnek, ám szoros állami ellenőrzés mellett működnek (Franciaországban például magánszervezet közszolgálati funkciók ún. nem-kormányzati kvázi köztestületek, Németországban magán non-profit intézmények, vagy köztestületek, illetve Svájc, ahol lényegében magánbiztosítók – kölcsönös biztosító társaságok – de a klasszikus magánbiztosítástól független, önálló intézmények.
- Ezekben a rendszerekben az egészségbiztosítás kötelező jellegű, de vannak kivételek: Németországban és Hollandiában meghatározott jövedelemszint felett.
- Nincs automatikusan univerzális fedezetvállalás a társadalombiztosítási rendszerekben. A jogosultság jellemzően járulékfizetéshez kötött, a járulékot nem fizetők után az állam fizet. Ezzel kapcsolatosan négyféle altípus különböztethető meg az európai rendszerekben:
 - Csaknem a teljes népesség biztosított átfogó fedezetvállalással (Ausztria, Franciaország, Luxemburg),
 - Közel a teljes népesség biztosított, de bizonyos csoportok csak részleges biztosítási fedezetet kapnak (Belgium, ahol az önfoglalkoztatók csak az ún. nagy kockázatokra – kórházi ellátás, költséges vizsgálatok, terápiák, vagy Hollandia, ahol a lakosság egy része csak a krónikus kockázatokra van biztosítva a kötelező biztosításon belül),
 - Németországban a kötelező biztosítás a lakosság mintegy 90%-ára vonatkozik,
 - Svájcban közel teljes a lakossági lefedettség, de nincs kötelező biztosítás.
- Jellemző a rendszerekre a törvényben meghatározott biztosítási csomag, amely általában – több biztosítós rendszer esetén is – minden alap számára ugyanaz, tehát a fedezetvállalás mértéke egységes. Itt is találni azonban kivételeket: Ausztriában például foglalkozási csoportonként vannak eltérő önrészek, befizetési kötelezettségek, vagy másutt (Hollandia) az alapsomag felett kiegészítő biztosítást is nyújtanak az alapok.
- A munkáltató és a munkavállaló egyaránt fizet járulékot, amely döntően a bérekkel és jövedelmekkel arányos fix százalék (kivétel Svájc, ahol a jövedelem nagyságától független fix összeg). Ezek sokhelyütt egyenlő arányban oszlanak meg a kétféle teherviselő között, de például Franciaországban, Belgiumban a munkáltató magasabb arányban fizet. Különbség van abban a tekintetben is az egyes országok között, hogy az országok egyes csoportjánál országosan egységes a járulék (Belgium, Luxemburg, annak ellenére, hogy több biztosítási alap van), másutt a járulékok alaponként eltérhetnek (Franciaország, Németország, Ausztria, Svájc).
- A biztosítási alapok számában és szervezési elveiben jelentős eltérések tapasztalható az egyes országok között. Általában elmondható, hogy itt mutatkoznak meg legerősebben a tradicionális

¹¹ Egészségügyi rendszerek az Európai Unió régi tagállamaiban. Szerkesztett: Borbás Ilona – Dr. Kincses Gyula. Egészségügyi Rendszertudományi Iroda. Budapest, 2007. 3-117. p

elemek. Franciaországban, Luxemburgban a szakmai csoportok szerinti szerveződés dominál, Hollandiában a területi elv, mindkét szervezési elv jelen van a német, ausztriai és a svájci rendszerben, a belga rendszerben pedig a vallási és politikai hovatartozás szerint szelektálódnak az alapok. A biztosítási alapok számát tekintve az országok többségében néhány (6-11) alap található, ugyanakkor Németország (1100), Hollandia (53), Svájc (200) esetében ez a szám magasabb.

- A többféle alap létezése ellenére a szabad biztosító választása nem nyilvánvaló az egyes rendszerekben. Ott, ahol főként szakmai elven szerveződtek az alapok azért, ahol területi elven, ott azért. Belgiumban, Svájcban és korlátozottan Németországban (szellemi dolgozók, alkalmazottak) adottak erre a lehetőségek.¹²

1.6. Kormányzati kudarcok

Az egészségügyi szolgáltatások jelentős része nem magán jószág, hanem közjószág, amelyek kínálata tisztán piaci alapon nem szervezhető meg hatékonyan. Egy közjószág előállításakor nincs mód arra, hogy megakadályozzák az embereket a használatban, ez a potyautas probléma. Az egészségügy szolgáltatásainak jelentős része helyhez kötött. Nem érvényesül az import verseny, sőt még az országon belüli verseny lehetőségei is korlátozottak. Kisebb településeken csak egy orvos dolgozik, illetve a kórházak közötti verseny is korlátozott. Baj esetén az egyén ritkán választhat több lehetőség közül. Az egészségügyi szolgáltatások – amint fentebb már említésre került – nem homogén, hanem inkább heterogén termékek. Ha a szolgáltatást igénybe vevői nem tökéletesen informáltak, akkor nem tudják megmondani, hogy az alacsonyabb ár jobb piaci feltételeket jelez-e, vagy pedig a gyengébb minőség kifejezője. Ha pedig a fogyasztók nem rendelkeznek az árakkal kapcsolatos minden információval, akkor az eladók az egyensúlyi ár fölé emelhetik az árat anélkül, hogy sok fogyasztót veszítenének. Az egészségügyi szolgáltatások piacán a fogyasztók (betegek) általában alulinformáltak. Korlátozások nélkül működő egészségügyi piacokon a népesség egy része nem lenne képes vagy hajlandó egészségügyi biztosítást kötni, és ezért előfordulhatna, hogy betegsége esetén ellátatlanul maradna. A fogyasztók még akkor is hozhatnak rossz döntést, ha teljes mértékben informáltak. A dohányosok rendszerint tisztában vannak azzal, hogy a dohányzás ártalmas. Ezért van szükség az állami beavatkozásra és kényszerre.¹³

A gyógyítással kapcsolatos ismeretek viszonylagos bizonytalansága nem irható sem a betegek, sem az orvosok terhére. Az emberi szervezet rendkívül bonyolult rendszer. Az orvostudomány korlátai jelentősek, és ezért a következmények is azok. Az orvosok gyakran úgy igyekeznek csökkenteni ezt a bizonytalanságot, hogy újabb és újabb műszeres-laboratóriumi vizsgálatokat iktatnak be a diagnózis-készítés folyamatába. A drága vizsgálatok sokszor csak kis mértékben emelik a diagnózis megbízhatóságát, az orvos számára azonban mégis indokoltnak tűnnek, hiszen azért többlet információt adnak, azaz valamelyest csökken a bizonytalanságuk. Ez igen erős érdekeltség a költségek növelésében, amennyiben a finanszírozási rendszer nem állít ellenérdekeltségi mechanizmusokat a rendszerbe. Az orvosi tudás bizonytalansága eredményezi, hogy az orvosok ragaszkodnak a gyógyítás szabadságához. A bizonytalanság eredményezheti azt is, hogy a beteg bizalmatlan az adott orvos szakvéleményével, ezért ugyanazzal a panasszal felkeres több orvost is, akár az ellátás azonos szintjén, akár saját döntése alapján egy magasabb szintű ellátó helyet keres fel. Az is tény, hogy a beteg nem lehet teljesen biztos sem az orvosi diagnózisban, sem a terápiában, ami rontja az orvos-beteg együttműködés hatékonyságát. A beteg a helyes orvosi utasításokat sem tartja be,

¹² Priorities In Health. Editors: Dean T. Jamison [et. al.] The International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank, Washington, 2006. 2-59. p.

¹³ Molnár Angéla: Az egészségügyi rendszerek finanszírozási és jogi aspektusai. In: Egészségügyi Gazdasági Szemle. 2002. 40. évf., 5. sz. 553-565. p.

vagy éppen orvosi javaslat nélkül is gyógyszerekhez folyamodik. Mindez természetesen a gyógyítás költségeinek indokolatlan emelkedéséhez vezet.

1.7. Társadalombiztosítás – magánbiztosítás:

Az egészségügy a társadalmi rendszerek egyik alapvető feladatát képező, a társadalom tagjainak megfelelő egészségi állapotát biztosító alapvető szektor, a társadalom átalakulásának folyamatában kulcsszerepet játszó ágazat. Az egészségügyi ellátás társadalomban elfoglalt helyét, működési módját alapvetően meghatározza a forrásteremtés és a forrásallokáció módszere. A forrásteremtés módszerei elsősorban azt befolyásolhatják, hogy mennyiben érvényesül a méltányosság a közteherviselés felvállalásában, a bevételek megszerzésének folyamatában. A különböző forrásteremtési módszerek az egészségügyi ellátás terheit különböző módon képesek szétosztani a társadalom szereplői között. A forrásteremtés módszerei meghatározzák a törvényi úton elrendelt befizetési kötelezettségek teljesítésének végrehajtási lehetőségét, a globálisan elérhető források nagyságát is. A rendelkezésre álló források elosztásának kritériumait a forrás-allokáció módszere szabályozza. A forrás-allokáció a költséghatékonyságot, a rendelkezésre álló pénzügyi keretek betarthatóságát minősíti. A forrás-allokációs szabályok meghatározzák, hogy az igénybevétel esélyegyenlősége mennyire garantálható.¹⁴

1.7.1. Az egészségügyi ellátással kapcsolatos állami felelősségvállalás

Az állam alapvető kötelessége a „megfelelő” egészségügyi ellátás igénybevehetőségének biztosítása a polgárok számára. A problémát rendszerint – többek között – a „megfelelő” ellátás meghatározása jelenti, azaz meg kell határozni azt, hogy a gazdaság teherbíró-képessége függvényében milyen terjedelmű és hozzáférésű ellátási csomagot biztosítson az állam. A finanszírozással kapcsolatosan a köz és a magánfinanszírozás aránya, a közfinanszírozás forrása (adó, vagy járulék, ennek aránya, forrása, megoszlása), a tőkeköltések forrása, megtérülése, a magánfinanszírozás területei, technikái, valamint az egyenlő hozzáférés biztosítása az, ami kérdésként rendszeresen felmerül.

Jelenlegi társadalombiztosítási rendszerünk évszázados elveken alapul, miközben a demográfiai és az egészségügyi-technológiai tényezők jelentősen változtak.¹⁵ Mindeközben a munkajövedelmekre épülő társadalombiztosítási rendszer finanszírozását, a munka és tőkejövedelemből élők számára nyújtott szolgáltatásokkal összefüggésben értelmezett méltányosságot is újraértelmezés tárgyává kell tenni a tőkejövedelmek növekvő súlyával párhuzamosan.¹⁶

Az egészségügyi szolgáltatás jelentősen különbözik a klasszikus piaci viszonyoktól. A fogyasztó oldaláról jellemző, hogy szükséglete erős szubjektív késztetéssel, sürgős testi-lelki kényszerként jelentkezik. Valójában nincs tisztában igénye kielégítésének módjával, és ezt az egészségügyi szolgáltató szabja meg számára. Ebben az is benne foglaltatik, hogy a szükséglet kielégítésének árát is legtöbb esetben a szolgáltató önkényesen határozhatja meg, hiszen sok esetben a vevő szakértelmének hiánya, vagy szükségletei kielégítésének imperatív természete sem teszi lehetővé számára a kínálat közötti válogatást. Tovább bonyolíthatja a helyzetet, hogy a fogyasztó szükséglete nem csak akkor jelentkezik, amikor annak kielégítésére elegendő pénze

¹⁴ Dézsy József: Egészséggazdaságtan egy kissé másképpen. Az egészségügyi rendszer irracionálisai, tévedései, illúziói. SPRINGMED Kiadó, 2006. 52-57. p.

¹⁵ A társadalomban megnőtt az időskorú népesség aránya anélkül, hogy aktív életük során a társadalombiztosítás felhalmozta volna számukra az inaktív életkorra vonatkozó szolgáltatások fedezetét, ugyanakkor az egészségügyi szolgáltatások jelentős része ma már nem a szoros értelemben vett életmentésre, fenyegető állapotok elhárítására, hanem az életminőség javítására irányul.

¹⁶ Molnár Angéla: Az egészségügyi rendszerek finanszírozási és jogi aspektusai. In: Egészségügyi Gazdasági Szemle. 2002. 40. évf., 5. sz. 553-565. p.

van. Ez a piaci torzulás a fogyasztót függőségi helyzetbe kényszeríti azáltal, hogy erősen behatárolt választási lehetősége van az adott szolgáltatás módját illetően, de korlátozza a szolgáltatót is, hiszen a szakmailag legmegfelelőbb szolgáltatást kénytelen alárendelni a fogyasztó fizetőképességének. Ennek az anomáliának a kiküszöbölésére jött létre a szociális érzékenységu államokban a társadalom (egészség) biztosítási rendszer, amelynek lényege, hogy a kockázatközösség bevételi oldalát (a járulékokat) nem a várható káreset (betegség) bekövetkezésének valószínűsége arányában, hanem szolidaritási alapon a tagok jövedelem arányosan fedezik.

A társadalombiztosítás lényege, hogy azon területeken, amelyeken a káresetre nem köthető, vagy csak igen magas járulékkal köthető magánbiztosítás, mivel a feltételek nem állnak fenn (kiválasztás, erkölcsi, várható káresetek előre számítása), szóba jön a társadalombiztosítás, amelyben a kormányzat kibővítheti a biztosított alanyok körét (pl. állampolgári jogon, vagy mindenkire nézve kötelezően) és ezzel elkerülhetik a biztosítók kiválasztási elfogultságát. Ehhez szükséges az állam pénzügyi segítsége. A társadalombiztosításnak különleges szerepe van a betegbiztosításban, a munkanélküliségi biztosításban, és bizonyos mértékben az életjáradék (nyugdíj) biztosítás területén.

A társadalombiztosítás bevételeit az adókból, illetve állami bevételekből, vagy a jövedelemmel rendelkezők kötelező járulékaiból fedezik. A szolidaritás alapú biztosítási rendszerekben a biztosítottak járulékait a kockázatközösség által meghatározott szükségleteik szerint a bevételekből fedezik akár pénzbeli, akár természetbeni juttatás formájában. A természetbeni juttatás lényege, hogy a biztosított igényeiből azokat, amelyeket a társadalombiztosító indokolt szükségletnek ismer el, megvásárolja a szolgáltatótól. Ez esetben tehát a szolgáltató kínálata a társadalombiztosító (és nem a de-facto fogyasztó) keresletével találkozik egy olyan piacon, amelyen a kereslet és kínálat szabályait is az állam szabályozza. Ezen a piacon az egészségügyi szolgáltató számára a egészségbiztosító (EA, illetve az OEP) képezi a keresleti oldalt.

Az egészségügyi feladatok mára kiszélesedett palettáját azonban ma újra kell értékelni abból a szempontból, hogy minden szolgáltatási elem igénybevételéhez egyaránt fűződik-e olyan, az egyénin túlmutató érdek, amely indokolja, hogy a fedezetét (részben/egészben) közpénzből fedezzék. Újra kell gondolni a források jövedelmi elemekre terhelésének terítését is.

Mindezek alapján a társadalombiztosítási rendszer alapelveinek a jelenlegi helyzetben következetesebb érvényesítése érdekében egy megállapítható, hogy egy tagoltabb egészségügyi és biztosítási rendszer szükséges, amely a társadalmi jelentőségük alapján differenciáltan kezelhető ellátási szinteket határoz meg, és ezek mögé a közösséget jobban, vagy kevésbé terhelő forrásokat rendel.

Az állam felelőssége kell, hogy maradjon azok számára is biztosítani a legszükségesebb egészségügyi ellátásokat, akik akár önhibájukból, akár önhibájukon kívül nem rendelkeznek biztosítással. Ugyanakkor egy jól működő biztosítási rendszernek egységesnek, és a szolidaritási elvet fokozottan érvényesítőnek kell lennie abból a szempontból, hogy abban mindenki vállaljon részt teherbíró képességei szerint, tekintet nélkül megszerzett jövedelmének formájára/forrására. Alapvető cél, hogy a társadalombiztosítás ellátásait azok a csoportok, amelyek esetében a hozzáférés szociális szempontból indokolt, azonban saját jövedelemmel nem rendelkeznek, ne különböző jogosultsági jogcímenek, hanem biztosítottként vehessék igénybe. Az is cél, hogy a Magyarországon élő személyek kötelezően részt vegyenek a társadalombiztosítási rendszerben, és e rendszer keretein belül kapjanak meg minden részükre szükséges természetbeni egészségügyi ellátást.

Az egészségügyi ellátások szintjeinek elkülönítése indokolt aszerint, hogy azok

- az állam által garantált rendszerben, emberi jogon vehetők igénybe;
- társadalombiztosítási jogviszony alapján igénybe vehetőek;

- térítési díj fizetése ellenében vagy magánbiztosítás keretei között igénybe vehető szolgáltatások.

Az egyének szintjén nagyon nagy szerepe van a véletlennek abban, hogy megbetegszik-e valaki, milyen betegsége lesz, milyen súlyossággal, és mekkora gyógyítási költségeket támasztva. Nagyobb népességcsoportok szintjén a betegségek megjelenése szigorú szabályszerű összefüggéseket mutat. A törvényszerűség egyéni véletleneken keresztül történő megjelenése teszi az egészségügyet a biztosítások terepévé.

A társadalombiztosítás annyiban tér el az üzleti kockázatkezelésre létrejött intézményrendszertől, hogy elismeri azt, hogy a társadalom tagjainak egészsége egyszerre egyéni és társadalmi „termék”, egyszerre egyéni és társadalmi „érték” – felelőssége és haszna is közös. Ez a konstrukció annak az elfogadására épül, hogy amennyiben a szűkebb-tágabb társadalmi környezetnek is fűződik érdeke az egyén egészségének, életének a megőrzéséhez, akkor a betegek támogatása, a betegségekre való felkészülés nem hagyható a társadalom tagjainak egyéni választására. Ez megteremti azt a társadalmi intézményt, amely mobilizálja az egészségesek, a jövedelemmel rendelkezők forrásait a betegek kezelési költségeinek fedezésére, keretet biztosít egy egészség-betegség vonatkozású társadalmi jövedelem-átcsoportosításnak. A társadalom-biztosítási rendszer elve az, hogy a társadalom tagjai jövedelmük arányában vesznek részt a forrásképzésben, mindenki után keletkezik befizetés, viszont betegség esetén mindenki megkapja a szükségletének megfelelő ellátásokat.

1.7.2. A XXI. század kihívásai

A társadalombiztosítás rendszere a XIX. századi Németországban olyan körülmények között alakult ki, amikor a népesség korstruktúrája sokkal fiatalabb volt (alacsony idősorú arány), az egészségügyi szolgáltatások alapvetően a hirtelen fellépő, élethalál kérdését jelentő állapotok kezelésére terjedtek ki, s a rendszer a munkából élőket ölelte fel (a tőkejövedelemből élőket nem). Napjainkra a népességen belül magas az idősorúak, nyugdíjból élők aránya, úgy, hogy a társadalombiztosítás nem tőkésítette (nem halmozta fel) mai igénybevételekre az aktív életük során keletkező befizetések semmilyen hányadát. Napjainkra az egészségügyi szolgáltatások nagy hányada vonatkozik az életminőségre, s nem közvetlen életmentésre, vagy fenyegető állapotok elhárítására. A törvény úgy tartja egy kockázatközösségben a társadalom tagjait, hogy időközben nagy jövedelmi differenciálódás történt, a társadalom tagjainak eltérően van esélyük munka-, illetve tőkejövedelemre szert tenni, s ezért az alapvetően munkajövedelmek alapján képzett források méltánytalanul osztják szét a közterhek viselését.¹⁷

Alapvető cél kellene, hogy legyen továbbra is, a biztosítású alapú rendszer fenntartása, amely az egészségbiztosítás körébe tartozó pénzületi és természetbeni szolgáltatásokat foglalja magában. Társadalombiztosítási forrásból kell, hogy finanszírozásra kerüljön a biztosítottak megbetegedésének (gyógyítás és rehabilitáció) ellátása, és meghatározott, személyesen igénybe vehető megelőzési szolgáltatások. A ma hatályos törvények alapján az egészségügyi rendszer társadalombiztosítás formájában működik, amely a foglalkoztatottakat arra kötelezi, hogy biztosítottak legyenek. Az egészségügy finanszírozása alapvetően négyféle forrásból történhet: adókból, társadalombiztosítási hozzájárulásokból, a szolgáltatás igénybevételekor fizetett önrészből, illetve magánbiztosításból. E négyfajta forrás valamilyen kombinációja fellelhető szinte mindegyik európai rendszerben. Magyarországon a munkajövedelemmel rendelkezők egészségbiztosítási járulék fizetésére kötelezettek. A járulékot a foglalkoztató és a foglalkoztatott egyaránt fizeti. Az egészségbiztosítás finanszírozása ennek megfelelően két forrásból történik:

- a munkáltató és a munkavállaló által fizetett egészségbiztosítási járulékokból, és

¹⁷ Simon Kornél: XXI. század: a gyógyítás válsága? In: Orvosi Hetilap. – 2002. 143. évf. 5. sz., 249-251. p

- az Egészségbiztosítási Alapnak (EA) nyújtott állami támogatásból, amely három részből áll:
 - o az adónak tekintett tételes és százalékos egészségügyi hozzájárulásból,
 - o a költségvetésbe felvett állami támogatásból, valamint
 - o az EA hiányát a költségvetés magára vállalja.

Ahhoz, hogy valaki biztosított legyen, nem feltétlenül kell foglalkoztatottnak lennie, a törvény meghatározott szabályok alapján, az állampolgárok meghatározott csoportjait biztosítottá minősítheti, és ezáltal egészségügyi szolgáltatásra válhatnak jogosulttá. Ahol ezzel szemben állami egészségügyi szolgálat (National Health System – NHS) működik, ott nem ismerik az azt finanszírozó járulékot. Funkcióját tekintve a járulék az adó és a magán biztosítási díj közötti terminus technikus. Az adóval ellentétben fizetése konkrét jogszerzést jelent, míg az adófizetésnek nincs nevesített ellenértéke, illetve az nagyon elvont. A biztosítási díjjal ellentétben viszont a járulék megállapításánál nem alkalmazzák az individuális ekvivalencia elvét. A járulék mértéke nem függ attól, hogy fizetője mekkora kockázatot visz a veszélyközösségbe. A tehervállalás a jövedelemhelyzettől függ. A járulék ezért hagyományosan jövedelemarányos, vagyis lineárisan arányos módon számítandó és gyakran felső határral rendelkezik. Állami egészségügyi szolgálat esetén a fenntartás költségeit vagy nevesített adókból, vagy általános, nem nevesített adóbevételekből fedezik. Ennek a rendszernek az az előnye, hogy nem kell külön nyilvántartani a járulékfizetést és a járulékfizetőket, így az adózás egyszerűbb lehet. Mivel azonban mindenki jogosult ebből kifolyólag az ellátásra, viszont a rendelkezésre álló egészségügyi szolgáltatók kapacitása véges, ezért ezen rendszerben gyakran hosszú várólisták alakulnak ki, amely megnöveli a tényleges gyógyulás idejét.

A magyar egészségügyi ellátórendszer törvényben elfogadott elve a szolidaritás gyakorlása. A szolidaritási elv elfogadása alapján törvény által biztosított az egészségügyi szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés minden saját, vagy származtatott jog alapján biztosítottnak minősülő polgár számára. A magyar ellátó rendszer működési mechanizmusait szabályozó elemek az elmúlt 15 évben jelentős változásokon mentek keresztül. Az állami egységes rendszert vegyes rendszer váltotta fel. Első lépésként a társadalombiztosítási ellátások önálló alapként elváltak az állami költségvetéstől, majd a nyugdíj és az egészségügyi ellátórendszer vált egymástól függetlenné, önállóvá. Az egészségügyi rendszer forrásteremtési mechanizmusa vegyes rendszer, amelyben csak a működési költségek fedezete került az önálló alapba. A fejlesztési források változatlanul, az adóbefizetésekből kerülnek finanszírozásra, az önkormányzatokra leosztott fejkvóta rendszer, és a céltámogatási rendszeren keresztül.¹⁸

Megjegyzendő, hogy a magyar egészségügyi rendszerben teret nyert, elsődlegesen többlet forrásszerzési célból a magán-finanszírozás a társadalombiztosítás rendszerén belül is. Ezt a folyamatot a szabályozás hiányában a spontán piaci hatások érvényre jutása jellemezte. Az egészségügyi ellátás forrásainak két alappillére tehát a közfinanszírozás és a magánfinanszírozás, amelyben azonban jelenleg még a közfinanszírozás a domináns. A közfinanszírozás forrásain belül a működési költségek fedezetét jelentős arányban az Egészségbiztosítási Alapba befizetett járulékok, valamint a tételes egészségügyi hozzájárulások képezik. A fejlesztésekre és az eszközpótlásokra szükséges források fedezete többféle csatornán keresztül, végül is az adó bevételek terhére az állami költségvetésből biztosított. Emellett a magánfinanszírozás szempontjából ma már jelentős mértékben az egyéni felelősségvállalás is fontos szerepet tölt be. A korábbi inputfinanszírozási rendszert felváltotta a normatív, elsősorban az aktivitást preferáló teljesítményelvű finanszírozás. Ez a változás összhangban volt azzal a szándékkal, hogy a társadalombiztosítási rendszer az egységes kockázat-közösség fenntartásával megtartsa szolidáris karakterét, és a szolgáltatók számára a szabályozott verseny

¹⁸ Endrőczy Elemér: Trendek és ellentmondások az egészségügyi szolgáltatás fejlődésében, finanszírozásában és minőségbiztosításában. In: Egészségügyi Gazdasági Szemle. 1998. 36. évf. 1. sz. 1-19. p.

kialakításával olyan helyzetet teremt, amely a hatékonyság irányába mozdítja el a rendszer működését. Ennek sikeres, költségkorlátokkal érvényesített megvalósítása hozzájárult ahhoz, hogy a reálérték csökkentést nem kísérte a hozzáférés jelentős mértékű romlása.

Az egészségügyi forrásallokáció módszere az elmúlt évek során változott. Modellváltás történt. Egy olyan dualisztikus rendszer jött létre, amelyben a működési költségek normatív, teljesítményelvű finanszírozása felváltotta a korábbi input elvű forrásallokációt. A forrásallokáció módszereinek fejlesztése azt célozta, hogy a szolgáltatás egységek definiálása, a teljesítményelv alkalmazása segítségével létre lehessen hozni a szolgáltatók között egy olyan versenyt, amelynek működése a hatékonyabb ellátást, a betegek érdekeit szolgálja. Ennek következményeként a beteget, a betegellátás eseményeit követő finanszírozás olyan érdekeltiséget teremtett, amelyben a szolgáltatók érdeke a minél nagyobb teljesítmény elérése, a beteg elégedettségét eredményező tevékenység. A finanszírozás mértéke az elvégzett szolgáltatásokkal arányos mértékűvé vált. A kórházak az ellátott esetek típusa szerint esetátalány alapján, a járóbeteg-szakellátás tételes szolgáltatás jegyzék szerint, a házi orvosok a bejelentkezett páciensek korcsoportok szerint meghatározott fejkvóta alapján kerülnek finanszírozásra.

A modern jogállami felfogás az orvostól nem azt várja, hogy a beteget minden körülmények között meggyógyítsa, hanem azt, hogy a tőle elvárható legnagyobb gondossággal járjon el. Az egészségügyben, akinek biztosítási jogviszonya van, az biztonságot vásárol ezzel. A biztosító biztosítási díj fejében (járulék vagy egyénileg kalkulált díj) a bizonytalanságot veszi át a biztosítotttól. A biztosító átvállalja a biztosított kockázatvállalási készségét, illetve képességét. Az egészségbiztosítás a biztosított beteg kárát csak anyagi értelemben – azt is csak korlátozott mértékben – tudja ellentételezni. Ennek megfelelően maga az egészségbiztosítás kifejezés használat sem indokolt teljesen, hanem helyesebb lenne helyette betegségbiztosításról beszélni (mint a francia, vagy a német rendszerben), amelynek jellemzője, hogy káresemények bekövetkezése a biztosított életpálya során nem csak szinte bizonyosra vehető, de meglehetősen gyakori is. A káresemény ilyen gyakorisága mellett érthető, hogy az egészségbiztosító harmadik félként beépül a beteg és orvosa közé (third party payment). Ebben a konstrukcióban az orvos és a beteg kapcsolatában a pénz egyáltalán nem jelenik meg. Az orvos és a beteg számára a gyógyítás költségei csupán másodlagosak.

Látni kell ugyanakkor azt is, hogy az egészség értékének meghatározhatatlansága miatt az állami (társadalmi, közösségi) döntéshozatal is bizonytalan elvi alapokon áll. Amikor az erőforrások hatékony allokálása érdekében kell döntéseket hozni, az állam sincs könnyebb helyzetben, mint amilyenben az egyén, vagy egy magánbiztosító lehet. A piaci mechanizmus maga decentralizált döntési rendszerével azon alapul, hogy a gazdasági egységek célokat követnek, és a hatékonyság ezen egyéni céloknak, és az érték tett erőfeszítéseknek, ráfordításoknak a viszonya. Az egyéni döntésekre alapozott gazdasági rendszer azonban bizonyos esetekben kudarcokhoz vezet, és érzéketlen a jövedelmek és vagyonok megoszlására, valamint az externális hatásokra. Éppen ezek a problémák alapozzák meg az állam gazdasági szerepét. Ha a társadalom, a köz mint olyan rendelkezne ugyanolyan tulajdonságú preferencia rendezéssel, mint amilyent az egyén számára a piaci döntéseknél feltételezünk, akkor a demokratikus döntéshozatal egyszerűen a felismert közérdek érvényesítését szolgáló szabályokból állna, és a preferenciák érvényesítésére rendelt eszközökre vonatkozóan ugyanazok a hatékonysági megfontolások volnának érvényesíthetőek, mint amiket az egyéni döntéseknél is követnek az egyének. A társadalmi preferenciákat az egyéni preferenciák integrálásaként elgondolva a közérdek meghatározásánál az egyéni érdekekből lenne célszerű kiindulni. Az ellentmondások abból fakadnak, hogy a társadalom különböző csoportjai különböző célokat kívánnak elérni a köz érdekében, amely célokat közpénzből valósítják meg.

A célok eléréséhez szükséges erőfeszítések és költségek azonban kevésbé kötik őket, mint a magándöntéseknél.¹⁹

Az egészségügyi ellátási feladatokat áttekintve a „finanszírozási forrás” – „ellátási feladat” kapcsolatot kell számba venni:

- Állami költségvetésből finanszírozandó, elsődlegesen közösségi módon igénybe vett egészségügyi szolgáltatások, a közösség érdekében működtetett funkciók.
- Társadalombiztosítási rendszerben, a szolidaritási elv alapján biztosítandó, az alapvető egészségügyi szolgáltatások a gyógyító, megelőző, rehabilitációs tevékenységek körébe tartozó szolgáltatások.
- Egyéni felelősséggel és forrással biztosítandó az alapvető egészségügyi szolgáltatásokon kívüli, kiegészítő szolgáltatások.

1.7.3. Az állam által garantált egészségügyi szolgáltatások

Az állami felelősséget megfogalmazó ellátási kör esetében nem egy önálló biztosítási jogviszonytól, illetve teherviselési képességtől független ellátási alapsomag létrehozásáról beszélünk, hanem arról a nagyon fontos kiegészítő kötelezettségvállalási elvről, hogy azok is megkapják a szükséges ellátásokat, akik nem rendelkeznek a legszükségesebb egészségügyi ellátásokhoz nélkülözhetetlen forrásokkal. Tehát ennek az ellátási körnek a megfogalmazása egy következetesen végigvitt biztosítási elv mellett egy kiegészítő szabály megvalósulását jelenti.

Öt elemmel jellemezhető, hogy melyek azok az ellátások, amelyek ide tartoznak:

- Az egyéni mérlegelés lehetősége: a biztosítási viszonyt nem firtató körbe kell tenni az olyan beavatkozásokat, amelyeknél az ellátás szükségessé válásakor a rászoruló egyénnek nincs, vagy csak nagyon korlátozott a mérlegelési lehetősége az ellátás igénybevételét illetően
- A sürgősségi szempont: senki sem maradhat ellátatlanul, akinek esetében a késlekedés, a beavatkozás elmulasztása miatt olyan károsodás léphet föl, amely az életet veszélyezteti, vagy tartós egészségkárosodást okoz.
- A társadalom veszélyeztetettsége: a jogviszonyt nem vizsgáló körben kell helyet biztosítani azoknak az ellátásoknak, amelyek oka vagy elmaradása a közösség többi tagját is veszélyezteti és nem csak azt a konkrét személyt, aki az ellátásra szorul.
- Az állami döntéshozó diszkrecionalitása: minden olyan ellátást jogviszony vizsgálata nélkül kell nyújtani, amelyeknek az állami döntéshozó szerint népegészségügyi, szociálpolitikai, vagy egyéb szempontok miatt oda kell tartozniuk.
- Az ötödik elem szerint az állam által garantált csomagba kell bekerülni azoknak az ellátásoknak amelyek, emberi jogi elven, vagy nemzetközi jogi kötelezettségek okán mindenki számára hozzáférhetővé kell válniuk.

Az állam által garantált egészségügyi szolgáltatások körébe tartoznak különösen: a járványügy, katasztrófa egészségügy, a mentés, az ügyeleti és a sürgősségi ellátás. A sürgősségi ellátás keretében az első életmentő, és tartós egészségkárosodást elhárító beavatkozások tartoznak a jogviszony vizsgálata nélkül nyújtott szolgáltatások körébe.

A szóban forgó szinthez tartozó ellátások a fentiekben ismertetett elvek alapján két kategóriából állnak össze:

- azok a szolgáltatások, amelyekhez nagy arányban fűződik közösségi érdek is;
- a társadalom tagjainak minimális biztonsága érdekében nyújtott szolgáltatások.

¹⁹ Mihályi Péter: Egészségügy: A halogatott reform. Professzorok az Európai Magyarorszáért, PEM Tanulmányok – 2. Budapest, 2006. 37-40. pp.

1.7.4. A magyar állam teherviselése

Az államilag garantált ellátások körében az állam a finanszírozást tekintve csak végső teherviselőként van jelen. Fontos tehát hangsúlyozni, hogy a magyar állam teherviselése itt is mögöttes, akkor lép be, ha egyéb anyagi eszközei terhére (ideértve a biztosítást is) a rászoruló az ellátás megtérítését nem képes biztosítani, és ezt hitelt érdemlően igazolta (a gyakorlatban a megfelelő behajtási eljárás megtörtént). Tehát amennyiben a biztosítási jogviszony fennáll, az alapszintű ellátások tekintetében is az E. Alap, illetve a beteg biztosítója terhére történik a megtérítés. Természetesen a fedezet ellenőrzése sürgősségi esetben csak az ellátás nyújtását követően történhet.

A jelenleg is létező (Eütv.) alapszabály, hogy az anyagi források előzetes vizsgálata nélkül valamennyi Magyarországon tartózkodó személy megkapja a sürgős szükség esetén járó ellátást. Ettől el kell választani azonban azt, hogy az ellátás nyújtása után a teherviselés kérdésének rendezése érdekében az ellátást nyújtónak el kell járnia. Magyar társadalombiztosítási szabályon, a közösségi szabályozáson, és a szociális biztonsági egyezményeken alapuló jogosultságigazolás esetében ez ma is adott, az állam közvetlen tehervállalása ma is kizárt a sürgősségi ellátások esetében.

1.7.5. A társadalombiztosítási ellátási szint kialakításának elvei

A magyar egészségügy legfontosabb pillérét az életvitelszerűen Magyarországon élő személyeket egy kockázatközösségbe tömörítő egészségbiztosítási rendszer jelenti, amelyben törvényben megállapított szabályok szerint a részvétel kötelező.

A kockázatközösségben való részvétel az egyének számára azt is jelenti, hogy jövedelem szerző képességükkel (jogszabályban rögzített módon) arányban álló befizetéssel kell osztozniuk az egészségügyi források megteremtésében.

Alapelv, hogy a kötelező biztosítási szolgáltatások körébe a jelenleg is az egészségbiztosítás által finanszírozott természetbeni ellátások tartoznak bele úgy, hogy egyes szolgáltatásfajták tekintetében csak meghatározott módon végzett eljárások képezik a kötelező biztosítás keretében térítésmentesen nyújtott szolgáltatásokat, míg a többi részben vagy teljén térítésköteles.

Fontos továbbá hangsúlyozni, hogy a társadalombiztosítás ellátásainak köre nem fix, hanem dinamikus: kialakítása multidiszciplináris megközelítést igényel, tartalmának alakulásakor különösen az alábbiakban felsoroltakra kell tekintettel lenni:

- A kötelező biztosítási szintet alkotó szolgáltatások és ellátások körében (a járulékfizetők terhére) csak olyanok szerepelhetnek, amelyek hatásosak, hatékonyak és összhangban vannak az egészségpolitikai prioritásokkal.
- A rendelkezésre álló egészségügyi hálózat struktúrájának összhangban kell lennie a szükségletet tükröző egészségpolitikai prioritásokkal.
- Az egészségügyi technológiák fejlődését olyan módon kell követnie a rendszernek, hogy az új eljárások esetén technológiaértékelési processzusnak kell igazolnia hatásosságát és hatékonyságát.
- Az újonnan befogadott technológiák értékelésének vizsgálnia kell azt is, hogy az adott probléma kezelésére korábban alkalmazott eljárások milyen mértékben, ütemben válnak lecserélhetővé (folyamatos felülvizsgálat).

Meg kell jegyezni, az államilag garantált szolgáltatási szinthez tartozó ellátásoknak is a technológiai értékelés szerint igazoltan hatásosnak és költséghatékonyak kell lenniük.

1.7.6. A szolgáltatási szint kialakításának elvei

Az eddig bemutatott, társadalombiztosítási jogviszony keretében igénybe vehető (beleértve államilag garantált szint) ellátási szint körébe nem tartozó ellátások képezik ezen ellátási szint tartalmát: az ide tartozó szolgáltatások esetében nem elsősorban az egyén

egészségi állapotát javító vagy fenntartó, hanem az életminőség javítását szolgáló ellátásoknak van hangsúlyosabb szerepe. Ez a kategória biztosítja, hogy a beteg kívánságára, térítés ellenében akár a nem igazoltan hatásos, nem költséghatékony ellátások is elérhetőek, igénybe vehetőek legyenek. Továbbá ide tartoznak a rekreációs és szépművészeti célú ellátások, a hivatásos sportolók orvosi ellátása, valamint a foglalkozás-egészségügyi ellátás.

E kategória kialakításakor fontos szerepe volt annak, hogy az államilag garantált, illetve társadalombiztosítási jogviszony keretében igénybe vehető szolgáltatásokat nyújtó ellátó kapacitás az egészségpolitikai prioritásoknak megfelelően, hatásos és költséghatékony szolgáltatások nyújtására épüljön ki. A biztosítási csomagba be nem kerülő ellátások pedig e szolgáltatási szint keretében vehetőek igénybe, nem terhelvén a közösségi erőforrásokat.

Fontos hangsúlyozni, hogy az ezen az ellátási szinten elhelyezkedő beavatkozások és szolgáltatások esetében a térítéshez kötöttség nem jelenti azt, hogy az állam nem vállal aktív szerepet az ellátásban.

Az állami szerepvállalás jelen esetben a szervezés-ellátás-finanszírozás felől az ellenőrzés-minőségbiztosítás-szabályozás szerepköre felé tolódik el. Az állam fontos tényezője lehet a kötelező és a térítés melletti szintek összehangolásának és a fogyasztóvédelemnek. Nem elhanyagolható azonban annak a szabályozási munkának a volumene (gondolva itt elsősorban a részletesen kidolgozott szakmai és finanszírozási eljárásrendekre), amely a közintézményekben végzett ilyen típusú, és a biztosítási jogviszony keretében igénybevett ellátások közötti határvonal kérdéseit rendezzi.²⁰

1.7.7. Magánfinanszírozás

A magánfinanszírozás (co-payment) rendkívül komplex probléma. Megoldása sok összefüggés figyelembe vételét, értékelését igényli. A co-payment fogalom szűkebb értelemben - a hazai egészségügyi szakirodalom szerint - a társadalombiztosítás finanszírozás mellé fizetendő önrész, különbözet értelemben használatos, tipikusan ilyen a gyógyszer-ártámogatás mellé fizetendő lakossági önrész. Tágabb értelemben általában az eseti, készpénzes fizetést jelenti, azaz az osztott finanszírozáson (co-payment) kívül a full-payment – teljes áron vásárolt szolgáltatások – is beletartoznak. A co-payment általános és részleges lehet. Néhány érv a co-payment alkalmazásával kapcsolatban:

- A felesleges igénybevétel csökkentése

a.) Általános alkalmazása esetén (pl. vizitdíj) az igénybevételt visszatartó hatása van. A hasznosabb ellátási út igénybevétele felé tereli a beteget. Ennél a megoldásnál a felesleges igénybevételt csak kis mértékben kezdeményezik a betegek. A beteg kezdeményezésére létrejött ellátások nagy része első találkozás eseménykörébe tartozik. Ezt követően a beteg ellátórendszerben való mozgását az ellátó orvos jelentős mértékben motiválja.

b.) Szelektív, a javasolt betegellátási úttól való eltérésnek csak akkor van pozitív, visszatartó ereje, ha és amennyiben az általános alkalmazástól eltérő, rendszerint magasabb összegű co-payment fizetési kötelezettség van meghatározva, illetve amikor a plusz szolgáltatásokért a beteg magasabb térítési díjat fizet meg.

- Forrásnövelő hatás

a.) Általános co-payment alkalmazása esetén érdemi forrásnövekedés nem várható, mert az általános, a társadalom széles rétegeire terhelhető co-payment elviselhető mértéke alacsony, az adminisztratív költségei gyakorlatilag nullszaldóssá teszik a co-payment alkalmazását. Fontos annak tisztázása is, hogy kinek a bevétele a co-payment befizetés. A felesleges igénybevétel végső soron a társadalombiztosítás kára, ezért a térítést értelemszerűen az E. Alapba kellene befizetni, nem pedig az egészségügyi szolgáltatóknál hagyni. Jelenleg ugyanis az orvos érdekelt lehet abban, hogy minél több, és minél többszöri szolgáltatást nyújtson a beteg számára.

²⁰ Szempontok az egészségügyi vállalkozások létrehozásához és az egészségügyi szolgáltatók privatizációjához. In: Magyar Orvos. 1998. 6. évf. 5. sz. 2. p. Magyarország, Népjóléti Minisztérium.

b.) Szelektív co-payment fizetése, a javasolt betegúttól eltérő beteg mozgás esetében alkalmazandó. Ezzel az éljen, akinek jövedelmi helyzete megengedi. Magasabb vizitdíj fizetési kötelezettség, illetve a magasabb szintű ellátás, a nem a kezelőorvos által megjelölt szakorvos igénybevétele esetén a beteg viselje ennek plusz költségeit, ami egyébként az egészségügyi finanszírozási rendszert terhelné.

A magánfinanszírozás alapvető jellemzője, hogy mindig szükséglet-arányos, így a szolgáltatás igénybevételének feltétele. Két nagy csoportja van: egyrészt a beteg által fizetett részleges, vagy teljes szolgáltatási díj, önrész (co-payment), másrészt ennek átalánydíjas változata, az önkéntes kiegészítő biztosítás. Mint fentebb bemutattam főbb hatása, hogy miután az egyén fizetőképességéhez kötött, csökkenti a szolgáltatások igénybevételét.

Pozitívumok:

- A felesleges ellátások kiszűrése, vagy csökkentése (költségérzékenység megjelenítése);
- A költségtudatosság (egyéni egészség-befektetések ösztönzése);
- Orientálja a fogyasztói szokásokat;
- Többletbevételt jelent az egészségügyben.

Negatívumok:

- A valóban rászorultakat elzárhatja az ellátástól;
- Aránytalanul megnöveli az adminisztratív terheket.

Az elindított egészségügyi reformfolyamatok célja az egyén tudatosabb választásának elősegítése, egy magasabb színvonalú egészségügyi ellátórendszer kialakítása, és plusz források bevonása. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy önmagában a finanszírozási metodika megváltoztatása nem fogja az egészségügy hatékonyabb, magasabb ellátási szintjének megvalósulását is eredményezni. A jelenlegi folyamatok alapján, az egészségügy magánfinanszírozási alapokra helyezése elkerülhetetlennek tűnik, a kérdés ma már csak az, hogy milyen alapon szerveződjenek meg az egészségbiztosítási pénztárak. Kiindulási pont a regionális elv, de azon belül már nincs konszenzus a jelenlegi kormányzati szerepben lévők között, hogy egy biztosító kapjon-e egy teljes régiót (ami alapján előre láthatóan korlátozott lenne a verseny közöttük), vagy pedig a régiókat is felosztanák egyenlő arányban, és minden egészségbiztosító pénztár minden régióból kapna egy meghatározott részt (háziorsvosi praxisok, vagy kistérségekké szervezés alapján). Az utóbbi megoldás választása alapján már valódi verseny alakulhatna ki az egészségbiztosító pénztárak között, és tényleg megvalósulhatna az egészségügyi szolgáltatók versenye is az egészségbiztosító pénztárak tagjaiért.

Király Andrea

A nemzeti parlamentek megerősítésére tett kísérletek az Európai Unióban: az Európai Konventtől napjainkig¹

BEVEZETÉS

A nemzeti parlamentek szerepnövekedése, vagy inkább: szerepük megnövelése az európai uniós szinten az uniós tevékenységek során szinte történelmi múltra tekint vissza. Az első konkrét lépést a Maastrichti Szerződés fogalmazta meg, az 1997-es Amszterdami Szerződés óta pedig csaknem folyamatosan szem előtt szerepel a nemzeti parlamentek erősítésének óhaja, mint olyan főszereplőknek, amelyekről a vélemény általánossággal megegyezik arról, hogy a nemzeti parlamentek az elősegítői az Európai Unió politikai legitimitációjának. A Nizzai Szerződés inkább csak előrevetítette azt, hogy vannak még megoldatlan kérdések az Európai Unió jövőjével kapcsolatban, az Alkotmányos Szerződéshez csatolt jegyzőkönyv lendített a nemzeti parlamentek megerősítése felé, az európai uniós információs és parlamenti deficit leküzdése felé vezető úton. A tanulmánynak nem célja az Európai Unió demokratikus deficitjének taglalása, viszont valamilyen szinten mégsem megkerülhető, ha a tagállamok nemzeti parlamentjeiről van szó. Továbbá, a szubszidiaritás vizsgálatának kérdéskörével sem foglalkozik, kizárólag az európai uniós jogszabálytervezetek és egyéb dokumentumok nemzeti parlamenti vizsgálatát, a tájékoztatás – egyeztetés – ellenőrzés scrutiny intézményét taglalja. Nézőpontomban a nemzeti parlamentek szemszögéből a demokratikus deficit terminus technikus helyett sokkal inkább a parlamenti deficit² és az információs deficit fogalmak helytállóak. Az első esetben intézményi megközelítésből deparlamentarizációról van szó, ugyanis a nemzeti politikai rendszerekben az európai uniós csatlakozással a mérleg nyelve a végrehajtó hatalom felé billen, a szuverenitás átruházásával/átadásával uniós szintre, a nemzeti államoknak csökkent a független döntéshozatali képességük: a legfontosabb politikai területeken a döntéshozatalt európai uniós szinten hozzák meg. Ezen transzfer által – mivel a döntéseket a tagállamok állam-és kormányfői, illetve felelős miniszterei, államtitkárai által képviselt Európai Tanácsban és Európai Unió Tanácsában hozzák meg – a parlamentek sokat veszítenek, mivel a döntéshozatali hatáskör a parlamenttől a „kormány” felé tolódott el, a parlamentek veszítenek a kormányuk feletti kontrollból, az Európai Unió voltaképpen egy kormányközi klubként működik. Az információs deficit szintén a nemzeti parlamenteket sújtja, ugyanis megköti a parlament kezét abban, hogy hatékonyan ellenőrizze a kormány európai uniós tevékenységét azzal, hogy egy úgynevezett információs lyuk van a parlament és a kormány között az európai uniós jogszabálytervezetek és egyéb dokumentumok továbbítási vonalán. Végül pedig, a transzparencia-hézag szempontjából is elkerülhetetlenül fontos megemlíteni az európai demos, az európai identitás hiányát az uniós lakosság körében: az állampolgárok nincsenek tisztában azzal, hogy mely döntések születnek meg nemzetek feletti szinten, tehát a transzpozíciót, az uniós jogszabályok átültetését megkövetelő nemzeti jogszabályokat, határozatokat is esetlegesen saját kormányuk előterjesztésének, törvényhozásuk döntésének tulajdonítják. A tanulmányban a nemzeti parlamentek szerepe növekedésének elsősorban primer dokumentumok feldolgozása alapján és kronológiai – különös tekintettel az Európai Konvent tevékenységét követő eseményekre – ismertetésén túl vázolom azon lehetőségeket, melyek az alkotmányos szerződés – vagy más, „egyszerűsített” vagy módosító szerződés – ratifikációját követő hatályba lépéssel a nemzeti parlamentek rendelkezésére állhatnak az Európai Unió és

¹ Kézirat lezárva: 2007. július 30.

² Azon kutatók véleményéhez csatlakozom, akik a parlamenti deficitet taglalják, mint például Györi Enikő.

saját kormányuk tevékenységének minél hatékonyabb ellenőrzésére, az unió potenciális politikai legitimáló főszereplőjeként.

NEMZETI PARLAMENTEK: AZ INTEGRÁCIÓ ÁRVÁI

Egy demokratikus berendezkedésű állam két fő „tulajdonnal” rendelkezik: van egy végrehajtó hatalma és van törvényhozó hatalma, prezidenciális és/vagy parlamentáris. Amennyiben egy állam csatlakozni kíván az Európai Unióhoz, elsősorban a Koppenhágai Kritériumoknak kell eleget tennie, vagyis a többi között demokratikusnak kell lennie, amelyben a lakosság megválasztja a parlamenti képviselőket, a kormány pedig a parlamenttől kap bizalmat, így nyerik el a nemzeti kormányok a legitimitásukat. Nem úgy működik viszont maga az Európai Unió, mivel az unió intézményi struktúrájában nincs meg sem a parlamenti sem a prezidenciális modell. Az Európai Parlament, mint „törvényhozó hatalom”, nem tölti be uniós szinten azt a szerepet, amelyet a nemzeti parlamentek betöltenek tagállami szinten, és nem a nemzeti érdekeket képviseli. A nemzeti parlamenteknek viszont nincs formális szerepük az európai uniós politikaalakításban, az Európai Közösségek alapító szerződések sui generis törvényhozó folyamatot alakítottak ki.³ Az uniós tagság, különösen a szupranacionális közösségi jog elsőbbsége és közvetlen alkalmazhatósága a nemzeti parlamentek térvesztésével jár, amit a tagállamok belső viszonyaik alkotmányos rendezési enyhíteni vagy fokozni tudnak.⁴

A nemzeti parlamenteknek „béna kacsa” hatáskörei vannak, teljesen paralizálttá válnak, ugyanis hozzásoztak a hatáskörük csökkenéséhez és a brüsszeli irányításhoz. Emiatt nehéz őket revitalizálni, ráadásul az Európai Unióban létező kizárólagos -, megosztott-, korlátozott-, egyéb nemzeti hatásköröknek „köszönhetően” a nemzeti parlamentek egyáltalán nem vagy csak nagyon marginális hatáskörrel rendelkezhetnek, ráadásul az Európai Unió rugalmassági klauzulája alapján fenntartja magának a jogot, hogy felruházható legyen hatáskörrel, ha a Tanács egyhangúlag úgy dönt, hogy más területeken is alkothat hatásköröket.

A Közösségek fejlődésében is inkább az Európai Parlament intézményének szerepét erősítették a Szerződések: kezdetben nagyon korlátozott hatalommal rendelkezett, de kapott némi szerepet, ellenben a nemzeti parlamenteknek véleményét nem kellett kikérni, semmi közük nem volt a Közösségek által elfogadott döntésekhez. Ahol a parlamentek a nemzeti hatóságok részeként működtek, beleszólhattak abba, hogy az irányelveket hogyan ültessék át a nemzeti jogba, de nem akadályozhatták meg megvalósításukat. Az 1979-től közvetlenül választott Európai Parlament maga után vonja azt a tényt, hogy ezzel megszűnt az Európai Parlament függése a nemzeti parlamentektől delegált képviselőktől, ezáltal közvetlen demokratikus legitimitáshoz vezetett, s a további Szerződés-módosítások mindig kicsit nagyobb hatalommal ruházták fel. Az Egységes Európai Okmány olyan területekre is kiterjesztette az Európai Közösségek intézményeinek a működését, amelyek korábban nemzeti fennhatóság alá tartoztak. A minősített többségi szavazási eljárás még tovább csökkentette a nemzeti parlamentek közvetett befolyásolási lehetőségeit – a parlamentek még jobban a perifériára kerültek az Európai Parlamenttel szemben.

A MAASTRICHTI SZERZŐDÉS

³ Erről bővebben lásd: Philip Norton: National Parliaments and the European Union: where to from here? In: Paul Craig and Carol Harlow ed. Lawmaking in the European Union. Kluwer Law International, London, 1998. p.210.

⁴ Dezső Márta – Vincze Attila: Magyar alkotmányosság az európai integrációban. HVG-ORAC, Budapest, 2006. p.34.

Az első lépést a nemzeti parlamentek szerepének megerősítése felé az Európai Unióról Szóló Szerződéshez csatolt két (13., 14.) nyilatkozat tette. Mint nyilatkozat, az európai uniós jogforrások között nem bír kötelező erővel a tagállamok számára.

A 13. számú nyilatkozat (Nyilatkozat a nemzeti parlamenteknek az Európai Unióban betöltött szerepéről) kiemelendő pontjai:

- a nemzeti parlamenteknek az európai uniós tevékenységekbe való nagyobb mértékű bevonásának fontossága
- fokozott információcsere szükségessége a nemzeti parlamentek és az Európai Parlament között, valamint a kapcsolatok elmélyítése, az azonos kérdésekben érdekelt parlamenti tagok közötti rendszeres találkozók útján
- a nemzeti parlamentek tájékoztatás vagy esetleges megvizsgálás céljára időben megkapják a tagállamok kormányaitól az Európai Bizottság jogalkotási javaslatait.

A 14. számú nyilatkozat (Nyilatkozat a Parlamentek Konferenciájáról) a COSAC⁵ szerepét erősíti azzal, hogy az Európai Parlament kvázi köteles konzultálni a Konferenciával az Európai Unió főbb irányvonalairól, továbbá, az Európai Tanács és az Európai Bizottság elnöke jelentéstételi kötelezettséggel tartozik a Konferencia felé az Európai Unió helyzetéről.

AZ AMSZTERDAMI SZERZŐDÉS

A nemzeti parlamentek szemszögéből máig az Amszterdami Szerződéshez csatolt, immáron minden tagállamra nézve kötelező jellegű jegyzőkönyv a legfontosabb közösségi jogszabály, amely a nemzeti parlamenteket tovább erősítendő céllal született meg, s amelynek nyomán a legfontosabb előrelépés a parlamenteknek eljuttatott információk körét érintő taxatív felsorolás, valamint egyes határidők kérdésének tisztázása (voltaképpen a következő kérdésekre keresi a választ: Mit? Kitől? Mikor?)

1. a nemzeti parlamentek tájékoztatása: a küldő fél az Európai Bizottság, a dokumentumok pedig a következők: zöld és fehér könyvek, közlemények közvetlenül, valamint, közvetett úton, a tagállamok kormányain keresztül azokat a jogszabály javaslatokat, amelyek esetében a Tanács jogalkotói minőségben jár el⁶

2. időintervallumok, határidők:

- haladéktalanul: zöld és fehér könyvek, közlemények
- elegendő időn belül: jogszabály javaslatok
- hathetes időintervallum: a jogszabály-vagy intézkedés-tervezet minden nyelven, az Európai Parlament és a Tanács rendelkezésére bocsátásának időpontja és az az időpont közötti időszak, amikor az említett dokumentum a Tanács napirendjére kerül. Kivételt képeznek az indokolt sürgős esetek.

A jegyzőkönyv második fejezete a COSAC jogállásáról szól, melyben a jegyzőkönyv felhatalmazza a COSAC-ot arra, hogy olyan észrevételeket fogalmazzon meg, amelyeket az Európai Unió intézményeinek figyelmére érdemesnek tart, és vizsgálja meg az Európai Unió jogalkotói tevékenységeit, javaslatait és kezdeményezéseit. Továbbá azt is deklarálja, hogy

⁵ Conférence des Organes Spécialisés dans les Affaires Communautaires et Européennes des Parlements de l'Union européenne. Angolul: Conference of Community and European Affairs Committees of Parliaments of the European Union. Magyarul: Az Európai Unió Parlamentjei Közösségi és Európai Ügyekkel Foglalkozó Bizottságainak Konferenciája

⁶ Lásd: Európai Közösség Nizzai Szerződéssel módosított Alapító Szerződése, 207. cikk, (3) nem módosított bekezdés

ezek az észrevételek a nemzeti parlamenteket semmiben nem kötelezik és álláspontjukat sem határozzák meg.

A NIZZAI SZERZŐDÉS

A jelenleg hatályos közösségi szerződéshez külön, a nemzeti parlamentekről szóló dokumentumot nem csatoltak a szerződő felek, az Európai Unió jövőjéről szóló, laekeni találkozót előrevetítő nyilatkozatban két bekezdésben tanúsít fontosságot a nemzeti törvényhozásoknak. Egyfelől ösztönzi a nemzeti parlamentek részvételét az Európai Unió jövőjével kapcsolatos politikai vitában, másfelől felveti a nemzeti parlamentek jövőbeni szerepét az európai felépítményben.⁷

A LAEKENI NYILATKOZAT

A Konventet előkészítő, Laekenben megtartott kormányközi konferencia keretében az Európai Tanács ülésén elfogadott nyilatkozat⁸ hármass kihívást jelöl meg az Európai Unió számára: az uniónak demokratikusabbnak, nyitottabbnak és hatékonyabbnak kell lennie. Három kérdéscsoportra keresi a választ a Laekeni Nyilatkozat, amelyből egy érinti a nemzeti parlamenteket, mint az Európai Unió legitimitációjának előmozdítóit, ahogyan a Nizzai Szerződés is megfogalmazta európai integrációs szerepük növelésének fontosságát. A következő kérdések merülnek fel a nemzeti törvényhozások európai szintű tevékenységükkel kapcsolatosan: szükség van-e egy, nemzeti parlamentek alkotta új intézmény felállítására az Európai Unió fő döntéshozó intézményei mellett? Azokban az európai uniós ügyekben, amelyek nem tartoznak az Európai Parlament hatáskörébe, vajon léphetnek-e a nemzeti parlamentek? Mekkora szerepük lehet az Európai Unió és a tagállamok közötti hatáskörmegosztásban – például a szubszidiaritás elvének vizsgálatával? Laeken tehát feltette a kérdéseket és a válaszokat a Konventtől várta.

AZ EURÓPAI KONVENT ERŐFESZÍTÉSEI A PARLAMENTEK NAGYOBB BEFOLYÁSA FELÉ

A háttér következképpen bőven adott volt ahhoz, hogy az Európai Konvent megalapozza azt a tényt, hogy az Alkotmányos Szerződés⁹ kidolgozása folyamatában több időt

⁷ Lásd: Nizzai Szerződéshez csatolt nyilatkozatok, Nyilatkozat az Unió jövőjéről, (3) illetve (5) bekezdés

⁸ A Laekeni Nyilatkozat szerkezeti felépítését tekintve három részből állt: „Európa választás előtt” elnevezésű első fejezet általános képet festett az Európai Unióról azzal, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy közelebb kell hozni az Európai Uniót a polgárokhoz, számukra az unió túlságosan bürokratikus, éppen ezért egy világos, nyílt, hatékony, demokratikusan ellenőrzött magatartás megteremtése lenne a cél. A második rész, mely a „Kihívások és Reformok a megújult Európai Unióban” elnevezést viseli, foglalkozik a hármass kihívással, fogalmazza meg a megválaszolendő kérdéseket elsősorban a hatáskörmegosztással kapcsolatban, továbbá az uniós eszközökre vonatkozó kérdéseit sorakoztatja fel, és egy hármass kérdéscsoport következik ugyancsak az Európai Unió demokratikusabbá, nyitottabbá, és hatékonyabbá tételével kapcsolatosan, ahol nagy szerephez jutnak a tagállamok parlamentjeivel kapcsolatos kérdések. Végül, a Laekeni Nyilatkozat harmadik, az „Európa jövőjével foglalkozó Konvent létrehozásáról” szóló fejezet megjelölte a felmerült kérdések megválaszolásának konkrét formáját, az Európai Konventet, annak összetételét, munkamenetét, vezetését, egy végső dokumentum elkészítésének feladatát. A Laekeni Nyilatkozat angol nyelven – Laeken Declaration on the Future of the European Union – olvasható:

http://europa.eu.int/constitution/futurum/documents/offtext/doc151201_en.htm, letöltés ideje: 2007. február 27.

⁹ A szakirodalomban több kifejezést találhatunk a legújabb európai uniós szerződés elnevezésére, például: alkotmányos szerződés, alkotmányos szerződés, alkotmány, alkotmányos alapszerződés, Európai Alkotmány, uniós alkotmány. A dokumentum az Európai Unió Hivatalos Lapjában a Szerződés európai alkotmány létrehozásáról címet viseli. A tanulmányban Fischer Humboldt 2000. május 15-i egyetemi beszédében elhangzott terminus technikust (alkotmányos szerződés) alkalmazom, mivel mint minden eddigi szerződés is az Európai

kell szentelnie a nemzeti parlamenteknek. Az első lépés egy külön munkacsoport megalakítása volt, melynek elnöki tisztét Gisela Stuart brit parlamenti képviselő töltötte be. Az Európai Unió Alkotmányos Szerződését előkészítő Európai Konvent IV. munkacsoportja foglalkozott a tagállamok nemzeti parlamentjei szerepének megerősítésének kidolgozásával, elősegítendő a demokratikus legitimitáció növekedését, a parlamenti deficit csökkentését, ezáltal is az uniós döntéseknek a polgárokhoz való minél közelebb hozatalát.

Az Európai Konvent IV. munkacsoportja az Európai Unió és a tagállamok közötti hatáskörmegosztás áttekintését követően kezdett hozzá az érdemi munkához, egy precízebb kompetencia-meghatározás és annak minél hatékonyabb végrehajtása céljával az Európai Unió és tagállamai között. Az egyik kulcsfontosságú kihívás az Európai Unió polgárközelivé tétele volt, elsősorban a tagállamok parlamentjeinek kormányuk feletti scrutiny intézménye által vagy közvetlen bevonásukkal az Európai Unió döntéshozatali folyamatába, ami nem különben hasznossá lehet a tagjelölt államok parlamentjei számára is.

Az Európai Konvent IV. munkacsoportja összesen kilenc alkalommal ülésezett hármas küldetéssel:

- a nemzeti parlamentek szerepe a kormányuk feletti kontrollban (nemzeti scrutiny elmélet és gyakorlat)
- a nemzeti parlamentek szerepe a szubszidiaritás elvének vizsgálatában
- multilaterális hálózatok illetve mechanizmusok szerepe és funkciója a nemzeti parlamenteknek európai szintre történő bevonásában.

Az Európai Konvent Elnökségének vitaindítóját¹⁰ követően mandátumát, küldetését 2002. május 30-i munkaanyagában rögzítette az Európai Konvent Titkársága.¹¹ Eszerint a parlamentek szerepének megerősítésére a következő lehetőségek szerepelnek:

- scrutiny nemzeti szinten
- a nemzeti parlamentek képviselői és az európai parlamenti képviselők közötti kapcsolatok
- a Tanács jogszabályalkotó tevékenységében való részvétel
- a COSAC szerepének megerősítése
- egy független második kamara megteremtése.

A fentiekből következően a munkacsoportnak az alábbi ügyekre kellett nagy figyelmet fordítania:

- a nemzeti parlamentek szintjén fennálló scrutiny és konzultációs mechanizmusok átvizsgálása különös tekintettel a legjobban működő példákra
- az európai szintű jogszabályalkotó folyamatok azon aspektusainak megvizsgálása, amelyek megnehezíthetik a nemzeti parlamentek számára a hatékony scrutiny megvalósítását kormányuk tevékenysége felett
- a parlamentek jövőbeni lehetséges/szükséges betöltendő európai szintű formális és/vagy informális szerepének meghatározása az Európai Konvent tagjai ajánlásainak, javaslatainak kivizsgálása alapján.

Az Európai Konvent IV. munkacsoportjának 2002. június 26-i, első ülésén¹² a munkacsoport több tagja kiállt az információtovábbítás és az intézményekkel való kapcsolatok javítása mellett, további érvek szerint nem szükséges új intézmények létrehozása, valamint

Közösségek/Európai Unió történetében kormányközi megállapodásokon nyugszik, tehát attól függetlenül, hogy alkotmányos jegyeket visel magán, szerződésnek tekintendő.

¹⁰ The role of national parliaments in the European architecture. CONV 67/02, 2002. május 29.

¹¹ Mandate of the Working Group on National Parliaments. CONV 74/02.

¹² Summary of the meeting held on 26 June 2002. CONV 128/02. WG IV.

egyes nézetek szerint a munkacsoportnak innovációs szemléletűnek kell lennie és szem előtt kell tartania az európai parlamenti és a nemzeti parlamenti képviselők közötti kapcsolat előmozdítását.

Andreas Maurer a munkacsoport részére elvégzett kutatási eredményei¹³ alapján a munkacsoport 2002. július 10-i ülésén¹⁴ a következőkről határozott:

- a nemzeti parlamentek alapvető funkciói: az európai uniós jogszabályalkotás polgárközelivé tétele, a „tulajdonjog tudatának” generálása
- különös figyelmet kell szentelni a jelenleg érvényben levő gyakorlatra, továbbá mely feltételeknek kell teljesülniük a hatékonyabb scrutiny-gyakorlat érdekében
- annak óvatos megvizsgálása, hogy a nemzeti parlamenteknek kormányuk feletti hatékonyabb ellenőrzése hogyan tükröződhet a Szerződésben
- a kontroll inkább politikai, mint adminisztratív szintű összpontosításának igénye, valamint általános vonatkozásban: a nemzeti parlamentek előzetes kontrollja nem vezethet az európai uniós jogszabályalkotás bénításához
- a nemzeti parlamenteknek az Európai Tanács munkája feletti kontrolljának megerősítése – némely parlamenti gyakorlat mintáján – az európai ügyek bizottsága ülésére meghívást kap a felelős kormánytag (miniszterelnök) az Európai Tanács ülését megelőzően és azt követően
- a hatékonyabb parlamenti kontroll megvalósítása érdekében a Tanács jogszabályalkotó tanácskozásainak elérhetővé tétele
- azoknak a területeknek a pontos meghatározása, amik a jelenlegi gyakorlatban nem tartoznak hatékony kontroll alá akár európai parlamenti, akár nemzeti parlamenti szinten, ebből kifolyólag annak megvizsgálása, hogy ezeken a területeken vajon a megerősített európai parlamenti kontroll, vagy a nemzeti parlamenti kontroll bizonyulna hatékonyabbnak a deficit csökkentése szempontjából
- az információk gyorsabb továbbításának lehetőségei a nemzeti parlamentek felé, például a jogszabálytervezeteknek beérkezése az Európai Bizottságtól közvetlenül
- a nemzeti parlamentek állandó bizottságainak szélesebb körű bevonásának fontossága.

A munkacsoport 2002. szeptember 19-i¹⁵ és 26-i¹⁶ ülésén már konkrét javaslatok is elhangoztak a nemzeti parlamentek szerepének megerősítéséről, a készülő Jegyzőkönyvbe foglaltakról. A legfontosabb megállapítások/intézkedési javaslatok a következők voltak:

- a nemzeti parlamentek konzultációs lehetősége az Európai Bizottság éves jogalkotási programja vagy az Európai Unió stratégiai programjával kapcsolatban
- az Európai Bizottság közvetlenül a nemzeti parlamenteknek is megküldi a dokumentumokat, továbbá: az Európai Bizottság javaslatának tárgyalását a Tanács nem kezdi meg a javaslatnak parlamentekhez eljuttatott első négy hetes időintervallumon belül
- a COSAC konzultációs szerepének fontossága, új típusú interparlamentáris konferenciák ad hoc összehívása
- olyan mechanizmusok megléte, amelyek elősegítik mind a nemzeti parlamenteknek egymás közötti, mind pedig a nemzeti parlamentek és az Európai Parlament közötti kapcsolatokat, továbbá az európai parlamenti képviselők bevonásának fontossága nemzeti szinten
- nemzeti és európai parlamenti képviselők kongresszusának ötlete azzal a szerepkörrel, hogy a nemzeti parlamentek együtt az Európai Parlamenttel egy Európai vita keretében részt vesznek az Európai Unió politikai napirendjének/stratégiájának alakításában mindenféle

¹³ Andreas Maurer: National Parliaments in the European Architecture: Elements for Establishing a Best Practice Mechanism. WG IV – WD 8.

¹⁴ Summary of the meeting held on 10 July 2002. CONV 198/02. WG IV.

¹⁵ Summary of the meeting held on 19 September 2002. CONV 290/02, WG IV 12.

¹⁶ Summary of the meeting held on 26 September 2002. CONV 304/02, WG IV 14.

jogszabályalkotó hatáskör nélkül. Ezzel kapcsolatban a munkacsoport tagjai kiálltak amellett, hogy maga a kezdeményezés fórum- és ne intézményi jellegű legyen.

A munkacsoport a tagjai által benyújtott írásos hozzászólások, munka-és egyéb szakértői anyagok átvizsgálását követően – a végső jelentésben – a következő intézkedési javaslatokat fogalmazta meg a nemzeti scrutiny hatékonyabb megvalósulása érdekében:¹⁷

1. A hatékony nemzeti kontroll elérése érdekében fontos, hogy a nemzeti parlamenteknek lehetőségük legyen az európai uniós jogszabályalkotás összes javaslataival és intézkedéseivel kapcsolatos saját álláspontjuk kialakítására

2. Az Amszterdami Szerződéshez csatolt, nemzeti parlamentek szerepéről szóló jegyzőkönyvet a következőkben szükséges módosítani:

- a Szerződéshez csatolt Jegyzőkönyvet szigorúan be kell tartani, beleértve a hat hetes időszakot is, ami alól kivételt csak a sürgős esetek képezhetnek

- a Tanács munkacsoportjai és a COREPER nem fogadhat el előzetes megállapodásokat sem a hat hetes időszak alatt, ez alól csak a sürgős esetek képeznek kivételt

- a parlamenti fenntartás intézményének státuszát világosabban meg kell fogalmazni a Tanács ügyrendjében. Továbbá meg kell határozni a fenntartás határidejét annak érdekében, hogy elkerülhető legyen a döntéshozatal felesleges akadályoztatása

- az Európai Bizottság minden jogszabálytervezetet és konzultációs dokumentumot egyidejűleg megküld a nemzeti parlamentek, az Európai Parlament és a Tanács részére

- az Európai Bizottság az éves politikai stratégiát valamint az éves jogalkotási és munkaprogramot egyidejűleg megküldi a nemzeti parlamenteknek, az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak

- a Számvevőszék éves jelentését egyidejűleg megküldi a nemzeti parlamentek, az Európai Parlament és a Tanács részére

3. A COSAC – amellett, hogy letisztázni javasolt a mandátumát, az interparlamentáris mechanizmusokban betöltött szerepének erősítésének küldetésével – a nemzeti parlamentek számára iránymutatást/kódexet készíthet a szükséges minimumok meghatározásával a hatékony kontroll megvalósítása érdekében, megteremtve a rendszeres információcsere alapelveit, a nemzeti scrutiny mechanizmusok legjobban működő gyakorlatai és értékelésük céljából nem csak az európai ügyek bizottságai, hanem a parlamentek többi állandó bizottságai között is

4. Kongresszus összehívásának ötlete – amelyen részt vennének a nemzeti parlamentek és az Európai Parlament megvitatandó az Európai Unió fontosabb politikai irányvonalait és stratégiáját

5. Minden tagállamban évente „európai hetet” kell rendezni az Európai Unióval kapcsolatos ügyek megvitatására.

Az Alkotmányos Szerződéshez csatolandó jegyzőkönyv tervezete a nemzeti parlamenteknek az Európai Unióban betöltendő szerepéről, valamint a szubszidiaritás és arányosság elvének alkalmazásáról szóló jegyzőkönyv tervezete a munkacsoport elnökségének döntése értelmében egy dokumentumban¹⁸ szerepelt, melynek nemzeti parlamentekről szóló

¹⁷ Final report of Working Group IV on the role of national parliaments. CONV 353/02. WG IV 17, 2002. október 22.

¹⁸ Draft Protocols on: - the application of the principles of subsidiarity and proportionality
- the role of national parliaments in the European Union. CONV 579/03, 2003. február 27.

részének szövegezéséhez összesen 41 módosító javaslat¹⁹ érkezett be az alábbi négy fő tárgyban:

1. A nemzeti parlamentek szerepe, valamint ennek a szerepnek a jegyzőkönyvben való rögzítésének-, ugyanakkor a nemzeti parlamenteknek az Európai Unió tevékenységeibe való bevonásának módja
2. A nemzeti parlamentekhez eljuttatott információk köre és azok küldője
3. Időintervallumok kérdése
4. Interparlamentáris együttműködés, beleértve a COSAC szerepét.

KOPPENHÁGAI IRÁNYVONALAK

Az Európai Konvent fent említett felhívását, miszerint a COSAC feladata egy kódex vagy irányvonalak kidolgozása a nemzeti kormányok és parlamentjeik kapcsolatát illetően a közösségi ügyekben – a COSAC 2002. október 16-18-i (sorrendben XXVII.) konferenciáján meg is fogalmazta a szerinte minimum követelményeket, melyek Koppenhágai Irányvonalak címen ismeretesek, s a XXVIII., brüsszeli COSAC ülésen kerültek elfogadásra.²⁰ A COSAC három elemre csoportosítja a tennivalókat, ezek: a nemzeti parlamenteknek továbbítandó információk mennyiségi és minőségi jellemzői; az információcsere ütemezése; a nemzeti parlamentek lehetőségei a kapott információk birtokában a közösségi politika befolyásolására. Mindezek alapulvételével az általános irányvonalak a COSAC javaslatában az alábbiak:

1. A tagállam kormányának – a közösségi intézményekkel való konzultációja során – meg kell bizonyosodnia arról, hogy a nemzeti parlament minden közösségi dokumentumot, - amint elérhetővé válik – kézhez kap, tekintettel a jogszabályalkotásra és más közösségi kezdeményezésekre.

2. A kormány könnyen hozzáférhető, világosan megfogalmazott munkaanyagot köteles készíteni a közösségi jogszabályalkotásról, stb. a nemzeti parlamentek számára: a kormány a közösségi jogszabálytervezeteket, és más dokumentumokat rendszeresen megküldi a nemzeti parlamentnek; a kormány minden, általa fontosnak ítélt közösségi anyaggal kapcsolatban, megadott határidőn belül értelmező jegyzetekkel látja el a parlamentet.

3. A közösségi üléseket megelőzően lehetőséget kell biztosítani a parlamentekben a miniszterekkel való találkozókra. A kormánynak ezeken az üléseken ismertetnie kell a közösségi javaslatokkal kapcsolatos álláspontját. Itt lehetőséget kell adni a parlament számára, hogy kérdéseket tegyen fel a miniszternek, továbbá lehetőséget kell biztosítani az európai ügyek bizottságának és a többi szakszabályalkotásnak a tanácsi ülésekhez igazodó, miniszteri részvételű, elegendő ülés megtartására, a tanácsi ülésre konkrét állásfoglalás kialakítása céljából.

4. A kormány köteles előzetesen tájékoztatni a parlamentet a Tanácsban elfogadandó európai uniós döntésekről és a kormánynak a döntésekkel kapcsolatos javaslatairól, álláspontjáról, továbbá a Tanácsi ülést követően az elfogadott döntésekről: a kormány megküldheti a parlament számára a soron következő tanácsi ülés napirendjét, a közösségi jogszabály-alkotási körbe tartozó dokumentumokra vonatkozó szükséges tájékoztatás kíséretében; valamint a kormány köteles a tanácsi ülés jegyzőkönyvét rövid határidőn belül megküldeni.

¹⁹ Reactions to the draft protocol on the role of National Parliaments in the European Union – Analysis. CONV 611/03, 2003. március 1.

²⁰ Copenhagen Parliamentary Guidelines. Guidelines for relations between governments and Parliaments on Community issues (instructive minimum standards). Brüsszel, 2003. január 27. Angol nyelven olvasható az Európai Unió Hivatalos Lapjában, C 154/01, 2003. július 2. Az irányvonalak nem bírnak kötelező jogi erővel, mindazonáltal a Hivatalos Lap „C” sorozatában jelentek meg.

Az Európai Konvent, szem előtt tartva a IV. Munkacsoport végső jelentését és a Koppenhágai Irányvonalakat is, a nemzeti parlamenteket érintő kérdésekben egyrészt úgy határozott, hogy új intézményre nincs szükség²¹, helyett annak szükségét fejezte ki, hogy a demokratikus legitimitás érdekében a nemzeti parlamenteket segíteni kell abban, hogy minél közelebb kerüljenek az európai ügyekhez, különös fontosságot tulajdonítva a nemzeti kormányuk feletti hatékony scrutiny feladatuk elsődlegességének azáltal, hogy az európai uniós jogszabálytervezetokről és más dokumentumokról egyidejűleg tájékozódnak, továbbá megteremteni a hatékony interparlamentáris együttműködés hatékony alapját beleértve az Európai Parlamenttel való jól működő kapcsolatot. Másrészt az Európai Konvent úgy határozott, hogy a szerepkörök nem alternatív jellegűek, hanem inkább egymást kiegészítők azzal, hogy különös fontosságot tulajdonítanak a nemzeti parlamenteknek a szabadság, biztonság és igazságszolgáltatás terén. Harmadrészt az Európai Konvent határozott igenlő választ adott és konszenzussal határozott a nemzeti parlamenteknek közvetlen szerepéről a szubszidiaritás és az arányosság elvének megvizsgálása terén.²²

Az Európai Konvent 2003. június 13-án illetve július 10-én konszenzussal elfogadta, majd 2003. július 18-án az Európai Tanács elnöke részére Rómában átnyújtotta az Európai Alkotmányról szóló Szerződés Tervezetének végleges, teljes szövegét.²³ Ez a tervezet szolgált kiindulási alapjául a kormányközi konferencia lefolytatásához, négy állam-és kormányfői szintű találkozó, kilenc miniszteri szintű megbeszélés és három szakértői egyeztetést követően 2004. október 29-én Rómában írták alá a tagállamok állam-vagy kormányfői illetve külügyminiszterei a Szerződés európai alkotmány létrehozásáról című dokumentumot.²⁴

Ami a nemzeti parlamenteket illeti, az Amszterdami Szerződéshez csatolt jegyzőkönyv és az Európai Konvent által megszövegezett jegyzőkönyv közötti összehasonlításban a parlamentek a következőkben növelték szerepüket az európai uniós döntéshozatalban csökkentendő a parlamenti deficitet, az európai modell, az európai intézmények és döntéseik polgárközelivé tételét, a nemzeti parlamenteknek az európai modell legitimitásához való hozzájárulásának megteremtése által:

1. Preambulum

A Preambulum második bekezdése akként módosult a parlamentek javára, hogy az Alkotmányos Szerződés hatályba lépését követően az európai törvényalkotási aktusok tervezetére vonatkozóan a parlamenteknek „nézeteik kifejtésére” nyílik lehetőségük.

²¹ Egy új intézmény, az Európai Parlament felsőházaként működő testület ötletét még a franciák vetették fel először, majd újra 1995-ben, de nem volt fogadtatva, majd 2000. májusában Joschka Fischer Berlinben, a Humboldt egyetemen tartott beszédében hozta fel újra, a britek részéről Tony Blair 2000. október 6-i, varsói beszédében utalt a kétkamarás parlamentre: a brit kormány egy Európai Második Kamara létrehozását javasolta, ahol a nemzeti parlamentek képviselői vennének részt jogalkotó közreműködőként. Ezt az ötletet követte a francia miniszterelnök, Lionel Jospin 2001. május 25-i, az Európai Unió jövőjéről szóló beszédében, továbbá 2001. május 31-én tartott beszédében a portugál miniszterelnök Antonio Manuel de Oliveira Guterres, 2001. október 9-i beszédében a spanyol miniszterelnök, José Maria Aznar is. A javaslatot illetően mindazonáltal a munkacsoport tevékenysége során a pro és kontra (például Belgium) érvelések közül az azt ellenzők kerültek többségbe – egy új intézmény nem egyszerűsítene, hanem sokkal inkább komplikáltabbá tenné a döntéshozatalt az Európai Unióban.

²² The role of national parliaments in the draft Constitution. CONV 738/03, 2003. május 14.

²³ Az Európai Alkotmány létrehozásáról szóló szerződés tervezete. CONV 850/03, 2003. július 18.

²⁴ A nemzeti parlamentekről szóló jegyzőkönyv olvasható az Európai Unió Hivatalos Lapjában, C 310/204, 2004. december 16: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/hu/oj/2004/c_310/c_31020041216hu02040206.pdf, letöltés ideje: 2007. január 30.

2. Információk köre, küldője, címzettjei

Az Európai Bizottság a konzultációs dokumentumokon túl az Alkotmányos Szerződés rendelkezése szerint közvetlenül a parlamenteknek küldi meg az éves jogalkotási programot, valamint minden egyéb, a törvényalkotási tervezésre vagy a politikai stratégia kialakítására vonatkozó dokumentumot, továbbá, az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak megküldött európai törvényalkotási aktusok tervezetét is közvetlenül megkapják a nemzeti parlamentek (az Európai Unió hivatalos nyelvein) az Európai Bizottságtól. Az Európai Parlamenttől az Európai Parlament által kibocsátott európai törvényalkotási aktusok tervezete érkezik meg közvetlenül a nemzeti parlamentekhez, a Tanács pedig a tagállamok egy csoportjától, az Európai Bíróságtól, az Európai Központi Banktól, illetve az Európai Beruházási Banktól származó törvényalkotási aktusok tervezetét továbbítja a nemzeti parlamentekhez. A Tanács továbbá a nemzeti parlamenteknek megküldi a Tanács üléseinek napirendjét, eredményét, az üléseken készült jegyzőkönyveket, amelyek során a Tanács európai törvényalkotási aktusok tervezetéről tanácskozik. A Számvevőszék pedig az éves jelentését tájékoztatásul küldi meg a nemzeti parlamenteknek. Végül, arról is tájékoztatni kell a parlamenteket, amennyiben az unió politikáival és működésével kapcsolatos egy meghatározott területén vagy esetben az Európai Tanács európai határozattal felhatalmazza a Tanácsot a minőségi többségű szavazásra az egyhangú döntéshozatal helyett, illetőleg arról is, ha az Európai Tanács európai határozattal úgy rendelkezik, hogy a Tanács rendes törvényalkotási eljárásban fogadja el azon európai törvényeket és kerettörvényeket, amiről az európai uniós politikák és működésükről szóló részben egyébként különleges törvényalkotási eljárás szerint a Tanács szavazna. A fentiekben meghatározott dokumentumokat kétkamarás parlament esetén mindkét ház megkapja.

3. Időintervallumok

Az Amszterdami Szerződéshez csatolt Jegyzőkönyvben a „hathetes időszakot” kivéve nincsenek konkrétan meghatározott határidők, időszávok arra vonatkozóan, mikor kapják kézhez a dokumentumokat a tagállamok, az Európai Bizottság feladata mindösszesen annyi, hogy „elegendő időn belül” értesítse a tagállamok kormányát, amelyek azután gondoskodhatnak a jogszabálytervezeteknek parlamentjükhöz való továbbításról. Az Alkotmányos Szerződés ennél továbbmegy: egyrészt az Európai Bizottság a konzultációs dokumentumokat a közzétételük időpontjában; másrészt az éves jogalkotási programot és minden egyéb, törvényalkotási tervezésre vagy politikai stratégia kialakítására vonatkozó dokumentumot egyidejűleg az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak való megküldéssel.

A hathetes időszakra vonatkozó rendelkezés megmaradt, pontosításra került a sürgős esetekben szükséges tájékoztatási kötelezettség, továbbá új szabályozási elemként bekerült egy új időintervallum, miszerint az európai törvényalkotási aktus tervezetének a Tanács ideiglenes napirendjére tűzése és az álláspont elfogadása között tíz napnak kell eltelnie.

4. Interparlamentáris együttműködés

A parlamentek együttműködése, továbbá az Európai Parlament és a nemzeti parlamentek együttműködésével kapcsolatban a jegyzőkönyv úgy rendelkezik, hogy az Európai Parlamentnek és a nemzeti parlamenteknek közösen kell meghatározniuk a hatékony és rendszeres együttműködés módját. A COSAC-ra vonatkozóan a jegyzőkönyv hangsúlyozza a véleményalkotás, az információcsere (beleértve az egyes szakbizottságokat is), parlamentközi konferenciák (különös tekintettel a közös kül-, biztonság-és védelempolitikára) szükségességét azzal, hogy a COSAC által megfogalmazott észrevételek a nemzeti parlamenteket nem kötelezik és nem befolyásolják saját állásfoglalásuk kialakításában.²⁵

²⁵ Az Alkotmányos Szerződés további, a nemzeti parlamenteket érintő cikkelyei: I-17.; I-45.; I-57.; III-156.; III-157.; III-172.; IV-6. Bővebben lásd: Az Országgyűlés Külügyi Hivatala EU osztályának munkatársai: A nemzeti

ALKOTMÁNYOS-, ÉS ÚJ SZERZŐDÉS ELŐKÉSZÜLETEI KÖZBEN: INTERPARLAMENTÁRIS TALÁLKOZÓK

A COSAC A NEMZETI PARLAMENTEKÉRT²⁶

Az alkotmányos szerződés ratifikálási folyamata – s több mint valószínű: jövőbeni átdolgozása²⁷, vagy az Alkotmányos Szerződés helyett egy módosító szerződésben való kiegyezés – közben a COSAC tovább dolgozik a nemzeti parlamentekért. A következőkben a Konferencia félévenkénti találkozóinak nyomon követésével vizsgálom azokat a további lehetséges megoldásokat, amelyek hozzásegítik a parlamenteket minél aktívabb európai uniós tevékenységükhöz. Itt elsősorban a féléves jelentések illetve a COSAC ülések jegyzőkönyvei, és egyéb munkaanyagai alapján vizsgálom a parlamentek európai uniós tevékenységével és eljárásával kapcsolatos fejlődési/előrelépési tendenciáját. A Szerződés európai alkotmány létrehozásáról című dokumentum (mint végső változat) ugyan 2004. október 29-én került ellenjegyzésre a tagállamok állam- vagy kormányfői illetve külügyminiszterei által, így a COSAC XXXII. ülése volt a sorrendben következő, mégis inkább a XXX. COSAC (Róma, 2003. október 7.) üléssel indítom parlamenti vizsgálódásaimat, ugyanis ezen a találkozón két fontos intézkedésről döntöttek a tagállamok parlamentjeinek képviselői: egyrészt döntés született a COSAC Elnökségi és az Elnöki Trojka²⁸ Titkárságának megalakulásáról (az athéni – XXIX. COSAC – irányvonalak alapul vételével), másrészt mandátumot kaptak a COSAC féléves jelentések. Az öt tagú (négy tag a tagállamok parlamentjeiből kerül ki, egy állandó taggal rendelkezik a Titkárság²⁹ illetve egy taggal képviselteti magát az Európai Parlament is).³⁰ A római konferencián megfogalmazott jegyzőkönyvben a delegáltak rögzítették annak fontosságát, hogy a nemzeti parlamentek közvetlen hozzáféréssel bírjanak konzultációs dokumentumokhoz, a jogszabálytervezetekhez, a Tanács napirendjéhez és jelentéseihez (beleértve az ülések jegyzőkönyveit is azokban a tárgyakban, amelyekben a Tanács a jogszabálytervezeteket tárgyalja) – ezzel biztosítottnak véli az európai uniós döntéshozatal transzparenciáját és lehetővé teszi a parlamentek számára azt is, hogy hatékonyan vegyenek

parlamentek szerepének változása az Európai Konvent javaslatai alapján. In: Európai Tükör, 2003/4-5. p.180-181.

²⁶ A COSAC korábbi tevékenységéről lásd Györi Enikő: A nemzeti parlamentek és az Európai Unió. Osiris, Budapest, 2004. p.36-67.

²⁷ Ami a nemzeti parlamenteket illeti, Jan-Peter Balkenende holland miniszterelnök az Európai Parlament 2007. május 23-i plenáris ülésén arról beszélt (Hollandia két évvel ezelőtt népszavazáson elutasította az alkotmányos szerződést), hogy el kell hagyni az „alkotmány” szót, nagyobb beleszólást kell engedni a nemzeti parlamenteknek, világosan ki kell jelölni az Európai Unió hatásköreit és precízebb bővítési kritériumokat kell megfogalmazni. A holland kormányfő szerint az új szövegnek jobban kell korlátoznia a nemzeti vétő feladatát és a minősített többségi döntések kiterjesztését, mivel az országok vonakodnak lemondani a vétőjogukról, mert félnek, hogy az Európai Unió lopakodva kiterjeszti hatásköreit. Lásd: Kedvező kilátások az alkotmányos alkuhoz. Bruxinfo, 2007. május 24.

²⁸ A COSAC Elnöki Trojkája a COSAC eljárási szabályzata értelmében az elnökségből, az előző elnökségből, a következő elnökségből és az Európai Parlamentből tevődik össze. Minden küldöttség két parlamenti képviselőből áll.

²⁹ A Titkárságra a következő fontosabb feladatok várnak: segíti az elnökséget a COSAC rendes és rendkívüli üléseinek illetve az Elnökök rendes és rendkívüli üléseinek, a munkacsoportok üléseinek, valamint minden egyéb, a COSAC keretein belül rendezendő találkozók előkészítésében, lebonyolításában; minden egyes ülésről jelentést készít és biztosítja az ülések nyilvánossá tételét; félévente tényszerű jelentést állít össze az Európai Uniónak a parlamenti kontrollra vonatkozó eljárásaival és gyakorlatával kapcsolatosan, ami a COSAC-ban vitaindító alapként szolgál; gondozza a COSAC honlapját; gondozza a COSAC archívumát. Székhelye: Brüsszel.

³⁰ Jelenleg (2007. I. félév) a Titkárság felépítése a következő: a német Bundesrat és Bundestag egy-egy képviselője, egy portugál és egy finn parlamenti képviselő. A Titkárság tagjai a Trojka tagok és az Európai Parlament képviselői közül kerülnek ki. Az ötödik tag állandó, a nemzeti delegációk elnökei választják, a Trojka nevezi meg.

részt a kormány európai uniós tevékenységében. Továbbá: szorosabb együttműködést szorgalmaz a parlamentek között, s ezért kezdeményezi az Európai Bizottság jogalkotási és munkaprogramjának egyidejű megvitatását az Európai Unió parlamentjei és az Európai Parlament által.

A XXXI. COSAC (Dublin, 2004. május 19-20.) ülésre megszületett az első féléves jelentés³¹, amely az Európai Unió döntéshozatalának haladásával és a parlamenti scrutiny gyakorlatával foglalkozik. A jelentés egyik melléklete a Tanács jelentése a transzparenciáról és az intézményközi megállapodásról a három intézmény (Tanács, Európai Bizottság, Európai Parlament) között, továbbá előzetesen kiküldött kérdőívek alapján egy áttekintést is tartalmaz a tagállamokban gyakorolt parlamenti kontrollról³², ami felettébb hasznos az egymásközi tapasztalatcsere és rutin elsajátítása céljából.

A XXXII. COSAC (Hága, 2004. november 22-23.) ülésre készült el a Titkárság második féléves jelentése³³, már az Alkotmányos Szerződés végső, a tagállamok állam- vagy kormányfői illetve külügyminiszterei által aláírt változata, amelynek megkezdődött ratifikálási folyamatáról maga a jelentés negyedik fejezete is beszámol a tagállamokhoz, 2004. szeptemberében intézett kérdőív alapján.³⁴ A parlamenti kontrollt illetően a tagállamok parlamentjeihez intézett kérdőív egyik kérdéscsoportja a kormánynak az európai uniós dokumentumhoz csatolandó információcsomagjára vonatkozott: az akkori EU-25-ök közül tizenhét tagállam parlamentje válaszolt határozott igennel arra, hogy a kormánytól az európai uniós jogszabálytervezet mellé további információkat³⁵ is kér (tartalmi részletesség és határidő meghatározásával), Belgium, Franciaország és Portugália törvényhozása nem élt ezzel a parlamenti plusz jogosítvánnyal, Ausztria, Ciprus, Görögország még nem döntött a kérdésről, Olaszországban és Szlovákiában kidolgozás alatt szerepelt a vonatkozó szabályozás.

A XXXIII. COSAC (Luxembourg, 2005. május 17-18.) ülésen a COSAC történetében először fordult elő, hogy a COSAC keretén belül vizsgálták meg a nemzeti parlamentek egy specifikus európai uniós jogszabálytervezetet: az Európai Bizottság által előterjesztett harmadik vasúti csomagot az EU-25-ökben működő 37 parlamenti kamara közül 31 végezte el a bizottsági vizsgálatot, amiről jelentésben számolt be a COSAC Titkárságának³⁶, magán az ülésen pedig az eljárásmóddal kapcsolatos tapasztalataikról számoltak be a résztvevő parlamenti képviselők.³⁷

³¹ Report on developments in European Union procedures and practices relevant to parliamentary scrutiny. Angol nyelven olvasható a COSAC honlapján: <http://www.cosac.eu/en/meetings/ireland2004/meeting/doc2>

³² A nemzeti parlamentek által gyakorolt scrutiny mechanizmusokról már korábban, a XXIII. (Versailles, 2000. október 16-17.) COSAC ülésre készült egy körültekintő összefoglalás, ez a jelentés már az új tagállamok által is kitöltött kérdőívek alapján tartalmazza az aktuális helyzetet.

³³ Second bi-annual report: developments in European Union procedures and practices relevant to parliamentary scrutiny. Angol nyelven olvasható a COSAC honlapján: <http://www.cosac.eu/en/meetings/Haag2004/ordinary>

³⁴ A tagállamoktól beérkezett válaszok értelmében tíz tagállamban már határoztak népszavazás megtartásáról, Belgiumban még akkor nem született meg a döntés; a többi tagállamban előreláthatólag a parlament ratifikálná a dokumentumot.

³⁵ Magyarország esetében: a kormány álláspontjavaslatának tartalma

³⁶ A tagállamok parlamentjei 2005. március 1-jétől április 12-ig dolgoztak az Európai Bizottság jogszabálytervezetén, az általuk megküldött jelentések angol nyelven olvashatók a COSAC honlapján, a vonatkozó üléshez kapcsolódó dokumentumok között (Annexes to report on pilotproject): <http://www.cosac.eu/en/meetings/luxembourg/ordinary/meetingdocuments>, letöltés ideje: 2007. április 4.

³⁷ Az Országgyűlés Európai Ügyek Bizottsága az Európai Bizottság harmadik vasúti csomagjával kapcsolatosan a szubsidiaritás elve érvényesülésének szempontjából vizsgálódott, napirendre 2005. április 4-i ülésén került, a Bizottság kikérte a Gazdasági Bizottság és a Kormány véleményét is a kérdésben. Lásd a Bizottság üléséről készült emlékeztetőt:

Erre az ülésre elkészült a COSAC harmadik féléves jelentése³⁸ is, mely a tagállamokhoz juttatott kérdőívek alapján tanulmányozza a tagállamok parlamenti kontrolljának gyakorlatát. Az előző jelentésben a kormány általi, a parlament tájékoztatásra vonatkozó adatok szerepelnek, ezúttal az egyes európai ügyekkel foglalkozó parlamenti bizottságok hatáskörére, munkájára és rövid távú (2004 – 2005) fejlődésére vonatkozó kérdésekre válaszoltak a parlamentek. Utóbbival kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a régi tagállamok esetében is folyamatosan történnek jogszabály-módosítások, házszabály kiegészítések, egyéb eljárásbeli változások, aktualizálások igazodva az európai uniós folyamatokhoz. Ausztriában a Nemzeti Tanács házszabályának módosítása lehetővé teszi, hogy a Nemzeti Tanács plenáris ülésein vita tárgya legyen az Európai Bizottság jogalkotási –és munkaprogramja, valamint az EU elnökségek programja. Dániában, a Folketinget európai uniós bizottsága 2004 decemberében jelentésben fogadta el az eljárási módjának változásáról szóló módosításokat. Az új jelentés értelmében formálisan elfogadásra került a szubszidiaritás dán modellje, továbbá az új eljárási rendnek megfelelően az európai uniós ügyekben részt vesznek a szakbizottságok is³⁹, valamint az európai parlamenti képviselőkkel való együttműködés megerősítését is célul tűzte ki. Franciaországban az alkotmány 2005. február 28-i módosításával a szubszidiaritás elve vizsgálatának bevezetésén túl kötelezi a kormányt arra, hogy az Európai Unió összes jogszabálytervezetét megküldje a képviselőháznak, ne csak azokat, amelyek a parlament belső hatáskörébe tartoznak. Írországban az Oireachtas az EU scrutiny törvényben foglaltakon túl tájékoztatásul megkap minden tanácsi döntést igénylő javaslatot. Olaszországban a 2005. február 4-i 11. számú törvény módosította a parlament (képvisezőház és szenátus) európai uniós tevékenységét illetően, a többi között belefoglalták a parlamenti fenntartás új intézményét. Hollandiában a parlamenti scrutiny rendszer legfőbb fejlődése a vonatkozó időszakban az volt, hogy mindkét kamara közös parlamenti eljárást alakított ki a szubszidiaritás elvének jövőbeni vizsgálata céljára. Portugáliában 2005. május 3-án fogadták el az Európai Ügyek Bizottsága új eljárási szabályzatát. Az Egyesült Királyságban mindkét ház részéről komoly javaslatok születtek a scrutiny intézményét illetően, a németországi Bundestagban az Alkotmányos Szerződés ratifikálásához kötik a scrutiny intézményének implementálását, Görögországban is elkezdődtek tárgyalások az esetleges módosításokról, a többi régi tagállamban nem történtek változások a vizsgált időszakban. Ami pedig az új, 2004. május 1-jén csatlakozott tagállamokat illeti, valamennyiben 2004 folyamán a saját európai uniós kontrollmechanizmus kidolgozásán fáradoztak, alkották meg jogszabályi kereteit a kormány európai uniós tevékenységével kapcsolatos parlamenti ellenőrzésnek⁴⁰, a vizsgált időintervallumban a rendszer „éles tesztelése” zajlott, de némelyik új tagállamban máris módosításról vagy változtatási szándékról számoltak be a parlamentek, mint például Ciprus és Lettország. A XXXIII. COSAC ülésén határoztak arról is, milyen más európai uniós dokumentumokat vizsgáljanak meg a parlamentek, a többi között a Konferencia felkéri a nemzeti parlamenteket, hogy alakítsák ki a Europol⁴¹-ra és a Eurojust⁴²-ra vonatkozó scrutiny mechanizmusait is.

A következő, XXXIV. COSAC (London, 2005. október 9-11.) ülésen hangsúlyosan szerepelt az Európai Unió közös kül-és biztonsági-, valamint védelempolitikájára vonatkozó

http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_biz.keret_frissit?p_szerv=182&p_fomenu=31&p_almenu=7&p_ckl=&p_rec=I&p_nyelv=HU, letöltés ideje: 2007. április 4.

³⁸ Third bi-annual Report: Developments in European Union Procedures and Practices Relevant to Parliamentary scrutiny. Angol nyelven olvasható a COSAC honlapján:

<http://www.cosac.eu/en/meetings/luxembourg/ordinary/meetingdocuments>

³⁹ Christian Mejdahl: Denmark takes a closer look at EU laws. In: European Voice, 17-23 March, 2005. p.8.

⁴⁰ Magyarország: 2004: LIII. tv.

⁴¹ European Policy Office. Magyarul: Európai Rendőrségi Hivatal

⁴² European Judicial Cooperation Unit. Magyarul: Európai Igazságügyi Együttműködési Egység

nemzeti parlamenti vizsgálódás; illetve a hatásvizsgálatok⁴³ parlamenti kontrollja. A Titkárság által összeállított 4. féléves jelentéséhez⁴⁴ alapjául szolgáló, a tagállamok parlamentjei által visszaküldött kitöltött kérdőív első kérdéscsoportja az Európai Unió második pillérére vonatkozott. A visszajelzések értelmében az EU 25-ök közül 20 tagállam 26 parlamentje illetve kamarája foglalkozik egyáltalán a CFSP és ESDP kérdéskörével.⁴⁵ Az ülésen megfogalmazott, az Európai Unió intézményihez címzett dokumentumban a COSAC különösen az Európai Unió Tanácsát felkérte eljárási rendjének módosítására a transzparencia megvalósítása érdekében, abból a célból, hogy az Európai Unió és polgárai közötti információs rés szűküljön, ami a nemzeti parlamentek számára lehetővé teszi a miniszterek döntéseinek sokkal hatékonyabb kontrollját – ezzel is orvosolja azt a jelenlegi helyzetet, amelyben a jogalkotás és a döntés titokban történik.⁴⁶ Az ülést követően a Konferencia egy közleményt⁴⁷ intézett az Európai Unió intézményei számára, melyben arra kéri az Európai Bizottságot, hogy valamennyi hatásvizsgálatból készítsen egyoldalú összefoglalót és haladéktalanul küldje meg azokat a nemzeti parlamenteknek; valamennyi hatásvizsgálatot és útitervet közvetlenül a nemzeti parlamenteknek küldje meg, és azokat az Európai Unió valamennyi hivatalos nyelvén tegye közzé. A COSAC kéri továbbá, hogy az együttdöntési eljárás során az Európai Bizottság tegye naprakésszé hatásvizsgálatát az Európai Parlament első olvasata, a Tanács közös álláspontja és az Európai Parlament második olvasata után, valamint az egyeztető bizottság ülése előtt. A COSAC a Tanácstól azt kéri, hogy tegye nyilvánossá azon üléseit, melyek során jogszabálytervezeteket vizsgál és szavaz meg, hogy ezáltal csökkentse a polgárok és az Unió közötti távolságot, és lehetővé tegye a nemzeti parlamentek számára, hogy hatékonyabban ellenőrizhessék a miniszterek döntéseit, valamint orvosolja azt a helyzetet, hogy titkosan történik a jogszabályok vitája és az azokról való megállapodás.

Az osztrák elnökség alatt megrendezett, sorrendben XXXV. COSAC (Bécs, 2006. május 22-23.) ülésén újabb előlépést üdvözölhetett a Konferencia a nemzeti parlamenteknek az

⁴³ Az Európai Bizottság még 2002-ben kezdeményezte a fontos politikai javaslatok hatásvizsgálatának biztosítását a parlamentek számára olyan hozzáférhető információkkal, amelyek segítik az európai unió kezdeményezések nemzeti parlamenti kontrollját. A hatásvizsgálat a javaslatban szereplő problémákra és ügyekre, az elérendő célokra, a célok eléréséhez rendelkezésre álló alternatívákra, a valószínűsíthető hatásokra, valamint azok viszonylagos előnyére és hátrányára vonatkozó elemzéseket foglalja magában. A hatásvizsgálatok a következő dokumentumokra terjednek ki: jogszabálytervezetek; azon nem jogszabály-alkotó javaslatok, amelyeknek gazdasági, társadalmi vagy környezeti hatásai vannak; minden kulcsfontosságú kezdeményezés és javaslat, amely az éves politikai stratégiában szerepel; valamint a jogalkotási és munkaprogram. A hatásvizsgálat két lépcsőből áll: egy úgynevezett előzetes vizsgálat, amelyet az illetékes Főigazgatóság készít el és előterjesztése a feltétele annak, hogy az éves politikai stratégiába (február) illetőleg a jogalkotási-és munkaprogramba (november) bekerüljön. Az előzetes vizsgálatot az Európai Bizottság szűrőként használja azon célból, hogy kiválogassa, mely javaslatok képezik majd az úgynevezett kibővített hatásvizsgálat tárgyát. A kibővített hatásvizsgálat, vagy inkább „mélyvizsgálat” már magában foglalja a szakértőkkel történt konzultációkat is és az éves politikai stratégiára vonatkozó döntést követően addig véglegesíthető, míg a belső konzultációk nem kezdődnek meg magáról a javaslatról.

⁴⁴Fourth bi-annual report: Developments in European Union Procedures and Practices Relevant to Parliamentary Scrutiny. Angol nyelven olvasható a COSAC honlapján:

<http://www.cosac.eu/en/meetings/London2005/ordinary/meetingdocuments>, letöltés ideje: 2007. április 11.

⁴⁵ Ausztria képviselőháza, Belgium (mindkét kamara), Csehország (mindkét kamara), Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország (mindkét kamara), Görögország, Írország, Olaszország (mindkét kamara), Lettország, Litvánia, a holland képviselőház, a lengyel képviselőház, Portugália, Szlovákia, Szlovénia (mindkét kamara), Svédország, Egyesült Királyság (mindkét kamara), Ciprus (igazi scrutiny még kidolgozás alatt, a kompetens bizottságok meghívására megjelennek a kormány tagjai és tájékoztatják a tagokat a CFSP és ESDP ügyekkel kapcsolatban)

⁴⁶ Contribution and Conclusions adopted by the XXXIV. COSAC. COSAC Contribution addressed to the EU institutions. Angol nyelven olvasható a COSAC honlapján:

<http://www.cosac.eu/en/meetings/London2005/ordinary/meetingdocuments>

⁴⁷ A COSAC közleménye az EU intézményei részére. Hivatalos Lap, 2005/C 322/01, 2005. 12. 17.

európai uniós ügyekkel kapcsolatos vizsgálódásaikban. Az Európai Bizottság elnöke az Európa jövőjéről tartott közös parlamenti ülésen (2006. május 9.) amellelt foglalt állást, hogy az új jogszabálytervezetek, konzultációs dokumentumok nemzeti parlamentekhez való közvetlen eljuttatásán túlmenően arra invitálja a parlamenteket, hogy megtegyék észrevételeiket az említett dokumentumokkal kapcsolatban, ezzel is javítva a politikaformálás folyamatát. Ezáltal voltaképpen a parlamentek szorosabb kapcsolatba is kerülnének az Európai Bizottsággal, és még a jogszabálytervezetek fogalmazványa alatt értékes információkhoz juthatnak, ami sokban segítené az illetékes, európai ügyekkel foglalkozó állandó bizottságaik munkáját a vonatkozó parlamenti állásfoglalás kialakításában. Az Európai Bizottság, az ülést követően közleményt⁴⁸ bocsátott ki, amelyben hangsúlyozza annak fontosságát, hogy nyitni kell a polgárok felé, mivel – mint ahogyan a közleményben szerepel – az EU polgárai jobban meg szeretnék érteni és több befolyást szeretnék gyakorolni arra, mit és hogyan csinál az EU. Az EU nagyon lényeges számukra, de távolinak találják. A polgárok azonban azt várják, hogy az EU már most hatékonyan működjön. Az Európai Bizottság véleménye szerint különösen a nemzeti parlamenteket kell még inkább bevonni az európai politikák meghatározásának és végrehajtásának folyamatába. A nemzeti parlamentek nagyobb mértékű bevonása segíthet abban, hogy az európai szakpolitikák még inkább igazodjanak a körülményekhez, illetve hogy azokat még hatékonyabban hajtsák végre.⁴⁹ Az Európai Bizottságnak ezért szándékában áll, hogy minden új javaslatot és konzultációs dokumentumot közvetlenül eljuttasson a nemzeti parlamenteknek, felkérve őket arra, hogy megtegyék észrevételeiket annak érdekében, hogy a politikák meghatározásának folyamata még hatékonyabb legyen.⁵⁰ A COSAC Titkárság által összeállított 5. féléves jelentés⁵¹ fókuszában a civil európai biztonság-és védelempolitikával⁵² kapcsolatos, tagállamok által kitöltött és visszaküldött kérdőívek feldolgozásának eredménye szerepelt. Eszerint, ami az első témakört illeti, mindösszesen kilenc tagállam tizenegy parlamenti kamarája vizsgálja meg állandó⁵³ vagy szelektív⁵⁴ jelleggel a vonatkozó dokumentumokat.

A XXXVI. COSAC (Helsinki, 2006. november 20-21.) ülés a finn Eduskunta szervezésében a többi között nagy hangsúlyt fektetett az Európai Bizottsággal megvalósítandó kommunikációra, különösen arra vonatkozóan, hogy 2006. szeptemberétől a parlamentekhez közvetlenül juttatja el a dokumentumokat – ezzel az új bizottsági eljárásrenddel kapcsolatos kérdéseket kellett megválaszolniuk a tagállamok parlamentjeinek. A 6. féléves jelentésben⁵⁵ összegzett eredmények szerint a parlamentek túlnyomó többsége pozitívan fogadta az Európai Bizottság új kezdeményezését a parlamentek felé a többi között a következő okokból: az európai uniós dokumentumok korábbi hozzáférhetősége; az Európai Bizottsággal való közvetlen párbeszéd és az érdekérvényesítés lehetősége, az Európai Bizottság tevékenységeivel kapcsolatos transzparencia növekedése. Egyes parlamentek⁵⁶ úgy vélik, az új eljárás nem jelent

⁴⁸ A Bizottság közleménye az Európai Tanácsnak – Polgárközpontú program eredményeket Európának. COM(2006) 211 végleges, p.2.

⁴⁹ A Bizottság közleménye az Európai Tanácsnak – Polgárközpontú program eredményeket Európának. COM(2006) 211 végleges, p.10.

⁵⁰ A Bizottság közleménye az Európai Tanácsnak – Polgárközpontú program eredményeket Európának. COM(2006) 211 végleges, p. 10. Az Európai Bizottság 2006. szeptember 1-jétől alkalmazza ezt az eljárást.

⁵¹ Fifth bi-annual report: Developments in European Union Procedures and Practices Relevant to Parliamentary Scrutiny. Angol nyelven olvasható a COSAC honlapján: <http://www.cosac.eu/en/meetings/vienna2006/ordinary>

⁵² Az első civil CFSP/ESDP művelet egy EU rendőrségi kiküldetés volt Boszniába 2003. januárjában. A tagállamokhoz eljuttatott kérdőív hat civil jellegű CFSP/ESDP akcióra vonatkozott.

⁵³ Észtország, Finnország, Írország, Lettország, Svédország, Egyesült Királyság (utóbbiban mindkét kamara)

⁵⁴ Ausztria, Dánia, Franciaország (utóbbiban mindkét kamara)

⁵⁵ Sixth bi-annual report: Developments in European Union Procedures and Practices Relevant to Parliamentary Scrutiny. Angol nyelven olvasható a COSAC honlapján: <http://www.cosac.eu/en/meetings/helsinki2006/ordinary>

⁵⁶ Finnország, Olaszország

nagyobb „papír” megterhelést, mivel más forrásokból korábban már hozzáfértek ezen dokumentumokhoz, sokan a kormányuk által. Néhány parlament⁵⁷ számára viszont a dokumentumok száma így megnő; és valamennyi parlament technikailag is fogadókész.⁵⁸ Több parlament jelezte, hogy az Európai Bizottságtól közvetlenül beérkező dokumentumok scrutiny-je nem különbözik különösebben a már meglévő általános vizsgálódási eljárástól, ugyanakkor más parlamentek⁵⁹ állítják, hogy némi változás történt az eljárási rendjükben azáltal, hogy olyan pozícióba kerültek, hogy úgy reagálhatnak egy bizottsági dokumentumra, hogy nem kell a kormányuk álláspontját megvárniuk. A parlamentek többsége vitatja, hogy beérkező dokumentumok összes kategóriájával foglalkozni tudna, néhány parlamentben⁶⁰ fontossági sorrendet állítanak fel, ami azt jelenti, hogy főként a jogszabálytervezeteket helyezik előtérbe, a konzultációs dokumentumok és a jogszabálytervezetek kölcsönös megvizsgálását pedig három parlament⁶¹ jelezte konkrétan. A parlamentek túlnyomó többsége él azzal a lehetőséggel, hogy visszajelzést küldjön (akár az elnök, akár a bizottsági elnök révén) az Európai Bizottság részére egy-egy dokumentumról. Néhány parlament⁶² határozottan kijelentette, hogy a plénum vagy a bizottság formális határozatot vagy jelentést csatol az Európai Bizottsághoz eljuttatandó leveléhez. Kilenc parlament⁶³ nyilatkozott róla, hogy a jövőben rendszeres parlamenti vita tárgyává teszi az Európai Bizottság éves politikai stratégiáját, továbbá a többség üdvözlé, ha ez a bizottsági dokumentum a COSAC keretein belül is megvitatásra kerülne.

A XXXVII. COSAC (Berlin, 2007. május 14-15.) ülésre készített 7. féléves jelentés⁶⁴ tovább foglalkozott az Európai Bizottsággal megvalósuló együttműködéssel, párbeszéddel, a tagállamok parlamentjeitől – közöttük a legújabb európai uniós tagországok, mint Bulgária⁶⁵ és Románia is – beérkezett, kitöltött kérdőívek az eddigi tapasztalatokról számoltak be. Egyes parlamentek⁶⁶ szerint az egyik legfontosabb eredmény az, hogy ez az új mechanizmus megnövelte az európai uniós ügyekkel kapcsolatos tudatosságot a parlamenti képviselők körében. A parlamentek többsége pozitív visszajelzést adott: a holland szenátus szerint ezzel az eljárási renddel az Európai Bizottság sokkal nagyobb felelősséggel tartozik a saját kezdeményezéseit illetően, ami a szenátus nagyobb bevonását is eredményezi az európai uniós

⁵⁷ Ciprus, Görögország, Hollandia, Portugália, Szlovákia

⁵⁸ A parlamentek többségében új mechanizmust dolgoztak ki az Európai Bizottságtól érkező dokumentumok számára, külön postafiókot nyitottak. Több parlament külön adatbázist hozott létre: Portugáliában például egy új, külön csapat felelős ezen dokumentumoknak a beérkezéséért és az illetékes bizottságokhoz való továbbításáért. Megjegyzendő, hogy 2006. szeptember 1-jét megelőzően Portugália, Görögország, Málta, Ciprus parlamentje és a belga szenátus egyáltalán nem kapta meg az Európai Bizottság összes javaslatát.

⁵⁹ Hollandia, Málta, Magyarország (utóbbi a szubszidiaritás vizsgálatánál). Portugáliában a vonatkozó törvény módosításával, aminek értelmében a parlament szubszidiaritás témakörében írásos véleményt küldhet meg az Európai Unió intézményeinek (korábban csak a kormányon keresztül tehetette meg) változott a parlament eljárásrendje is. A finn parlamentnek egyáltalán nem áll szándékában foglalkozni az Európai Bizottságtól közvetlenül érkező dokumentumokkal.

⁶⁰ Ciprus, Magyarország, Írország, Lettország, Lengyelország

⁶¹ Németország, Dánia, Szlovénia

⁶² Németország: az Európai Bizottság elnökéhez, Csehország, Egyesült Királyság: az illetékes biztoshoz

⁶³ Ciprus, Észtország, Magyarország (az Európai ügyek bizottságában), Litvánia, Luxemburg, Lengyelország, Portugália, Egyesült Királyság (alsóház), Hollandia. A lett és a szlovén parlament a már meglévő gyakorlat szerint folytatja az éves politikai stratégia megvitatását. Egyébként a XXXVI. COSAC kérdőíves felmérés eredményei szerint mindösszesen hat parlament/kamara jelezte, hogy addig is parlamenti vita tárgya volt az éves politikai stratégia: Csehország, Dánia, Lettország, Franciaország, Szlovénia, Egyesült Királyság (Lordok Háza).

⁶⁴ Seventh bi-annual report: Developments in European Union Procedures and Practices Relevant to Parliamentary Scrutiny. Angol nyelven olvasható a COSAC honlapján:

<http://www.cosac.eu/en/meetings/Berlin2007/plenary>

⁶⁵ A bolgár parlament kiemelte, hogy az európai bizottsági dokumentumok közvetlen megküldése pozitív hatással bír a parlament scrutiny tevékenységére, mivel további motivációs erőt jelent a szakbizottságok számára a kontrollban való részvételük céljából.

⁶⁶ Franciaország (Szenátus), Olaszország, Szlovénia (Nemzetgyűlés).

döntéshozatalba, a litván parlament szerint pedig ezzel a legitimáció elősegítésében is előrehaladást mutat. Vannak olyan parlamentek⁶⁷ is, amelyek nem látnak különösebb változásokat európai ügyeiket illetően, mindazonáltal ezen törvényhozások is munkájuk előmozdulásáról számoltak be azáltal, hogy előbb megkapják a bizottsági dokumentumokat⁶⁸, továbbá a dán és a magyar parlament szerint ez annak a jele, hogy a nemzeti parlamentek szereplői lehetnek az európai uniós döntéshozatali folyamatoknak. Szinte az összes parlament a jogszabálytervezeteken kívül kontrollnak veti alá a konzultációs dokumentumokat, munkaanyagokat, a zöld-és fehér könyveket is.⁶⁹ Az előző, 6. féléves jelentésben négy tagállam jelezte konkrétan, hogy az Európai Bizottság új kezdeményezése változásokat hoz az európai uniós ügyekkel kapcsolatos munkáját illetően, a 7. féléves jelentésben hazai változásokról/szándékról számolt be még Bulgária, Lettország⁷⁰, a német Bundestag⁷¹, a francia Nemzetgyűlés⁷², a cseh Szenátus specifikus irányvonalakat dolgoz ki az Európai Bizottsággal történő kommunikáció céljából, a lengyel Szenátus, a máltai Il-Kamra Tad-Deputati, a szlovén Državni Zbor, a német Bundesrat és a ciprusi parlament arról tanácskozik, mely módozat lehet a leghelyesebb a közvetlenül az Európai Bizottságtól beérkező dokumentumokkal való foglalatosságra. A parlamentektől 85 vélemény érkezett vissza az Európai Bizottsághoz – 2006. szeptember 1-jétől – az egyes dokumentumokkal kapcsolatban.⁷³ A parlamentek túlnyomó többsége hangsúlyozta, hogy a nemzeti parlamentek által az Európai Bizottsághoz intézett szövegei, és az azokra visszaérkezett bizottsági – az eddigiehez képest rövidebb határidőn belüli – válaszoknak konzultáció és információ céljából célszerű, hogy elérhetőeknek legyenek az IPEX⁷⁴ hálózatban, viszont mindeztáig egyetlen esetben sem történt meg az, hogy az Európai Bizottság ténylegesen módosított volna az eredeti javaslatán.

⁶⁷ A finn parlament továbbra is azt az alkotmányos scrutiny-t folytatja, ami a parlament számára garantálja azt a jogot, melynek értelmében részt vesz az európai ügyek nemzeti előkészítésében, ugyanakkor kétségbe vonja, hogy ez effajta intézményes kapcsolat az Európai Bizottság és a nemzeti parlamentek között összeegyeztethető-e az Európai Unió intézményi struktúrájával és a parlamentek alkotmányos szerepével. Az észti parlament arról számolt be, hogy ez a kezdeményezés nem lesz semmilyen hatással az észti parlament európai ügyekkel kapcsolatos munkájára. Hasonlóan vélekedik az Egyesült Királyság képviselőháza is.

⁶⁸ A cseh képviselőház és a szlovák Nemzeti Tanács kiemelte azt is, hogy javult a saját nemzeti nyelvükön elérhető dokumentumok hozzáférhetősége.

⁶⁹ A lengyel Szenátus EU ügyek bizottsága elsősorban a zöld könyvek vizsgálatára összpontosított, a svéd Riksdagen bizottságainak pedig eleve kötelező jelleggel jelentést kell megfogalmazniuk a zöld-és fehér könyvekkel kapcsolatosan.

⁷⁰ A Saeima a külügyminisztériummal közösen dolgozza ki, hogyan állítsák fel azokat a prioritásokat, melyek alapján meghatározhatók lehetnek azon fontos javaslatok, melyek kontroll alá kerülnek.

⁷¹ 2006. szeptemberében a Bundestag és a kormány között született egy, az európai uniós ügyeket érintő kiterjedt együttműködésről szóló egyezmény, amelynek értelmében bizonyos körülmények között a kormány köteles bejelenteni a parlamenti fenntartás intézményét a Tanácsban.

⁷² A szubszidiaritás és arányosság elvének kontrollja során új eljárási rendet fogadott el

⁷³ 2006. szeptember 1. és 2007. február 28. között például a francia Szenátus 24, a német Bundesrat 9, az Egyesült Királyság Lordok Háza 7, a dán Folketinget 4, a holland Szenátus 3 kommentet küldött meg az Európai Bizottságnak. Így tett még az ír Oireachtas, a lengyel Szenátus, a cseh Szenátus (utóbbi az Európai Bizottság éves jelentéséből a nemzeti parlamentekkel való kapcsolatát illetően), az Európai Bizottság pedig 39 formális választ küldött vissza a parlamentekhez.

⁷⁴ Interparliamentary EU Information Exchange. Magyarul: EU Interparlamentáris Elektronikus Információcsere. Az IPEX az Európai Unió parlamenti elnökeinek 2000. évi római ülésén született ajánlás eredménye, célja az Európai Unió belüli parlamentközi együttműködés elősegítése egy olyan platform biztosítása révén, ahol a parlamentek elektronikus úton cserélhetik ki az Európai Unióval kapcsolatos információikat, lehetővé teszi számukra, hogy dokumentumaikat egy, az összes uniós tagállam (valamint a csatlakozó és tagjelölt ország) nemzeti parlamentje által használt honlapon tegyék közzé. Nyelve az angol és a francia.

A XXXVII. COSAC ülést lezáró feljegyzésben⁷⁵ az Európai Bizottsággal való kapcsolatukat illetően a parlamentek kérték az Európai Bizottságtól egy állandó eljárás kialakítását a konzultációs dokumentumok előadására vonatkozóan, továbbá két hónapos időintervallum betartására kérte az Európai Bizottságot a parlamentek észrevételeinek nyilvánvaló és az IPEX hálózatban elhelyezendő, minden parlament által elérhető megválaszolására különös tekintettel azokra a specifikus javaslatokra, amelyekkel kapcsolatosan több parlament is érdekelt, valamint a COSAC szorgalmazta annak fontosságát, hogy az Európai Bizottság konzultációs dokumentumai elérhetők legyenek az Európai Unió hivatalos nyelvein is. A COSAC felkérte az Európai Unió Tanácsát annak a lehetőségnek a megvizsgálására, hogy az IPEX hálózatba a tagállamok feltöltsék a második és harmadik pillérbe tartozó ügyekkel kapcsolatos javaslataikat. Végül, a COSAC megállapításai szerint szorosabb interparlamentáris együttműködésekre és az IPEX hálózat rendszeres használatára van szükség.

AZ ELNÖKÖK KONFERENCIÁJA⁷⁶

A parlamenti elnökök egymásközi, a nemzeti parlamentek szerepére, funkcióira vonatkozó vélemény-, információ-és tapasztalatsere, valamint kutatások és közös tevékenységek intézményesült fórumának aktivitását időben az Európai Konvent tevékenységére eső időszakban vizsgálom. Az Elnökök Konferenciája harmincegyedik (2002. június 8-9.), madridi ülésén – melynek napirendjén két téma szerepelt: a nemzeti parlamentek az európai intézményi keretben, illetve a nemzeti parlamentek és Európa jövője – több javaslat⁷⁷ és vita elhangzása után a parlamentek elnökei úgy ítélték meg, hogy új intézmények felállítása helyett – elkerülendő az Európai Unió intézményi struktúrájának bonyolítását – az európai demokrácia erősítése érdekében inkább a nemzeti parlamentek részvételének erősítésére van szükség: a nemzeti parlamentek aktív részvételére az európai uniós döntéshozatalban a kormányuk kontrollja által, továbbá az Elnökök Konferenciája is az európai intézmények transzparenciája mellett szállt síkra és többen a COSAC szerepe fokozásának szükségét emelték ki, valamint a nemzeti parlamentek és az Európai Parlament közötti együttműködés intenzívebbé tételét.

A Görögországban, Athénban megtartott következő ülésen (2003. május 24.) központi témaként szerepelt az európai parlamentek és az Európai Konvent, valamint a parlamentek

⁷⁵ Contribution adopted by the XXXVII COSAC. Berlin, 13-15 May 2007. Angol nyelven olvasható a COSAC honlapján: <http://www.cosac.eu/en/meetings/Berlin2007/plenary>, letöltés ideje: 2007. május 17.

⁷⁶ Az Európai Unió tagországai parlamentjeinek házelnökei 1963-ban találkoztak egymással először Rómában, majd 1973-ban Strasbourgban volt a második ülésük. Az Elnökök Konferenciája 1975 (Párizs) óta viszonylag rendszeresen, évente ülésezik. A lisszaboni konferencián (1999) döntés született róla, hogy a tagállamok parlamentjeinek házelnökei és az Európai Parlament évente ülésezik. 2000-ben, Rómában elfogadták a Konferencia működésére vonatkozó irányvonalakat, ami voltaképpen az Elnökök Konferenciája eljárási rendje, „hárszabálya”. Az irányvonalak értelmében mindig az utolsó ülés helyszínén döntenek a következő két konferencia helyszínéről, a konferencián pedig a házigazda parlament elnöke elnököl, ő felelős az ülés megszervezéséért, a napirend elkészítéséért – figyelembe véve más parlamenti elnökök, illetve az Általános Titkárság indítványait – , valamint a jegyzőkönyvek elkészítéséért és a tagoknak való megküldéséért. Ugyancsak az eljárási rend rendelkezik arról, hogy a Konferencia tagjának javaslatára a Konferencia munkacsoportokat állíthat fel, a Konferencia írott nyelve az angol és a francia, az üléseken szimultán tolmácsolás történik az Európai Unió hivatalos nyelveire.

⁷⁷ A többi között a spanyol Kongresszus elnöke, Luisa Fernanda Rudi Ubeda egy európai szinten harmonizált magatartási kódex megalkotását javasolta, ami garantálja az Európai Bizottság jogszabálytervezeteinek Tanács általi kezelésének hatékony kontrollját. A dán Folketinget elnöke, Ivar Hansen kiemelte az Európai Unió polgárkezelivé tételének szükségességét, a parlamentek szerepének erősítése által. Lásd: Conference of the Presidents of EU Parliaments and the European Parliament: Chairman's Summary. Angol nyelven olvasható a Konferencia honlapján: <http://www.eu-speakers.org/upload/application/pdf/81d69051/I20020175.pdf>, letöltés ideje: 2007. május 17.

szerepe a kibővített Európában. A parlamenti elnökök pozitív lépésként ítélték meg⁷⁸ az Alkotmányos Szerződéshez csatolandó jegyzőkönyvet a nemzeti parlamentek szerepéről – mint egy olyan helyes utat, amely az Európai Unió intézményeinek megnövelt kontrolljához vezet kiemelve annak szükségét, hogy a parlamentek számára a Tanács és az Európai Bizottság sokkal hatékonyabban gondoskodik az információk továbbításáról. A Konferencia elfogadta a svéd Riksdagentől érkezett javaslatot, amelyben egy munkacsoport felállítását szorgalmazta a parlamentek jövőbeni együttműködés áttekintése céljából.

Ez a munkacsoport az EU-25-ök parlamenti, az Európai Parlament és a három tagjelölt ország parlamenti elnökeinek hágai éves konferenciájára (2004. július 2-3.) előterjesztette Az Európai Unió parlamenti közötti interparlamentáris együttműködés irányvonalai⁷⁹ című dokumentumot, amelyet az elnökök elfogadtak és implementáltak.⁸⁰ Az Alkotmányos Szerződéshez csatolt, nemzeti parlamentekről szóló jegyzőkönyv 9. pontjának értelmében a különböző keretek⁸¹ között működő interparlamentáris együttműködés négy területen valósul meg: a szubszidiaritás vizsgálata, információk és dokumentumok egymás közötti áramoltatása, konferenciák és más események, prioritást élvező politikai témák. A belga Szenátus elnöke, De Decker egy újabb munkacsoport felállítását indítványozta annak megvizsgálására, milyen hatékonyságú lenne az európai parlamentek együttműködése az európai biztonság-és védelempolitika terén. Pat Cox európai parlamenti elnök hangsúlyozta annak szükségét, hogy a jövőben a kormányközi területeken együttes ülések és közvetlen együttműködés keretében kell dinamikusabbá tenni a nemzeti parlamentek és az Európai Parlament közötti kapcsolatot. Az Alkotmányos Szerződéshez csatolandó jegyzőkönyvek kapcsán az elnökök egyetértettek abban, hogy a nemzeti parlamenteknek egyénileg is és együtt is ki kell használniuk a protokoll adta lehetőségeket, majd élénk vitát folytattak a Konferencia jövőbeni nyelvi rendszeréről, mellyel kapcsolatosan felkérték a következő konferencia elnökét egy munkacsoport felállítására a célból, hogy a technikai részleteket kidolgozza: abban konszenzus született, hogy minden felszólaló a saját anyanyelvét használhatja.

A parlamenti elnökök budapesti találkozására (2005. május 6-7.) az Európai Bizottság, a nemzeti parlamentekkel való minél szorosabb együttműködés céljából – figyelembe véve az Alkotmányos Szerződéshez csatolt jegyzőkönyvet is – egyrészt rövid távú célokat, másrészt hosszú távú célokat tartalmazó, külön „taxációs jegyzéket” állított össze.⁸² Eszerint az Európai Bizottság alelnöke a következőképpen képzei el a nemzeti parlamentekkel történő kapcsolattartást: látogatás az Európai Unió tagállamainak parlamentihez, részvétel a COSAC Elnökök ülésén és az Elnökök Konferenciáján; éves jelentés kiadása a nemzeti parlamentek és az Európai Bizottság kapcsolatairól; az Európai Bizottság biztosai és tisztviselői elérhetők és felkészültek a nemzeti parlamentektől érkező, európai uniós politikákra vonatkozó kérdéseket illetően; az Európai Bizottság rendszeresített hírlevelet ad ki, melyben kiemeli a nemzeti

⁷⁸ Lásd: Presidency Conclusions. Angol nyelven olvasható a Konferencia honlapján:

http://www.eu-speakers.org/en/conferences/athens/athens_conclusions, letöltés ideje: 2007. május 17.

⁷⁹ Guidelines on interparliamentary cooperation between parliaments in the European Union. 2004. július 3.

Angol nyelven olvasható a Konferencia honlapján:

<http://www.eu-speakers.org/upload/application/pdf/a8670b7d/guidelines.pdf>, letöltés ideje: 2007. május 19.

⁸⁰ Lásd: Presidency Conclusions. Angol nyelven olvasható a Konferencia honlapján:

<http://www.eu-speakers.org/upload/application/pdf/17a57ceb/hague.pdf>, letöltés ideje: 2007. május 19.

⁸¹ Elnökök Konferenciája, szakbizottságok ülései, COSAC, az érdekelt (egyes fő európai politikák, EU jogalkotási program iránt) parlamentek szimultán vitája, Parlamenti Titkárságok, IPEX, Parlamentek állandó brüsszeli képviselői, ECPRD (European Centre for Parliamentary Research and Documentation).

⁸² Készítette: Margot Wallström, az Európai Bizottság alelnöke. Az Európai Bizottság D(2005) 465 számú dokumentuma olvasható a konferencia honlapján:

http://www.eu-speakers.org/upload/application/pdf/1ab926b3/Commission_en.pdf, letöltés ideje: 2007. május 20.

parlamentekkel való aktuális kapcsolatának alakulását, valamint a parlamentektől érkezett információkat; az Európai Bizottság szoros kapcsolatot és információcserét tart fenn a nemzeti parlamentek európai uniós ügyekkel foglalkozó tisztviselők meglévő hálózatával, valamint a nemzeti parlamentek brüsszeli állandó képviselével; az Európai Bizottság a nemzeti parlamentek közötti elektronikus információcsere (például az IPEX hálózatban) terén a „segítő” funkciót tölti be; az Európai Bizottság mindent megtesz, hogy segítse az Elnökök Konferenciája által elfogadott hágai irányvonalakban foglaltak megvalósulását; amennyiben érdeklődés mutatkozik rá, az Európai Bizottság kiemelten foglalkozik a nemzeti parlamentek civil irodáival bizonyos speciális, technikai tárgyakkal; az Európai Bizottság általános titkársága kijelöl egy fő kapcsolattartó és koordináló személyt a nemzeti parlamentektől közvetlenül érkező kérdések fogadására. A hosszú távú célok között az Európai Bizottság perspektivikusan a következőkben gondolkodik: kölcsönös szolgálat – folyamatos és nyílt dialógus; konkrét hálózatépítés – egymás szakértelmének felhasználása politikai és adminisztratív szinten; polgárokkal és az általuk megválasztott képviselőkkel való kapcsolattartás.

Az interparlamentáris együttműködéssel kapcsolatban az Országgyűlés számolhatott be először a hágai irányvonalakban meghatározottak megvalósulásáról, illetőleg az Országgyűlés kezdeményezéseiről, valamint a jövőbeni tervekről⁸³, miszerint az interparlamentáris együttműködésnek „igazinak” kell lennie, a parlamentek közötti rendszeres párbeszédre van szükség az Elnökök Konferenciája ülései között is; valamint ajánlatos egy informális koordináció folytatása az Elnökök Konferenciája egymást követő elnöklő parlamentjei (előző, jelenlegi, következő – tulajdonképpen trojka) között; a parlamentek szaktanárságai ülései eredményességének megerősítése – itt az Elnökök Konferenciájának meghatározó szerepe kell hogy legyen az együttműködés területi prioritásainak meghatározásában; továbbá, a jelentés értelmében fontos a tagállamok nemzeti parlamentjeinek az összehangoltabb és eredményesebb megjelenése globális szinten is, valamint a Nyugat-Balkán országai integrációjának további erősítése.⁸⁴

A folytonosság jegyében, Dániában (2006. június 30. – július 1.) folytatta az Elnökök Konferenciája a Budapesten elkezdett érdemi munkát. A Konferencia kiemelt témájaként szerepelt továbbra is az Európai Bizottsággal való szorosabb kapcsolat kialakítása, melynek apropójaként szolgált az Európai Bizottság által kibocsátott – az Európai Tanács 2005. június 18-i ülésének eredményeként megszületett, állam-és kormányfők által elfogadott nyilatkozatban foglaltaknak megfelelően – közlemény, a Bizottság hozzájárulása az elméleti útkeresési szakasz munkájához, és azon túl: D-terv a Demokrácia, Dialógus és Diskusszió érdekében címmel.⁸⁵ Ebben a dokumentumban rögzítette az Európai Bizottság a négy európai

⁸³ Interparliamentary coordination. Summary report of Mrs Katalin Szili, Speaker of the Hungarian National Assembly. Kiemelendő az Elnökök Konferenciája nyelvhasználatának kérdése, amelyben az Általános Titkárság részéről megállapodás született 2005. február 11-én, Budapesten. Az elfogadott nyelvi rezsim szerint minden delegáció kiválaszthatja a számára megfelelő megoldást: saját fordítókat hoz; az egyik, mindenképpen tolmácsolásra kerülő „alapnyelven” tartja meg felszólalását; megkéri a fogadó parlamentet, hogy gondoskodjon a saját nemzeti nyelvére történő tolmácsolásról. Az Országgyűlés indítványozta továbbá egy jól működő, a nemzeti parlamentekben létrehozandó EU kapcsolati pontok hálózatba foglalását: ez a hálózat alkalmas arra, hogy előzetes információkkal lássák el egymást a parlamentek, valamint segíti a bilaterális kommunikációt is, egy kitűnő eszköz a rendszeres dialógus megteremtésére. A jelentés olvasható a Konferencia honlapján: http://www.eu-speakers.org/upload/application/pdf/1ab926b3/Szili_en.pdf, letöltés ideje: 2007. május 20.

⁸⁴ Erre a konferenciára meghívást kapott Horvátország, Bosznia és Hercegovina, Szerbia és Montenegró parlamenti elnöke és delegációja is.

⁸⁵ Az Európai Unió állam-és kormányfői nyilatkozatot bocsátottak ki az európai alkotmány létrehozásáról szóló szerződés megerősítéséről az útkeresés elméleti szakasza iránti igénnyel, amelyben hangsúlyozták annak szükségét, hogy a polgárokat foglalkoztató kérdéseket meghallgassák, és hagyjanak tág teret az arra vonatkozó vitáknak. Az Európai Bizottság ezzel kapcsolatos javaslatait fogalmazta meg a közleményében. Lásd: A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és

uniós intézmény felé is Margot Wallström alelnök által, a budapesti konferencián elhangzott együttműködési szándékot, valamint a koppenhágai találkozón is megjegyezte, hogy a nemzeti parlamentek nagyobb bevonása jobban segítené az európai politikák összeegyeztetését a különböző körülményekkel, valamint segítene a politikák hatékony implementálásában is. Az elnökök felkérték a soron következő elnöklő szlovák parlamentet egy munkacsoport megalakítására azzal a feladattal, hogy jelentést készítsen a pozsonyi találkozóra négy kérdésre keresve a választ: megerősíthetők-e a Hágai Irányvonalak? Hogyan lehetséges a különböző interparlamentáris fórumok – beleértve az Elnökök Konferenciáját, a COSAC-ot, a parlamenti szaktanácsok üléseit és az Európai Parlament és a Tanács elnökségét ellátó tagállam parlamentje által szervezett közös parlamenti üléseket – megerősítése? Lehetséges-e a nemzeti parlamentek Elnökök Konferenciájának elnökségének jelenlegi kinevezési sémáján javítani? Lehetőségük van-e a nemzeti parlamenteknek arra, hogy megerősítsék együttműködésüket egymás között, az Európai Parlamenttel és az Európai Bizottsággal?⁸⁶

A munkacsoport az Elnökök Konferenciája pozsonyi ülésére (2007. május 24-27.) terjesztette elő jelentését⁸⁷ az interparlamentáris együttműködésről, amiben a fentiekben meghatározott kérdésekre adott válaszok alapjául a szlovák Nemzeti Tanács 2007. februárjában parlamentek⁸⁸ között köröztetett kérdőíve szolgált alapjául. Terítékre került az interparlamentáris együttműködés alapjaként megállapított hágai irányvonalak felülvizsgálata, aminek kapcsán ellentétes véleményekkel éltek a parlamentek, többségük egy általános megerősítést javasolt, ugyanakkor némely parlamentek úgy vélték, hogy a Hágai Irányvonalak jelen kerete már nem tükröz naprakészséget. A munkacsoport elkészített egy, az Elnökök Konferenciájára benyújtandó módosítási javaslatot.

Több parlament jelezte az Elnökök Konferenciája és a COSAC közötti kapcsolat és koordináció átvizsgálására a felesleges kettős munka elkerülése érdekében – egy jobb, praktikusabb koordinációra van szükség, a napirendek, határidők szempontjából, valamint annak biztosítása, hogy a fontos politikai ügyek kellőképpen kerüljenek megtárgyalásra. Az Elnökök Konferenciája az elnöklő parlament kijelölésének új eljárását dolgozta ki⁸⁹, miszerint az év második felében az Európai Unió Tanácsának soros elnökségét ellátó tagállam⁹⁰ parlamentje lesz az Elnökök Konferenciája következő évi házigazdája. Elkerülendő a kettős munkát, az Elnökök Konferenciája egyeztetésre kérte fel az elnöklő parlamenteket és a COSAC-ot, különösen a napirendek témáját, az ülések végén elfogadott következtetések, feljegyzések egymás iránti kommunikációját, valamint az ülések időpontját illetően, ezáltal is szorosabbá téve az európai uniós politikaformálásban való nemzeti parlamenti részvételt.

a Régiók Bizottságának: Bizottság hozzájárulása az elméleti útkeresési szakasz munkájához, és azon túl: D-terv a Demokrácia, Dialógus és Diskusszió érdekében. COM(2005) 494 végleges, 2005. október 13.

⁸⁶ Conference of Speakers of EU Parliaments: Presidency Conclusions. Olvasható a Konferencia honlapján: <http://www.eu-speakers.org/upload/application/pdf/270746a2/Conslutoins%20-%20final%20-%20rev.pdf>, letöltés ideje: 2007. május 23.

⁸⁷ Az Országgyűlés részéről Horváth Zoltán, a Külügyi Hivatal EU Főosztályáról volt tagja a munkacsoportnak. A jelentés olvasható a Konferencia honlapján: <http://www.eu-speakers.org/upload/application/msword/965ac195/WG%20IPC%20Report%20FINAL%2011.5.07.doc>, letöltés ideje: 2007. május 25.

⁸⁸ Az Európai Unió 27 tagállamában 14 egykamarás és 13 kétkamarás parlament működik, ami a 27 tagállam összesen 40 nemzeti parlamenti kamaráját jelenti. A kérdőívre 34 parlamenti kamarától érkezett vissza válasz. A tagjelölt országok parlamenti szintén megkapták a kérdőívet, két parlamenti kamarától érkeztek be a válaszok, valamint az Európai Parlamenttől.

⁸⁹ Lásd az Elnökök Konferenciája feljegyzését, mely olvasható a Konferencia honlapján: <http://www.eu-speakers.org/upload/application/pdf/c92ab674/EUSC%20Conclusions%2026.5.07.pdf>, letöltés ideje: 2007. május 29.

⁹⁰ 2007. második félévének soros elnöke Portugália, 2008. második félévének soros elnöke: Franciaország.

ALKOTMÁNYOS SZERZŐDÉS HELYETT: REFORMSZERZŐDÉS

Az EU-27-ek állam- és kormányfői a 2007. június 21-22-23-án tartott brüsszeli csúcsértekezletén, szombaton hajnalban egy, a jelenlegi uniós szerződéseket módosító „reformszerződés” elfogadására adtak megbízást a július végén, előreláthatóan július 23-án összehívandó kormányközi konferenciának, a kibővített Unió hatékonyságának és demokratikus legitimitásának növelése, valamint a nemzetközi szinten való fellépésének koherensebbé tétele céljából”. „Az alkotmányos koncepcióról, amely az összes létező uniós szerződés visszavonását és alkotmánynak nevezett egyetlen szöveggel való felváltását célozta, ezennel lemondunk” – olvasható a mandátumban, amit szombat hajnalban viszontagságos tárgyalássorozat végén fogadott el az Európai Tanács.

A reformszerződés tehát módosítani fogja a meglévő szerződéseket, amelyek továbbra is érvényben maradnak. A reformszerződés két alkotórészből áll majd: az EU-Szerződés és az Európai Közösségeket létrehozó szerződés módosításából. Az EU-Szerződés megőrzi a nevét, míg a másikat „az Unió működéséről szóló szerződésnek” nevezik majd, az Unió ezzel egységes jogi személyiséggé válik.

Ami a reformszerződés első részét, az EU-Szerződést illeti, ez hat fejezetből áll majd. Az első a közös rendelkezéseket tartalmazza majd (például az alapjogi chartára való utalással és az uniós hatáskörök definiálásával). A második a demokratikus elvekről szóló rendelkezéseket, köztük a nemzeti parlamentek szerepéről szólókat. A harmadik fejezet az intézményekről szóló rendelkezéseket tartalmazza. A negyedik a megerősített együttműködés feltételeit és körülményeit taglalja. Az ötödik az Unió külpolitikai tevékenységéről szól, illetve a közös kül- és biztonságpolitikára vonatkozó különleges rendelkezésekről. A hatodik pedig a végső rendelkezések elnevezést kapta.

Ami a nemzeti parlamenteket illeti, Az Európai Tanács által elfogadott mandátum mindenekelőtt holland követelésre az alkotmányos szerződéshez képest kiterjesztette a nemzeti törvényhozások ellenőrző jogosítványait az uniós jogalkotást illetően. Bár a nemzeti parlamentek nem vétőzhatnak meg közvetlenül jogszabályokat, ellenvéleményüket fokozottan figyelembe kell venniük majd az uniós jogalkotóknak.

Mindenekelőtt a nemzeti parlamenteknek hat helyett nyolc hét áll majd a rendelkezésükre, hogy megnyomják „a vészjelző gombot”, hogy ha egy uniós jogszabálytervezettel szemben kifogásaik vannak. A reformszerződés egy megerősített szubszidiaritási ellenőrző mechanizmust vezet be. Először is, ha a nemzeti parlamentek egyszerű többsége (több mint a fele) vitat egy jogszabály-tervezet, akkor a Bizottságnak újra meg kell vizsgálnia a szöveget, amit fenntarthat, módosíthat, vagy visszavonhat (vagyis nem kötelezhető a visszavonásra). De ha a tervezet megtartása mellett dönt, a Bizottságnak egy indoklással ellátott véleményben el kell magyaráznia, miért véli úgy, hogy a tervezet megfelel a szubszidiaritás elvének. Az indoklással ellátott véleményt, akárcsak a nemzeti parlamentek véleményét az uniós jogalkotó (a Tanács és/vagy az Európai Parlament) rendelkezésére kell bocsátani, hogy az figyelembe vegye azt a jogalkotás során. Ezzel egy speciális eljárás veszi kezdetét:

- Az első olvasat befejezése előtt a jogalkotóknak meg kell vizsgálniuk, hogy a jogszabályi javaslat összeegyeztethető-e a szubszidiaritás elvével, különösen figyelembe véve a nemzeti parlamentek többsége által jelzett okokat, akárcsak a Bizottság véleményét.

- Amennyiben a tagállamok 55 százalékos többsége vagy az Európai Parlament tagjainak többsége azon a véleményen van, hogy a jogszabályi javaslat nincs összhangban a szubszidiaritás elvével (azzal, hogy a döntéseket az emberekhez lehető legközelebb lévő szinteken hozzák), a javaslatot végleg ejtik.⁹¹

⁹¹ Alku a reformszerződésről, indulhat a kormányközi konferencia. Bruxinfo, 2007. június 25.

A 2007. július 23-25-én Brüsszelben megrendezett, a leendő reformszerződés szövegezését célzó kormányközi konferencián a portugál elnökség formálisan is átadta a következő negyedév munkájához kiinduló alapul szánt jogi szövegtervezetet. A július 23-án újtárá indított kormányközi konferencia tényleges munkája – jogi szakértők szintjén - azonnal kezdetét vette. Ehhez szolgált alapul a július 23-án kiosztott portugál elnökségi jogi szövegjavaslat. Az első fordulót néhány hét szünet követi, majd augusztus utolsó hetében ül össze újra a szakértők konferenciája. A szövegezés állásáról miniszteri szinten legközelebb a külügyminiszterek szeptember 7-8-i informális portugáliai találkozásán hallgatnak meg tájékoztatást, és ha szükséges, a netán felmerülő kérdéseknél iránymutatással szolgálhatnak. Ezt követően a jogi szakértők végigdolgozzák a szeptembert, azzal a céllal, hogy az október közepén esedékes lisszaboni EU-csúcsra már végleges szövegverziót tudjanak betervezni.⁹² Így az új, reformszerződés aláírására ekkor kerülhet sor.

KÖVETKEZTETŐ GONDOLATOK

A nemzeti parlamentek erősödési, szerepnövekedési tendenciája a fentiekben ismertetettek alapján négy fontos síkon valósulhat meg, először: európai uniós szinten, szerződéses garanciával és az intézményekkel – elsősorban a Tanács, Európai Tanács, Európai Bizottság, Európai Parlament – történő kapcsolattartással, másodsor: a parlamentek egymás közötti intenzív együttműködésével, harmadszor: a tagállamokon belül, a kormányok és parlamentjeik minél hatékonyabb kooperatív kapcsolatával, és negyedszer: a nemzeti parlamentek belső eljárási rendjével, a bizottsági tagjainak, a parlamentek mellett működő, illetékes hivatal elhivatottságával, elkötelezettségével az európai uniós ügyek iránt.

Az információs aszimmetria európai szintű, „alkotmányos szabályozása” sokban javíthat az információkhoz való közvetlen hozzájutásban, a többlet információk és dokumentumok egyszerre nehezítik – ugyanis a naponta érkező információmennyiség intenzív feldolgozást igényel – és könnyítik a parlamentek, különösen az európai ügyek bizottságának munkáját. Mivel közösségi szintű szabályozásról van szó, az abban foglaltak kötelező erővel bírnak minden tagállam kormányára és a jogszabályban szereplő közösségi intézmény(ek)re is. Felmerülhet a kettős információtovábbítás kérdése, mindazonáltal csak így biztosítható a parlamentek teljes körű tájékoztatása a készülő európai uniós jogszabálytervezetekről, egyéb javaslatokról és munkaanyagokról, kivédendő hogy a kormányok csak a különleges, az ország társadalmi-, politikai- és gazdasági szempontjából különösen fontos jogszabálytervezeteket küldje meg a parlamenteknek véleményezés céljára, amennyiben eddig is tette.

Ami az Európai Unió intézményeivel való kapcsolatok fejlődését jelenti, az Európai Bizottság 2006. évi kezdeményezése a parlamentek felé jelzi azt a szándékot, nem csupán jogszabálytervezeteket küldi meg a parlamentekhez, hanem ettől szorosabb kapcsolatot kíván ápolni a parlamentekkel attól függetlenül, hogy utóbbira semmilyen közösségi szintű szabályozás nem kötelezi. Voltaképpen ez az új kapcsolat a nemzeti parlamentekkel egy lehetőséget ad az Európai Bizottság számára, hogy jobban megindokolja a javaslatait, mindazonáltal továbbra sem az a járható út a nemzeti parlamentek számára az Európai Bizottság végleges verziójának befolyásolására. Ugyanakkor az Európai Bizottság kezdeményezése megkönnyíti a parlamentek munkáját – általában jó hatással van a parlamenten belüli működő bizottságok közötti együttműködés és párbeszéd ösztönzésére, másrészt a parlamentek és kormányuk közötti intenzívebb, kibővített kapcsolatra, illetőleg annak megerősítésére, egyfajta fontosság tudatosítása történik meg ezzel az Európai Unió törvényhozásaiban: a nemzeti

⁹² Alkotmány helyett reformszerződés. Bruxinfo, 2007. július 30.

parlamentek számára részvételi lehetőség a politikaformálási folyamatban. Mivel nem lesznek a parlamentek az európai intézményi rendszer „nemzeti komponensei” – azaz egy második kamara intézménye vitás kérdéseket és az Európai Parlamenttel esetleges versengő, konfrontációs helyzetet teremthetne – mégiscsak az az út marad a parlamentek számára, hogy erősítsék a kapcsolatot a nemzeti és az európai intézmények között.

Az interparlamentáris együttműködések is folyamatosan előremutató fejlődésen mennek keresztül: a parlamentek is érzik a szoros kooperáció súlyát, a hatékonyság érdekében történő együttműködés komplexebbé válása a parlamentek egyértelmű elhatározása. Ezt mutatja a különböző, parlamentek közötti fórumok számának és érdemi munkájának növekedése, konkrétabb, a parlamentek mindennapi európai uniós ügyeket érintő munkájával kapcsolatos napirendek megvitatása. Különösen fontosak azok közös konferenciák, amelyeken az Európai Parlament is képviselteti magát, továbbá az Európai Unió soros elnökségét betöltő tagállam parlamentje által szervezett és elnöklő ülések, valamint nagyon fontosak a szakbizottságok megbeszélései, ugyanis az ott helyet foglaló szakemberek tudnak leginkább véleményt formálni a területükhöz tartozó európai uniós javaslatról. A COSAC és az Elnökök Konferenciája összehangolt kapcsolatával elkerülhetők a felesleges idő-és energiaveszteség terhei, a COSAC féléves jelentések kiindulópontjául szolgálhatnak az Elnökök Konferenciája éves ülésének napirendjének összeállításához: a kutatási eredmények alapján mely kérdéseket szükséges elnöki szinten is megvitatni az eredményesebb scrutiny megvalósítása érdekében. Ugyan az Elnökök Konferenciája feljegyzéseiben, elnöki következtetéseiben folyamatosan olvashatók nagy elhatározások a szorosabb együttműködés iránt, véleményem szerint a „Hágai Irányvonalak” módosítása, átdolgozása – mint egy belső „házzsabály” működne –, és annak a tagállamok parlamentjei által történő betartása előremutató hatékonyságot eredményezne a jövőben.

Az intenzív együttműködéshez és kapcsolattartáshoz elkerülhetetlen az aktív, rendszeres kommunikáció – erre hivatott az IPEX rendszer. A megújult (2006-tól) platformon minél több információ elhelyezése, tartalommal való feltöltése – ezalatt értendő a közösségi és a nemzeti információk kölcsönös megismerése. Az előbbinél különösen fontos, hogy a közösségi intézmények, elsősorban az Európai Bizottság, Európai Parlament is használja ezt a hálózatot, itt kerüljenek elhelyezésre az Európai Bizottság által, a parlamenteknek adott válaszai is, és a fontosabb európai uniós javaslatok, jogszabálytervezetek, a Tanács napirendje, az intézmények fontosabb dokumentumai. Továbbá: a parlamentek/bizottságaik számára kitűnő fórum az állásfoglalások megismerésére, megvitatására, nemkülönben informális/formális információcsere céljára.

A nemzeti parlamenteknek kifelé arra kell törekedniük, hogy minél hatékonyabb kapcsolatrendszer alakítsanak ki az uniós intézményekkel, továbbá a saját európai parlamenti képviselőikkel – ők állnak legközelebb a „tűzhöz”, a nemzeti parlamentek számára minden „központban zajló” európai uniós esemény információértékű lehet. Másfelől egy saját iroda működtetése is indokolt Brüsszelben, szintén a parlamentek és a bizottsági munka könnyítését szolgáló információk, háttéranyagok megszerzésére a minél hatékonyabb és sikeres, az európai ügyekkel kapcsolatos állásfoglalás kialakítása és kormánnyal történő megvitatása céljából. Nem utolsósorban a parlamenteknek egy jól működő, rugalmas együttműködést kell vezetniük a saját kormányukkal is, ami feltételezi a kormánytól érkező rendszeres információkat, kooperációs szándékot, valamint előzetes – közbeni – utólagos beszámolást, jelentést az európai ügyek bizottsága felé, nemkülönben tudatosítani a bizottság részvételi fontosságát európai ügyekben, akár a Tanácsi formációk ülése közben történő „hazatelefonálás” lehetőségét is

kihasználva véleménycsere, az előzetesen illetve ideális esetben folyamatosan egyeztetett nemzeti pozíció esetleges módosítása céljából.

Több fórumon elhangzott az is, hogy valósuljon meg a jogszabálytervezeteknek az Európai Unió hivatalos nyelvein (voltaképpen a tagállamok nemzeti nyelvén) történő hozzáférésre. Véleményem szerint nem indokolt azzal időt veszíteni, hogy minden tagállam nemzeti nyelvére lefordításra kerüljenek az európai uniós javaslatok, jogszabálytervezetek, sokkal inkább helyesebb, ha a munkában részt vevő hazai szereplők – elsősorban az európai ügyek bizottsága és a többi parlamenti szakbizottság tagjai magas szintű nyelvismerettel rendelkezzenek (itt elsősorban az „első az egyenlők között” elve szerint elfogadott angol és/vagy francia nyelvek ismerete releváns) – tulajdonképpen a munka súlya megköveteli és feltételezi egy olyan apparátus meglétét, amely amellet, hogy magas szinten ismeri az Európai Unió működését, felsőfokú írás és beszédképességgel rendelkezik az említett nyelvekből, valamint ismeri a saját szakterülete hivatalos európai uniós kifejezéstárát.

JOGFORRÁSOK, JAVASLATOK, MUNKAANYAGOK JEGYZÉKE:

A COSAC dokumentumai.

<http://www.cosac.eu/en/meetings>, 2007. március 28.

Az Elnökök Konferenciája dokumentumai.

<http://www.eu-speakers.org/en>, 2007. május 15.

Az Európai Bizottság közleménye: COM 2006(211) végleges

Az Európai Bizottság közleménye: COM(2005) 494 végleges

Európai Füzetek (szerk. biz. elnök: Palánkai Tibor): Szerződés egy Európai Alkotmány létrehozásáról. Tervezet amelyet 2003. június 13-án, illetve július 10-én az Európai Konvent konszenzussal fogadott el. MEH Kormányzati Stratégiai Elemző Központ – KÜM, Budapest, 2003.

Az Európai Konvent IV. Munkacsoportjának dokumentumai.

http://european-convention.eu.int/doc_register.asp?lang=EN&Content=WGIV, 2007. február 28.

Jegyzőkönyv a nemzeti parlamenteknek az Európai Unióban betöltött szerepéről. HL C 310/204, 2004. december 16.

Koppenhágai Irányvonalak. HL C 154/01, 2003. július 2.

Laekeni Nyilatkozat.

http://europa.eu.int/constitution/futurum/documents/offtext/doc151201_en.htm, 2007. február 27.

Fazekas Judit (szerk.): *Az európai integráció alapszerződésai 2.* KJK-KERSZÖV, Budapest, 2002.

IRODALOMJEGYZÉK:

Agostini, Maria Valeria: The Role of National Parliaments in the Future EU. *The International Spectator*, Vol. XXXVI, No.4, October – December 2001. p.29-41.

Auel, Katrin: Democratic Accountability and National Parliaments: Redefining the Impact of Parliamentary Scrutiny in EU Affairs. *European Law Journal*, Vol. 13, No. 4, July 2007. p.487-504.

Barbier, Cécile: Laeken Declaration. *Tomorrow Europe*, December 2003, No. 3.
http://europa.eu.int/constitution/futurum/documents/contrib/cont001201_en.pdf, 2007. február 27.

Bruxinfo: <http://www.bruxinfo.eu>

De Witte, Bruno: The Nice Declaration: Time for a Constitutional Treaty of the European Union? *The International Spectator*, Vol. XXXVI, No.1, January - March 2001. p.21-30.

Dezső Márta – Vincze Attila: *Magyar alkotmányosság az európai integrációban*. HVG-ORAC, Budapest, 2006.

Györi Enikő: *A nemzeti parlamentek és az Európai Unió*. Osiris, Budapest, 2004.

Holzacker, Ronald: National Parliamentary Scrutiny over EU Issues. *European Union Politics*, 2002, Vol. 3 (4). p.459-479.

Horváth Zoltán – Ódor Bálint: *Az Európai Unió Alkotmánya. Mi és hogyan változik az Alkotmány szerződés hatására?* HVG-ORAC, Budapest, 2005.

Király Andrea: The Role of National Parliaments in European Issues: How the New Member States Scrutinize Their Governments? *Jogelméleti Szemle*, 2005/1.
<http://jesz.ajk.elte.hu/kiraly21.html>, 2007. február 15.

Laczkóné Tuka Ágnes: *Európai Parlament. A meg-megújuló intézmény*, Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2004.

Landfried, Christine: Difference as a Potential for European Constitution making. *European Law Journal*, Vol. 12, No. 6, November 2006. p.764-787.

Lux Ágnes: A kormányközi konferenciák összehasonlító perspektívában. *Politikatudományi Szemle*, 2004/1-2. p.97-116.

Mejdahl, Christian: Denmark takes a closer look at EU laws. *European Voice*, 17-23 March, 2005. p.8.

Az Országgyűlés külügyi hivatala EU osztályának munkatársai: A nemzeti parlamentek szerepének változása az Európai Konvent javaslati alapján. *Európai Tükör*, 2003/4-5. p.172-181.

Raunio, Tapio: Two Steps Forward, One Step Back? National Legislatures in the EU Constitution. *The Federal Trust for Education and Research*, August 2004,
<http://www.fedtrust.co.uk/uploads/constitution/Raunio.pdf>, 2006. február 15.

Szili Katalin: Az európai parlamentek és az Európa jövőjét formáló Konvent. *Európai Tükör*, 2003/4-5. p.3-11.

Nótári Tamás

A gyermek megölésének joga az ókori Rómában

A *potestas* a római jogban minden esetben valamilyen hatalmat jelöl, a *potestas magistratus* az *imperiumot* viselő tisztviselőket illette, a *plena in re potestas* a dolog tulajdonosának a dolog feletti teljes hatalma, melynél fogva „a magáéban mindenki mindazt megteheti, amivel nem zavar másokat”.¹ A *pater familias* gyermekei felett *patria potestas*, rabszolgái felett *dominica potestas* illette.² A *patria potestas*, akárcsak a feleség feletti hatalom, a *manus*, ugyanazon teljes körű családfői hatalom folyománya. Ezen hatalom totális: egyrészt mert mind a szabad családtagok, mind a rabszolgák, mind pedig az élettelen dolgok ennek vannak alávetve; másrészt mert benne foglaltatik a dolog elpusztításának és a fentebb említett személyek megölésének joga is.³ Tehát a családfőt a személyek és a dolgok felett megillető hatalma (*potestas*, *manus*, *mancipium*, *dominium*) mind ugyanazon ősi hatalomból fejlődtek ki, egyik hatalmi formáció sem szolgált a másiknak példaként⁴, amiből egyértelműen következik Mommsen azon nézetének cáfolata, amely szerint az atyának gyermekén tulajdona állott volna fenn.⁵ Ulpianus szerint a *pater familias* az, akit házában az uralom megillet.⁶ (A *domus* szakrális fogalom is, amelynek saját házi istenei (*dii penates*) voltak.⁷

Köztudott, hogy római jog szerint egyes személyek önjogúak, ilyen a *pater familias*, mások hatalom alatt állanak, ilyen a feleség (*uxor in manu*), a *manicipiumban* lévő személy és a *patria potestas* alatt álló családgyermek.⁸ A *patria potestasnak* több leírását is találjuk a római jog forrásaiban, így például Gaiusnál⁹ és a iustianusi *Intstitutiókban*.¹⁰ Gaius szinte meglepve közli, hogy ilyen kiterjedt atyai hatalom szinte sehhol máshol nem létezik, talán csak a galatáknál. (Ebben feltehetőleg téved, hiszen hasonlóan széles körű *potestasról* az antikvitásban a galliai keltáknál értesülünk, amint erről Caesar is tudósít.¹¹) Noha a forrásokban a *patria potestasnak* több bemutatását fellelhetjük, annak egységes definiálására nem került sor. Feltehetően feleslegesnek vélték ennek kimerítő meghatározását, hiszen a *patria potestas* egyértelműen a római szellem terméke volt, és létét nem az állami törvényhozásnak köszönhetette, mivel jóval az állam előtti időre nyúlt vissza.¹² *Pater familias* csak *sui iuris* teljes jogú polgár lehetett¹³, *patria potestas* alá tartoztak azok, akik felett a *pater familias* jogait nem a *dominica potestasból* vagy a *manusból* kifolyólag gyakorolta: a törvényes házasságban nemzett gyermek¹⁴, az örökbefogadott gyermek¹⁵, a törvényesített gyermek, vérszerinti és örökbefogadott gyermek felesége (*manusos házasság* esetén), ha atyjuk *patria potestas* alatt állott, az unokák, dédunokák

¹ Ulp. D. 8, 5, 8, 5.

² Paul. D. 50, 16, 215.

³ M. Kaser: *Der Inhalt der patria potestas*. ZSS. 83. 1971. (a továbbiakban: Kaser 1971.) 62.

⁴ Kaser 1971. 63.

⁵ Th. Mommsen: *Römisches Strafrecht*. Leipzig 1899. (a továbbiakban: Mommsen 1899.) 17. sk; 20.

⁶ Ulp. D. 50, 16, 195, 2.

⁷ Cic. *dom.* 41.

⁸ *Inst.* 1, 8.

⁹ Gai. *inst.* 1, 55.

¹⁰ *Inst.* 1, 9.

¹¹ Caes. *Gall.* 4, 19, 3-4.

¹² Pólay E.: *Az atyai hatalom intézményének alapvonalai a római jogban*. Miskolc 1940. (a továbbiakban: Pólay 1940.) 7.

¹³ *Inst.* 1, 9, 1-2.

¹⁴ Gai. *inst.* 1, 55.

¹⁵ Gai. *inst.* 1, 97.

stb. és ezek feleségei (*manusos* házasság esetén).¹⁶ Watson meghatározásában a *patria potestas* azon hatalmat jelentette, amely a rómaiaknál a férfi családfőt a neki alárendelt, szabad családtagok felett megillette (eltekintve a feleségtől, aki *manus* alatt állott).¹⁷

A *pater familias* személyileg a következő pozitív jogosultságok illették meg: *ius vitae ac necis*, *ius exponendi*, *ius vendendi*, *ius noxae dedendi*.¹⁸ A következőkben a *ius vitae ac necis* alakulását vesszük behatóbb elemzés alá. A *ius vitae ac necis* a családgyermek élete és halála felőli rendelkezési jogot jelöli, ami eredetileg szakrális és büntetőjogi hatalom volt. Ennek szakrális jellege a torzszülött gyermek megölésekor lépett előtérbe, mivel ezen jog az atya újszülöttje feletti hatalmának alkotóeleme, büntetőjogi aspektusa a felnőtt gyermekkel szembeni alkalmazáskor válik nyilvánvalóvá. Írásunkban a *ius vitae ac necis* alakulását kívánjuk bemutatni, s ennek gyakorlásának korlátaira illetve eljárási szabályaira – *iusta causa*, *iudicium domesticum*, *consilium necessariorum*, *lex Iulia de adulteriis coercendis* – kitérni.

A *pater familias potestas*ának lényeges elemét képező *ius vitae ac necis*re az antik forrásokban számos említést találunk.¹⁹ A Dionysius Halicarnassensis által Romulus neve alatt ránk hagyományozott királyi törvények egyike az atyának felnőtt gyermekével szemben fennálló büntetőhatalmát szabályozza. Eszerint az atyát fia felett, annak egész életében teljes körű hatalom illette meg, személyi szabadságát korlátozhatta, megverhette, megbilincselve falusi munkára száműzhetette, s akár meg is ölhette, tehát a forrás a kiszabható büntetések kánonját sorolva mintegy *ultima ratió*ként említi a *ius vitae ac necis* gyakorlásának lehetőségét.²⁰ Noha ezen büntetéseknek sem az alkalmazási köréről, sem a kiszabásukhoz szükséges eljárásról nem mond semmit a törvény, valószínűsíthetjük, hogy a családgyermek nem volt az atya kénye-kedvének kiszolgáltatva, ha figyelembe vesszük azon szigorú ellenőrzést, amelyet a család belső élete felett kezdetben a *gens* gyakorolt, s amelyet a későbbiekben a *ensor* vett át.²¹ Dionysius Halicarnassensistól megtudjuk, hogy a *ensorok* ellenőrizték, hogy a *pater familias* hogyan neveli gyermekeit, s ha a nevelést túl szigorúnak vagy pedig túl enyhének ítélték, erélyesen közbeléptek; hasonlóan jártak el rabszolgák fegyelmezésének terén is.²² Feltehetően a *ensorok* örködték a házközösség vallási kultuszának helyes ellátása felett is.²³ Plutarkhos érezhető ironiával jegyzi meg, hogy a *ensorok* sem a házasságokat, sem a gyermeknevelést, sem a lakomákat nem hagyták ellenőrzés nélkül, hanem felügyeletet gyakoroltak mindenki életvitele és politikai gondolkodása felett.²⁴

A *patria potestas* tartalmát képező *ius vitae ac necis* gyakorlásának korlátaira első bizonyítékul a tizenkéttáblás törvény egy a *Codex Veronensis* Gaius szövegéből és a *Fragmentum Augustoduniense*ből több-kevesebb bizonyossággal rekonstruálható előírása szolgál: „*Ergo tum praetor corpus te dedere dom parentem putes iure uti t..... <do> mino vel parenti etiam occidere eum et mortuum dedere in no<xam> patria potestas potest. n cum patris potestas talis est ut habeat vitae et necis po<testatem>. De filio hoc tractari crudele est, sed... non est. ... n post r.... <occi>dere sine iusta causa, ut*

¹⁶ Pólay 1940. 14.

¹⁷ A. Watson: *The Law of Persons in the Late Roman Republic*. Oxford 1967. (a továbbiakban: Watson) 77.

¹⁸ Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Budapest 1996. (a továbbiakban: Földi–Hamza) 239.

¹⁹ Cic. *dom.* 29. 77; *Pis* 40. 97; *fin* 1, 8; *rep* 2, 35; Val. Max. 5, 8, 2-5, 9, 1; 5, 10, 1; 6, 1, 6; Suet. *Tib.* 35; Liv. 1, 26; 2, 41; 8, 7; *epit.* 54; Plin. *nat.* 34, 4, 16; Auct. ad Her. 4, 16, 23; Sall. *Cat.* 39, 5; 52, 30; Sen. *clem.* 1, 11. 50; Quint. *decl.* 317; Dio Cass. 37, 36; Gell. 5, 19, 9.

²⁰ Dion. Hal. 2, 26, 4.

²¹ Liv. 6, 20; Gell. 9, 2.

²² Dion. Hal. 20, 13, 3.

²³ Pólay E.: *A censori regimen morum és az ún. házibiráskodás*. AUSz XII. 1965. 5.

²⁴ Plut. *Cato mai.* 16.

*constituit lex XII tabularum, sed deferre iu<dici> debet propter calumniam.*²⁵ A *Fragmentum Augustoduniense* a *pater familias* azon hatalmát tárgyalja, amely feljogosítja arra, hogy azt a rabszolgát vagy családgyermeket, aki egy harmadik személynek deliktualisan kárt okozott, ő maga megölje és a holttestnek, illetve ennek részeinek átadásával tegyen eleget a *noxae deditio* kötelezettségének. Közvetlenül ezután világosan kimondja, hogy a *patria potestas* tartalmazza a *ius vitae ac necis*, s hogy a tizenkétábrás törvény előírása szerint a *pater familias* nem ölhetette meg fiát *sine iusta causa*. A Krüger-féle olvasat nem teljességgel biztos, ám ezen változtatások ellenére is kétség nélkül olvasható az *<occi>dere sine iusta causa, ut constituit lex XII tabularum* kitétel, vagyis hogy a tizenkétábrás törvény rendelkezése szerint a *pater familias* nem ölhetette meg fiát *iusta causa* nélkül. Az idézet hitele kétséges volna, ha fel kellene, illetve lehetne tételezni, hogy ez csupán a *Fragmentum Augustoduniense*t Gaius szövegeiből összeállító jogász önálló betoldása volna. Azonban a *Codex Veronensis* jelen esetben igen töredékes szövege tartalmazza a „...*tabul...*” töredéket²⁶, amely aligha jelenthetett mást, mint a *leges XII tabularum*ot, ami igen valószínűvé teszi, hogy a tizenkétábrás törvényből származó ezen rendelkezést az eredeti, gaiusi szöveg is tartalmazta.²⁷ Kunkel szerint a *iusta causa* azt jelentette, hogy a fiúra olyan bűn elkövetését kellett rábizonyítani, amely a halálbüntetés alkalmazását jogossá tette.²⁸ A bizonyításnak feltehetően meghatározott rendje volt, amely során az ügy pontos ismertetése és kivizsgálása után a bűncselekmény elkövetésével vádolt családgyermek lehetőséget kapott a védekezésre. Erre utalnak a későbbiekben tárgyalásra kerülő esetekben található *cognita domi causa*²⁹, *inspecta diligentissime causa*³⁰, *audita causa* és *quae adulescens pro se dixerat*³¹ kifejezések is.

A *deferre iu<.....> debet propter calumniam* töredéket első kiadója, Chatelain hocnak olvasta, amit tőle Krüger is átvett. Elsőként Ferrini és Scialoja olvasták és egészítették ki *iu<dici>re*, amely olvasathoz hamarosan Krüger is csatlakozott. Ám, amint Kunkel bebizonyította³², a *iu<dici>* olvasat sem tartalmi, sem szövegkritikai szempontból nem helytálló. Ugyanis ha a *deferre iudici* fordítása *beim Richter Anklage erheben*, vagy *dem Richter anzeigen*, úgy a *iudex* alatt a jogszolgáltató szervet (*öffentliche Justiz*) értvén két lehetőség kínálkozik. Vagy a *pater familias*nak kell fia ellen a törvény előtt vádat emelnie, hogy elkerülje a *calumniát*; ám ezen értelmezés alapjaiban kérdőjelezné meg a *patria potestas* kardinális pontját képező *ius vitae ac necis* létét, illetve gyakorolhatóságát. Vagy pedig a *pater familias*nak be kellett jelentenie a *iudex*nél az általa, az őt megillető *ius vitae ac necis*nél fogva végrehajtott megölést, ezen esetben pedig pusztá bejelentési kötelezettség nehezen egyeztethető össze a *filius familias sine iusta causa* megölési tilalmával. Amennyiben a *iu<.....>* olvasatot helyesnek is fogadjuk el, a *iu<dici>* kiegészítés azért nem elégíthet ki bennünket, mivel a szövegben található *lacunát* nem tölti ki. Az oldal szélét ugyanis újrafelhasználás céljából egyenlő szélességben vágták le, így minden sorból legalább hét-nyolc betű hiányzik, és nem négy, tehát a *iu<dici>* helyett a *iu<dicibus>* kiegészítés helytállóbbnak tűnik. Ezen olvasat akkor ad értelmet, ha *iudices* alatt nem az állami jogszolgáltatás bírait, hanem a *consilium* tagjait, a rokonokat és a barátokat értjük. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a *iu<.....>* olvasat meg nem erősítettén *nec<essariis>*szel vagy *pro<pinquis>*szel helyettesíthető. Mivel a

²⁵ *Fragmentum Augustoduniense* 85-86. In: *Collectio librorum iuris anteiustiniani* edd. P. Krüger–Th. Mommsen–G. Studemund. Berolini 1923. 160.

²⁶ *Gai. inst.* 4, 80.

²⁷ A. M. Rabello: *Effetti personali della „patria potestas”*. Milano 1979. I. (a továbbiakban: Rabello) 90; F. de Visscher: *Le régime romain de la noxalité*. Bruxelles 1947. 175; W. Kunkel: *Das Konsilium im Haugericht*. ZSS 83. 1966. (a továbbiakban: Kunkel 1966.) 243.

²⁸ Kunkel 1966. 243.

²⁹ *Liv.* 2, 41, 10.

³⁰ *Val. Max.* 9, 5, 1.

³¹ *Sen. clem.* 1, 15, 3.

³² Kunkel 1966. 244. skk.

szöveg olvasata súlyos problémákat vet fel, nem tekintendő ugyan a *consilium necessariorum* feltétlen szükségességére nézvést minden kétséget kizáró bizonyítéknak, ám az előbbiekből félreérthetetlenül kitűnik, hogy a *ius vitae ac necis* gyakorlásához a *filius* bűnének bizonyítottnak kellett lennie (*iusta causa*), ha az atya el akarta kerülni a gyilkosság vádját. Más források ugyanakkor meggyőző bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a *ius vitae ac necis* gyakorlásához *iudicium domesticum* megtartására és a *consilium necessariorum* összehívására volt szükség: „*Maiores nostri dominum patrem familias appellaverunt, honores in domo gerere, ius dicere, permiserunt et domum pusillam rem publicam esse iudicaverunt.*”³³ Seneca Luciliushoz írott levelében megemlíti, hogy az ősök a *dominus*nak, azaz a *pater familias*nak lehetővé tették, hogy a házközösségben tisztségeket lásson el és *iurisdicti*ót gyakoroljon, tehát az otthont illetve a házközösséget az állam kicsinyített másának képzelték. A *dominus* a büntetőhatalmat gyakorolván Tacitus szerint az *exemplum maiorum*nak³⁴ és *priscum institutum*nak,³⁵ Suetonius szerint a *mos maiorum*nak;³⁶ Cicero szerint pedig a *consuetudo*nak³⁷ megfelelően jár el. A *iudicium* bizonyos formások között általában a *pater familias* otthonának *atrium*ában zajlott le.³⁸

Azon kérdésben, hogy a *iudicium domesticum* valóságos bíraskodás volt-e, a szakirodalom erősen megosztott. Mommsenre vezethető vissza azon nézet, mely nem ismeri el a *iudicium domesticum*ot valóságos bíraskodásnak.³⁹ Mommsen a *iudicium domesticum* fogalmat *oxymoron*ként elutasítja, és csupán *Hauszucht*ról beszél, ami *coercitio*nak vagy *disciplina*nak is nevezhető, tehát a *iudicium domesticum*, vagyis szerinte a *Hauszucht* nem egyéb, mint *Gewissensgericht*.⁴⁰ Mommsent követvén Volterra azt állítja, hogy a *iudicium domesticum* ítélete nem mentesítette a hatalom alattit az állami bírósági eljárás és az általa kiszabott büntetés alól⁴¹, valamint hogy a bűncselekmény elbírálására felállított állami bíróság léte már önmagában is kizárja a *iudicium domesticum*nak mint jogintézménynek a létét.⁴² Hasonló gondolatól vezetve Mommsen is hiányolja a *iudicium domesticum* által elbírálható bűncselekmények körének pontos meghatározását.⁴³ Kunkel véleménye szerint ezen gondolkodásmód nem volt jellemző a rómaiakra, hiszen az állami igazságszolgáltatás rendjében is voltak hatásköri átfedések, ami azt bizonyítja, hogy a meghatározott bűncselekmények elbírálására rendelt törvényszékek hatásköre sohasem vált kizárólagossá, a házbíraskodás és az állami igazságszolgáltatás között, s amíg ezek egymás mellett léteztek, kölcsönös hatásköri konkurencia érvényesült közöttük.⁴⁴ (Hasonló helyzet állott fenn a *tresviri capitales* és a *quaestiones perpetuae* között⁴⁵, bizonyos bűncselekmények miatt pedig a *quaestio repetundarum* a *quaestio maiestatis* vagy a *quaestio de vi* előtt is vádat lehetett emelni.⁴⁶) Kaser – noha nem tagad meg a *iudicium domesticum*tól olyan határozottan minden jelentőséget, mint

³³ Sen. *epist.* 47, 14.

³⁴ Tac. *ann.* 2, 50. *Adulterii graviorem poenam deprecatus, ut exemplo maiorum propinquis suis ultra ducentesimum lapidem removeretur suasit.*

³⁵ Tac. *ann.* 13, 32. *Isque prisco instituto propinquis coram de capite famaue coniugis cognovit et insontem nuntiavit.*

³⁶ Sue. *Tib.* 35. *ut propinqui more maiorum de communi sententia coercerent*

³⁷ Cic. *S. Rosc.* 15, 44.

³⁸ Val. Max 5, 8, 3. *Succurrebant effigies maiorum cum titulis suis ut eorum virtutes posteris non solum legerent, sed etiam immittarentur.*

³⁹ Mommsen 1899. 16-26.

⁴⁰ Mommsen 1899. 17.

⁴¹ E. Volterra: *Il preseto tribunale domestico in diritto romano.* RISG II. 1948. (a továbbiakban: Volterra) 117.

⁴² Volterra 135. skk.

⁴³ Mommsen 1899. 20.

⁴⁴ Kunkel 1966. 222.

⁴⁵ W. Kunkel: *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit.* München 1962. 76.

⁴⁶ Kunkel 1966. 223.

Mommsen és Volterra –, hangsúlyozza, hogy nem tartozott a *ius* körébe.⁴⁷ Valóságos bíraskodást látnak a *iudicium domesticum*-ban, akik Geib véleményét többé-kevésbé magukévá tették, szerinte ugyanis a *pater familias* családjának tagjai felett megillette a büntetőbíráskodás joga.⁴⁸ A rómaiak a családban az állam kicsinyített mását látták, amelyben a *pater familias* megfeleltethető az *imperiummal* rendelkező *magistratus*-nak, s hasonlóképpen párhuzamba állítható *iudisdictio*-juk is⁴⁹, amint erre már Bonfante határozottan felhívta a figyelmet.⁵⁰ Ezen véleményhez csatlakozott Düll, noha véleménye szerint a *iudicium domesticum*-ban a *pater familias*-t nem kötötte szükségszerűen a *consilium* véleménye.⁵¹ Kunkel a feleség és a gyermekek főbenjáró büntethetőségét feltétlenül a *consilium*-hoz köti, és úgy véli, hogy a *pater familias* nem függetleníthette magát a *consilium* többségi ítéletétől a vádlott bűnösségét vagy ártatlanságát illetően.⁵² Álljon itt néhány példa, amelyekből kitűnik, hogy amennyiben az atya az őt megillető *ius vitae ac necis* kívánta gyakorolni, és mentesülni akart a gyilkosság vádjától, az ügyet a *consilium necessariorum*-ban kellett tárgyalnia.

„*Quem ubi primum magistratu abiit damnatum necatumque constat. Sunt qui patrem auctorem eius supplicii ferant: eum cognita domi causa verberasse ac necasse peculiumque filii Cereri consecravisse; signum inde factum esse et inscriptum: 'Ex Cassia familia datum.'* Invenio apud quosdam, idque propius fidem est, a quaestoribus Caesone Fabio et L. Valerio diem dictam perduellionis, damnatumque populi iudicio, dirutas publice aedes. Ea est area ante Telluris aedem. Ceterum sive illud domesticum sive publicum fuit iudicium, damnatur Servio Cornelio Q. Fabio consulibus.”⁵³ Livius két hagyományt közöl Cassius elítéltetéséről és haláláról. Az egyik szerint atyja hajtotta rajta végre a halálos ítéletet; miután otthonában megtartotta a szükséges tárgyalást, fiát megkorbácsoltatta és kivégeztette. A fiú vagyonát Ceresnek ajánlotta fel, ebből szobrot csináltatott, és ráíratta, hogy azt Cassius családja készítette. A másik hagyomány szerint Cassius ellen Caeso Fabius és L. Valerius *quaestorok* emeltek *perduellio* miatt vádat és a *comitium* előtt lefolytatott eljárásban ítélték el i. e. 486/5-ban. Livius hajlik arra, hogy a második hagyománynak adjon hitelt, azonban ezen verzió lehetetlenségét már Mommsen is kimutatta.⁵⁴ Így tehát a hitelesnek értékelhető hagyományban a *iudicium domesticum* példája tárul elénk. Az atya parancsára történő megölés nem önkényes, mert az ügyet megvizsgálták és megtárgyalták. A *consilium necessariorum*-ot Livius kifejezetten nem említi ugyan, de amint ez az általa közölt egyéb esetekből kiderül, ez Augustus korának írója számára természetes volt, szándéka e híradással elsősorban az ősi idők családfői *severitas*-ának és *gravitas*-ának kiemelése.⁵⁵ Voci szerint az, hogy a Ceresnek állíttatott szobron a *familia*, és nem a *pater* szó olvasható, a *giudizio comunere* utal.⁵⁶ A *familia* szónak jelen esetben *családként*, és nem *vagyonként* történő fordítása látszik helyénvalónak, mert Livius is csupán a fiú *peculium*-ának *consecratióját* említi, márpedig a *familia (pecuniaque)*⁵⁷ nem használták a *peculium* szinonimájaként. A *damnatus* kifejezés éppenséggel nem bizonyítja azt, hogy az atya

⁴⁷ Kaser 1971. 69. *Die Eindordnung der hauslichen Gerichtsbarkeit in den Bezirk der mores läßt vielmehr deutlich erkennen, daß sie bei der Scheidung von Recht und Sitte aus der Rechtsordnung ausgeschlossen worden ist.*

⁴⁸ E. Geib: *Die Geschichte des römischen Criminalprozesses.* Leipzig 1842. 82.

⁴⁹ Sen. contr. 10, 2, 8. *cetera iura puto, paterno imperio subiecta esse*; Gell 10, 23, 4. *Vir... mulieri iudex pro censore est, imperium quod videtur habet.* Sen. epist. 47, 14. *Maiores nostri dominum patrem familias appellaverunt, honores illis in domo gerere, ius dicere permiserunt et domum pusillam rem publicam esse iudicaverunt.*

⁵⁰ P. Bonfante: *Corso di diritto romano.* Roma 1925. (a továbbiakban: Bonfante) I. 98.

⁵¹ R. Düll: *Iudicium domesticum, abdicatio und apoceryxis.* ZSS 63. 1946. 60.

⁵² Kunkel 1966. 249

⁵³ Liv. 2, 41, 10-12.

⁵⁴ Th. Mommsen: *Römische Staatrecht I-III.* Berlin 1887-1888. II. 541.

⁵⁵ Kunkel 1966. 225.

⁵⁶ P. Voci: *Storia della patria potestas da Augusto a Diocleziano.* IURA 31. 1980. 53.

⁵⁷ A *familia pecuniaque* tárgyához lásd Zlinszky J.: *Familia pecuniaque.* JT VI. 1986. 395-406.

önállóan, *sine consilio* hozta volna az ítéletet, mert a *condemnare* és a *damnare* szavak a klasszikus *quaestio*s perben a vádló tevékenységét is jelölik.⁵⁸

„*L. Gellius omnibus honoribus ad censuram defunctus, cum gravissima crimina de filio, in novercam commissum stuprum et parricidium cogitatum, propemodum explorata haberet, non tamen ad vindictam continuo procurrit, sed paene universo senatu adhibito in consilium expositis suspicionibus defendendi se adulescenti potestatem fecit inspectaque diligentissime causa absolvit eum cum consilii tum etiam sua sententia. Quod si impetu irae abstractus saevire festinasset, admisisset magis scelus quam vindicasset.*”⁵⁹ L. Gellius (consul i. e. 72; censor i. e. 70.), aki fiát azzal vádolta, hogy az őt meg akarta ölni, és mostohaanyjával házasságtörést követett el, a tárgyalásra szinte az egész *senatust* meghívta, hogy fia bűne felett ítélkezzenek. A vádlottnak feltárta gyanúját, és lehetőséget adott neki a védekezésre, majd az ügy igen gondos mérlegelése után a *consilium* és saját ítélete alapján felmentette. Az ítélet *de consilii sententia* született, tehát a *consilium* szavazatain alapult, a *sua sententia* csupán arra utal, hogy az atya maga is ártatlannak találta fiát.⁶⁰ Volterra szerint az atya kezdettől fogva meg lévén győződve fia ártatlanságáról, a *consiliumot* csak azért hívta össze, hogy saját becsületét tisztázza, s hogy fiát a *parricidium* közbűvés eljárásától megmentse.⁶¹ Kunkel azonban felhívja arra a figyelmet, hogy a forrás erre nem tartalmaz utalást, sőt inkább a vádnak igen körültekintő vizsgálatáról beszél, továbbá hogy a *parricidium* tényállása sohasem lett a csupán megkísérelt vagy tervezett bűncselekményre kiterjesztve, s hogy a gyilkossági kísérlet a *lex Cornelia de sicariis* után is csak bizonyos esetekben volt büntetendő.⁶²

„*Cogniturus de filio Tarius advocavit in consilium Carsarem Augustum; venit in privatos penates, adsedit pars alieni consilii fuit, non dixit: 'Immo in domum meam veniat', quod si factum esset, Caesaris futura erat cognitio, non patris. Audita causa excussisque omnibus ex his quae adulescens pro se dixerat, et his, quibus arguebatur, petit, ut sententiam suam auisque scriberet, ne ea omium fieret, quae Caesaris fuisset. Deinde priusquam aperientur codicilli, iuravit se Tarii, hominis locupletis, hereditatem non aditurum. Tarius quidem eodem die et alterum heredem perdidit, sed Caesar libertatem sententiae suae redemit; et postquam adprobavit gratuitam esse severitatem suam, quod principi semper curandum est, dixit relegandum, quo patri videretur.*”⁶³ L. Tarius Rufus (consul suff. i. e. 16.) fiát, aki az életére tört, csupán száműzetéssel büntette, és az előzőleg kikötött évjáradékot is tovább fizette neki. Ha Seneca csupán a *bonus pater familias*t dicsérné, úgy az eset leírása a *pater familias* korlátlan büntetőhatalmának bizonyítékául szolgálna. A filozófus azonban Augustusról is mint *bonus princeps*ről emlékezik meg. A császár dicséretéből és viselkedésének leírásából egyértelműen kiderül, hogy a *filius* bűnét a *consilium* bírálta el, ennek legtekintélyesebb tagja Augustus volt, ám csupán tagja, hiszen ügyelvén arra, hogy az atya vezesse a *cognitiót*, nem kérte magához a *consiliumot*, illetve annak tagjait, hanem ő kereste fel azokat a családfő otthonában. A *cognitio* lefolytatása után, amelyben a fiú alkalmat kapott a védekezésre, a szokásos eljárási rend szerint a jelenlévők szóban adták volna le szavazataikat a fiú bűnösségének kérdésében, ám Augustus megakadályozván, hogy neki mint legrangosabbnak elsőként leadott szavazata a többieket befolyásolja, írásbeli szavazást javasolt. Miután a táblákat, amelyekre a *sententiákat* írták, beszédtek, ám még nem nyitották fel, esküt tett arra, hogy Tarius örökségét nem fogja elfogadni. A bűnösség kérdéséről tehát ezen esetben írásban döntöttek, s ebben nem akarta őket befolyásolni. A büntetés kiszabásánál azonban a *consiliumot* enyhe ítélet hozatalára kívánta

⁵⁸ ThLL IV. 125 *condemno* B *de accusatore: efficere ut is quocum agitur condemnetur*; V. 17 *damno* B *de accusatore, efficere ut is quocum agitur damnetur*.

⁵⁹ Val. Max. 5, 9, 1.

⁶⁰ Kunkel 1966. 224.

⁶¹ Volterra 133.

⁶² Kunkel 1966. 224.

⁶³ Sen. *clem.* 1, 15, 2-6.

öszönözni, ami már szóban történt meg. Tariusnak a szótöbbség alapján kellett döntenie, ugyanis ha csupán tanácsnak tekintette volna a *sententiákat*, úgy Augustus azon igyekezete, hogy szavazatával ne befolyásoljon senkit sem, csupán egyenrangú szavazatként számítsák be az övét is, felesleges lett volna.

„*Divus Hadrianus fertur, cum in venatione filium suum quidam necaverat, qui novercam adulterabat, in insulam eum deportasse, quod latronis magis quam patris iure eum interfecit: nam patria potestas in pietate debet, non atrocitate consistere.*”⁶⁴ Hadrianus egy apát küldött száműzetésbe, aki fiát egy vadászat alkalmával ölte meg, mivel az mostohaanyjával házasságtörő viszonyt folytatott. A császár szerint az orgyilkosság tette inkább gazemberhez, semmint atyához méltó cselekedet, ugyanis a *patria potestas* lényege a *pietas*ban és nem a kegyetlenségben áll. Az atya nem ölhetett volna meg fiát még akkor sem, ha azt mostohaanyjával házasságtörésen éri, ugyanis erre nem jogosította fel a *lex Iulia de adulteriis coercendis*.⁶⁵ Ám ha az említett törvény feljogosította volna házasságtörésen ért fia vagy felesége megölésére a *pater familiast*, itt ezen jogával akkor sem élhetett volna, mivel jelen esetben nem tettenérésről, hanem tartós házasságtörő viszonyról van szó (az *adulterabat* kifejezés itt *durativum*ként van használatban). Ebben az esetben a *iudicium domesticum*ban *consilium*ot kellett volna összehívni, hogy a bűnösök felett ítéljenek. Ezt az atya nem tette meg, helyette orvul meggyilkolta fiát. Valószínűbb azonban itt a megfelelő büntetőeljárás, a *iudicium domesticum* hiánya bünteti Hadrianus a családfőt, és nem csupán a *schimpliche Gesinnung*, amint azt Kaser feltételezi.⁶⁶

„*Indauditum filium pater occidere non potest sed accusare eum apud praefectum praesidemve provinciae debet.*”⁶⁷ Különös figyelmet érdemel ezen forráshely, amely szerint az atya fiát meghallgatás nélkül nem ölheti meg, hanem a *provincia* előljáróinál kell vádat emelnie ellene. A szöveg első része (*indauditum filium pater occidere non potest*) talán az egyetlen nyom a *iudicium domesticum* léteére a iustinianusi *Corpus*ban. A szöveg második részének (*sed accusare eum apud praefectum praesidemve provinciae debet*) eredetiségét már Mommsen is megkérdőjelezte⁶⁸, Bonfante pedig egyértelműen interpoláltnak ítélte.⁶⁹ Perozzi elképzelhetőnek tartotta, hogy a leírás eredeti, mert szerinte a severnusi időkben az atyát illető jogok még nem veszítették hatályukat, csupán a *magistratus* felé történő bejelentési kötelezettségnek lettek alárendelve.⁷⁰ Az újabb szakirodalomban Kunkel a következő magyarázatot fűzi ezen szöveghelyhez. Az első rész azt tiltja meg az atyának, hogy meghallgatás nélkül ölje meg fiát, a második rész viszont a megölés jogát egyértelműen megtagadja tőle, s ezzel mindenestül és általánosan az állami törvényszék előtti vádemelésre utasítja. Valószínű tehát, hogy az eredeti szöveg a *iudicium domesticum* megtartása esetére vonatkozott, s ha annak keretében a *filius* lehetőséget kapott a védekezésre, megengedte a fiú megölését. Véleménye szerint továbbá a *praeses*ről és a *praefectus*ról szóló rész sem feltétlenül interpolált, hiszen az atya le is mondhatott büntetőhatalma gyakorlásáról, a fiú vétkét nyilvános törvényszék elé is vihette, így tehát a kompilátorok talán csak a *iudicium domesticum*ra vonatkozó utalást törölték ki, amely így hangozhatott: „*sed cognoscere de eo cum amicis vel accusare eum apud praefectum praesidemve provinciae debet.*”⁷¹

A *Digestá*ban az említett eseten kívül a *iudicium domesticum*ra és *consilium necessariorum*ra vonatkozóan minden nyomot gondosan töröltek a kompilátorok, mivel a *patria potestas* már

⁶⁴ Marc. D. 48, 9, 5.

⁶⁵ D. 48, 5.

⁶⁶ Kaser 1971. 69.

⁶⁷ Ulp. D. 48, 8, 2.

⁶⁸ Mommsen 1899. 618.

⁶⁹ Bonfante 111.

⁷⁰ S. Perozzi: *Instituzioni di diritto romano*. Roma 1928. (a továbbiakban: Perozzi) I. 424. Kunkel ezt igen valószínűtlennek tartja. (Kunkel 1966. 248.)

⁷¹ Kunkel 1966. 249.

Iustinianus előtt is pusztán nevelő, fegyelmező hatalommá csökkent, így a *iudicium domesticum*-ban gyakorolt *ius vitae ac necis* teljességgel elvesztette jelentőségét. Tehát a *iudicium domesticum* és a *consilium* hiánya nem bizonyítható azon *argumentum e silentio*-val, hogy a iustinianusi kodifikációkban nem találhatunk ezekre utalást.⁷²

Azon tény, hogy a *ius vitae ac necis* gyakorlásához *iudicium domesticum*-ra volt szükség, az előzőekből kitűnt. Bizonyos kivételes esetekben a megölésre a jog *sine iudicio* is lehetőséget adott. Ezen esetek közül a *lex Iulia de adulteriis coercendis*⁷³ szabályozása igen nagy jelentőséggel bírt.⁷⁴ E törvény biztosítja az atyának azt a jogot, hogy házasságtörésen ért leányát a házasságtörő férfival együtt büntetlenül megölhesse, ám e jogot bizonyos feltételek és korlátok közé szorítja.⁷⁵ A leánynak az atya⁷⁶ *potestas* alatt kellett állnia⁷⁷, az *adulterium*-ot saját, vagy veje házában kellett elkövetniök⁷⁸, az atyának a férfi mellett leányát is meg kellett ölnie. Ha csak a *correus* ölte meg, *homicidának* minősült, és tette a *lex Cornelia de sicariis* szerinti elbírálás alá esett.⁷⁹ Azon atya, aki csupán a *correus* ölte meg, abban az esetben nem volt büntethető, ha leánya azért maradt életben, mert elmenekült, nem pedig azért, mert az atya kímélte meg az életét.⁸⁰ Marcus Aurelius és Commodus császárok *rescriptumai* arra az esetre biztosítják a *homicidium* vádja alóli mentességet annak az atyának, aki a *correus* megölte, ám leánya életben maradt, ha a leányt az atya életveszélyesen megsebesítette ugyan – amiből kitűnik, hogy meg akarta ölni –, ám leánya a véletlen szerencse folytán felépült.⁸¹ A bűnösöket az atyának *in ipsis rebus Veneris* kellett érnie.⁸² Mindkét bűnöst egyszerre, késlekedés nélkül (*uno ictu et uno impetu et aequali ira*) kellett megölnie.⁸³ Amennyiben az atya leányát bizonyos idő elteltével ölte meg csupán, *homicidának* minősült, ha azonban a leány elmenekült, az atya pedig beérte és úgy ölte meg – mivel *continuacione animi* cselekedett – mentesült a *homicidium* vádja alól.⁸⁴ Mi az összefüggés illetve a kapcsolat a *patria potestas*-ból folyó *ius vitae ac necis* és a *lex Iulia de adulteriis coercendis* biztosította *ius occidendi* között?⁸⁵ Papinianus⁸⁶ azon kérdésre, hogy mi szükség volt még törvényben rögzíteni, hogy az apának leánya megölése is hatalmában áll, noha már a vonatkozó *lex regia* megadta neki a gyermekei feletti *vitae necisque potestast*, azt feleli, hogy a törvény nem új hatalmat ruház az atyára, hanem inkább azon kötelezettséget rója rá, hogy leányát is ölje meg a házasságtörő férfival együtt, mert így – nevezetesen ha leányának sem kegyelmez – nagyobb méltányossággal jár el. Felmerülhet a kérdés, hogy miért van szükség ezen jogintézménynek ilyen részletes tárgyalására a *Digestában* és a *Collatióban*. Amint az előzőekből kitűnt, az atyai *ius vitae ac necis* más, a IV. században megszűnt, és a gondos kompilátorok az ehhez szükségszerűen kapcsolódó *iudicium domesticum*-ra vonatkozó, jóformán összes utalást kitörölték. Így tehát szükségessé vált a *lex*

⁷² Kunkel 1966. 247.

⁷³ I. e. 18.

⁷⁴ *Lex Iulia de adulteriis coercendis* rendelkezései közül itt elsősorban *patria potestast* érintőek kerülnek tárgyalásra, azokat, amelyek a férj jogára vonatkoznak, csupán ezekhez kapcsolódva említjük.

⁷⁵ E. Cantarella: *Adulterio, omicidio legittimo e causa d'onore in diritto romano*. Studi in onore di G. Scherillo. Milano 1972. 244. skk.

⁷⁶ Pap. D. 48, 5, 23. (22)

⁷⁷ Pap. D. 48, 5, 21. (20); 24 (23), 2.

⁷⁸ Paul. Coll. 4, 12, 1.

⁷⁹ Paul. Coll. 4, 2, 6; Pap. Coll. 4, 9, 1.

⁸⁰ Pap. Coll. 4, 9, 2.

⁸¹ Mac. D. 48, 5, 33. (32)

⁸² Ulp. D. 48, 5, 24 (23)

⁸³ Ulp. D. 48, 5, 24 (23), 4.

⁸⁴ Paul. Coll. 4, 2, 6–7.

⁸⁵ Pap. Coll. 4, 8, 1.

⁸⁶ A szöveg eredetiségét illetően lásd Rabello 216.

Iulia de adulteriis coercendis fenntartása, amely immáron a *patria potestas*ból folyó *ius vitae ac necis* nélkül élt tovább.⁸⁷

A házasságtörésen ért leány felett gyakorolható *ius occidendi* a *patria potestas* szerves része. Valószínűleg azon büntetőjogi elv nyer alkalmazást, amely szerint a tetten ért tettesek (*manifesti*) megbüntetése – jelen esetben megölése – eljárás nélkül is megengedett.⁸⁸ Ezen jog a már férjezett leánnyal szemben is megmarad, még ha azt atyja *in mariti manum* adta is⁸⁹, ami valószínűleg a *lex Iulia de adulteriis coercendis*nek a *manus* korlátozó rendelkezéseivel áll összefüggésben.⁹⁰ A *leges regiae* szerint ugyanis a férj a *consilium domesticum*ban a rokonokkal együtt ítélkezett felesége halállal büntetendő cselekedetei felett, ilyenek voltak a házasságtörés és a borivás.⁹¹ Ha azonban feleségét házasságtörésen érte (*in adulterio uxorem tuam siprehendisses*), Cato szerint büntetlenül (*impune*) és külön eljárás nélkül (*sine iudicio*) megölhette.⁹² A *lex Iulia de adulteriis coercendis* azonban megfosztotta a férjet ezen jogától, még arra az esetre is, ha felesége *manus* alatt állott; ezzel Augustus a *manus* gyöngítette, s a kor viszonyaihoz alkalmazta.⁹³ Ezt azzal indokolta, hogy míg az atyai szeretet inkább kegyelemre, addig a férji düh inkább elhamarkodott bosszúra sarkall.⁹⁴ Ha a férj házasságtörésen ért feleségét mégis megölte, a *lex Cornelia de sicariis* alapján felelt.⁹⁵

Az atyai *ius vitae ac necis* az i. sz. IV. századig kisebb-nagyobb jogi és jogon kívüli megszorítások ellenére érintetlen maradt. Constantinus a *ius vitae ac necis*ről még mint élő jogintézményről szól: „*Libertati a maioribus tantum impensum est, ut patribus, quibus ius vitae in liberos necisque potestas permissa est, eripere libertatem non liceret.*”⁹⁶ 365-ben a *pater familias* ezen joga pusztá fenyítőhatalommá gyengült, az apa feladatát a császári rendelet akként határozta meg, hogy az ifjúságot botlásaiért megdorgálja, s azt visszatartsa a további hibáktól.⁹⁷ A *Codex Theodosianus*ból Iustinianus kevés változtatással átvette a constantinusi szöveget. A változtatást azonban éppen a *ius vitae ac necis*t illetően foganatosította, ugyanis erről már csupán mint a *pater familias*t hajdan megillető hatalomról emlékezett meg: „*Libertati a maioribus tantum impensum est, ut patribus, quibus ius vitae in liberos necisque potestas olim permissa, eripere libertatem non liceret.*”⁹⁸ Ebből egyértelműen kitűnik, hogy Iustinianus korára a *ius vitae ac necis* mint jogintézmény már rég kihalt, és az egykoron abban foglaltak esetleges alkalmazása büntetőjogi szabályozás alá esett.

Betekintésünk végéhez közeledve álljon itt néhány összefoglaló megjegyzés a *patria potestas* két, e dolgozatban taglalt jogintézményéről. A *ius vitae ac necis*, vagyis a *pater familias*nak a felnőtt gyermekkel szemben fennálló büntetőhatalma az i. sz. IV. századig ténylegesen fennálló jogot jelentett, amely alapján az atya akár meg is ölhette gyermekét. Ezen jog gyakorlása

⁸⁷ Rabello 223; B. 60, 37, 22, 1.

⁸⁸ Kunkel 1966. 240.

⁸⁹ Az Coll. 4, 2, 4., amely biztosítja az atyának a házasságtörésen ért önjogú leány megölésének jogát, túllép a *lex Iulia de adulteriis coercendis* szabta határokon. Vö. Mommsen 1899. 624.

⁹⁰ Kunkel 1966. 237.

⁹¹ Dion. Hal. 2, 25.

⁹² Gell. 10, 23, 4. *Verba Marci Catonis adscripta ex oratione quae inscribitur De dote, in qua id quoque scriptum est, in adulterio uxores deprehensas ius fuisse maritis necare: 'Vir' inquit 'cum divotium fecit, mulieri iudex pro censore est, imperium quod videtur habet, si quid perverse taetrique factum est a muliere; multiatur si vinum bibit; si cum alieno viro probri quid fecit, condemnatur.' De iure autem occidenti ita scriptum est: 'In adulterio uxorem tuam siprehendisses, sine iudicio impune necares; illa re, si adulterares sive tu adulterare, digito non audetur contingere, neque ius est.'*

⁹³ Kunkel 1966. 237.

⁹⁴ Pap. D. 48, 5, 23 (22), 4.

⁹⁵ Pap. Coll. 4, 10, 1.

⁹⁶ CTh. 4, 8, 6.

⁹⁷ C. 9, 15, 1.

⁹⁸ C. 8, 46, 10.

azonban bizonyos eljárási szabályok és korlátok közé volt szorítva. Így tehát a *iudicium domesticum* keretében kellett az eljárást lefolytatnia, amely során a *consilium necessariorum* megvizsgálta a vádat, s meghallgatta a vádlott védekezését, majd abban az esetben, ha a bűn valóban halált érdemlőnek tűnt, úgy szótöbbséggel döntött a bűnösség felől, amely döntés a *pater familias* számára feltétlen kötelező erővel bírt. Augustus a *lex Iulia de adulteriis coercendis*szel tovább szűkítette a *ius vitae ac necis* alkalmazási körét.

Pintér Beatrix: Könyvismeretés „Peter Stein: A Római jog Európa történetében” c. könyvéről

I. A római jog az ókorban

1. A XII táblás törvény. A Kr. e. 6. században Róma még egy nagy falu volt, amit a magát a trójaiak leszármazottainak tartott nép alapított. A trójaiak a görög hódítás után elmenekültek földjeikről, majd megalapították Rómát. Ennek a népnek a joga íratlan szokásjog volt, amelyet szájhagyomány útján örökítettek tovább. Ezt a szokásjogot a rómaiak saját örökségüknek tekintették, melyet szájhagyomány útján hagyományoztak a soron következő generációra. A plebejusok ugyan számukat tekintve túlsúlyban voltak, mégis a patríciusok birtokoltak fontos tisztségeket, így csak patrícius lehetett a pontifex. A plebejusok gyanakodtak, hogy az egyes ügyletekre és formákra vonatkozó döntések mögött a patríciusok érdekei is ugyanolyan súllyal esik a latba, mint az íratlan szokásjog, vagyis döntéseik érdekvezéreltek. Egyre inkább megfogalmazódott a plebejusok igénye a jog írásba foglalására, tehát a jogviták felmerülése előtt megismerhetők lennének a döntés alapját képező normák. A követelések eredményeként Kr. e. 451-ben kineveztek tíz férfit, akik bizottságot alkotva előkészítették a szokásjog írásba foglalását, melyet Szolón törvényei mintájára képzeltek el. A decemvirek munkáját a XII táblás törvény őrizte meg az utókor számára.

A XII táblás törvény a kezdete annak a római jognak, amelyet ma ismerünk. Átfogja az egész jogrendszert, a közjogot és a szakrális jogot is. A törvény a vitás pontokra helyezi a hangsúlyt, és korántsem oldja meg a plebejusok égető problémáit, de egyidejűleg ismertté váltak számukra a rájuk vonatkozó szabályok. A XII táblás törvény rögzítette, hogyan veheti igénybe az önsegélyt egy polgár, anélkül, hogy bírósághoz fordulna, illetve azt is meghatározza, mit kell tenni a per megindításához. A köztársaság korának kezdetén még kevés magistratus volt, a perléshez mindenkinek magának kellett komoly erőfeszítéseket tenni. A törvény lehetőséget biztosított az önsegély alkalmazására. Az önsegély szűk körű, pontosan szabályozott fennmaradása bizonyítja, hogy a társadalom még gyenge volt ahhoz, hogy kiküszöbölje azt. Az olyan viták esetében, amelyeket a felek képtelenek voltak egymás között megoldani, a magistratus színe elé járultak. Tisztázták, hogy állami jog szabályozza-e az érintett jogvitát. E fontos előkérdés tisztázását követően került sor a jogvita eldöntésére.

Az illetékes hivatalnok a felekkel együtt kiválasztott polgár kezébe adta a jogvita eldöntését, mely a vitás ügyek rendes eldöntésének módja volt. Ezt a polgárt bírónak nevezték. Megállapított a tényállást, meghallgatta a tanúkat, a felek érveit, majd kihirdette az ítéletet. Aki meg akart indítani egy pert, biztosítania kellett, hogy az ellenfél, az alperes megjelenjen a magistratus előtt. Ha az alperes önként nem jött, akkor a felperes erőszakot is alkalmazhatott vele szemben. A XII táblás törvény részletesen taglalja azokat a szabályokat, amelyeket a felperes alkalmazhatott. Felperes csak akkor alkalmazhatta az erőszakot, ha alperes tanúk jelenlétében visszautasította felperes követelését, hogy megjelenjék a magistratus előtt illetve, ha menekülni próbált. Felperes ugyanakkor nem alkalmazhatott erőszakot, ha az alperes beteg vagy idős ember volt.

A XII táblás törvény engedélyezte a ház urának a tolvaj megölését, ha éjszaka tetten érte lopás közben, vagy ha fegyverrel támadt. A XII táblás törvény a talió elvét nem iktatta ki, mivel

az ilyesfajta megtorlás ösztönzőleg hatott a felekre, hogy egyezsége törekedjenek. A táliót akkor alkalmazták, ha a tettes családja nem tudott vagy nem akart fizetni. A kevésbé súlyos sérülések esetében a tálió alkalmazása nem volt megengedett, hanem a törvény rögzítette a jóvátételre vonatkozó pénzüsszeget.

A XII táblás törvény nem szabályozta a családi viszonyokat. A családon kívül álló személyekkel szemben a családot az apa, vagyis paterfamilias képviselte. A családi vagyon a paterfamilias kezében összpontosult. Apai ágon az összes leszármazó, agnát rokon az ő hatalma alatt állt. A gyermekek felnőtt korukban sem kerültek ki az apai hatalom alól, az apai hatalom a paterfamilias haláláig fennállt. Mivel a gyermekek a paterfamilias hatalma alatt álltak, az általuk elkövetett cselekmények (lopás, testi sértés) miatt a paterfamilias ellen kellett megindítani a keresetet. Ugyanez a szabály vonatkozott a rabszolgákra is.

Az emberölés esetére nem volt magánjogi kereset. Ilyenkor a magistratusnak kellett üldöznie a tettest a polgárok közössége érdekében. Csak így lehetett elkerülni a családok közötti vérbosszút.

A XII táblás törvény rendelkezik a végrehajtásról is. A felperes, akinek a bíró által megítélt összeget 30 napon belül nem fizették meg, maga gyakorolhatott nyomást az alperesre, ami az alperes halálával is végződhetett. A felperes az elmarasztalt alperest erőszakkal is a magistratus elé vihette. Ha a marasztalt fél nem fizetett és nem állított kezeset sem, akkor a magistratus felhatalmazta a felperest, hogy 60 napig bilincsből tarthatja az alperest. A felperes három egymást követő vásári napon a piacra vezette az elítéltet, hogy az adós személyén fennálló jogát közhírré tegye, amivel együtt alkalmat is biztosított az adós családjának, barátainak az adós helyetti teljesítésre. Ha ezalatt az idő alatt a felperes nem járt sikerrel, az adóst rabszolgaként eladhatta, mely árbevétel a hitelező vagy hitelezők között felosztottak. A hitelezők az adóst meg is ölheték és testét feldarabolhatták. A XII táblás törvény megengedte a hitelezőnek, hogy nagyobb darabot vágjon le az adós testéből, anélkül hogy felelnie kellene ezen tettéért.

2. Jogfejlesztés értelmezés útján

A köztársaság korában a (Kr. e. 510 – 31) a XII táblás törvény jogának vonásai megváltoztak. Az adós hitelezője számára már nem megengedett, hogy az adóst megölhesse, viszont az adós kényszermunkásként ledolgozhatja tartozását. Az adós vagyonának a hitelezői követelések kielégítése céljából kényszerből eladhatta.

A köztársasági kor első felében az íratlan jog és a XII táblás törvény értelmezése a pontifexek voltak. Rugalmasan értelmezték a szabályokat és új jogintézményeket is kifejlesztettek. A gyermekek emancipációja is mutatja a szabályok szabadabb értelmezését. A XII táblás törvény idején még nem létezett jogi eljárás a paterfamilias és annak leszármazói feletti hatalom megszüntetésére. Az apa saját céljaira is felhasználhatta gyermekeit, eladhatta őket kényszermunkásnak. A XII táblás törvény visszaszorította az apai hatalommal való visszaélést. Ha az apa háromszor eladta fiát kényszermunkásnak, felszabadult az apai hatalom alól. A többszöri eladás azért bírt jelentőséggel, mert ha a vevő felszabadította a fiút, akkor az visszakerült az apai hatalom alá. A háromszori eladás szabályát úgy alkalmazták, hogy az apa ily módon elbocsáthatja fiát hatalma alól, vagyis emancipálhatja. Az eljárás lényege az volt, hogy az apa háromszor színleg eladta fiát egy barátjának, aki minden eladást követően felszabadította a fiút. A harmadik eladás után a fiú szabaddá vált, és ezután nem került vissza az apai hatalom alá. Ezáltal a szabályt olyan célra használták, amire eredetileg kívül esett a szabályozás szándékán. A szabályt továbbértelmezték. Mivel a XII táblás törvényt csak a fiúkra vonatkoztatták, a lányokat és az unokákat az apa annyiszor adta el, ahányszor akarta. A későbbiekben ezt a szabály hatályát kiszélesítették rájuk is, és az apai hatalom alóli emancipáció

lehetőségeként használták. A háromszori eladást csak a fiúkra vonatkoztatták, a lányokat és az unokákat elegendő volt egyszer eladni az emancipációhoz.

3. A praetor és a jogsegélyek

Az a felperes, aki nem pontosan az előírt szavakat használta, elveszítette a pert. A legis aciokat csak meghatározott napokon lehetett lefolytatni, és kizárólagosan a pontifexek ismerték, majd a törvénykezési napokat és a kereseti formulákat nyilvánosságra hozták Kr. e. 300-ban.

A tisztségviselők voltak felelősek a kormányzat valamennyi intézkedéséért. A jogszolgáltatás irányítása csak feladataik egyike volt, és a perek vezetése csekély teret biztosított az újításoknak. A Kr. e. 367-ben létrehoztak egy új magistratust, az egy évre választott praetor tisztségét, aki átvette a jogszolgáltatási hatalmat. A praetor nem rendelkezett speciális képesítéssel, mégis rábízták a perek formális szakaszának felügyeletét, amivel továbbra is fenntartották az eljárás kettéosztottságát. Az eljárás második része informális volt, és ezt a sajátosságát a későbbiekben megtartotta. Ez a fajta eljárási mód gazdaságos volt, a praetor továbbra is a perek első felével foglalkozott.

A köztársasági kör közepén jelentős változás következett be az eljárásban. A praetor megengedte a feleknek hogy kérelmüket és védekezésüket saját szavaikkal adják elő, amivel fellazította a korábbi formalizmust, nem ragaszkodva a korábbi szigorú rendet. A praetor megállapította miről folyik a vita, majd feltételes mondatokban megfogalmazta a vita tárgyát egy okirat, melyet formulának neveztek. A formula arra utasította a bírót, hogy ha bizonyos felperesi állítások igaznak bizonyulnak, marasztalja az alperest, ellenkező esetben mentse fel. A formula megszövegezése után a felek pecséttel lezárták a viaszostáblát. A felnyitáskor az esküdt bíró biztos lehetett abban, hogy semmit sem változtattak rajta. A bíró jogosítványai a formulából eredtek. Nagyfokú szabadságot élvezett a pervezetés során, és a döntéshozatal előtt a barátaiból álló consilium tanácsaiból is merített. A korai köztársaságban a felek maguk jelentek meg a bíró előtt, később viszont szokássá vált a képzett szónokok megbízása az ügy képviselőjére. A praetor utasításokat adhatott a iudexnek, amikor indokoltnak tartotta. A legtöbb jogsegély jogilag elismert igényekre vonatkozott. A formulák révén a praetor olyan esetekben is tudott segítséget nyújtani a felperesnek, amire még nem volt precedens és jogi formula sem. A praetor nem alkotott új jogot, ez a fajta intézkedése mégis azt sugallta, hogy az érvényesíteni kívánt igény indokoltá tette a jogsegély megadását. A praetor valójában mégis jogot alkotott, bármennyire is szerette volna ezt titkolni. Az újításokat elkendőzték azzal, hogy az új jogsegélyeket a régi jog kifejeződésének mondták. A praetor nem kezelhetett valakit a dolog tulajdonosaként, aki a római nép joga szerint nem volt tulajdonos. Egy ilyen személynek nem adhatta meg a tulajdonos keresetét, sem a tulajdonba való visszahelyezésre. Az ilyen nemtulajdonos személyeknek kiegészítő perindítási lehetőséget biztosított a praetor, amivel a dolog feletti tényleges hatalmat megszereztek, és ezt a tényleges uralmukat védelmezte, míg az idő múlása folytán a jog szerint is tulajdonosokká váltak.

Hasonló módon az örökösnek az elhunyt vagyona vonatkozó keresetindítási jogosultságot csak olyannak adhatta meg, aki a római nép joga szerint örökösnek minősült. Aki a jog szerint nem számított örökösnek, nem tudott jogsegélyt nyújtani, mellyel az illető a vagyon birtokába kerülhetett, és azt megtarthatta. Az ilyen helyzetben lévő személyek a vagyon birtokosának számítottak és nem a tulajdonosának. Ez a megkülönböztetés csupán nyelvi volt, de ez egy jelentős különbségtétel volt. A praetor ezt a lehetőséget használta ki a jogsegély megadására az arra érdemes félnek, ha meg volt győződve arról, hogy természetes jogérzék ezt követeli tőle. A praetor ezen érvelése nem akadályozta, hogy formálisan fenntartsa a római polgárok jogának sérthetlenségét.

A hivatali év kezdetén a praetor kiadott egy ediktumot, amelyben rögzítette azokat a feltételeket, amelyek megléte esetén helyt ad a kereseti kérelemnek. Ehhez a praetor csatolta a megfelelő formulák mintáit is. A jogvitát kezdeményezni szándékozó fél tanácsot kérhetett az ediktummal kapcsolatban, a benne szereplő formulákról mintát kaphatott. Az alperes, aki vitatta a felperes állításait, nem szenvedett hátrányt azáltal, hogy a felperes kérésére kiállították a formulát, amíg bízhatott abban, hogy az alperes nem tudja meggyőzni a bírót állításai igazáról.

Ahol a római jog egy jogügyletre különleges formát írt elő, csak az számított, hogy betartották-e a az előírt formásokat vagy sem. A jog nem foglalkozott a forma mögötti tartalommal. A XII táblás törvényben egy szigorú alakszerűségekhez kötött szerződés, a stipulatio, for mális, élőszóban elhangzó kérdésből és feleletből álló párbeszéd volt, mellyel minden megállapodást kötelező erejű szerződésként lehetett létrehozni. Ha a formásokat betartották a szerződés érvényes volt, függetlenül attól, hogy a teljesítést ígérő felet a másik fél megtévesztette vagy fenyegette. A praetor ezzel szemben megengedte az alperesnek, hogy a felperessel védekezésként a csalásra vagy fenyegetésre hivatkozzék. Ha az adós be tudta bizonyítani állítását, akkor a felperes keresetét elutasították. A praetor úgy érvelt, hogy a megtévesztés vagy fenyegetés hatására kötött szerződés érvénytelen. A bírőfeladata az volt, hogy az alperest olyan mértékű összeg megfizetésében marasztalja el, amellyel a jóhiszeműség alapján tartozott. Nem volt szükség exceptio felvételére a formulába.

A felperes számára kedvező döntést a bíró a per végén hozhatott, és ez a pénzbeli marasztalás volt. Amint a bíró az ítéletet kihirdette, megszűnt iudexnek lenni, és nem adhatott a felek számára utasítást, hogy valamit tegyenek vagy abbahagyják. A pénzbeli marasztalás iránti rendes keresetek mellett más eljárások is szükségessé váltak, a praetornak kellett irányítása alá vonni az ügyet, mivel az eljárás megszűntének ténye miatt, már nem utalhatta azt egy iudex elé. Az első rendkívüli, a rendes formula kiállításán kívüli jogi eszköz az interdictum volt. Az interdictum a praetor parancsa, hogy valaki tegyen vagy ne tegyen valamit. Sok interdictumot fejlesztettek ki a tulajdonos békés birtoklásának lehetővé tételére, a háborgatás megelőzésére. A praetor eredetileg nem bocsátott ki interdiktumot kérelemre, hanem az interdiktum kibocsátása előtt megbizonyosodott arról, hogy a parancs kiadása megalapozott. Az interdiktumok közül legnagyobb hatása az in integrum restitutionak volt. A praetor különleges perindítási jogosítványokat adott az érintetteknek, melyek a keresettel voltak egyenértékűek. Megválogatták az okokat, amelyek miatt a praetor intézkedést hozhatott. Idetartozott a megtévesztés, fenyegetés, a panasztevő állami szolgálat miatti távolléte alatt más jóhiszeműen elfoglalta a földjét, és elbirtoklás útján tulajdont szerzett rajta, illetve a jog szerint felnőtt, túl fiatal volt ahhoz, hogy ügylete jelentőségét meg tudja ítélni.

A civiljog minden fiatal férfit cselekvőképesnek nyilvánított, aki elérte a serdülőkort, amelyre a 14 éves korban következett be. Minden fiatalember 14 éves korától házasságot köthetett, rendelkezhetett vagyonáról, ha nem állt apai hatalom alatt. Ezt az életkort a korai köztársaságban megfelelőnek vélték, de egy 14 éves fiú a rafinált kereskedőkkel nem vehette fel a versenyt, aki viszont rábeszélte olyasvalamire, amit eredetileg nem szándékozott megvásárolni. A praetorra bízták, hogy meggyőződése folytán az ügyleteket fossa meg hatályuktól, ha bebizonyosodik, hogy valaki a maga előnyére kihasználta egy fiatal tapasztalatlanságát. Ennek következtében az emberek nem kötöttek ügyleteket 25 éven aluli személyekkel, mely életkort a praetor állapított meg. Csak abban az esetben kötöttek mégis ügyletet, ha a fiatalok nem látták el tanácsokkal mások.

A praetor ediktumába felvett új jogsegélyeket ius honorariumnak nevezték, mely jog a tisztelettel övezet közhivatalnokok (honores) által alkotott jog volt.

4. A népek joga (ius gentium) és a jogtudósok színre lépése

A Kr. e. 242-ben bevezették a második praetor tisztségét, így ez után különbséget tettek a városi praetor és az idegenek praetora között. A Kr. e. III. században a római polgárjog egyfajta privilegiumot jelentett. A Kr. 215-ös lex Oppia a római családanyáknak egyszerű, ékszerek nélküli ruházatot írt elő, míg az idegen nők bíborban és aranyban jártak Rómában. A jogvitákat, amikben idegenek vettek részt az általánosan elismert szabályok szerint kellett eldönteni.

A római jogon belül kétféle intézményt ismertek el. Az egyik a földtulajdon átruházásának ősi ünnepélyes formája, amelyek sajátosan rómaiak voltak, illetve a praetori jogsegélyen alapuló szabályok, amelyek minden nép jogának alkotóelemei voltak. A rómaiak ezáltal megkülönböztették a hagyományos civiljogot és a *ius gentium*ot, a népek jogát. A népek jogát részben azonosították a természetjoggal (*ius naturale*). A rabszolgaság minden társadalomban elismert volt, a *ius gentium* részét alkotta. A későbbi köztársaság folyamán a *per formulák* rendszere és a kiegészítő jogsegélyek technikai jellegűvé váltak. Létrejött a speciális szakértelemmel rendelkező szakértők iránti igény, akik szükség esetén tanácsot adtak.

A Kr. e. 250-től kezdődően tudunk a jogi szakértők létezéséről. A jogtudósok rétege formális szerephez jutott az igazságszolgáltatásban. Kezdetben semmiféle javadalmozást nem kaptak munkájukért, tevékenységüket köztisztviselésnek tekintették. Átvették a pontifexek jog feletti örökösét, de velük ellentétben teljesen nyilvánosan működtek. A jogtudósok már a kezdetektől is az olyan ügyeknek szentelték figyelmüket, amelyek alkalmat adtak jogi kérdések megvitatására. Megfelelő jogsegélyeket, formulákat javasoltak különleges esetekben, okiratokat szerkesztettek végrendeleteket, szerződéseket, amelyek pontosan a felek által óhajtott következményekkel járnak, és nincsenek járulékos következményeik. A jogtudósok kizárólag a magánjoggal foglalkoztak, a közjogi, büntetőjogi vagy vallási kérdésekkel nem foglalkoztak.

5. A Római Birodalom és a jog

A köztársaság utolsó századát konfliktusok tették színessé. Voltak akik a hagyományos alkotmányt kívánták fenntartani, míg mások erős kormányzatot követeltek a kötelező erejű jogszabályok félretétele árán is. A köztársaságot követő császárság elején Augustus igyekezett megtartani a köztársaság külső formáit, amivel a népet próbálta megnyugtatni. Eleinte a népgyűléseket megtartották. A népgyűlés gyakorlatban Róma egyszerű lakosságából állt, mivel nem gondoskodtak képviselőiről. A császárok könnyedén megakadályozták, hogy a fontosabb törvényjavaslatok a népgyűlés elé kerüljenek. Egy ideig a szenátus határozatai emelkedtek törvényerőre. A praetori ediktumot évről évre közzétették, amely oly kidolgozottá vált, hogy alig változtattak rajta. A Kr. u. 130-ban Hadrianus császár parancsára Iulianus végleges formába öntötte. Az egységes szerkezetbe foglalt ediktumi anyag a formuláris per szabályaival kezdődik, majd a végrehajtás és az interdiktumok szabályival folytatódik. Később a császár gyakorolta a törvényhozó hatáskört, császári rendeleteit a népgyűlési törvény erejével rendelkezőnek tekintették. A császárok ediktum típusú rendeleteket is kibocsátottak, de a császári rendeletek többségét a *rescriptumok* tették ki, amiket a császári kancellária jogászai fogalmaztak. A császári politika támogatta a tartományi városokat, a római polgárnak ily módon kettős státusza volt. Azon római polgárra, aki egy tartományi városban lakott, a közösség saját, helyi joga is vonatkozott, amelyet sok esetben hozzáigazítottak a Róma jogához, mintegy mintául szolgált számukra.

6. A klasszikus kor jogtudósai

Az egymást időben követő jogtudósok teljes mértékben ismerték elődeik munkásságát. A jogtudósok a magánjogról átfogó ismeretekkel rendelkeztek. Az ügyvédek többre becsülték az ügyes érvelést, mint a jog alapos ismeretét, ugyanakkor a rómaiak megvetéssel fordultak a szakjogászok felé, mondván elvesznek a részletekben. A jogtudósok a mindennapok joggyakorlatával foglalkoztak, és észlelték a változtatások szükségességét.

Két iskola alakult ki a prokuliánusok és szabiniánusok, mely iskolák között tudományos viták folytak, melyek a módszerekkel függtek össze. A szabiniánusok szakvéleményeiket a hagyományos gyakorlatra és a korábbi jogtudósok tekintélyére való utalással indokolták. A prokuliánusok a szövegek megszorító értelmezését részesítették előnyben, ragaszkodtak a szavak és mondatok minden esetben objektív értelmezést kapjanak.

7. A joganyag rendszerezése

A klasszikus jog oktatása konkrét eseteken alapult, amely valós vagy hipotetikus esetek lehettek. A joganyag rendszerezése a késő köztársaság korában kezdődött görög módszerekkel. Kr. e. 100-ban Quintus Mucius Scaevola rövid összefoglaló művet adott a teljes civiljogról. A végrendeletek, hagyományok és törvényes öröklés szabályai a mű negyedét teszik ki, mivel számos esetben az öröklés jogvitát eredményezett. A földtulajdon a család tulajdonának számított, ezért is voltak fontosak ezek a szabályok. A tulajdonszerzés és a telken fennálló tulajdon típusainak is figyelmet szentelt. Masurius Sabinus Scaevola-rendszerből kiindulva ismertetőjébe felvett olyan témákat is, amelyek között akkoriban kezdték felfedezni az összefüggéseket. Scaevola a tulajdonos sérelmére elkövetett lopást és a tulajdonost sértő károkozást még külön tárgyalta, amit ebben az új tanulmányban már összekapcsolták. A sértett a civiljog szerint büntetőkeresetet indíthatott a jogsértő ellen. Sabinus a nagyobb rendszerező munka mellett azonban még nem ismerte fel, hogy a szerződésnek is van egy egységes kategóriája. A legtöbb klasszikus jogtudós mégis Sabinus főművéhez vagy a kodifikált ediktumhoz írt kommentárban foglalta össze véleményét.

A Kr. u. II. század közepére nagy előrelépést tett a magánjog anyagának rendszerezésében Gaius, aki valószínűleg kizárólag tanárként működött. Gaius az *Institutiók* című tankönyve a jog hármas felosztásán alapult, a személyek, dolgok, keresetek rendszerén. Az első személyekről szóló rész a személyek jogállásának különböző fajtáit részletezi a szabadság, polgárjog és a családban elfoglalt helye szerint, vagyis szabad ember vagy rabszolga, polgár vagy idegen, családapja vagy apai hatalom alatt álló személy aspektusából. A második dolgokról szóló rész mindent magába foglal, aminek pénzbeli értéke van, a testi és testetlen dolgokat is. A testi dolgok legyenek azok ingók vagy ingatlanok mindig is dolognak nevezték. A testetlen dolog fogalmát Gaius vezette be, és a vagyonszösszességet jelentette, amely mint egész szállhat át például öröklés esetén. Gaius a testetlen dolgok között helyezte el a köteleket is. A kötelelem elnevezést azokra a lehetőségekre alkalmazták, amelyek által valaki egy másik személy adósává válhatott. Rendszerint a kötelezett, vagyis az adós szempontjából vizsgálták a fogalmat. A praetor már a felek között létrejött alakszerűtlen megállapodás alapján is egy kötelelem feleiként kezelte az ilyen problémával eljáruló feleket. Tipikus a fennálló tartozás biztosítására mástól egy tárgyat átvevő személy esete, aki a tartozás megfizetése után köteles volt a biztosítékot visszaadni, vagy a pénzüsszeg megfizetésére formális ígéretet tevő személy, aki ez által kötelezettséget vállalt. Gaius előtt is ismeretes volt, hogy a legtöbb kötelelem a felek közötti előzetes megállapodáson alapult. Így ismerték fel, hogy minden kötelelem közös vonása a felek közötti megegyezés, és megszületett a feleket meghatározott kötelezettségekkel terhelő szerződés fogalma. A harmadik keresetekről szóló rész a perindítási jogosítványok fajtáit írja le, amelyeket mindenkiel szemben lehetett érvényesíteni, mint például a tulajdonos jogainak érvényesítése iránti keresetek, kötelek kikényszerítésére

szolgáló keresetek. Gaius korában a magánjog tartalma rögzült, így pontosan körülírhatóvá váltak az egyes alkotórészek.

8. A klasszikus jogtudomány tetőpontja

A III. század elején Caracalla császár kibocsátott egy jelentős ediktumot, amellyel a birodalom legtöbb lakója római polgárrá vált. A 212-es constitutio Antoniniana a római polgárok számát kívánta növelni, amik örökösödési illetéket fognak fizetni.

A constitutio kibocsátását követő évtizedet három jogtudós tevékenysége határozta meg: Papinianus, Paulus és Ulpianus. Mindhárman praefectus praetoriók voltak, az igazságügyi irányítói és az egész hivatalnoki kar előljárói. Papinianus az egyes eseteket elemzte, Paulus és Ulpianus kommentárokat írt. Ulpianus először tesz különbséget a magánjog és a közjog között. A közjog kifejezésnek nem volt pontos jelentése, a civiljog azon szabályainak megjelölésére alkalmazták, amelyektől a felek nem térhettek el még közös megegyezéssel sem. Ulpianus a közügyekre vonatkozó szabályokra kezdte alkalmazni a fogalmat (tisztségviselők jogosítványai, államvallás). Ulpianus e magatartása azzal magyarázható, hogy a civiljogot kívánta megóvni a császári beavatkozástól. Papinianust Caracalla kivégeztette, Ulpianust a lázadó testőrök ölték meg 223-ban. A római jog klasszikus korszaka Ulpianus halálával zárul le, mely nyugodt és boldog időszakot felváltja a nyugatlanság.

9. A birodalom felosztása

A birodalom súlypontja eltávolodik Rómától, már nem lehetett egységes egészként kormányozni. 284-ben Diocletianus a birodalmi államszervezet megreformálásával kezdi uralkodását. Diocletianus Dalmáciából származott, és húsz évnyi uralkodás után látogatott el először Rómába. Diocletianus egy keleti és egy nyugati félre osztotta a birodalmat, melyek élén egy-egy Augustusnak nevezett társuralkodó állt. A császár magának a keleti részt választotta és Nikodémiából, Kis-Ázsiából irányította területét. A provinciákat kisebb egységekre osztották, illetve magukat a provinciákat is csoportosították és 13 dioecesis alakítottak ki, amelyekből 4 praefecturát hoztak létre. A közigazgatási struktúra reformjával kezdődött meg a birodalom kettészakadása. A IV. század folyamán Constantinus Bizáncban új fővárost hozott léptre, amit Konstantinápolynak hívtak. A nyugati birodalom rész fővárosa Milánó lett.

A két birodalomfél az egymás közötti feszült viszony ellenére is megpróbált egységet alkotni, a birodalom határait a Rajna-Duna vonalon tartani, noha emelkedett a germán betörések száma, akiket viszont a tömegesen nyugat felé tartó hun csapatok támadtak hátba. A birodalom keleti fele, amelyet kevéssé érintett a germán betörés, a római tradíciókat igyekezett megőrizni. Magukat Rhomaioninak nevezték, Konstantinápolyt pedig „új Rómának”. 376-ban a nyugati gótok betörték Trákiába, és Hadrianopolisnál legyőzték a császári hadsereget. I. Theodosius, az utolsó nagy hadvezér még egyszer megmentette a helyzetet, de csak azon az áron, hogy a barbárok nagyobb befolyásra tettek szert. I. Theodosius megengedte a nyugati gótoknak, hogy a Dunától délre eső területen letelepedjenek. 395-ben a birodalom két fele végleg elszakadt egymástól, és a két fél az anyagi forrásokat egyenlően felosztotta. Itália, Africa, Gallia, Hispánia, Britannia, Pannónia és Dalmácia a nyugati részhez, Trákia, Kis-Ázsia, Szíria, Egyiptom, Dácia és Macedónia a keleti részhez tartozott. Illíriát felosztották a két birodalom között. I. Theodosius uralkodásának ideje a Constantinus alatt megindult keresztény hitre való áttérés lezárása is volt egyben. A régi római vallás továbbra is létezett, a nyugati császárok viselték a pontifex maximus címet. Az új vallás a császár felségjogait kezdetben nem érintette, ő maga is Isten szolgájának tekintette magát. A püspökök azonban maguknak követelték a lelkek fölötti hatalmat. A magánjogra a kereszténység annyiban gyakorolt hatást, hogy a

kereszténységgel ellentmondásban álló törvényeket hatályon kívül helyezték. A pogány korszak joga nem igényelt jelentős átalakítást, hogy a keresztény államban is alkalmazható legyen.

10. Jog és per a posztklasszikus korban

A közigazgatás fokozatosan bürokratizálódott, és az állam a bírósági eljárást is egyre inkább a kezébe vette. A formuláris pert megszüntették és helyébe a kogníciós eljárás került, melyben a pert végig egy államilag kinevezett hivatásos bíró vezetett. A korábbi szóbeliség helyére az írásbeliség lépett. A felperes írásban adta elő a bíróságnak követeléseit. Ezt az iratot a bíróság egyik tisztviselője átadta az alperesnek, aki szintén írásban adta elő védekezését. Ezt követően a tanúk megjelentek a bíró előtt, aki meghallgatta mindkét fél előadását, lefolytatta a tanúbizonyítást, majd ítéletet hirdetett. Az ítélet végrehajtásáról egy bírósági tisztviselő gondoskodott, ha nem nyújtottak be fellebbezést az ítélet ellen.

Különbözött a kogníciós eljárás a formuláristól, hiszen a iudex ítélete ellen korábban nem lehetett benyújtani fellebbezést. Mivel istenítéletről volt szó, ezért az ellen nem lehetett fellebbezést benyújtani. Ha a fél be tudta bizonyítani, hogy a iudex szándékosan, vagy járatlansága miatt jogsértést követett el, akkor a iudexet perelhette, noha az alapügy ítélete érvényben maradt ezek után is. A kogníciós eljárásban az elsőfokú bíróság ítélete ellen a magasabb szintű bírósághoz lehetett fellebbezni, legvégül magához a császárhoz. A peres eljárás időigényessé vált, a bizonyítás lefolytatása illetve a jegyzőkönyvezés alsóbb szinteken, magasabb fokon pedig a fellebbezéssel töltötték idejüket a hivatalnokok. Az új perrendet az egyház is átvette, és a korai kánonjog pedig fejlődésnek indult. Valamennyi szinten szükség volt a jogi szakemberekre, állandó tanácsadókra, akiknek neve nem maradt fenn ellentétben Paulusszal és Ulpianusszal. Ezek a jogtudósok nem járultak hozzá a jogtudomány fejlődéséhez.

A társadalmi nyugtalanság fokozódott és a jog hanyatlásához vezetett. Ebben a korszakban egyre többen fordultak a teológia felé. Már nem volt szükséges egy meghatározott formula kiválasztása, a felperes benyújthatta keresetét anélkül, hogy megjelölje volna, milyen jogalapon nyugszik a követelése. A dogmatikai fogalmak is veszítettek jelentőségükből, aminek következtében a jog veszített szabadságából. A klasszikus jog éles határvonalat húzott a tulajdon és a birtok között. A vindikációval a tulajdonos követelhetette a dolgot a birtokostól. A vindikáció a posztklasszikus korban olyan kereset lett, amely mindenki rendelkezésére állt. Különbőség volt korábban a dolog adásvételéről szóló megállapodás és a tulajdonjog eladóról a vevőre történő átruházás között. A szerződés a kötelmi joghoz tartozott, az átadásig a tulajdonjog az eladónál maradt. Az átadás a dologi jogon belül helyezkedett el. Ezt a két fogalmat összemosták, és arról írnak, hogy a tulajdont az eladás viszi át.

A polgárjognak az egész birodalomra való kiterjesztése a központi kormányzat provinciák feletti uralmának gyengülésével járt. A római jog és a provinciai jogok közötti feszültséget nem lehetett érezni. A jogszabályok szokásjogi eredetűek voltak, a szokásjog csak akkor válik igazi joggá, ha az igazságszolgáltatási tisztségviselők ediktumai vagy császári leirat azzá nyilvánítja. A helyi jog akkor volt hatályos jog, ha nem volt ellentétes a civiljoggal, és csak kiegészítette azt. A jogtudósok a helyi szokásjog kötelező erejét azzal indokolták, hogy érvénye a nép gyakorlati alkalmazása által kifejezésre jutó akaratán nyugszik. A III. és IV. században a helyi szokásjog alkalmazása kiterjedtebbé vált. Ezzel egy időben a császári kormányzat igyekezett megakadályozni a helyi szokásjog alkalmazását, ha az nyíltan ellentétes volt a római joggal.

11. A jogtudomány hanyatlása

A római jog folytonosságát őrzőknek gondot okozott a jog tartalmának megállapítása. A IV. században a releváns jogszabályok Paulus és Ulpianus műveiben találhatóak. Az V. századtól kezdve Gaius Institúciói váltak tanulmányozás tárgyává, mely összehasonlítva a másik két művel, rövidebb. A posztklasszikus kor jogászai egyszerű szabályokra vágytak, amelyeket az Institúciókban megtaláltak. Az V. század közepétől a jogászok számára már Gaius is nehéznek bizonyul, ezért röviden összefoglalták úgy, hogy pusztán a szabályok maradtak meg, minden magyarázatot elhagytak belőle. Ebben a korszakban a jogászok képtelenek voltak megállapítani, mely művekhez fordulhatnak segítségért, és főként mit tegyenek, ha egyes művek ellentmondanak egymásnak. II. Theodosius és III. Valentinianus 426-os idézési törvényében Papinianust, Paulust, Ulpianust, Modestinust és Gaiust jelölik meg, mint különleges tekintélyt. Az idézési törvény engedélyezte a másodrangú művek idézését is. A másodrangú művek azok voltak, amelyekre az első jogtudósok műveikben hivatkoznak. Ha a vélemények eltértek egymástól, akkor a többségben lévő vélemény számított. Ha nem volt többség, akkor Papinianus véleményét kellett figyelembe venni. Végül ha Papinianus nem mondott semmit az esetről, akkor a bíró saját véleményére hivatkozhatott. A jogirodalomból merített jogszabályokat iusnak nevezték, ellentétben a császári jogalkotás végeredményével, amire a lex megjelölést használták.

A III. században összeállították a császári rendeletek gyűjteményét, melyeket a szerkesztők után Codex Gregorianusnak és Codex Hermogenianusnak neveztek. Az V. században a tisztségviselők arra jutottak, hogy hivatalos gyűjteményre van szükség. II. Theodosius 429-ben elrendelte a teljes császári jogalkotás összegyűjtését Constantínustól kezdődően. A szerkesztőket felhatalmazták arra, hogy rövidíthetik és megváltoztathatják a rendeletek szövegét, ami által a jog aktuális állapotát igyekeztek rögzíteni. A birodalom nyugati felébe is küldtek másolatokat az elkészült műből, amely 439-ben hatályba lépett a birodalom mindkét felében. A Codex Theodosianus szövege nem maradt fenn, de rekonstruálták azt, mely a késő császárkor történelmének, gazdaság- és jogtörténetének egyik legfontosabb forrásává vált. A mű szövege dagályos és olykor homályos. A szerkesztők számára fontosabbnak bizonyult a császári közigazgatás csillogása, mint a szabályok érthetősége. Nyugaton interpretációkkal egészítették ki a törvényt.

12. A Nyugatrómai Birodalom bukása

Az V. század során a nyugati birodalmat egyre jobban fenyegették a germán népek. A nyugati gótok Alarich vezetésével nyugat felé fordultak, és benyomultak Itáliába. A rómaiak csak átmenetileg tartóztatták fel a germánokat úgy, hogy Britanniából vontak el egységeket, ahová viszont a szászok törtek be. A Nyugatrómai Birodalom székhelyét Milánóból Ravennába tették át. Rómában ült össze a szenátus és a pápai hatalom erősödésének köszönhetően szimbolikus jelentőséget kapott. A birodalomban hiányoztak az ügyvédek, a bírák és a jogi ismeretekkel rendelkező személyek. Róma kifosztását követően a nyugati gótok Galliába, a Loire-től délre telepedtek meg, a főváros Toulouse lett. Gallia keleti részén a burgundok telepedtek le, fővárosuk Worms lett. A vandálok 429-ben átvonultak a birodalmon és Afrikában, a birodalom határain belül önálló királyságot hoztak létre. 455-ben a vandálok betörték Itáliába, kifosztották Rómát, végül 476-ban az utolsó nyugatrómai császár lemondott trónjáról, és a birodalom határain belüli galliai és hispániai királyságok függetlenné váltak.

A nyugatrómai birodalom által maga mögött hagyott űrt a katolikus egyház próbálta betölteni. A világi közigazgatás bukását követően az egyházi közigazgatás lépett a helyére. I. Leó pápa Attilával, a hunok királyával és Geiserichkel, a vandálok vezérével is tárgyalt. A pápa tanítása szerint Róma püspökeként és Szent Péter utódjaként az apostolok tekintélyét közvetítette a többi püspök felé. Konstantinápolyban ugyanúgy megadták a római püspöknek járó előjogokat, mint korábban. I. Gelasius pápa Anastasius keletrómai császárnak eladta azt a

tant, mely szerint a világot két különböző hatalom kormányozza, ami a papság és a császárság. A pápa uralma az egyházi, a császár uralma a világi ügyekben egyaránt alá van vetve Krisztus uralmának. A pápa a többi püspök kizárása mellett, az egyházat érintő valamennyi ügyben a végső döntést magának követelte. Az egyházi jogrendszer fejlődése ebben a korszakban kezdődött meg, amely az egyház zsinatainak határozatainak, a Biblián és a dekretálisoknak nevezett döntéseken alapult, a római jog fogalmait is átvették.

Mivel a germánok kisebb számban voltak, megengedték nekik a fennálló jogintézményeik megtartását. A germánok a személyes jog elvét követték, megtartották saját jogukat. Jogukat írásba foglalták, de nem akarták kiterjeszteni azt másokra. A jog írásba foglalása során olyan szakembereket alkalmaztak, akik jártasak voltak a római jogban. Az első ilyen törvénymű Eurich ediktuma volt, a nyugati gót királyságban 475-ben, amikor Eurich magának követelte a galliai római prefektus jogosítványait. Törvénykönyve a császári konstitúciók stílusában íródott. A római jogban jártas szerkesztők hajlamosak voltak arra, hogy úgy gondolják, a római jog általános elvek kifejezője, amely elveknek minden jogrendszerben jelen kell lennie. Eurich király nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy nyugati gót alattvalóit távol tartsa a római alattvalóitól, ezért megtiltotta a házasságot a két csoport között.

Nagy Theodorik a keleti gótok itáliai királya törvénykönyvét 500-ban adta ki, és magát a keletrómai császár képviselőjének tekintette. Az ediktum hatálya a nyugati gót ediktumhoz hasonlóan a lakosságot alkotó keleti gótokra és rómaiakra is egyaránt kiterjedt. Az ediktum forrásai a császári törvényhozást összefoglaló Codex Theodosianus valamint annak alapját képező két Codex, a Theodosius által kibocsátott novellák, Paulus Sententiái és Gaius Institúciói. A burgund és nyugati gót királyok a Galliában élő rómaiak számára különleges jogszabálygyűjteményeket bocsátottak ki. A Burgund királyságot eredeti helyétől délebbre a Rajna mentén újból megalakították, de itt a frank, a keleti és nyugati gót királyságoktól övezve sebezhetővé vált. Gundobad király két törvényt bocsátott ki alattvalói számára. A Lex Burgundionum (Lex Gundobada) kizárólag a burgundokra vonatkozott, illetve a Lex Romana Burgundionum forrásai megegyeznek Theodorik ediktumával.

A római jogi anyagot tartalmazó törvénygyűjtemények közül a Lex Romana Visigothorum (Breviarium Alarici) játszotta a legnagyobb szerepet, melyet II. Alarich király hirdetett ki 506-ban római alattvalói számára, melynek forrásai megegyeznek Nagy Theodorik ediktumának anyagával. 507-ben a nyugati gótok vereségét követően a nyugati gót királyság Hispánia területére szorult vissza. 507-ben a frankok legyőzték a nyugati gótokat, 532-ben pedig a burgundokat, amivel uralmukat egész Galliára kiterjesztették. A frankok átvették a személyes jog elvét, illetve használták a nyugati gót és burgund gyűjteményeket.

13. Iustinianus és a Corpus iuris civilis

A Nyugatrómai Birodalom összeomlása a keleti birodalmat érintetlenül hagyta. 527-ben a Naissus közelében született Iustinianus lett a keletrómai császár. Anyanyelve a latin volt, de görög nevelésben részesült Konstantinápolyan, ami visszakapta régi nevét, így ismét Bizánc lett. Iustinianusra nagy hatással volt felesége, Theodora, akinek 548-as halálát követően uralkodói aktivitása alábbhagyott. Iustinianus visszahódította Észak-Afrikát és a keleti gót birodalmat is császári hatalma alá vonta. Ellenszegült a pápával, aki a császárral kívánt egy tekintet alá esni és azonos jogállást élvezni, miközben magát a legfelsőbb egyházi és világi hatalom birtokosának tekintette. Iustinianus Tribonianus segítette kodifikációs törekvéseiben. A császár a Római Birodalom aranykorára tekintettel célul tűzte ki a római jog színvonalának visszaállítását, továbbá a Codex Theodosianus korszerűsítését.

A Digesta a nagy római jogtudósok írásaiból vett szövegek kivonatok antológiája. Összesen ötven könyvből áll, és három év alatt készült el. Azért lehetett ennyi idő alatt elkészíteni, mert a szerkesztők előre megtervezték, hogyan fogják csökkenteni a munkájukat

azzal, ha lerövidítik az anyagot. Elvégezték továbbá azokat a változtatásokat is, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy a VI. századi bizánci jogot is tükrözze. A Codex és a Digesta a iustinianusi kodifikáció legfontosabb darabja, de ahhoz túl nehezek, hogy a tanulmányaik kezdetén álló diákok használhassák, ezért Iustinianus elrendelte, hogy a gaiusi Institutiókhoz hasonló tankönyvet készítsenek. A Digesta és az Institutiók 533-ban, a Codex egy évvel később lépett hatályba. Iustinianus az eredeti művekre való hivatkozást és a szöveg kommentálását igyekezett megakadályozni. Iustinianus további konstitúciókat bocsátott ki, mely novellákat görög nyelven fogalmazták. A kodifikáció nem keltett különösebb figyelmet, hiszen latinul íródott, míg a birodalom nyelve a görög volt. Theophilus, aki az Institutiók szerkesztője volt, megírta görög nyelven is a tankönyvet, amely Paraphrasis néven vált ismertté. A VIII. században megjelent egy görög válogatás, az Eklogé mely a jogot a Bizáncban érvényesülő gyakorlatra tekintettel próbálta módosítani a törvényt. 900 körül Bölcs Leó császár a iustinianusi jog görög nyelvű feldolgozását kezdeményezte. A Basilika a Digesta, a Codex, az Institutiók és a Novellák tartalmát egységes egészévé fogta össze, és a szövegeket a Iustinianus korában élt jogtudósok kommentárjaival egészítették ki. 1345-ben a Hexabiblos a jog alapját képezte egészen addig, míg a modern polgári törvénykönyvet be nem vezették. 1453-ban a Bizánci Birodalom bukását követően a római jog görög köntösben élt tovább a Balkánon és Oroszországban.

II. A iustinianusi jog újjászületése

1. A római jog és a germán jog nyugaton

A VI. és XI. század közötti szövegekben található római jogi utalások a germán birodalom népjogára vonatkoznak, elsősorban a nyugati gót királyság római jogára, azon belül is a vulgárjogra. Ezek a jogforrások a iustinianusi joghoz képest alacsonyabb színvonalúak voltak, és nem okozott a VI. és VII. századi tanulmányozóiknak fejtörést. A korai középkorban eltűnt a római birodalomban kiépített bírói apparátus, amely végrehajtotta az ítéleteket. A római hivatalnok bírák helyére a helyi körzet szabadjainak csoportjai léptek. Ha a feleket nem lehetett kibékíteni egymással, akkor a közösség előtti bíróság előtt lefolytatott bizonyítási eljárás során derítették ki, melyik félnek van igaza. Gyakran istenítéletekkel tisztázták a fontos kérdéseket, próbákat, párviadalokat rendeztek, eskütevőket hívtak, hogy hisznek valamelyik fél állításai valóságában. Aki a legtöbb eskütevőt tudta kiállítani. Az ítéletek teljesítését az egész közösség által gyakorolt nyomás biztosította. A VI. században a római jogot alkalmazták a germán hódítók által leigázott gallorománok vitáiban. A népek fokozatos összeolvadása a személyiségi elv helyett előtérbe került a területi elv, vagyis az ugyanazon területen élők ugyanannak a jognak vannak alávetve. Az uralkodó jognak a germán szokásjog számított. A germán jog szájhagyomány útján maradt fenn, majd kodifikálták. A kodifikációval megbízott tisztségviselők igénybe vették a galloromán jogászok és írnokok segítségét. A törvényt latin nyelven íródott, és a pénzbüntetést részesítette előnyben, amit az elkövetett cselekmény súlyához igazítva kellett fizetni a sértett vagy családja részére. Bűncselekmény volt a lopás, dologrongálás, testi sértés, szexuális bűncselekmények és az emberölés. Ezekből a szabályokból felismerhető a lopás vagy testi sértés különböző fajainak mindenkori jelentősége. A családjog és perjog területén tartalmaztak szabályokat, míg a szerződésre és a tulajdonra kevés vonatkozott. A VIII. századtól látható a római jog befolyása a germán jogokon, noha a római jogi szövegeket gyakran félreértették. A Lex Romana Curiensis a kelet-svájci Raetia provincia romanizált lakossága számára készült, és utalást tartalmazott a 426-os idézési törvényre. Az idézési törvény szabályait oly módon értették félre, hogy az az eskütevőkre vonatkozik, tehát a többség dönt elvén, szavazategyenlőség esetén pedig az nyer, aki mellet a

„Lex Papianus”-ból származó idézetet említenek. A Papianus a Lex Romana Burgundionum korabeli elnevezése volt, mivel az egyes kéziratokban a Lex Romana Visigothorum után a burgund jog következett, ezért azt a töredék a folytatásának tekintették, amely Papinianus egyik írásából származott és a nyugati gót törvénykönyv befejező részét képezte.

Az itáliaiak megőrizték a joghoz való érzéküket. Liutprand longobárd király VIII. századból származó ediktuma a kereskedelmi ügyekben, amit a germán jog alig szabályozott, a római jogra hivatkozott. Lombardiában hagyománya volt annak, hogy a tulajdonátruházást és a tartozást formális írásbeli okmányokkal erősítsék meg. Az okiratokat közjegyzők fogalmazták, akik hagyományos szövegmintákat használtak. Az ediktum előírja azt is, hogy a római közjegyzők által készített okiratoknak összhangban kell lenniük a római joggal, a longobárd okiratoknak pedig a longobárd joggal. Előfordulhatott olyan eset is, hogy az egyik fél lemondott saját személyes jogáról és a másik fél jogát követte. Ez a gyakorlat főként az eltérő népcsoportból származók jogügyleteinél követték.

553-ban Iustinianus a keleti gót birodalommal folytatott háború befejezése után egész Itáliát Bizánc uralma alá vonta, és a törvénytíve hatályát kiterjesztette a területre. A longobárdok 568-as benyomulását követően is rendszeres kapcsolatban maradtak Bizánccal. A római jogi hagyomány megőrzésében az egyház járt az élen. Az egyházhoz tartozó személyek közös joga a római jog volt, noha az egyház saját jogának kidolgozásán dolgozott. Az egyre nehezebben megoldható problémákkal küszködő katolikus egyház a római joghoz fordult segítségért. Az egyház számára használható római jogi gyűjteményeket tettek közzé mint a IX. századi Lex Romana canonice compta. A jogismeret színvonala Itáliában volt a legmagasabb. Az egyház közvetítette a római jogi fogalmakat szerte Európában. A Nyugatrómai Birodalom bukását követően Angliában nem adtak ki törvényeket a gallorómán lakosokra vonatkozóan. Canterburyben hozott létre Tarszoszi Theodorosz iskolát, ahol többek között római jogot is oktattak. A keresztény írók később a római jog ellen fordultak annak világi jellege miatt.

2. Az egyház és a birodalom

774-ben Nagy Károly legyőzte a longobárdokat, és fiát ültette a trónra. Nagy Károlyra nagy hatással volt Yorki Alkuin, akit 781-ben Parmában ismert meg, és tanácsadójává tette. Az ő hatására éledt újjá a királyban a Római Birodalom újjáéledésének elképzelése. 800-ban Nagy Károlyt III. Leó pápa Rómában császárrá koronázta, így a királyságokat egységes birodalommá fogta össze. Ismételten érdeklődés középpontjába került az egyház és állam közötti kapcsolat. Nagy Károly igényt tartott arra, hogy a római császárok mintájára valamennyi alattvalójukra érvényes törvényeket adjanak ki. A frank kapituláre egy meghatározott területen általánosan érvényes jogot képzett, közös jognak is nevezhető.

A X. és XI. században Gelasius pápa elmélete viták keresztüzébe került. A pápa szerint az egyház isteni küldetésénél fogva az állam fölé rendelt, és a császári jog csak akkor érvényes, ha az az egyház jogával összeegyeztethető. Iustinianus törvényei az egyház igényét nem támasztották alá. Iustinianus szerint a császár személyében egyesül a világi imperium és a legfőbb papi hatalom. A császár kihirdeti, hogy az összes uralma alatt álló népnek az egyetlen igaz hitet kell vallania, melyet Szent Péter hozott el a rómaiaknak.

Chartres-i Ivo XI. századi tanítása szerint a jogszabályok azon gyűjteményei, amelyeket akkoriban kezdtek kánonjognak nevezni, elszigetelt római szabályokat tartalmaznak, így tehát a római jogot annyiban lehet alkalmazni, amennyiben azt az egyház átveszi.

VII. Gergely pápa 1075-ben eltörölte a világi investitúrát, amivel az egyház az a világi hatalomtól való függetlenségét nyilvánította ki, és kezdetét vette az investitúraharc. II.

Callixtus és V. Henrik vitája 1122-ben a wormsi konkordátummal rendeződött. A főpapi tisztség egyházi méltóság, a koronával szemben hűbéresi pozíció. A beiktatás előtt hűbéresi minőségben hűbéri esküt kell tennie, a gyűrűt és a pásztorbot azonban egyházi előjárójától veheti át. A pápa és a császár hatalma alatt álló keresztény és egységes Európa képe lebegett ekkor mindkét fél előtt, ugyanakkor két hatalmi rendszer felállítását is jelentette ez az egyezség.

3. A Digesta újrafelfedezése

A XI. századtól kezdődően emelkedett a jogi kultúra színvonala, és ismételten a iustinianusi jog felé fordult a figyelem. A közjegyzői okiratokban és az ügyvédek perbeszédeiben ismételten megtalálhatók a római jog előzményei. A fennmaradt Digesta egy VI. századból Pisából származó kéziraton alapul és 1050 táján találták meg. A XI. században Pisában másolatot készítettek róla, amelybe ismeretlen forrásból származó javításokat eszközöltek és Codex secundusként említik, de ez elveszett. A teljes Corpus Iuris Civilis felfedezése a XII. századra tehető. A Digestát három részre osztva használták Vetus, Infortiatum és Novum elnevezéssel. A teljes Digestát egybeszerkesztették az Institutiókall és a Codex első kilenc könyvével. A későbbiekben fedezték fel a Tres librit, ami a Codex utolsó három könyve volt, de ezek megmaradtak különállóknak. A Novellákból is előkerült egy az Epitome Iulianinál jobb szövegváltozata, amelyet akkor Authenticum névvel illettek. A Volumen parvum egyes nem Iustinianustól származó anyagokat, így a XII. századi császári törvények és hűbérjog gyűjteményeként szolgált. Az egyházi szolgálatban álló jogászok még a világi jogászoknál is buzgóbban foglalkoztak az újra felfedezett szövegekkel, hogy az új tanokat igazolhassák velük. A kánoni szövegekből összeállították a Collectio Britannicát 1080 körül Itáliában készítették. A világi jog legjobb iskolája a XI. században Páviában a Longobárd Királyság Fővárosában volt. Itt elsősorban a longobárd joggal foglalkoztak, amely a Liber Papiensisben volt összefoglalva. A longobárd királyok frank hódítás előtti időből származó ediktumaiból és frank kapituláreból összeállított gyűjtemény volt. A paviai jogászok alkalmazták először a glosszát, vagyis a jogkönyvben található szövegek szélére jegyzeteket írtak.

4. A római jog glosszátorai

A iustinianusi törvényt először tudományosan Bolognában dolgozták fel. A XI. században az ügyvédként és jogtanácsosként működő Pepo tanulmányozta a törvényt, a Codex és az Institutiók szövegei alapján tanított. Peponak ezen kívül lehetősége volt arra, hogy a bíróság előtti beszédeiben felhasználhassa a Digestából származó idézeteket. Irnerius elválasztotta egymástól a jogtudományt és a joggyakorlatot. A jogi szövegek tanulmányozását a nehezebb fogalmak tisztázásával kezdte, majd áttért a szövegrészek kommentálására.

A glosszátorok Iustinianus gondolatát a magukévé tették, és vallották nincs olyan ellentmondás a szövegekben, amelyet egy éles elméjű ember ne tudna feloldani. A legnagyobb nehézséget a glosszátorok számára az jelentette, hogy a szövegek ésszerűtlenül voltak elhelyezve. A Digesta vagy Codex titulusai tartalmának összefoglalásai a Codex és az Institutiók tartalmának summáivá nőttek ki magukat. Apparatusnak nevezték a glosszákból álló gyűjteményt, amely a meghatározott titulusok anyagát a summáknál részletesebben írják le. A glosszátorok készítettek még distinctiókat, amelyek sok beosztást és albeosztást tartalmazó sémák voltak, és időnként táblázatokkal egészítették ki.

Inneriust a négy doktor követte, akik közül Bulgarus és Martinus voltak a legkiválóbbak. Bulgarus rendelkezett Bolognában a legnagyobb tekintéllyel. Martinus a szövegek rugalmasabb értelmezése mellett állt. Bulgarus után tanítványa Ioannes Bassianus lett a jogi iskola vezető személyisége, aki tökéletesre fejlesztette a szövegek értelmezésének módszerét. Álláspontja szerint egy nehéz szöveg megfelelő vizsgálatához négy fokozatot kellett végigjárni. Először a problémát magát kell bemutatni, majd a tanár egymásnak ellentmondó szövegeket említ és felsorolja a probléma megoldási lehetőségeit. Utána az általános alapelvek segítségével szélesebb alpra kell helyezni a kérdést, végül pedig a problémát részletesen megvitatják. A módszert először az egyes szövegeknél alkalmazták, majd kiterjesztették az ugyanolyan tárgyú szövegekre, végül az egész jogra.

A glosszátorok célul tűzték ki az általános alapelvek, brocardicumok felkutatását. Néhány alapelv a Digesta utolsó titulusában volt összeállítva, más elveket kiemeltek eredeti szövegek környezetükből és érvként használták őket bármilyen kérdés vitája során. A XII. században brocardicumok gyűjteményeit jelentették meg. Olyan szöveget állítottak össze, amely alátámasztotta vagy éppen megcáfolta valamely brocardicumot. A jogászok a kutatás során saját stílusukat is gazdagították, amit a bíróság előtt kívántak felhasználni, olykor pusztán a bíró lenyűgözése érdekében adták elő ismereteiket. A XIII. század folyamán Azo tanítványa Accursius gyűjtötte össze a glosszátorok tanait, és Glossa Ordinaria című munkájában közzétette. A Glossa megjelenését követően arra a nézetre jutottak, hogy a Glossa nélkül a szövegeket ítéleti indoklásként csak részben lehetett felhasználni. A Glossa tekintélye járult hozzá azon elképzeléshez, mely szerint a jogtanárok általánosan elismert törvényszöveg-magyarázatai jogforrások.

5. A római jog és a kánonjog

Bolognában a római jog oktatása mellett nagyon hamar megjelent a kánonjog is. A kánonjog anyaga nem képzett egy olyan hatalmas törvényművet, mint a Corpus Iuris Civilis, noha léteztek különböző típusú anyagokat tartalmazó nem hivatalos gyűjtemények. A római joggal foglalkozó tudósok először megvetéssel fordultak a kánonjog felé, és ez a helyzet csak 1140. körül Gratianus Concordantia discordantium canonum című gyűjteményével, melynek célja az egyházi szövegek ellentmondásainak feloldása. Gratianus magyarázatokkal is ellátta az egyes szövegeket, amelyek a Decretum nevű gyűjteményébe fel kívánt venni. 1160. körül a római jogi tudósoknak el kellett ismerniük, hogy a kánonjog egy önállóan létező jogterület.

A római jog zárt rendszer volt, nem szorult rá egy másik rendszer segítségére. Egyetlen bíróság sem alkalmazta a kizárólag a római jogot, annak alkalmazására csak a helyi jog hézagossága esetén került sor. Az egyházi bíróságok a kánonjogot alkalmazták. A kánonjog azonban nem adott választ minden kérdésre, ezért Gratianus Decretumában utal arra, hogy a kánoni szabályozás hiányában a római jogot kell alkalmazni. A XIII. században elkezdték kidolgozni a kánonjogi normák pontos jelentését, összehasonlítva a kánonjogot a római joggal, a szentségekre vonatkozó részekkel együtt. 1188. és 1126. között a pápai dekretálisok öt kompilációja készült el, 1234-ben IX. Gergely pápa kihirdette a kivonatok nagy gyűjteményét, a Liber Extrát. A Decretummal együtt a Liber Extra felölelte az egész kánonjogot. A Digestához hasonlóan egy olyan titulus állt, amely általános jogelveket fogalmazott meg. Azokról a jogászokról, akik a római jogot és a kánoni jogot is hallgatták, azt mondták mindkét jogot tanulták. A két jog között egyre szorosabb lett a kapcsolat, és a XIII. században a két rendszer azonos színvonalon állt. Az egyház széles körű joghatóságot kívánt gyakorolni az élet minden területén, és olyan kérdéseket is szabályozni kívánt, amelyet a iustinianusi jog már szabályozott. A XIV. században szokássá vált a két joggal való együttes foglalkozás, és mindkét jogból szereztek fokozatot.

6. A bolognai jogi iskola vonzereje

A XII. század végére nyilvánvalóvá vált, hogy a jog központja Bologna. Diákok ezrei jöttek az itáliai városba jogot tanulni, ahol beosztották őket a származás szerinti nációba. Az előadások mellett a hallgatóknak előre megadott témában perbeszédet kellett tartaniuk, így az elmélet mellett gyakorlati oktatásban is részt vettek. A per eljárásakor a mindkét oldal előadta saját törvénytörzsszöveggel alátámasztott érveit, majd a tanár kihirdette a helyes megoldást. Elvárták azt is a diákoktól, hogy a fontosabb szövegeket maguk szerezzék be. Feljogosított könyvtáraknál (*stationarii exempla tenentes*) voltak a szövegek hiteles másolatai, amelyeket a diákok fizetés ellenében kikölcsönözhettek, hogy elkészíthessék saját másolataikat. A záróvizsga idejére a fontosabb forrásszövegeket megszerezhették, és haza vihették.

VII. Gergely pápa számos olyan kérdéssel rendelkezett, amelyet korábban erőszakkal oldottak meg. A hatalomgyakorlás igazolása igényként merült fel az uralkodókban. A jogi oktatás biztosította az egyházi és a világi fejedelmek igazgatásában. A haladó szellemű püspökök fiatal papokat küldtek Bolognába, hogy ismereteket szerezzenek. A bolognai egyetem esetében a hallgatók felismerték annak fontosságát, hogy a legjobb oktatásban részesüljenek, általánosan elismert bizonyítványt szerezzenek. Az egyetem a diákok által irányított egyetem mintája, ők alkalmazták a professzorokat. A római jog mellett kánonjogot és orvostudományt is tanultak a diákok. A XII. században megalapítják a párizsi és oxfordi egyetemet, de azokat tanárok alapították és vezették.

Barbarossa Frigyes 1155-ben Rómába utazott a koronázásra, és megállt Bolognában, ahol a jogtudósok támogatásukról biztosították. A király cserébe kihirdette a *constitutio Habilitat*, amelyben a Bolognába érkező hallgatóknak privilégiumokat ígért, a diákok egyesületeit önkormányzati jogokkal ruházták fel a kézművescéhekhez hasonlóan, mely jogok függetlenséget is biztosítottak a várostól. 1219-ben III. Honorius pápa felhatalmazta a bolognai főesperest, hogy a sikeres diákoknak engedélyezze, mindenhol oktathatják a jogot. Ezzel a lépéssel a pápa közvetett módon az egyház alá rendelte az egyetemet. Itália más részein is egyetemeket alapítottak. 1175. körül már működött a modenai, 1222-ben Padovában, 1224-ben II. Frigyes császár Nápolyban alapított egyetemet, főként a római jog oktatására. A nápolyi egyetem sikere a császár rendeletén nyugodott, melyben parancsot adott alattvalóinak, hogy a helybeliek itt tanuljanak és ne Bolognában. Először csak a Nápolyi Királyságban, majd a lombardiai, németországi és burgundiai birtokaira is kiterjesztette a császár a tilalmat, végül III. Honorius pápa közbelépésére a tilalmat visszavonták.

7. Az új tudomány Itália határain túl

A római jog oktatása már a XII. század elején táptalajra talált Délkelet-Franciaországban. Közrejátszott ebben az is, hogy a terület szokásjoga a nyugati gótok és burgundok római jogi gyűjteményein alapult. Die egyházmegye jogi iskolájában elkészítették az *Institutiók summáját* *Iustinianus est in hoc opere* címmel 1127. és 1130. között, és ez a legrégebbi római jogi tárgyú szöveg. A legrégebbi szövegek közül való a *Exceptiones Petri*, a tübingeni és ashburnhani jogkönyvek, de ezek szerzői ismeretlenek. A provence-i írások válogatásban közölnek részleteket a *Corpus Iuris*ból. Az anyagok rendszerezése során az *Institutiók* rendszerét követték, míg Bolognában a *Codex* vagy *Digesta* rendszerét. Provence-ban *Codex*-summákat is készítettek, mint egy bizonyos Gerard által készített *Summa Trecentensis*, illetve a *Lo Codi*, ami povanszál nyelven íródott. A Katalóniából származó Petrus de Cadorna később bíboros is római jogi képzésben vett részt, és két a *Codex*ből származó görög nyelvű rendeletet fordított le latinra. Reimsben glosszaapparátust szerkesztettek az *Institutiók*hoz, mely a kevésbé jelentős bolognai glosszátor Albericus munkája. 1219-ben III. Honorius pápa

megtiltotta Párizsban a római jog oktatását és csak a kánonjogi oktatást engedte. Angliában 1140. körül Vacarius Theobald canterbury érsek alkalmazásába került. Miután megérkezett Angliába pappá szentelték, majd a yorki érsek jogtanácsosaként működött, és előadásait a licolni székesegyház iskolájában tartotta. Vacarius összeállított egy gyűjteményt a Digesta és Codex fontos részeiből, amelybe a Tres librit is bevette, és Liber Pauperum (Szegények könyve) elnevezést kapta. 1190-től ezt a tankönyvet használták Oxfordban is, ahol a római jogot és kánonjogot együtt tanították. A pauperistaenek nevezett diákok arroganciájukkal igyekeztek elkendőzni azt a nem egyszerű tényt, hogy csak felületesen jártasak a római jogban. Bolognában a római jogot hallgató diákok világi személyek voltak, míg Itálián kívüli társaik többségében papok voltak, akik az egyházi igazságszolgáltatásban tevékenykedtek. Az újabb egyetemek alapításával úgy gondolták, hogy nem a helyi szokásjog, hanem a római és a kánoni jog oktatására kell helyezni a hangsúlyt. A XVII. század előtt egyetlen egyetemen sem oktattak helyi jogot.

8. A római jog a gyakorlatban: a per

A kor jogászhai fontosnak tartották levezetni egy racionális perjogot a meglévő forrásokból. A rómaiak még nem választották el a perjogot az anyagi jogtól, ezért a Corpus Iurisban elszórtan voltak benne a perre vonatkozó szabályok. A XII. század folyamán a különböző istenítéleteken nyugvó bizonyítási módszerekkel szemben fokozódott az ellenérzés. Bulgarus Excerpta legum című művét Aimericus bíboros figyelmébe ajánlotta. A per alapfogalmaival kezdi, melyben a felek, keresetlevél, válasz a keresetlevélre, bizonyíték, ítélet és fellebbezés szabályait taglalja. Ellentétben egyes véleményekkel, mely szerint az ügyvédek és a tanúkat is a per résztvevőinek kell tekinteni, Bulgarus úgy vélte a peres eljárás három személyt érint: a felperest, az alperest és a bírót. Ioannes Bassianus a jogirodalmi művek újabb fajtáját alkotta meg, az ordo iudiciorumot, amely a polgári per magyarázatát szolgálta. Többek között III. Sándor pápa is megkövetelte az egyházi szolgálatban álló személyek, akik az egyházi szervek közötti vitákat döntötték el, a felek érdekeinek védelmében az ordo iudiciorum szabályait kövessék. A XII. században Angliában a perjogi ordók virágkorukat élték. A megnövekvő számú pápai dekretálisok és a kanonisták tekintélyének növekedése folytán a perjogi irodalom függetlenebb lett a római jogtól. Durantis 1271-es Speculum iudiciale című művével érte el a perjogi irodalom a tetőpontját. A római-kánoni polgári per rendjét a papi bíróságokon és a papok vezette választott bírósági eljárásban dolgozták ki. A XIII. századtól kezdődően világi bíróságokon is alkalmazták.

9. A római jog a gyakorlatban: a törvényhozó hatáskör

A Digestából a császár abszolút hatalmának erőteljes hangsúlyozását lehet kiolvasni. Iulianus szokásjoggal foglalkozó szövegei szerint a törvényalkotás és a szokásjog a nép jóváhagyásának köszönheti tekintélyét. II. Theodosius 429-es rendelete is a császárt valamiféleképpen a nép megbízottjának kell tekinteni. A iustinianus kodifikációt a császári hatalom alátámasztásának igazolására használták, amelyet egyes jogtudósok kihasználva a császári kegy reményében olyan véleményen álltak, amelyet a király hallani kívánt.

10. A római írott jog és a szokásjog

A Szent Római Birodalom határain belül a római forrásokra való hivatkozást azzal magyarázták, hogy a római jog a császár joga. Legitimációját technikai, dogmatikai és tartalmi fölénye szolgáltatta. A római jogot azonban egyik bíróság sem alkalmazta kizárólagosan, mint

a kánonjogot. A hűbérúr bíróságai a földbirtokhoz való jogosultsággal kapcsolatos vitákban a hűbérjogot alkalmazták. A XII. században Lombardiában összeállították a hűbérjog szokásjogi alapon alkalmazandó szabályait a Libri feudorumban. Általános elismerést nyert a hűbérúr és vazallus közötti viszonyokra vonatkozóan. A jogászok a Libri feudorumot az Institutiókkal, a Tres librivel, az Authenticum kilenc részével együtt Volumen parvum néven beillesztették a Corpus Iuris Civilisbe. A szokásjog és a törvények a nép jóváhagyásán alapulnak. Constantinus császár rendelete alapján a szokásjog hatálya ott ér véget, ahol az ellentmond a józan észnek vagy az írott törvénynek. Irnerius szerint Iulianus szövege olyan korra vonatkozik, amikor a törvényhozás jogosítványa még a népé volt, és a nép közmegegyezéssel hatályon kívül helyezhette a régi jogot. Irnerius korában a törvényhozó hatalom a császárt illette meg, a nép a császári jog hatályát nem ronthatta le.

11. A római jog és a helyi jogok a XIII. században

A XIII. században kísérleteket tettek a helyi jog írásba foglalására. A joganyag rendszerezéséhez a római jogot hívták segítségül. Az angol common law-t Bracton jegyezte le, majd egyes részeit 1230 körül átdolgozták. Forrását a királyi bíróság iratai adták, római jogi fogalmakat is felhasználtak benne. I. Edward Anglia királya számos törvényt bocsátott ki, segítője e munkában Accursius fia volt. II. Frigyes császár szicíliai királysága számára hirdette ki a Liber Augustalis (Melfi konstitúciók) törvénygyűjteményét. A mű lényeges részei nem római eredetűek, a császár törvényalkotó hatáskörét, a bíróságokon alkalmazandó perjogi szabályokat római szövegekkel támasztották alá. A constitutio Puritatem szabályozta a bírók kötelességeit. Ha ezek a törvénytörvények nem tartalmaztak szabályokat, akkor helyi szokásjogot kellett figyelembe venni. Ha mindkettő hiányzott, csak akkor lehetett a ius commune szabályait alkalmazni, amely alatt a római és longobárd jogot értették. A longobárd jog az egyetlen germán eredetű jog, amely tudományos kutatás tárgyát képezte egyetlen helyen Európában, még pedig Paviában. Ebben a korszakban egyetemen csak római és kánoni jogot oktattak.

A spanyol területen az arab uralom hagyott nyomott. A Liber iudiciorum egy VII. századi gyűjtemény nyugati gót és a nekik alávetett népeknek szólt, később az egész országra kiterjesztették hatályát. A VIII. századtól kezdődően a X. századra a mórok kiterjesztették hatalmukat az egész félszigetre Katalónia kivételével. A visszahódítás után a felszabadított területek független királyságok sorát alkották, amelyek saját szokásjoggal rendelkeztek, amit a fueros nevű irat rögzített. A legrégebb spanyol egyetemet Palenciában alapították, amit 1239-ben áthelyeztek Salamancába, ahol római és kánonjogi központ jött létre. III. Ferdinánd egy jogkönyvekből álló sorozatot tervezett, amelynek tetőpontját X. Alfonz által kiadott Siete Partidas képezte. A mű a kasztíliai és leóni szokásjog, a római és kánonjog, az Ó- és Újtestamentumból és az egyházatyák írásából származó keverék volt. A Siete Partidas jelentősége abban áll, hogy nemzeti nyelven íródott, felölelte a jog, szokásjog, a per, a tulajdon, a házasság és házassági vagyoni jog, a szerződések, az öröklési jog és a büntetőjog alapfogalmait.

Franciaországban Philippe de Beaumanoir 1280. körül jogkönyvet készített Beauvais szokásjogáról, melyet nemzeti nyelven írt a szokásjogról. A jogkönyv egyik része a joglemondási klauzulákat tárgyalja, okiratba felvett záradék, amelyben az egyik fél előre lemond arról, hogy esetleges perben az ő védelmére szolgáló normát érvényesítsen. Dániában Anders Sunesen két latin nyelvű könyvet írt, hogy a lakosságot megismertesse az új tudományokkal. Sinesen Franciorszámban, Angliában és Itáliában tanult teológiát és jogot, majd visszatért követően a király kancellárja lett és a rostkildei székesegyház prépostja, majd Lund érseke volt.

12. Az orléans-i iskola

Accursius glosszáinak megjelenését követően a római jog tanulmányozása veszített lendületéből. A XIII. században a Corpus iuris tanulmányozásának súlypontja Orléans-ba tevődött át, ami lendületet akkor vett, amikor a pápa a párizsi egyetemen megtiltotta a római jog oktatását. Az oktatás Orléans-ban 1240. körül kezdődött meg, olasz tudósok irányítása alatt. A római jog oktatását Iacobus de Ravanis és Petrus Bellapertica volt. Analógia útján gyakran terjesztették ki a szövegek értelmét. A gyakorlati kérdések megoldása során figyelembe vették a helyi szokásjogot is. Mindkét jogtanár pap volt, és a római jogot úgy kezelték, mint ami teljesen eltér a kánonjogtól. A corpus iuris minden részét pontosan magyarázták, követték a szövegek eredeti sorrendjét.

III. A római jog és a nemzetállamok születése

1. A kommentátorok

Bartolus az elődöktől származó idézetekből állnak. A római jog oktatása elveszítette akadémiai jellegét, és a gyakorlat felé fordult. A szövegeket az áthagyományozott módon értelmezték, de céljuk már nem csak a szövegek egyszerű magyarázata, hanem olyan normákat kerestek, amelyek a későközépkor megváltozott társadalmi, gazdasági viszonyaira alkalmazhatók. Bartolus abból indult ki, hogy sok nép egyáltalán nincs alávetve a császárnak, noha a törvény szerint a császár a világ ura. Arra a következtetésre jutott, hogy a városállamok az imperium birtokában vannak, így saját területük felett olyan hatalmat birtokolnak, amelyet a császár is birtokol. Kiegészítette ezt a nézetet azzal, hogy ha a városállamok ezt a hatalmat hosszú ideje birtokolják, akkor már nincs szükség a hatalom császári átruházásának igazolására. Bartolus Velence szokásjogának vizsgálata során szembesült a helyi jog és a római jog összeütközésével. A római császárok a joguknak ellentmondó helyi szokást privilegium alapján elismerhették. Ezáltal megcáfolhatóvá vált az a tézis, miszerint egy szabály, amely a római jognak ellentmond szükségszerűen rossz szokás. Bizonyíthatóvá vált, hogy a később keletkezett szokásjog akkor is helyes, ha ellentmond a iustinianusi jognak. Bartolus fő feladata a partikuláris jog közös jog melletti létezését kellett igazolnia, emellett érvényesítette azt az elvet is, miszerint egy meghatározott helység státúmjogát a közös jog számára kifejlesztett módszerekkel úgy kell értelmezni, hogy a lehető legkevésbé különbözzék a közös jogtól. A kérdés azért bírt nagy jelentőséggel, mert Iustinianus korában a Római Birodalomnak csak római polgára volt. A XIV. századi Itália városállamai világában nagy jelentősége volt ennek a kérdésnek.

Bartolus a Corpus Iurisra támaszkodott, noha konkrét formában ezek a szabályok nem találhatók a törvénytömbben. Bartolus arra a következtetésre jutott, hogy a magánjogi peres eljárásban mindig azon bíróság jogát kell alkalmazni, amely előtt a pert megindították. A szerződések alakszerűségére vonatkozó kérdésekben annak a területi egységnek a jogát kell alkalmazni, ahol a szerződést megkötötték, míg a szerződés teljesítésére vonatkozóan azokat a szabályokat kell alkalmazni, ahol a szerződést teljesíteni kellett volna. Bartolus munkássága során nem kerülhette ki a kánonjogot sem. A végrendeletekre vonatkozóan a római jog a végrendelezési szabadságból, míg a kánonjog az esküből indult ki, hogy a végrendeletet a későbbiekben ne lehessen visszavonni. Bartolus arra a megoldásra jutott, hogy az eskü a jó erkölcsbe ütközik, ha az örökhatályt végrendelezési szabadságától meg akarja fosztani. Ebben az esetben a kánonjog szerint sem kötelez az eskü. Bartolus egy általánosan alkalmazott szabályból indult ki, mely szerint amit a törvény tekintélye helytelenít, az eskütétellel sem válhat érvényessé.

Baldus Bartolus tanítványa volt, aki a római jogot, kánonjogot és a hűbérjogot is kommentálta. A szakvélemény műfaját a legmagasabb szintre fejlesztette.

2. A humanizmus befolyása

A XV. század végén a *ius commune* hatása egyre nagyobb lett egész Európában. Az újonnan alapított egyetemeken egyre több jogászt képeztek. Egyre erőteljesebb igényként jelentkezett a kor problémáinak jogi módszerekkel való megoldása, amely egyre inkább eltávolodott a iustinianusi jogtól. A gyakorló jogászok meg voltak győződve arról, hogy a forrásszövegek, a glosszák és kommentárok mindent tartalmaznak. Középkori latin nyelven írták műveiket, amelyek nélkülözték az ókori elegáns stílust, és amelyet a humanizmus elítélt. A XII. századtól kezdődően tanulmányozták a *Corpus Iurist*, de nem foglalkoztak azzal, amit a szövegek a klasszikus ókorról mondtak. A humanista tudósok azonban olyan kérdéseket tettek fel, amelyek a középkori jogtudósokban nem fogalmazódott meg. A humanisták fontosnak tartották feltárni a szövegek tekintélyét, megbízhatóságát, azokat a viszonyokat, amelyek a szabályozás alapjául szolgáltak. Ezeket az összefüggéseket a középkori jogtudósok figyelmen kívül hagyták.

3. A humanizmus és a római jog

A XV. századi humanisták tudatában voltak annak, hogy a *Digesta* szövege hibákat tartalmaz. Bologna jogi iskolájában már a XI. században használt szövege képezte a *Diegesta* első nyomtatásának alapját. A humanisták felismerték, hogy a firenzei Szent Lőrinc – kolostor könyvtárában őrzött kézirat régebbi, és közelebb áll a *Digesta* tényleges szövegéhez. Ezt a kéziratot nevezték Florentinának is, amelyről megállapították, hogy Iustinianus küldte Vigilius pápának 550. körül. Politianus elvégezte a Florentina és a *Digesta* egy nyomtatott példányának összehasonlítását. Az ő munkássága nyomán terjedt el a nézet, hogy a Florentina tekinthető a *Digesta* szöveghagyományozódása szempontjából archetípusnak. A XVI. század folyamán a jogtudósok azon fáradoztak, hogy megszabadítsák a *Digestát* az elburjánzott glosszáktól és kommentároktól. A kor jogászaik egyet értettek abban, hogy a glosszák és kommentárok károsak az eredeti szövegre, de figyelmük olykor teljesen különböző irányba mutat. Budaeus a *Digestában* ritkán előforduló kifejezéseket vizsgálta, amelyek az antik életről tudósítanak, míg Zasius a jogi szövegek értelmére összpontosul. Alciatus az általánosan elfogadott nézetekkel szállt vitába. Avignonban tanított, ahol bevezette az új módszert, amelyet *mos Gallicus*nak neveztek el.

A humanista jogászok is az eredeti iustinianusi jogot próbálták életre kelteni az eredeti szövegek felé fordulással, amelyek mentesek a glosszáktól és kommentároktól. Cuiacius elismerte a Florentina jelentőségét, de álláspontja szerint a legjobb kéziratot sem szabad szolgálai módon követni. Figyelemmel kell lenni arra is, hogy egy meghatározott olvasat, milyen következtetésekhez vezet, és minden körülményt tekintetbe véve kell megállapítani, hogy az adott jogtudós valóban szerzője lehet az adott szövegnek. Cuiacius kezdte meg a szövegben található interpolációk kutatását is, vagyis igyekeztek a glosszáktól és kommentároktól megtisztítani a *Digesta* szövegét. A munka során állapították meg azt is, hogy a *Digesta* a VI. század bizánci jog mellett tartalmazza a II. és III. századi jogtudósok munkáit, akiknek a műveiből a *Digestában* található töredékek túlnyomó része származott. A humanisták a római jog klasszikus korának időszakaként tekintették ezt a korszakot. Munkájuk során a XII táblás törvényt is rekonstruálták.

Aymar Du Rivail Páviában tanult jogot azoknál a tanároknál, akiknél Alciatus is, és 1515. körül megjelent *Historia iuris civilis et pontificii* (A római és a pápai jog története) című művében Pomponius szövegtöredékét vizsgálja, amely a jog eredetéről számol be, melyet Liviustól származó idézetekkel egészített ki. Rivail kísérelte meg a XII táblás törvény tartalmának rekonstruálását is. A XII táblás törvény Szolón athéni törvényei mintájára jött létre,

mely törvényeket Plutarkhosz közvetítésével ismertek meg. Megállapították a humanista jogtudósok azt is, hogy a jog a római társadalom mindenkori állapotától függött, és a társadalmi átalakulással a jog átalakulása is végbement. A római jog és római társadalom relációjában egyre nyilvánvalóbbá vált a XVI. századi francia társadalom és az ókori római társadalom közötti különbség. Hotman hirdette, hogy minden ország közjoga szükségszerű összefüggésben áll egymással, amivel a közjog és magánjog közötti különbségtételt hangsúlyozták. A társadalom változásával a magánjog is átalakult. Hotman azt a nézetet képviseli, hogy Franciaország nem a római, hanem a frank intézmények talaján alakult ki. A frankok germán népcsoport volt, amely nem érintkezett a római joggal. Hotman szerint Franciaországban a földbirtok szabályozása a hűbérjogot követte.

4. A római jog tudománnyá válása

A Bourges-ban tevékenykedő professzorok úgy gondolták, hogy a jogot logikus módon, az általánostól a különös felé haladva le lehet írni. A Corpus Iuris egyetlen logikus rendszerbe foglalt darabja az Institutiók, amely most előtérbe került. Ezt a nézetet fejti ki Duarenus A jog tanításának és tanulásának módszeréről című értekezésében. Donellus azt a jogot kívánta elemezni, amely az egyéneknek megadja mindazt, ami az adott helyzetben, mint ius megilleti őket. Donellus érdeklődése a keresetek felé fordult. Connanus nézeteivel szembehelyezkedve arra a megállapításra jutott, hogy a római jogtudósok az actio szót a per megjelölésére használták. Bírálta Iustinianust, amiért összevonta a kereseteket a kötelmekkel. Véggökövetkezése az volt, hogy a római jog egyrészt az egyéneket a törvény alapján megillető jogokat, és az érvényesítést szolgáló perjogi eszközöket. Az anyagi jog szabályai sokáig nem voltak megkülönböztethetők. Ekkor választották el egymástól az anyagi jogot és az eljárásjogot. Logikailag meg kell előznie a keresetek és ítéletek szabályait annak, hogy az egyént mi illeti meg. Donellus a iustinianusi jog lényegének helyreállításán fáradozott, és eredeti hibáitól, középkori meghamisításaitól megszabadítsa.

5. A szokásjog rendszere

A humanista jogtudomány nem csak a római jogra korlátozódott. A XV. század második felében a bíróságokon alkalmazott jog. Az itáliai városokban, Spanyolországban és délfancia droit écrit területeken érvényesülő szokásjog még magán viselte a Lex Romana Visigothorum és a római jog oktatásának hagyományait. Észak-Franciaországban a droit coutumier területein a germán, frank szokásokból eredtek. Németországban a szokásjog mentes volt a római jogi befolyástól. Egyes francia szokásjogokat írásba foglaltak. Ha egy bizonyos szokás ismeretlen volt, akkor enquête par turbe keretében a közösség idősebb tagjait megkérdezték a szokásról. A király tekintélye és a jogászok közreműködésének egyesítésével, a kormányzat magasabb állású bírakat küldött ki, akik a király megbízottaiként elnököltek a helyi szokásjogot írásba foglaló testületek ülésein. Lehetőség volt az igazságtalannak tűnő szabályok kijavítására is. Ha a viták már technikai kérdéseket feszegettek, akkor a hivatásos jogászok átvették az irányító szerepét, és meghatározták a végeredményt.

A XVI. század elejére Franciaország valamennyi területi szokásjogát kodifikálták, majd kommentálták. A legjelentősebb kommentátor Charles Dumoulin volt. Bartolus módszereinek szabad értelmezésével végezte tevékenységét. Álláspontja szerint a régi és jó szokásjog helyreállítása tisztává teszi Franciaországot, illetve elutasította Bartolus tézisé, mely szerint az írásba foglalt szokásjogot, amely ellentmond a ius communénak, a lehető legszűkebben kell értelmezni. Dumoulin fő műve az 1510-ben végleges formáját elnyerő, írásba foglalt párizsi szokásjoghoz írott kommentárja, melyet latin nyelven írt meg.

6. A bartolisták reakciója

A humanisták tevékenységének hatása a joggyakorlatra nem gyakorolt olyan jelentős befolyást, mint a jogtudományra. A bíróságok, ügyvédek, közjegyzők a bartolusi hagyományokat követték. A római jogi képzésben részesült jogászok minden társadalomban magas politikai és hatalmi pozíciót vívtak ki. A mos italicus virágzása tetten érhető a kometátorok műveinek XVI. századi kiadásában, míg a humanista írások csak a jogtudósokra voltak hatással. A szöveg eredeti jelentését alapul vevő módszer ellen védekezte a *communis opinio doctorum* fogalmának kidolgozásával. Baldus szerint a legnagyobb kommentátoroknak egybehangzó véleménye ugyanolyan jelentőséggel bír, mint a szokásjog.

7. A római jog recepciója

Az újonnan keletkezett nemzetállamok hivatásos bíróból álló központi bíróságokat hoztak létre, hogy a helyi bíróságoktól elvonjanak minden fontos pert. Ezek a bíróságok a római-kánoni per valamely változatát alkalmazták. Spanyolországban az 1567-es *Siete Partidas* alkalmazták, melyet egy gyűjteménnyel egészítettek ki a *Nueva REcopilación*-nal. Európa szerte igény mutatkozott egy a iustinianusi joghoz hasonló átfogó, dogmatikailag magas szintű jog iránt. Skóciában az angol joghoz hasonló, de kevésbé fejlett szokásjog volt érvényben. Nem volt hivatásos bíróból álló központi bíróság és a képzett ügyvédek is hiányoztak. 1532-ben állították fel a *Court of Session*-t, ami a hagyományos skót jogot alkalmazta. Ha a szokásjog nem adott választ a felmerült kérdésre, akkor a *ius commune* szabályait kellett alkalmazni, amely alatt a római jogot kellett érteni. A XV. században alapított egyetemeken római és kánoni jogot hallgattak a diákok, de gyakran felkeresték a kontinens egyetemeit is a római jogi képzés miatt.

Angliában a *ius civile* (angolul *civil law*), vagyis a római joghoz való közeledés után az angol *common law* egy magasan specializált tudománnyá vált, melyet a képzett ügyvédek képviseltek, akik az *Inns of Courtnál*, a londoni királyi bíróságok mellett működő ügyvédek egyesületeinél tanultak. A *common law* fokozatosan befelé fordulóvá vált, és minden újítástól elzárkózott. A pénzbeli kártérítés volt az egyetlen eszköz a különféle sérelmek orvoslására. Ha másfajta marasztalásra vágyott valaki, akkor máshol kellett megoldást keresnie. A reformáció előtt a legtöbb kancellár pap volt, akik jól ismerték a római-kánoni jogot, és az *equity* szabályainak kifejlesztése során alkalmazták is. A *common líwea* szakosodott jogászok nem járhattak el a kánonjogot és római jogot alkalmazó bíróságok előtt, akiknek saját jogászaik voltak, akiket *civilians*-nek neveztek, Oxfordban illetve Cambridge-ben végeztek. A *civilians* nevű jogászok a *Doctors' Commons*-be tömörültek. Erre a testületre támaszkodott a kormányzat a nemzetközi tárgyalások során.

8. A recepció a német nyelvű államokban

Kezdetben úgy tűnt a német szokásjog ellenáll a római jognak. A Szent Római Birodalom fejedelemségek és szabad városok halmaza volt. Király nem szorgalmazta a kodifikációt, illetve speciális jogtechnikai ismeretek sem terjedtek el. Az esküdtek helyi körben ismert és tiszteletnek örvendő férfiak voltak, akik munkaerejük egy részét szentelték a jogszolgáltatásnak. A szokásjogot szájhagyomány útján adták tovább. Az eljárási alakszerűtlen és szóbeli volt, a bizonyítást esküvel folytatták le, az ítéletben csak a tényeket rögzítették, indokolást nem fűztek hozzá.

A XIII. századtól a németek Itáliában és Franciaországban tanultak, a XIV. századtól a német-római császár is alapított egyetemeket Prágában, Bécsben, Heidelbergben, Kölnben,

ahol a diákok kizárólag klerikusokból álltak, akik kánonjogot tanultak. A kölni egyetem római jogi képzést is biztosított. A XV. században alapított egyetemek (Bázel és Tübingen) már a kezdetektől biztosítottak jogi képzést.

Az egyházi bíróságoknak több volt a tennivalójuk, mint bárhol másutt Európában. Bizonyos esetekben a felek a hivatásos bírákat és az írásbeli pert előnyben részesítették. Az esküdtbíróságok a szóbeli eljáráshoz ragaszkodtak, így a római jog ezekre nem hatott. A XV. századtól egyes esküdtbíróságok engedélyt adtak a római-kánoni per formáinak használatára, írásbeli előadásokra, amelyeket ügyvédek szövegeztek. Az ügyvédek csak az egyházi bíróságok által alkalmazott pert tekintették megfelelőnek, ami a régi perrend elsorvadásához vezetett.

A szokásjogot nem foglalták mindenütt írásba. A jogászok ragaszkodtak az íratlan szokásjog bizonyításához, és azt alkalmazhatatlannak is nyilváníthatták, ha az nem volt ésszerű. Az esküdtek számára lehetőség nyílt arra, hogy a helyi közigazgatás hivatalnokait vagy a helyi egyetem professzorait segítségül hívják a döntés során. Ez a gyakorlat Aktenversendung néven vált ismertté. A per összes iratait megküldték legközelebbi jogi karnak, hogy az kollektív szakvéleményt adjon, amit a bíróságnak alkalmaznia kellett. V. Károly által 1532-ben kiadott Carolina, császári büntető törvénykönyv csak megerősítette a szakvélemény kérés intézményét. A bírák nem sajátították el a császár törvényeit, ezért számukra lehetőséget biztosítottak, hogy kétség esetén a legközelebbi egyetemtől vagy más jogtudós helytől szakvéleményt kérjenek. Ez a fennálló rend biztosította a jogtudomány számára a közvetlen kapcsolatot a joggyakorlattal. A XVI. század elején könnyűszerrel és gyorsan vették át a római jogot a Szent Római Birodalomban. A német humanistákra jellemző még továbbá, hogy nem távolodtak el oly módon a joggyakorlattól, mint a franciák. A császárok számára nyilvánvalóvá vált, hogy a Corpus Iuris Civilis joga az egész birodalom területén való általános elismerése esetén a birodalmat alkotó különálló területek egyesíthetővé válnak. A *translatio imperii* eszméjének felhasználásával az ókori Római Birodalom hatalmának a német birodalomra való átszállását igazolták. Úgy gondolták, formálisan a XII. században ment végbe, amikor Lothar császár Irnerius nyomására a római jogot saját jogának ismerte el.

A római jogot eszközként kívánták alkalmazni a hűbérurak túlzott önállósodási kísérleteivel szemben a fejedelmek egy hivatalnokállamot hozhattak létre. A Szent Római Birodalom legfelsőbb bírósága a Reichskammergericht volt, amely a császár és a fejedelmek egymással ellentétes érdekei között fenntartotta. Hatásköre a fellebbezési ügyekre terjedt ki. 1495-ben megreformált intézményben 16 főbíró az egyes hatalmi érdekcsoportokat reprezentálta, ugyanis a bírák fele nemesi származású volt, a másik felét tanult jogászokból választották. 1548-tól minden tagjától megkövetelték a jogi tanulmányokat. A bíróság a római-kánoni perrendet alkalmazta.

A perjogi reform iránti igény megjelenése az egyházi reformáció kezdetével egy időben történt. A római és kánoni jogot idegen importnak tartották, amely szemben állt Isten igaz jogával. A jogászok nemcsak a Szent Római Birodalom területén, hanem Itáliában és Franciaországban is megkövetelték maguknak, hogy a katonai értelemben lovagokkal egy tekintet alá essenek. Az emberek a jogászokról azt tartották, inkább szítják a peres felek között az ellentétet, semmint megpróbálnák elsimítani az ügyet. A jogászokat a gazdagok cinkosainak tekintették.

9. A bírósági gyakorlat mint jogforrás

A bíróságokon csak hivatásos bírák működtek, akik a római jog és szokásjog szabályaival egyre jobban megismerkedtek. Minden bíróságnak meg volt a saját gyakorlata, amelyet a bíróság szokásjogaként, *usus foriként* alkalmaztak, amelyet a bírósági határozatokból lehetett megismerni. Igényként merült fel az, hogy a felek hozzáférhessenek a határozatokhoz, különösen ha azokat indokolással látták el. A legtekintélyesebb bíróság, amely ilyen

határozatokat hozott a Rota Romana volt, a római katolikus egyház fellebbviteli bírósága volt az összes országnak, illetve az egyházi állam világi ügyeiben is illetékességgel rendelkezett. Már a XIV. századtól kezdődően nyilvánosságra hoztak híradásokat az ítéleteiből a pápaság hírhedt avignoni fogsága idején. A világi bíróságok nem hoztak olyan ítéleteket, amelyeket indokolással láttak volna el. Egyes bírák vállalták a feladatot, hogy a bíróság ítéleteit gyűjteni fogják. A Reichskammergericht ítéleteihez sem fűztek indokolást. 1563-ban az általa kiválasztott határozatok okait fejtegette. A bírácnak minden esetben a törvényt kell értelmezniük ahelyett, hogy precedenseket követnének. A XVI. század végére már idézték a precedenseket. Feltételezték, hogy a bíróság a precedenst fogja követni. A bírói szokásjogban keveredett a szokásjogi és római jogi szabályok. Római jogot mindaddig alkalmazhatónak találták, amíg valamely helyi jogba nem ütközött vagy az elismert szokásjoggal nem ellentétes. Ha nincs ellentétes gyakorlat, akkor az ügyvédeknek a bíróság munkáját segítendő a vonatkozó római jogi forrásra is hivatkozni kellett.

10. A római jog és a természetjog

A XVI. században új problémaként jelentkezett az amerikai spanyol gyarmatokon élő bennszülöttek jogállása. 1493-ban VI. Sándor pápa igényt támasztott az új, felfedezett területekre. Franciscus de Vitoria álláspontja szerint még a császárnak sincs jog és szuverenitása arra, hogy az egész világra igényt formáljon, de a pápa hatalma sem terjed ki a pogányokra. A római jogi *ius gentium* fogalmát *ius inter gentes*ként, az egyes népek közötti kapcsolatokat szabályozzák. Vitoria úgy vélte a bennszülötteket a *ius gentium* hatálya alá kell helyezni. A felfedezett földeket *res nullius*nak tekintették, amik *occupatio*val birtokba vehetők. Vitoria szerint az indiánok földjük korlátlan tulajdonosai, illetve az eretnekeket sem fosztották meg tulajdonuktól. Vitoria a bennszülöttek jogait az igazságosság és erkölcs talaján védte. A későbbi jogtudósok a római jogi szövegekben feltűnő általános tételeket elválasztotta az eredeti kontextustól, és a szűkebb értelemben vett római joghoz kapcsolta. A *Digesta* utolsó titulusában szereplő összeállított szabályok új értelmet nyertek.

11. A római jog és a nemzetközi jog

A XVI. századi nemzetállamoknak szükségük volt a *ius inter gentes* kifejlesztésére. Gentili *De legitionibus libri III* című műve az első olyan értekezés, amely egy konkrét nemzetközi jogi témát állít a középpontba. A követek küldésének gyakorlatát és a nemzetközi kapcsolatok római jogát (*ius fetialis*) ismerteti. Gentili számos értekezést írt a háború jogáról. Ezen műveivel Gentili megtette az első lépést a nemzetközi jog önálló tudományának megalapozására.

12. Elmélet és gyakorlat Hollandiában

A XV. században Hollandia és Belgium területe a burgundi hercegek birtoka volt. A XVI. században Habsburg V. Károly uralma alá került. 1579-ben az Utrechti Unió hét északi tartományt egyesített, amelyek véglegesen elszakadtak, melyek között Holland töltött be vezető szerepet, és Amszterdam váltotta fel Antwerpen helyét, mint a legfontosabb kereskedelmi központ. Az amszterdami kereskedők uralták az egész világkereskedelmet. 1575-ben alapították az első egyetemet Leidenben, majd sorra alapították az egyetemeket a többi tartományban is. Hugo Donellus utódja a leideni egyetemen Everard Bronchorst volt, aki német egyetemeken tanult. A holland egyetemeken a jogot az „elegáns” és „gyakorlati” módszerrel oktatták. Bronchorst szorgalmazta, hogy a diákok tanulmányaik kezdetén ismerkedjenek meg

a Digesta utolsó titulusában szereplő alapvető elvekkel, a regulae-val. A jog legmagasabb szintű alapelveiként tekintettek a regulae-ra.

Grotius Leidenben végezte tanulmányait. Az Institutiók hármas felosztását megtartotta, a jogot személyekre, dolgokra és kötelmekre osztotta. A perjoggal nem foglalkozott. 1625-ös *De iure belli ac pacis libri III* művével Suarez és Gentili hagyományait követve fejté ki természetjogi alapon a nemzetközi jogot. A természetjogot az emberi jogtól függetlenül, csakis az emberi természetből kívánta levezetni. Álláspontja szerint a természetjog szabályait a priori módon, vagyis tisztán fogalmi módon lehet az alapvető elvekből levezetni. A szabályok tapasztalati tételekként jelentek meg. Az uratlan dolgok foglalásáról szóló szabályokat kiterjesztette az új földterületek meghódítására, a római szerződési jogot a nemzetközi szerződésekre. A természetjogot a *ius civile* folytatásaként mutatja be.

Vinnius szintén a leideni egyetem diákja volt, aki a római jog, szokásjog és természetjog elemeinek egyesítésével hozta létre a holland jogtudományt. 1642-ben Iustinianus Institutióihoz írt kommentárt, melyben Cuiacius és Hotman gondolatait fűzte egybe a glossátorok és bartolisták valamint Mynsinger téziseivel. Vinnius a természetből levezetett teljes jogi alapfogalmakat adó római jogot és a bíróságok gyakorlatát, míg más tudósok az Egyesült Hollandia jogára figyeltek. A XVII. századra a protestáns országokat is hatalmába kerítette a római jog, amely hatására rövid összefoglaló művek is napvilágot láttak.

IV. A római jog és a kodifikációk

1. A római jog és a nemzeti jogok

Arthur Duck 1648-ban pontos képet ad arról, hogy a recepció milyen fokú volt az egyes országokban. Minden országra vonatkozóan leírta a közös elképzeléseket. Álláspontja szerint ha egy nemzet írott jogát, szokásjogát, a méltányosságot és az igazságosságot is figyelembe véve, senki sem alkotott jobb szabályokat a rómaiaknál. A XVII. századig az egyetemek kizárólag a római jogot oktatták, de ekkor már problémaként merül fel a kérdés, hogyan alkalmazzák a helyi gyakorlatban a római jogot, hogyan fonódott össze a római jog és a helyi jog. A jogtudósok a német tartományokban is megkülönböztették a római jog egy sajátos német fajtáját. Heineccius tankönyvet szentelt a modern római jognak, a német magánjognak és a természetjognak, amellyel hozzájárult önálló területté válásukhoz.

1667 és 1681 között Colbert XIV. Lajos kancellár hivatali ideje alatt részleges kodifikáció zajlott le, melynek vége királyi ordonnance-ok formájában rögzítettek, amiket az egész királyságban hatályba léptettek, hogy ellensúlyozzák a szokásjogok hatását. Az ordonnance-ok a polgári perjogot, büntetőjogot, büntető eljárásjogot és kereskedelmi jogot szabályozták.

A kereskedők vitáik elbírálását a kereskedői kamarákra bízták, amelyeket különböző városokban tartott vásárok alkalmával, illetve a tengeri kikötőkben tartottak. A kereskedők kifejlesztették a kereskedői szokásjog rendszerét. Colbert megbízására Jacques Savary 1673-ban kidolgozta az *Ordonnance de commerce* tervezetét, amely a kereskedelmi ügyletek szokásjogon alapuló szabályainak teljes összeállítása volt. 1681-ben kiegészítették a tengeri kereskedelemről szóló törvénnyel, amivel a francia kereskedők egységes jogot követhettek egész Európában. A királyi ordonnance-ai a magánjogot csak a legszükségesebb mértékben érintették, és a szokásjogot érintetlenül hagyták. A király célja a perjog, büntetőjog és kereskedelmi jog elhatárolása a magánjogtól, hogy a magánjogot pontosan behatárolhassák.

Spanyolországban az egyes területek megtartották saját jogukat. A XVIII. században az egységes spanyol jog gondolata nem fogalmazódhatott meg éles körvonalakkal, de a kasztíliai jog az írásba foglalt *Siete Partidas* és a *Nueva Recopilación* által 1567-et követően az ország nemzeti jogává vált. Spanyolországban 1713-ban elrendelték a római jog oktatásának

megszüntetését, hogy helyette a nemzeti jogot oktassák. 1741-ben engedélyezték a római jog oktatását a nemzeti jog mellett. Ekkor Vinnius Institutio-kommentárját használták tankönyvként, melyet kiegészítésekkel láttak el. Az inkvizíció miatt a házassági jog egyes részeit eltávolították, illetve a spanyol jogra való hivatkozásokkal tűzdelték meg.

2. A természetjog fénykora

A XVII. század folyamán háborúk dúlták fel Európa csendjét, és igény mutatkozott egy pártatlan jog iránt, amely mentes az emberek ellenségeskedésétől. A természetjog a római jog továbbfejlesztésének motorjává vált. Leibniz szerint a jog csak egy geometriai rendszerben ábrázolható, amely a legfelsőbb igazságokból indulna ki, és ezekből vonhatna le következtetéseket, amivel egy tisztán logikai rendszert kaphatunk. Álláspontja szerint Iustinianus törvénytömege hemzseg a hibáktól, mert túl sok felesleges elemet tartalmaz, ugyanakkor hézagos és homályos is. A kodifikáció néhány mondatát általánosan érvényes elvnek tekintették, amelyek a jogon kívül is alkalmazhatók. Pufendorf az elsőként 1661-ben a heidelbergi egyetemen alapított természet- és nemzetközi jog tanszéken szilárdította meg a természetjog tanait. Pufendorf ragaszkodott a természetjog keresztény jellegéhez, miközben előtérbe állította a természetes köteleességek kategóriáját. Pufendorf szerint az embert köteleességek terhelik, melyek között a legjelentősebb Isten és a felebarátunk szeretete. Az emberre három kötelesség hárul, amelyek az Istennel, saját magával és más emberrel szembeni köteleességek. Ez a három kötelesség képezi a legfelsőbb alapelveket, amikből minden egyes normát le lehet vezetni. Jean Domat tanai szerint a társadalom rendjét megegyezések révén őrzik meg. Ezt a rendet az öröklés fogja fenntartani.

3. A kodifikációs mozgalom

A XVIII. században a kodifikáció a régi és elavult jognak egy modern joggal való felváltását jelentette. Mérlegeléssel döntöttek arról, hogy a régi jogszabályok közül melyik alkalmasak az átvételre és melyeket kell elutasítani. A római joghoz való viszonyulást befolyásolta Montesquieu 1748-as A törvények szelleméről szóló értekezése, melyben bírálta a természetjog absztrakt jellegét és racionalizmusát, illetve azt, hogy abból a római jogot teljes mértékben kirekesztették. Montesquieu álláspontja szerint a törvények az emberi elme használata során születnek, a dolgok természete, amihez az értelemnek alkalmazkodnia kell, az egyes társadalmakban eltérő. Ezek a tényezők együttesen alkotják a társadalom törvényeinek szellemét.

4. A korai kodifikációk Németországban és Ausztriában

A bajor választófejedelemségben született meg az első befejezett kodifikáció 1756-ban, a magánjogi törvénykönyv, a Codex Maximilianeus Bavaricus Civilis. 1714-ben I. Frigyes Vilmos határozta el a magánjogi törvénykönyv kodifikációját. 1740-ben Nagy Frigyes trónra lépését követően szintén elhatározta egy német nyelvű magánjogi törvénykönyv megalkotását. 1794-ben hatályba lépett az Allgemeines Landrecht (ALR) rendkívül terjedelmes szövege. A törvénykönyv a magánjog, közjog, büntetőjog, hűbérjog, egyházjog és kereskedelmi jogot is felöleli, ugyanakkor a római jogra visszavezetett szabályok jelentősége csekélyebb, mint bajor párjánál. Ausztria szétagoltabb volt, saját közigazgatással és bírói fórummal rendelkezett. VI. Károly egységesítette az öröklést, majd Mária Terézia egy átfogóbb kodifikációt szorgalmazott. Az első tervezet 1766-ban készült el, az egyes területi szokásjogok és római jogi elemeket elegyítő hagyományos joggal. 1812-ben végül megszületett az

Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB), ami módosításokkal a mai napig hatályban van.

5. Pothier és a francia Code Civil

Napóleon 1799-es hatalomra jutását követően egy négy férfiből álló kodifikációs bizottságot jelölt ki. A kodifikáció létrejöttéhez elengedhetetlen volt Robert-Joseph Pothier munkássága, aki elvégezte a részletekhez kapcsolódó konkrét előkészítő munkát, amit a törvénykönyv megszövegezésekor felhasználtak. Pothier-t 1750-ben nevezték ki az orléans-i egyetem professzorává. 1760-ban jelent meg Coutume d'Orléans, amivel a francia coutume-öket is bemutatta. Pothier az antik római jogra koncentrált, de úgy rendezte el a szövegeket, hogy az általános érvényű racionális alapelveket megjelenítő példaként jelentek meg. A Digesta utolsó tituluszában összefoglalt regulák számát megemelte, majd általános szabályok, személyek, dolgok, keresetek és közjog szabályaira osztotta, ami akár általános tárgymutatóként is szolgálhatott volna. 1804-ben a Code Civil a magánjog anyagának ugyanazt a részét fogta át, mint az intézmény-rendszer, de a királyi ordonnance-okra nem terjedt ki.

6. A német történeti iskola

A történeti iskolát Savigny alapította. Kiáltványuk egy vitairat volt, válasz Anton Friedrich Justus Thibault követelésére, hogy alkossanak valamennyi német állam számára közös polgári törvénykönyvet, amivel Németországban jogegységet hozhatna létre. Munkamódszerüket matematikai pontosság jellemezte. Savigny a jog fejlődéséről alkotott modelljét csak a nemesebb népekre alkalmazta, amit a rómaiakon túlmenően a germánokat is magába foglalta. A római jog recepcióját szükségszerűnek tekintette, ami a jogfejlődésben nem okozhatott törést. A római jog a XVI. században nemzetek feletti jog volt. Savigny követői dolgozták ki a népszellem fogalmát. A XIX. században a történeti jogi iskola két ágra szakadt, a romanisztikára és a germanisztikára. A germanisták a római jogot idegen jognak tekintették, ami észrevétlenül szivárgott bele a germán jogba, és hátráltatta annak fejlődését. A romanisták Savigny vezetésével a római jog megtisztításán fáradoztak, hogy a csekélyebb értékű római jogtól idegen elemektől megtisztítsák. A történeti iskola alapításával egyidejűleg 1816-ban Niebuhr megalálta a veronai káptalan könyvtárában Gaius Institutióinak eredeti szövegét.

7. A pandektisztika és a német polgári törvénykönyv

Savigny az olyan elemektől is meg kívánta tisztítani a római jogot, amiket azért illesztettek a törvényműbe, hogy a hűbéri állam viszonyai között is alkalmazhatók legyenek. Savigny a római jog alapvető elveinek felkutatását az egész római jogra kiterjesztette a System des heutigen römischen Rechts című művével. 1850 után vált nyilvánvalóvá a német jog kodifikációja. A romanisták szerint a római jog fog alapelvekkel szolgálni, de előbb meg kell a preindusztriális társadalomra emlékeztető elemektől tisztítani a római jogot. Jhering kidolgozta a culpa in contrahendo tanát a szerződéskötés során elkövetett köteleességszegés miatti felelősség esetére, ha a szerződés nem jön létre érvényesen. A modern pandektisták a szerződési szabadság a szerződő felek pozícióinak egyenlőtlenségére tekintet nélküli individualisztikus jog képét festették meg. A magántulajdont a legnagyobb védelemben részesítette, minimálisra csökkentette a vállalkozók felelősségét a károkért, amelyeket saját tevékenységük során más személyeknek okoztak. A BGB 1900-ban lépett hatályba amely nem követi szigorúan a iustinianusi Institutiók rendszerét.

8. A német jogtudomány hatása már országokban

A XIX. században a francia jogtudományra az exegetikus iskola volt nagy hatással, amely képviselői a törvény szövegét világosnak és kimerítőnek találta, illetve a jogbiztonságra törekedtek. A Code Civil magyarázatát végző exegetikus iskolát is a pandektista eszmék befolyásolták, mivel Napóleon uralkodása alatt a Code Civil a Rajna-vidéken is hatályba lépett. Az olasz jogtudósokra a francia exegetikus iskola volt nagy hatással, noha 1865-ben a polgári törvénykönyv kiadását követően a pandektisztikát választották. Angliában a római jog oktatása jelentős szerepet töltött be a jogászok képzésének reformjában. Az Inns of Courtban a római jog oktatása szünetelt. Londonban a University College-ban Jeremy Bentham érdeme, hogy az angol jog és jurisprudence számára is tanszéket alapítottak. Ugyanakkor Bentham tanítványa, Austin a jogi fogalmak elemzését végezte, ami a pandektistáktól ered. A német jog hatása az esetjog különböző területeit is áthatotta. A XVIII. században lord Mansfield hatására még a francia irodalom részesült előnyben, míg ez a helyzet a XIX. század közepére megváltozik és a személyek jogképessége, a birtoktan objektív és szubjektív elemei, a konszenzus már a pandektisták hatását tükrözi. A XIX. század közepén Savigny elmélete volt a legnépszerűbb. Austin vezette be a legal person kifejezést, amit egyenesen Savigny juristische Person kifejezéséből vette át. Németországban a század vége felé a fikciós elméletet felváltotta a realitás elmélet, mely szerint a jogi személy egy kollektív akarttal rendelkező organizmus, ezért annak tagjaira is tekintettel kell lennie a jogtudománynak.

9. Maine és az Ancient law

A XIX. század második felében egy római jogra épülő, de mégis más nézőpontból szemlélődő elmélet jelent meg a pandektisztikával szemben. Az elmélet alapjait 1861-ben Sir Henry Maine Az ősi jog című műve fektette le, mely szerint a jog a törvényalkotás szükségessége nélkül, önmaga fejlődik. Maine a római jogot, mint a történelmi változás modelljét látta és a haladó társadalmakra korlátozódott. A jog módosításának mechanizmusai az angol és a római jogban is megtalálhatók, többek között a fikciók alkalmazása az új jelenségek besorolásakor. Maine vizsgálódása ráirányította a figyelmet a társadalom kutatására. Maine tevékenysége során a jogintézmények történelmi fejlődését általánosította, míg Austin a római jog egyes intézményeit. Maine több állítását is vitatták a későbbiekben, mégis az antropológia és szociológia tudományának megalapozójaként tisztelhetjük.

10. A római jog a XX. században

A német BGB hatálybalépésével elveszítette a modernizált római jog a hatályát. A római jog ma is kiemelt helyet foglal el az egyetemi oktatásban. A kutatók már pusztán a római jog II. és III. századbeli rekonstrukciójával illetve a késő bizánci kiegészítésektől való megtisztításával foglalkozhatnak. Otto Lenel a praetori ediktumok szövegeinek rekonstruálta. A Pandekta töredékeit úgy állította össze, hogy azok eredetileg melyik klasszikus műből származtak. A forrásszövegek kritikai tanulmányozása sem maradhatott el a XX. században. A legintenzívebb kutatások Németországban és Olaszországban folynak, miközben a római jog művelői egyre jobban elszakadnak a polgári jogtudósoktól.

Agnes Pokol
**George Eliot and the Three Cultures. How Many Cultures?—a Preliminary
Tribute to Wolf Lepenies’s *Die Drei Kulturen***

I would be hard-pressed to say which of the titles given to Wolf Lepenies’s insightful study dating back to 1985 is better: the original *Die Drei Kulturen* or the English translation *Between Literature and Science: the Rise of Sociology?* One could of course say that the original is always the best, and, in this case, come up with numerous reasons why the German title indeed better captures the multi-faceted nature of the topic. Firstly, “three cultures” is a reference to the three disciplines contending with each other for the privilege to be the leading discipline that best understands and analyzes modern Western civilization after the Industrial Revolution and consequently offers the needed guide to living; namely the two already established disciplines (natural) science and literature, along with the uncertain third one, sociology, a discipline fighting for its self-sufficiency from the beginning of the nineteenth century onwards. The English title expresses just this, but not the reference to the three cultures of Germany, France and England mutually influencing each other and nevertheless showing such great differences as to the status and characteristics of the three contending disciplines.

Concentrating on the English scenario, which occupies Part II of the cultural triptych erected by Lepenies, the original title is more fortunate for yet another reason that is likewise connected to the “counting game” of the number of cultures: in a way picking up the thread of the debate that took place in the nineteenth century between natural scientist Thomas Henry Huxley and literary critic and poet Matthew Arnold, in 1956 poet and scientist C.P. Snow published an article entitled “The Two Cultures”.¹ Following in the footsteps of Huxley, he took sides with science, claiming its right to finally get back the pre-eminence that had unjustly belonged to literary culture for so long. The repartee came in the form of an essay entitled “Two Cultures”?² wherein its author F.R. Leavis took an Arnoldian stance. While haggling over the privilege of being (or remaining) the leading discipline of modern industrial society, and referring solely to two cultures, the representatives of both contenders would have liked to ignore the gradually increasing “threat” posed by the third discipline, sociology, the suppression of which, however, was becoming ever more difficult.

When discussing the situation of the three disciplines in England, Lepenies stresses the fallaciousness of appearances concerning sociology; exactly because it has always been a “constituent of social common sense” and its ubiquity has been palpable on every field, sociology had no such pressing need in England to achieve a distinct profile and “secure its existence by becoming an independent academic faculty”³ as it did in France or Germany. Taking a closer look at both English literature and literary criticism of the nineteenth and twentieth centuries, one cannot fail to notice the salience of lively sociological thinking. To prove this, Lepenies enumerates a host of intellectuals whose works show idiosyncratic fusions of literature and sociology. In the opening Chapter 3, entitled “Facts and Culture of the Feelings,” he starts with John Stuart Mill’s advocacy of humanizing the cold unfeeling utilitarian thinking of mid-nineteenth century England with the help of poetry and arts. Next, he directs his gaze on a social researcher with literary ambitions; it is Beatrice Webb whose case is elaborated in the tellingly entitled Chapter 4, “The Unwritten Novel.” In the subsequent chapter the discussion finally reaches literary artists, who, nevertheless, had sociological concerns. Among such novelists as Arnold Bennett, John Galsworthy, and George Eliot, it is H.G. Wells to whom Lepenies gives the greatest attention. This Chapter 5, then, “The Utopian

Novel as a Substitute for Sociology: H.G. Wells,” looks at the so-called sociological novel and its stormy relations with sociology as an independent science, with socialism, as well as with social research. The final Chapter 6 turns to the field of literary criticism, which is the actual title-bearing chapter “Concealed Sociology.” That English literary criticism is likewise imbued with sociological thinking is demonstrated first on Matthew Arnold and his era, which hallmarks the contention first between science and literature, and subsequently between literary criticism and sociology. By the time F.R. Leavis and C.P. Snow pick up the thread of an argument never really dropped, the focus is even sharper on sociology and English as two university faculties both trying to find their scope and vying for a leading position.

Rewarding reading as it is, yet this Part II devoted to England is, regrettably, the shortest of the three. Nevertheless, apparent shortcomings often turn out to be advantages in disguise, and having read Lepenies’s book with great pleasure and interest, my laments concerning the exhaustiveness of the English part soon gave way to the happy recognition of a promising project; I am thus currently engaged in a study of the relationship between the three cultures and the works of certain English or “Englishized” American writers, namely George Eliot,⁴ Henry James, and E.M. Forster, the first part of which is this present essay. A little clarification concerning the term “three cultures” may be the proper way to finish my preambles, as it closes the circle by taking us back to the beginning where the felicity of the German title of Lepenies’s work was first pointed out; indeed, I intend both the German-English-French cultural interconnection as well as the science-literature-sociology dimension.

Science, Art, and the Moral Life

That Herbert Spencer, the arch advocate of natural science and the founder of a sociology based on “scientific principles”,⁵ excluded George Eliot’s novels from “the rule that banned works of fiction from the London Library”,⁶ only goes to show that their scientific and sociological content was indeed striking. Although a virtue in Spencer’s eyes, this has often been considered more of a vice: one of the frequent criticisms directed towards Eliot’s works, especially in the case of *Middlemarch*, was the presence of “too much parade of scientific and especially physiological knowledge in it”.⁷ She was said to have an “almost excessive, almost morbid intellectual ability,” crowding “her books as full of eyes as some of the lower insects are said to be,” dissecting “her own characters till she spoils the charm of some of them [...]”.⁸ Indeed, always up-to-date in matters of scientific research, Eliot was an avid reader of such groundbreaking works as Charles Lyell’s *Principles of Geology* dating back to 1832 way before she had shown any inclination towards literature. Decades later, in 1859, contemporaneously with the beginnings of her literary career, Darwin’s *The Origin of the Species* made her also the advocate of the evolution philosophy. Along with Spencer, she gave full credit to the hypothesis of universal law, which supposed the existence of an unbending order in nature with its utter indifference to the individual, who had to learn to conform to it in order to survive. The know-how of this adaptation to the “invariable sequences of nature”⁹ was handed down from generation to generation, thus forming the set of moral and social values of mankind to be inherited and respected. Although Eliot’s religious and philosophical outlook was to be shaped by many additional tenets softening and humanizing an exclusively scientific approach to life like Spencer’s, the importance of the evolutionary theory with its emphasis on heredity and on man as first and foremost a social being was to persist as one of the *leit-motifs* of her life and works.

Eliot’s road towards authorship continued to denote this scientific bent not only in her choice of reading but in her choice of work as well: although from the outset she had earned a living by her pen, it was far from artistic creation for quite some time to come. Between 1852

and 1854 we find her as assistant editor of the *Westminster Review*, the paper established by the founding father of utilitarianism, Jeremy Bentham, with a predominantly scientific orientation, making “short work of poetry and literature,” and advocating a “scientific propaedeutic” to replace “instruction in dead languages and literatures in schools”.¹⁰ The only type of literature deemed harmless and therefore tolerable in the eyes of the paper’s reviewers included historical novels and poems treating the very distant past, which were discussed in its “Belles Lettres” column.

Apart from science, but still not in the line of literary creation, Eliot excelled in translating such German philosophical works as David Friedrich Strauss’s *Life of Jesus* in 1846, and Ludwig Feuerbach’s *The Essence of Christianity*¹¹ in 1854. The impact of these works on her approach to religion, philosophy, and morality was as great as that of her knowledge on the field of science. In fact, looking at the transformation of Eliot’s spiritual life is reading the signs of Victorian times. The swift progress made in scientific research and biblical criticism as a corollary to it played a decisive role in people’s religious and moral outlook; the influence of such German biblical criticism as Strauss’s *Life of Jesus* being a prime example of it. Having abandoned organized religion and yet looking for an answer to the question “how to live a moral life without religion?” Eliot found her answer in what could be referred to as a kind of “secular humanism.” With sympathy for others as its corner-stone, this approach regarded moral life as first and foremost social and altruistic. Not only this emphasis on the social aspect of man’s existence, but the view of his individual development as a kind of evolutionary process resulting in his emergence from moral stupidity is also in key with Eliot’s belief in evolutionary philosophy. Indeed, learning from one’s own experience, as well as abiding by the inherited social and moral teachings of our ancestors and fellow human beings, the individual’s egoism or ignorance was to be shed and exchanged for a concern for others.

It is Feuerbach’s insistence on the fundamental value of feelings, which is none other than the essence of Christianity, that served as one of the humanizing effects on a system of thought where science was threatening to have an overbearing importance. In fact, Feuerbach’s point of departure is in key with Spencer’s claim: in both cases, feelings are regarded as man’s only connection with the outer world, and the only source of his knowledge, exactly because feelings are generated by man’s senses that were affected by the external world in the first place. What is of difference, however, is Feuerbach’s added spiritual dimension concerning the consequence of man’s living by feeling: by doing so, Feuerbach argues, man realizes the incomparable value of feelings to all else in his life, he “comes to regard feeling as the divinest part of his nature”.¹² With man’s “capacity of objectifying himself or of attributing to the outward world those qualities which really exist only within”,¹³ he creates God as the embodiment of this divine part of himself: feeling or love in its purest, unlimited form. However, exactly because he created God as the representative of his own human attribute, he, in fact, worships himself, the best part of himself, or the best version of himself. It is here that the social aspect of man’s existence, which was also central to the evolutionary philosophy, gains importance, as the best version of man’s self is not the individual self but the species-self:

Man has his highest being, his God, in himself; not in himself as an individual, but in his essential nature, his species. No individual is an adequate representative of his species [...]. The yearning of man after something above himself is nothing else than the longing after the perfect type of his nature, the yearning to be free from himself, i.e., from the limits and defects of his individuality. Individuality is the self-conditioning, the self-limitation of the species.¹⁴

In accordance with this, Eliot held that the supreme task of the artist was to awaken in her reader this “longing after the perfect type of his nature,” which would make him rise above his individualistic, egoistic self and strive to live in the spirit of altruism. To bring this about, the artist had to appeal to that divine aspect of his fellow human being, his feelings. To awaken

the reader's sympathy in this manner was the moral responsibility ever-present to her from the moment she finally became a writer of novels, and thus it went without saying that a work of art for her could never simply be entertainment or mere adornment. This is probably the most important difference between her realism and that of her French contemporaries; truthfulness to life and attention given to the quotidian were crucial aspects of George Sand's, Flaubert's and Balzac's fiction as well, yet their concern was much greater for the aesthetic than for the moral. For Eliot, Art had a social mission to fulfill, it had to represent such scenes and characters to readers that would awaken their fellow-feeling. Some readers might never be faced with situations in real life that would have this same effect on their moral outlook; the artist had to conjure up such scenes. In 1856, just "on the edge of her fictional writing career",¹⁵ she formulated this artistic credo beautifully in her eponymous review of W.H. Riehl's "The Natural History of German Life" written for the *Westminster Review*: she pointed out that "the greatest benefit we owe to the artist, whether painter, poet, or novelist, is the extension of our sympathies." It is with "a picture of human life such as a great artist can give [which] surprises even the trivial and the selfish into that attention to what is apart from themselves, which may be called the material of moral sentiment." And just because "Art is the nearest thing to life [and] it is a mode of amplifying experience and extending our contact with our fellow-men beyond the bounds of our personal lot" that she justly fulminated against the so-called social novels of her time, which did more harm than good by falsifying reality in their depiction. Instead of trying to influence his readership for the sake of some supposedly moral end with idealized stories of "the heroic artisan or the sentimental peasant",¹⁶ the novelist should consider it his task to teach readers how to feel for "the peasant in all his coarse apathy, and the artisan in all his suspicious selfishness," for real human beings, that is.

Apart from contemporary Art's sentimentalizing tendencies, she was likewise out of patience with the equally distorted findings of the social sciences. It amounted to nothing more genuine than "heartless theoreticians" churning out "crude generalizations and those precipitate theories whose internal consistency is purchased with an obvious remoteness from reality".¹⁷ This inclination towards abstractions was to be her main reservation not only towards Spencer's and Comte's sociology, but even towards Feuerbach's system of a religion of love (feeling) as well. Engels was very much to the point when he observed that Feuerbach "begins with man, but the discussion has absolutely nothing to do with the world in which man lives, and so, instead of the man, stands an abstract man, who preaches sermons concerning the philosophy of religion".¹⁸ Neither science, nor philosophy, nor sociology, but not even art as understood by contemporary sentimentalists and aesthetes could serve the purpose alone. The ideal lay somewhere in between. As to science with its evolutionary theory positing the existence of a deterministic organic society, it was to serve as the basis of one's philosophical and religious outlook.¹⁹ Furthermore, its methods, its call for exactitude and reliance on data derived from direct social observation instead of abstract theories were to be adopted as well. As to art, it was equally important to present all these findings in a richly illustrative manner so as to appeal to the reader, the extension of whose sympathies it was the artist's aim to activate.

It was in the person of W.H. Riehl, an artisan and a poet at the same time, that she found one of the examples of the ideal fusion of science and art. Once again in harmony with her belief in the evolutionary philosophy and the issue of heredity, her sympathy with Riehl's emphasis on the role of history and tradition immediately falls into place: they are none other, in fact, than the accumulated spiritual memories of mankind's past, the pervasiveness of which cannot be avoided by any one individual. To understand a given nation or society and then to try and ameliorate it, this cultural inheritance has to be examined first.²⁰ Thus, by observing and faithfully describing the natural history of the German social classes, Riehl offered the proper basis for social reform, instead of "idyllic vision[s] and cooked statistics"²¹ of the sentimentalizing social novelists and the likes of Herbert Spencer with their excessively abstract

economical science, respectively. Promoting the application of scientific method in cultural history, Riehl succeeded in turning folklore into a German science. Or, to look at it from a different angle, in the footsteps of Albert von Haller, Goethe and Alexander von Humboldt, Riehl also bestowed on “natural science the capacity to be literature”.²²

Teutonic Connections

The affinities between Goethe and Riehl in connection with science and literature, and their influence on Eliot are worthy of note here. Although, ironically enough, Goethe was often put on the banner of “German champions of scientific skepticism”,²³ he was, in fact, one of the arch believers in an ideal alliance between science and literature. Eliot’s original interest in the great German artist was only strengthened by her relationship with Goethe’s English translator and biographer, George Henry Lewes, whose admiration for Goethe was not limited to the great poet in him, either; he venerated the many facets of Goethe’s genius, which showed him not only as a man of literature, but as a man of science as well, having been an avid, even if amateur, naturalist, botanist, and biologist. Recalling the American thinker Ralph Waldo Emerson’s *Representative Men* of 1850, following ten years after Thomas Carlyle’s *Heroes and Hero-Worship*, Goethe was hailed as the representative man in the shape of the Writer²⁴ who managed to cope with “such a miscellany of facts” that the nineteenth century surrounded the individual with:

Goethe was the philosopher of this multiplicity; hundred-eyed, Argus-eyed, able and happy to cope with this rolling miscellany of facts and sciences, and, by his own versatility, to dispose of them with ease; a manly mind unembarrassed by the variety of coats of convention with which life had got encrusted, easily able by his subtlety to pierce these, and to draw his strength from nature, with which he lived in full communion.²⁵

Indeed, Goethe was a representative man *par excellence* in the eyes of Lewes, who can be said to have modeled himself after the great German. Even if on a considerably smaller scale, Lewes was also a man of many talents: an amateur scientist focusing more on actual investigation than methods and theories, with a medical training, a skill for reconstructing historical eras, a modest ability for writing,²⁶ and a specific system of philosophical thought based on Comtean positivism and evolution theory, he could justly have called himself “a man for all seasons”,²⁷ who, exactly by this admirable versatility, proved to be such an invaluable companion of Eliot for twenty years till his death. It was in 1854 that they “eloped” to Germany together, traveling and doing research for the completion of Lewes’s biography of Goethe, which was to appear towards the end of the following year. The title of one of the biography’s chapter’s, which needed the most amount of research still to be completed during their sojourn, speaks for itself; “The Poet as Man of Science”.²⁸ Dedicating his work to Carlyle, Lewes paid tribute to the man whose merit it principally was to have diffused German cultural influence among the English. Interestingly, while the pioneering role of Carlyle and Lewes himself has been widely acknowledged, Eliot’s efforts on the same field are more often ignored than not.²⁹ Apart from her translations of Feuerbach and Strauss, and her review and propagation of Riehl’s works, she translated a considerable body of Heinrich Heine’s poetry as well, a fact that can only be fully appreciated if one considers the supreme importance of poetry in German culture.

“Kulturnation”—The Supreme Importance of Poetry in German Ideology

It is almost impossible to overestimate the crucial role of poetry in German thought. Whether it is the reflection of Germans about themselves, or that of their Western neighbors about “the spiritual life of the mysterious German nation”,³⁰ the emphasis on poetry is ever-present. Germany’s hostility towards the Enlightenment and its identification with Romanticism shows itself clearly in her preference for the Middle Ages to the modern world, for culture to civilization, for the subjective to the objective, for community to society, for the (“Great German”) soul or heart to the head, for feeling to reason, for the arts to science.³¹ Amongst these oppositional concepts the difference between culture and civilization is of particular importance; Norbert Elias³² calls it a proper obsession of Germans to pride themselves of their “Kultur,” which they regard as superior to the merely useful “Zivilisation” of the West. Being first and foremost of a deeply non-political nature, the German concept of culture bears reference to different aspects of life from that of the French or English versions; steering clear of the field of politics, economics, moral and social facts, technology and sports, German “Kultur” stands for a more exclusive orientation towards intellectual, artistic, and religious facts.

If one is to continue the list of counterparts concerning art, religion and morality, the German spirit put genius before rule in art, the prophet before any dogma in religion, and the hero before convention in moral issues. It follows that for Germans the embodiment of the *Zeitgeist* was by no means the scientist, but the poet,³³ of course. He was none other than the supreme expression of humanity and so the rightful leader of the nation, who offered literature, and especially poetry, as a guide to living.³⁴ It was not until the process of mechanization resulting in the “deGermanization” of Germany that science came to the foreground, pushing poetry back to a secondary place instead of achieving a reconciliation of these two poles.

“Certain Long-Haired German Artists”—Adolf Naumann

When thinking about Germany as it is presented in George Eliot’s works, however, one is still to think of the great German soul that is so much averse to the cold rationality of utilitarianism, and so full of veneration for life, nature, feeling, culture, poetry and music instead. A not unexpected corollary to this is the fact that what would seem to be their backwardness compared with the neighboring Western nations was, in fact, not so much a cause for lamentation for the Germans, but much rather a matter of pride: although fully aware of their own political, social, and technical disadvantages, they were all the while conscious of their superiority on the field of the arts, which, to their mind, really counted. It is thus a matter of course that the German characters of Eliot’s fiction represent German “specialties,” such as music,³⁵ poetry, and philosophy, which were considered a “must” for anyone in Europe aspiring to become an up-to-date intellectual of sorts.

In fact, the narrator of *Middlemarch*, a novel where the reader has the pleasure to meet one such specimen in the shape of painter Adolf Naumann, sets her story at a time when

Romanticism which has helped to fill some dull blanks with love and knowledge, had not yet penetrated the times with its leaven and entered into everybody’s food; it was fermenting still as a distinguishable vigorous enthusiasm in certain long-haired German artists at Rome, and the youth of other nations who worked or idled near them were sometimes caught in the spreading movement. (196)

Although, thanks to the efforts of Thomas Carlyle, English intellectuals were slowly discovering what a treasure-house of thought Germany was, acquaintance with German culture was still far from being wide-spread; mostly those people who spoke in foreign tongues, or

even had the chance to do a bit of traveling around the Continent benefited, from the richness of German cultural life.

Will Ladislaw, Mr. Casaubon's nephew, is one of the fortunate young gentlemen who "idled near" those "certain long-haired German artists in Rome" and is thus tolerably up-to-date in cultural matters. He defines his friend Naumann's calling as nothing less than that "of the chief renovators of Christian art, one of those, who had not only revived but expanded that grand conception of supreme events as mysteries at which the successive ages were spectators, and in relation to which the great souls of all periods became as it were contemporaries" (223). When Will and this self-appointed nurturer of the *Zeitgeist* come across Mrs. Casaubon (née Dorothea Brooke) in Saint Peter's Basilica in Rome, the German artist is so much struck by her as she is contemplating Michelangelo's *Pietà* that he eulogizes her as nothing less than "antique form animated by Christian sentiment—a sort of Christian Antigone—sensuous force controlled by spiritual passion" (198), with the consequent intention to paint her likeness. Having been undeceived by a frowning and jealous Will as to the identity of the lady, he cannot help feeling indignant about the luck of that "sallow *Geistlicher*" (198), namely Mr. Casaubon, who looks more like her father than her husband. Ingenuity, another German specialty, helps him in his plan to paint Dorothea, as he contrives to tickle the ego of the scholarly husband by humbly asking him to be of assistance in "furnishing some traits for the angelical doctor" (225), St. Thomas Aquinas; while Mr. Casaubon's head is made use of in such fashion, the tricky German simultaneously makes a sketch of the unaware wife.

It is during the colloquy between Will and Dorothea while they are waiting for Naumann to get on with his portrait, that Will reveals to her the utter futility of Mr. Casaubon's scholarly endeavors. "If Mr. Casaubon read German," that is, "he would save himself a great deal of trouble" and his efforts would not be "thrown away, as so much English scholarship is, for want of knowing what was being done in the rest of the world." To a "startled and anxious" Dorothea he goes on to explain that because "the Germans have taken the lead in historical inquiries, they laugh at results which are got by groping about in woods with a pocket-compass while they have made good roads;" just what Casaubon was performing, as he had willingly "deafened himself in that direction" (217-8).

English versus German and French—Differing Approaches to Culture and Scholarship

While Naumann is undoubtedly a minor character who disappears from the story after this scene, yet his importance is way more than to serve as a bit of a German caricature. That Will is quite conversant with the latest trends and findings in matters of scholarship is symbolized by his friendship with the German painter; and that he is thus in a position to judge his cousin Casaubon's very English approach to culture and research is what takes us to the crucial point Eliot makes in *Middlemarch* concerning the interplay, or rather the differences, between the three cultures of England, Germany, and France. While the more varied French influence also figures in connection with Sorbonne-educated Dr. Lydgate's ambitious plans to follow the lead of the exemplary Bichat on the field of medical science, the German impact is mainly palpable in matters of history, philosophy, and literature. Will's reference to the backwardness and futility of so much English scholarship was a recognized issue among Eliot's contemporaries. Matthew Arnold's essay "The Literary Influence of Academies" discusses the possible reasons for, and results of, the existence or the absence of an institution, which "sets standards in a number of directions" concerning the culture of a nation, be it art, science, or literature, "and creates, in all these directions, a force of educated opinion".³⁶ That there was such authority in both France and Germany but not in England can be easily seen if one is to compare the respective cultural achievements of these nations. Owing to such "chief spiritual

characteristics” as energy and honesty, the English excel in putting forth such geniuses as Shakespeare, Milton, and Newton; since “genius is mainly an affair of energy, and poetry is mainly an affair of genius, therefore a nation whose spirit is characterized by energy may well be eminent in poetry;—and we [the English] have Shakespeare.” For the same reason, namely that “a nation whose spirit is characterized by energy may well be eminent in science,” the English also “have Newton”.³⁷

Contrary to this, however, the “chief spiritual characteristics” of the French and the Germans are “openness of mind and flexibility of intelligence”,³⁸ which make them excel in prose, urge them to accept and benefit from organized institutions with a centralizing and standard-setting function, and make them so much more eminent in what Arnold calls “journeyman-work”;³⁹ compiling books of reference, biographical dictionaries, translations of classics, and other intellectual activities crucial to genuine scholarship. Furthermore, the absence of an accepted authoritative centre has negative consequences both on style and subject-matter. The ultimate aim would be to “express new and profound ideas in a perfectly sound and classical style”,⁴⁰ yet the whiff of provinciality is ever so strong even in the case of prestigious English authors; by way of example, Arnold bids us to consider one of the leading English moralist’s, Addison’s, often commonplace ideas, or Burke’s, “our greatest English prose-writer[‘s]”,⁴¹ at times rather extravagant Asiatic style instead of a simple, measured Attic one.

Poor Mr. Casaubon is thus destined not to fare too well in comparison, not even on “home turf.” Floundering about the rather shallow waters of English academic life, he has to suffer the ill-repressed sneers of such fellow-scholars as Carp and other “leading minds of Brasenose” (294). To his utter mortification, his endeavors to test his public with depositing “small monumental records of his march” towards his masterpiece, the “Key to All Mythologies,” in the shape of “pamphlets—or ‘Parerga’ as he called them” (294), have proved to be far from reassuring. Carp’s “deprecatory recension,” in fact, was “kept in a small drawer of Mr. Casaubon’s desk, and also in the dark closet of his verbal memory” (294). No wonder, therefore, that he is anything but comradely towards a nephew who did not tarry in letting him know his opinion concerning his scholarly work. This Will knows perfectly well, who tells Dorothea that “Mr. Casaubon does not like any one to overlook his work and know thoroughly what he is doing. He is too doubtful—too uncertain of himself. I may not be good for much, but he dislikes me because I disagree with him” (385). Dorothea herself does not succeed in faring better, however full of good intentions she is at the outset of their marriage. As early on as their honeymoon in Rome, Casaubon finds out to his dismay that the “cruel outward accuser” of his scholarly endeavors “was there in the shape of a wife—nay, of a young bride, who, instead of observing with the uncritical awe of an elegant-minded canary-bird, seemed to present herself as a spy watching everything with a malign power of inference” (210). Indeed, “instead of getting a soft fence against the cold, shadowy, unapplausive audience of his life, [he had] only given it a more substantial presence” (212).

Hebraizing Dorothea and Hellenizing Will

As to Dorothea, worthy offspring of respectable English proprietors, “who had been brought up in English and Swiss Puritanism, fed on meager Protestant histories and on art chiefly of the hand-screen sort” (202), with even a “Puritan gentleman who served under Cromwell” (1) among his ancestors, she is full of eagerness to be and do good, but she is painfully aware of her ignorance. While, characteristic of her Protestant background, she does not desire erudition in matters of art, she wants very much to acquire useful and practical knowledge; either to be of help in social questions such as the housing standards of the poor

tenants, or to assist and learn from a wise and educated person in some great intellectual scheme. Her practical approach to knowledge seems at first glance to be typically English, yet her theoretic mind and her nature yearning “after some lofty conception of the world,” along with her inclination to be “enamoured of intensity and greatness” (2), makes hers resemble a German soul. It is once again worth our while to hark back to another work of Matthew Arnold, the chapter entitled “Hebraism and Hellenism” of his *Culture and Anarchy*, to understand the two different casts of mind that are also typical of the mid-nineteenth century English and German mentalities, here represented by Dorothea and Will, respectively. Eliot signals Dorothea’s Puritanical traits several times in the story either in a narratorial comment or in the description of certain decisions of hers. One such example is her identification of pleasure with sin, which propels her to give up her beloved activity of horseback-riding. The Puritan in her also makes her favorably inclined towards asceticism, self-sacrifice and martyrdom, which not only explains the plainness of her dress and aversion to jewels and finery, but, more importantly, it shows in her ardent wish to devote her entire life to helping others, which is partly responsible for her choice of a husband.

The ideal aim would be to have Hebraism and Hellenism, these “two points of influence” which move our world, “evenly and happily balanced between them”.⁴² It is important to see that their respective traits can often be found simultaneously not only within one era, but also within the same individual, and whichever influence gets the upper hand becomes the characteristic one. Along these lines, then, even though Protestantism is the victory of Hebraism, there are Hellenic traits to be found in it. Firstly, consider Christianity as “a triumph of Hebraism and man’s moral impulses,” while the Renaissance as “an uprising and re-instatement of man’s intellectual impulses”,⁴³ thus Hellenism getting the upper hand. Then bear in mind that the Reformation, although “often called a Hebraising revival,” is none other than a mixture of the two, as “the subtle Hellenic leaven of the Renaissance found its way” into it, and so “the exact respective parts, in the Reformation, of Hebraism and Hellenism, are not easy to separate.” Therefore the English, “the devoted children of Protestantism, [who] chiefly know the Renaissance by its subordinate and secondary side of the Reformation”,⁴⁴ also have traits of Hellenism in them, however slumbering or suppressed it may be.

Just so, despite Dorothea’s Hebraising tendencies, she also has a Hellenic side, even if she does her best to smother it. It is upon meeting Will that this changes, and their eventual union can be taken as “a reconciliation of Hebraism and Hellenism”.⁴⁵ The episode in Saint Peter’s Basilica is sufficient for our purposes to illustrate this, as it is not by accident that Eliot stages their meeting in a place that forms “the nucleus of the Vatican collection of classical sculpture,” allowing for a richly suggestive sculptural analogy.⁴⁶ The way the scene is set, we have Dorothea placed by the sculpture of *Ariadne*, while Will has just moved away from the *Belvedere Torso*, Apollonius’s famous work. As to Ariadne’s story in Greek and Roman mythology, she is the young girl who has fallen in love with Theseus and helped him to get out of the labyrinth, only to be abandoned by him while she was asleep. Upon waking, however, her unhappiness is instantly eased by the appearance of Dionysus. It is furthermore interesting that the same story is depicted by Titian’s *Bacchus and Ariadne*, which figures the Roman counterpart of Dionysus. Although not in the Vatican collection but in London’s National Gallery, Titian’s masterpiece was a very well-known painting among Eliot’s contemporaries.

Will’s arrival on the scene when Dorothea-Ariadne seems to have been abandoned by Casaubon-Theseus on their honeymoon after their first real argument, can thus be identified with the arrival of Dionysus. On the other hand, the analogy between him and the *Belvedere Torso* or the *Apollo Belvedere*, which is also to be found in the Vatican collection, makes him represent Apollo as well. It is important to recall that the two main influences within Hellenism are symbolized by just these two gods: Dionysus stands for the spontaneity, riotousness, individualism, and centrifugal force, the center of which was Athens and which was to become

the leading spirit of Romanticism, while Apollo should make one associate with the balance and measure, the collectivism and centripetal force typical of Sparta and Classicism. Will's influence on Dorothea is indeed the mixture of these two tendencies within Hellenism; as Dionysus, he coaxes her Hebraic strictness of conscience towards spontaneity and joy. As Apollo, he is the bringer of light to her dismal married life in dark and dreary Lowick, waking in her the desire for sweetness and light, beauty and intelligence, the love and cultivation of both body and mind so characteristic of Hellenism. With Apollonian aspiration for balance and measure, he also warns her of excesses, even if it is excessive altruism and goodness.

Still during their wait in Naumann's studio, Will mentions to Dorothea his incomprehension of what strikes him as her heresy about art despite his original expectation of her sensitiveness to the beautiful everywhere. Dorothea explains her aversion to art by saying that she would like to make *everybody's* life beautiful and it pains her to think of "all this immense expense of art, that seems somehow to lie outside life and make it no better for the world [...as] most people are shut out from it" (230). Apollo-Will consequently diagnoses Dorothea's goodness as

[...] the fanaticism of sympathy [...]. You might say the same of landscape, of poetry, of all refinement. If you carried it out you ought to be miserable in your own goodness, and turn evil that you might have no advantage over theirs. The best piety is to enjoy—when you can. You are doing the most then to save the earth's character as an agreeable planet. And enjoyment radiates. It is of no use to try and take care of all the world; that is being taken care of when you feel delight—in art or in anything else. Would you turn all the youth of the world into a tragic chorus, wailing and moralizing over misery? I suspect you have some false belief in the virtues of misery, and want to make your life a martyrdom. (230-1)

However, their union does not only bring about the beneficial influence of Will on Dorothea: she has a wholesome effect upon him, too. Although cousin Casaubon is strongly biased, there is a considerable germ of truth in his negative opinion about Will's seemingly aimless bohemian lifestyle: educated, radiant youth as he is, he nevertheless has difficulties in finding his calling and getting down to doing something in earnest instead of dabbling in arts and culture around the continent. We find out from Casaubon's account of his nephew that having studied in Heidelberg, "now he wants to go abroad again, without any special object, save the vague purpose of what he calls culture, preparation for he knows not what. He declines to choose a profession [...] calling himself Pegasus and every form of prescribed work 'harness'" (80-1).⁴⁷ If we consider Hellenism's avidity to know and Hebraism's urge to do, the reasons for his attitude fall once again in place; it is in his Hellenic character to prefer amassing culture and enjoying himself rather than doing, acting, working. In fact, Arnold's words in "Hebraism and Hellenism" only reinforce the presence of an underlying danger of the Hellenic frame of mind; he points out that "a side of moral weakness and of relaxation or insensibility of the moral fibre" has repeatedly caused the decline of Hellenic eras, such as "the anterior Hellenism of the Pagan world" (570), and the Renaissance of the sixteenth-century.

Will, on the other hand, has convinced himself that the reason why he has not yet settled down to do anything in particular is because "the superadded circumstance which would evolve [his] genius had not yet come; the universe had not yet beckoned" (82). Once again sounding the notes of the Hellenic-Romantic-German theme, he holds that genius "is necessarily intolerant of fetters: on the one hand it must have the utmost play for its spontaneity; on the other, it may confidently await those messages from the universe which summon it to its peculiar work, only placing itself in an attitude of receptivity towards all sublime chances" (82). His love for Dorothea nips in the bud his enthusiasm for roaming around: as he considers her his angel, so does he want to be hers, too, watching over her steps and being there for her. To settle down in Middlemarch means getting down to doing something more or less practical, and

the opportunity to make himself useful, or at least occupy his hours, soon presents itself in the shape of the political aspirations of Mr. Brooke, Dorothea's whimsical uncle; Will accepts his offer to help him run the local Liberal paper, *The Pioneer*, and coach him on his way to winning a seat in Parliament. Let it be said that the reason why Mr. Brooke's political scheme turns out to be an utter fiasco cannot be laid at Will's door; he proves to be an able journalist, editor and speech-writer, only his efforts are in vain due to his employer's rather "unrepresentative, unpolitical" character. There is proof of this in the insinuating words of the "Finale," which lets us know that "Will became an ardent public man, working well in those times when reforms were begun with a young hopefulness of immediate good which has been much checked in our days, and getting at last returned to Parliament by a constituency who paid his expenses." As to his wife, "Dorothea could have liked nothing better, since wrongs existed, than that her husband should be in the thick of a struggle against them, and that she should give him wifely help" (886).

Hebraizing England in Dire Need of Hellenizing—Matthew Arnold's Guide to Living

As Dorothea's Hebraizing nature required the welcome influence of Will's Hellenic spirit to result in an ideal balance between the two, so, in Matthew Arnold's opinion, did the whole of mid-nineteenth century England need culture "as a way out of the crisis of direction"⁴⁸ in which it was involved: instead of its utilitarianism with its glorification of reason, practicality, machinery and scientific progress, the sense of man's ultimate aim, the pursuit of perfection, had to be re-awakened in the English. Indeed, Arnold's efforts on the field of literary criticism are so many calls for this in various guises. In the chapter "Sweetness and Light" of his *Culture and Anarchy* he states that "above all in our own country has culture a weighty part to perform, because here that mechanical character, which civilization tends to take everywhere, is shown in the most eminent degree".⁴⁹ Recalling the German differentiation between "Zivilisation" and "Kultur," here we have an Englishman lamenting the negative effects of civilization on his own country: unbounded faith in machinery, materialism, strong individualism, and rigidity, the manifestations of what he is to define as England's Hebraizing tendency in the other chapter "Hebraism and Hellenism" of the same writing, all obstruct man in his pursuit of perfection, which is "a pursuit of sweetness and light".⁵⁰ Considering that "to reach this ideal, culture is an indispensable aid",⁵¹ it follows that England with its Hebraizing mentality so peculiarly unfavorable for such pursuit is undoubtedly in need of culture.

As Arnold puts it in "The Literary Influence of Academies," besides its laudable energy and honesty, England needs the "openness of mind and the flexibility of intelligence" characteristic of the French and Germans to have the desired spiritual atmosphere for culture. Or, as he explains in "The Function of Criticism at the Present Time," England's practical approach and preference for action should be complemented by the "serener life of the mind and spirit"⁵² with its curiosity, its flexibility, its disinterestedness and urbanity so eager for a free flow of ideas. He designates literary criticism as the desired discipline that is capable of fulfilling such a grand task: with its "disinterested endeavour to learn and propagate the best that is known and thought in the world",⁵³ literary criticism is none other than the guardian of culture and thus the guide to living that England is so much in need of. Before one has time to wonder why it should not be literature, hitherto so much glorified, to serve the purpose instead of literary criticism, he hastens to add that although "the critical faculty is lower than the inventive",⁵⁴ and the creation of great works of art is undeniably the "highest function of man" and the ultimate aim of culture, yet "the exercise of the creative power in the production of great works of literature or art, however high this exercise of it may rank, is not at all epochs and under all conditions possible".⁵⁵ It is because "the elements with which the creative power

works are ideas” that it is so crucial to have the necessary “intellectual and spiritual atmosphere”.⁵⁶ In other words, “the power of man and the power of the moment” have to be simultaneously given. That this is rarely the case can be seen in the scarcity of “great creative epochs in literature”.⁵⁷ What can, however, help in bringing about this necessary intellectual and spiritual atmosphere is the exercise of critical power: it tends “to make an intellectual situation of which the creative power can profitably avail itself”.⁵⁸ England, with its preference for facts and practicality over ideas and spirituality, can thus surely use the help of literary criticism, even if, or exactly because, it is devoid of the ideal spiritual atmosphere for creativity in literature. As a chain reaction, literary criticism would show England its need of a readjustment of priorities (sweetness and light, perfection), bring about a consequent amelioration of the intellectual climate (exercise of critical power with flexibility, curiosity and disinterestedness), and thus create an England with the congenial conditions for literature (free-flow of ideas).

The Three Disciplines à la Arnold—Leading Literature (Literary Criticism), Supporting Science, Unwelcome Sociology

At first glance at least, the two contending disciplines that seemed to question the claim of literary criticism to be a guide to living were science and sociology. If we take a closer look at the respective aspirations of all three disciplines in mid-nineteenth century, however, we realize that it is far from an exact diagnosis of the situation. The first thing to bear in mind is the increasing importance of public education in the face of “the social and cultural consequences of the Industrial Revolution” with the “outlines of new scientific and technological civilization” becoming “faintly visible against the skyline:” whether the “general education should be predominantly literary or scientific”⁵⁹ seemed to be the main issue. Lepenies gives an insightful account of the debate between Matthew Arnold and Thomas Henry Huxley, the representatives of literature and science, respectively. He refers to the two lectures, Huxley’s “Science and Culture” in 1880 and Arnold’s “Literature and Science” in 1882, as proofs of an underlying affinity between the seemingly hostile approaches to the question of education. Although “Huxley was convinced of the educative value of scientific knowledge,” he advocated the importance of literary studies as well, only he was set against “the monopoly the languages of antiquity held in the schools and universities:” instead of a useless plodding in the mazes of Greek and Latin philology and the overestimation of the importance of the writings of classical antiquity, students should be encouraged to read great English poetry, which, if “accompanied by a well-instructed literary critique, [was] the best way to refinement of taste”.⁶⁰

Not only was Huxley favorably inclined towards literature, but Arnold also included the pursuit of scientific knowledge as part of his concept of culture and education. As early as 1869 the chapter “Sweetness and Light” of *Culture and Anarchy* expresses his intention to regard science as a needed part of one’s culture; comparing it to religion, he points out that although the great “aim of setting ourselves to ascertain what perfection is and to make it prevail” has been the aim of religion as well, culture is yet more potent because it does not limit itself to one voice of human experience as religion does, but seeks to reach its goal “through all the voices of human experience which have been heard upon it, of art, *science*, poetry, philosophy, history, as well as religion, in order to give greater fullness and certainty to its solution”.⁶¹ Harmonizing with this stance, Arnold’s claim in “Literature and Science” is that education, which is the primary way to attain culture, should also offer a much wider range of knowledge than “the study of *belles lettres* [...]; an elegant one, but slight and ineffectual; a smattering of Greek and Latin and other ornamental things, of little use for any whose object is to get at truth”.⁶² What he takes to be of crucial importance is the clarification of key terms applied in this debate about

education, pointing out that most of the enmity is the result of misunderstandings concerning the meaning of “literature,” “science,” and “*belles lettres*.”

Firstly, “*belles lettres*” and “literature” are no interchangeable terms; he observes that “there is always a tendency in those who are remonstrating against the predominance of letters in education, to understand by letters *belles lettres*, and by *belles lettres* a superficial humanism, the opposite of science or true knowledge”.⁶³ And although “by literature Professor Huxley means *belles lettres*”,⁶⁴ it is far from being the case: “literature is a large word; it may mean everything written with letters or printed in a book. Euclid’s *Elements* and Newton’s *Principia* are thus literature”.⁶⁵ Along these lines, Arnold’s propagation of literature does indeed include scientific knowledge as part of education. However, the question still remains whether natural sciences should get “the chief place in the education of the majority of mankind”.⁶⁶ His answer is in the negative, basing his reasons on “the constitution of human nature:” the powers that build it up, such as “power of conduct, the power of intellect and knowledge, the power of beauty, and the power of social life and manners” are not isolated but aspire to be related. Thus there is an instinct in us that awakens the desire to relate the pieces of knowledge that the study of natural sciences offers us “to our sense for conduct and to our sense for beauty”.⁶⁷ The problem arises from the fact that however excellent a discipline natural science is with its appeal of constant observation and experiment and its offering of “pieces of knowledge,” yet it falls short of furnishing us with the means to satisfy this desire to relate. “Poetry and eloquence,” however, do have this power, even if it is admittedly impossible to explain how or why they do. With a grand, even slightly dogmatic, gesture, Arnold settles the question thus: “But how, finally, are poetry and eloquence to exercise the power of relating the modern results of natural sciences to man’s instinct for conduct, his instinct for beauty? And here again I answer that I do not know how they will exercise it, but that they can and will exercise it I am sure”.⁶⁸ To Arnold it follows, therefore, that if “there is to be a separation and option between humane letters on the one hand, and the natural sciences on the other, the great majority of mankind” should choose the former, as “letters will call out their being at more points, will make them live more”.⁶⁹

Having dealt with the prickly issue of literature and science, there still remained the unsettling fact that sociology was aspiring to become an independent discipline with a claim to fulfill the task Arnold so confidently delegated to literature and literary criticism. In addition, it was threatening to upset the fragile equilibrium between literature and science by winning more and more advocates among natural scientists. Huxley, whose aversion to Comtean sociology was as great as that of Arnold, was nevertheless one of them; he claimed that “in school as in university the pupil had to acquire a clear understanding of the essential conditions of life of modern technological-scientific civilization: he had to understand that social phenomena were merely an expression of natural laws”.⁷⁰ Thus he found it expedient to establish a faculty of sociology, which would be responsible for just this branch of knowledge in colleges and universities. It is easy to understand Arnold’s fears as to a possible opponent of literary criticism in the shape of sociology, if we consider that the main question of the latter, “How ought one to live?” showed a similar orientation to that of the former. A criticism of life was therefore offered by both, with sociology’s seeming advantage to win over the scientists due to its methods of rigorous observation and collection of facts so similar to their own discipline. Arnold dismissed this tendency of sociology by claiming that it was a hollow pseudo-science simply aping the natural sciences in its methods, yet all it did was abstract system-making. However, there was an underlying irony in his fulmination against “that grotesque old French pedant”⁷¹ Comte and his English adherents. As Frederic Harrison, the follower of positivist Richard Congreve and the future chairman of the London Sociological Society, pointed out, there was a fundamental affinity in Arnold’s and Comte’s goals and means to achieve them; in his essay on Arnold, Harrison conjures up the funny scene of an encounter

between the two in the Elysian fields, with Arnold exclaiming “Ah, well! I see now that we are not far apart, but I never had the patience to read your rather dry French, you know”!⁷²

Indeed, Arnold must have associated Comtean positivism prior the French sociologist’s so-called “incomparable year:” the principles of positivist sociology, however, which had really started out as the apotheosis of the faculty of reason and the rigorous application of scientific methods at the expense of feelings and artistic considerations, went through a radical transformation in the year of 1845. It was then that Comte made the acquaintance of Clotilde de Vaux, whose influence on him during that single year until her untimely death was nothing short of groundbreaking. After a “science-dominated preamble,” “the union of aesthetic and scientific interests was henceforth to characterize positivism,” which, therefore, accorded a “great significance to art and literature”.⁷³ What is more, with feeling and intellect receiving equal status,⁷⁴ “at the heart of positivism philosophy, poetry and politics ought to stand on an equal footing” as well: uniting thought, feeling and action in this manner, it aspired to perfect “the inner and outer existence of man”.⁷⁵

Art, Science, Religion, Sociology—Eliot and Comtean Positivism

Arnold’s identification of positivism with its early scientific phase is not so surprising, after all, if we consider that many of Comte’s followers remained the adherents of just this version of his teachings and found the later “religio-literary”⁷⁶ Comtism a sad aberration of his original doctrines. Herbert Spencer, for instance, was one of the advocates of Comte’s early scientific sociology,⁷⁷ while Richard Congreve followed the French positivist all the way to regarding his teachings as a welcome substitute of religion, nay, a religion proper. As to Eliot’s stance in the matter, the first thing that strikes one is her close friendship not only with both these positivists but with the actual English translator of Comte and the author of *Comte’s Philosophy of the Sciences* in the person of her lifelong partner, George Henry Lewes.⁷⁸ Lewes fully accepted the later Comte’s philosophy that aspired to an ideal balance by rehabilitating feeling and art so as to stand next to the faculty of reason and science, yet he also rejected its religious side. In fact, the important thing to see is not so much in what the opinions of Spencer, Lewes, Congreve, and Comte differed, as to establish why they had so much in common in their respective systems of thought. This, in turn, will help us to see how Eliot’s own “version” fits into the picture. At the same time, however, there are two things to bear in mind; her lifelong reluctance to subscribe to “any formalized system of beliefs”⁷⁹ on the one hand, and her similar opinions being more the reason for her friendship with these men than the outcome of it.⁸⁰

One of the common denominators is the philosophy of Spinoza, yet not so much because his system of thought is echoed by both Comte and Feuerbach and thus could be supposed to have found its way indirectly into Eliot’s, but more importantly because she translated Spinoza’s *Ethics* and thus imbibed some of his tenets firsthand, which in turn made her more sympathetic towards both Comte’s and Feuerbach’s philosophies. Indeed, both Feuerbach’s and Comte’s philosophical systems bear great similarities to that of the seventeenth-century philosopher, who believed in an essentially deterministic universe with a set of universal laws that were to be arrived at through knowledge based on deduction. But while Spinoza retained the idea of God as an underlying oneness or substance, and claimed that the attainment of freedom for man by way of getting adequate knowledge is the recognition of being part of this substance, Feuerbach and Comte did away with the religious element, replacing substance or God with the concept of human community. For Spinoza, adequate knowledge due to the observation of cause and effect and the deduction from personal experience bore the fruit of sympathy and freedom. For Feuerbach and Comte, a similar result of the same method of experience and deduction in attaining knowledge was the development of man’s altruistic sense

and his shedding his egoistic side ignorant of the importance of human fellowship. Indeed, Feuerbach's tenet of man's aspiration toward the perfect type of his nature, his species-self freed from the shackles of the "egoistic individual-self," is a clear echo of Spinoza's concept of man's progress toward attaining freedom and sympathy.

In all three systems of thought, then, man was to come to terms with the idea of a deterministic universe with a set of universal laws to be known and to conform to, therefore he had to learn to see himself in context of the surrounding world, of the community he was part of. So far, Eliot's personal beliefs are in harmony with Spinoza, Feuerbach and Comte as well. To this comes the evolutionary philosophy shared by Spencer, Lewes, Comte and Eliot, showing us the last two agreeing on key issues. A deterministic universe, universal laws, feelings as a source of his knowledge and his connection with nature and society, society as an organism, man as a social being, his altruistic side as his noblest self, his duties towards society; all these tenets are as much a crucial part of positivism as that of Eliot's system of thought. Furthermore, the development of both Eliot's and Comte's religious and moral outlook bears great resemblance to one another as well as to so many other great Victorian thinkers: it was a gradual disillusionment with formal Christianity and a search for an alternative source of moral guidance, which, in Matthew Arnold's case became cultural humanism, in Eliot's case secular humanism, in Comte's and Congreve's case Comtism.⁸¹ The definition of the function of Comtism in the life of its adherents is put in such a way by Frederick R. Karl, Eliot's biographer, that it could, in fact, be meant for the beliefs of Eliot just as well: "Comtism was for disbelievers who yet wished to maintain Christianity's sense of order, its principles of behavior, its moral and ethical views. It offered morality and order without a God, surely without a religious hierarchy and church, at least at first. It was, furthermore, rational, and it eschewed a future life".⁸² Thus the cause (substituting organized religion) and the parts of the effect (own systems of thought) seem to be almost identical, yet "Eliotism" and Comtism have always remained distinct. This was not just a matter of proud principles on Eliot's part to show herself reluctant to fully adopt any organized system of belief and proclaim her adherence to it; rather, it was the narrowness and abstraction characteristic of any particular philosophy when compared with the richness and complexity of a true artist's literary achievement. Not only the comparatively "newly-fangled" discipline of sociology was associated with the making of soulless and abstract systems; philosophy, its senior, which has been around ever since the appearance of mankind, was equally speculative and tended to retreat in the realm of abstractions further and further away from humanity. This is where Arnold's and Eliot's veneration of art (literature) and their reservations towards sociology converge: neither philosophy nor sociology could be the proper guide to living, the ideal vehicle for transmitting experience (knowledge) and sympathy (feelings) to one's fellow humans.

George Willis Cooke, nineteenth-century biographer of Eliot, eulogizes her "as the truest literary representative the nineteenth century has yet afforded of its positivist and scientific tendencies," surpassing the achievements of any individual philosopher or scientist by virtue of adding her genius and creative insight to their teachings and serving as a mediator between them and humanity. Indeed, the "aims, spirit and tendencies" of Comte, Spencer, Tyndall, and Heckel, have all "found in her a living embodiment, and re-appear in her pages as forms of genius, as artistic creations. They have experimented, speculated, elaborated theories of the universe, drawn out systems of philosophy, but she has reconstructed the social life of man through her creative insight".⁸³ Cooke's praise is, in fact, the proof of Eliot having achieved the goals she had set herself and her fellow-artists: true to her artistic credo described in the Riehl review, with the help of art, the nearest thing to life and the ideal mode of amplifying experience, in the shape of novels she created various pictures of human life, thereby extending her sympathies, surprising even the trivial and the selfish into attention to what may be called material or moral sentiment.

Eliot's Ideal Sociology—Beatrice Webb's Tribute to the Author of *Middlemarch*

That literary critics praised Eliot's achievement in the name of the congenial effects of literature and art at the expense of abstract disciplines like philosophy, science, and sociology is not so surprising after all. That one of the eminent social researchers of the time should do the same seems a bit more curious, at first sight at least. Concerning Eliot's novels, *Middlemarch* especially, Beatrice Webb hailed them as "examples of an ideal sociology" where in the "analysis of society the individual received his due".⁸⁴ This enthusiasm was similar to her veneration of Balzac, whose "skill in the analysis and description of society" made her strongly inclined for a while to write an essay on his works and emphasize their "usefulness to the human sciences of the future".⁸⁵ Indeed, the resemblance between the works of that self-proclaimed "*docteur és sciences sociales*" and Eliot's is unmistakable: as *Middlemarch* was the depiction of a panorama of English society, so was Balzac's that of a French society in his *Comédie Humaine*.⁸⁶

As to Beatrice Webb's own achievements, she was an avid social researcher who propagated a scientific description of society based on data collected with participant observation and experience at firsthand. Although she was in accord with Herbert Spencer as to the importance of science in sociology, yet she disbelieved in the efficacy of simply "transfer[ring] to sociology the laws of science" or of "grasping the rules of social life by a process of intuition; such laws could be discovered only through painstaking labour with the aid of carefully prepared data".⁸⁷ Lepenies calls her approach a mixture of that of "a detective and an ethnologist",⁸⁸ for whom personal immersion in society for the sake of precise and exhaustive findings was the *sine qua non* of a truthful sociology, without which it was in danger of becoming too abstract. Not just a flower of speech, the term "personal immersion" is to be taken literally in her case: it took the shape of assuming various guises, such as the use of a different name or a temporary job that could bring her amongst the people whose conditions she was researching.

Thus the right approach and the right data were in her possession, with purpose and content similar to Eliot's. Yet the crucial "ingredient," form or style, was missing, a fact of which Beatrice was painfully aware: she had always believed that "science and literature could not be rigidly separated from one another: it was not only what one wrote but *how* one wrote that mattered".⁸⁹ As to what one wrote and why, both Eliot and Beatrice Webb believed in the essential importance of truthfulness to reality; they both shared the aim to ameliorate the conditions of humanity; they consequently both set themselves the task to draw a comprehensive picture of society with a sharp focus on given individuals in order not to become too abstract. On top of this, we may also note the presence of strong literary ambitions in both cases, with the further similarity residing in the fact that Eliot also found her voice as a writer of fiction relatively later in life. As an outcome of all these factors, however, while Eliot wrote such monumental pieces as *Middlemarch*, Beatrice, in collaboration with her husband Sidney Webb, kept assembling long and dry treatises addressing particular social issues, forever putting off her plan to "give her imagination full reign for once without having continually to take account of prosaic facts".⁹⁰ Yet there is one book that very often makes some of Eliot's admirers draw a parallel between the two of them: apart from Herbert Spencer, who likewise saw a second George Eliot in Beatrice Webb, F.R. Leavis hailed Beatrice Webb's autobiography entitled *My Apprenticeship* as a non-literary achievement of a sociologist that was to be included, similarly to John Stuart Mill's autobiographical writing, amongst the classics of English literature.⁹¹

Leavis's stance is to be the call for a closer contact between literature and sociology in the 1950's, when literary critics were finally opening up towards the rival discipline, however much they still insisted on their sociology being better than sociology itself.⁹² The earlier aspirations of Beatrice Webb towards the fusion of literature and sociology is, on the other hand, the sign of the perennial issue of content and form amongst sociologists forever trying to find the equilibrium between science and literature. Beatrice Webb's veneration of Eliot's works was indeed based on the ideal fusion of science, literature and sociology, where the aridity of sociological and statistical textbooks was exchanged for a genuinely impressive style and an apparently different and more engaging subject-matter, without, however, failing to deliver the same results, namely the analysis of society and the influencing of one's readership to think about certain social issues. Yet it was not only the case of social researchers endowed with never-realized literary ambitions who battled with the question of content and form; it was a hoary one, which perfectly symbolizes the beginnings of the contention between the three cultures/disciplines of science, literature, and sociology.

So it is by no surprise that with this issue we are back to the founding father of sociology, Comte, whose transformation also metamorphosed his early scorn concerning the importance of style into enthusiastic affirmation. Comte in his early phase, hating "those *litterateurs* who won over their hearers and readers by the employment of rhetorical tricks",⁹³ claimed that in a composition of a sociological treatise there should be no concern for a pleasing effect, no dilly-dallying with ornaments. Then, falling in love with a *litteratrice*, he radically changed his tune; Clotilde de Vaux was an aspiring novelist writing "*charmante nouvelle[s]*",⁹⁴ and although it was not so much the excellence of these works that brought about the great Comtean transformation, yet they had the decisive effect to force him to become first more sympathetic and later downright enthusiastic as to the values of aesthetic considerations and literature in general. Indeed, just as the rehabilitation of feeling/emotions and literature/arts were among the crucial parts of the new version of Comtean positivism, so was the attention to style/aesthetics. Ironically enough, however, what in his early phase he considered as fetters to the scientist and thus ignored completely, was grossly overdone in his later enthusiasm: the scorn of artificial norms became a mania for them. Lepenies gives a funny account of the self-imposed rules of style Comte set for himself: with a rigidity difficult to conceive, he established the length of sentences, the number of chapters, the number of times a word was allowed to re-occur within a given context, so as to "bestow on his prose a strictness of form previously possessed only by poetry".⁹⁵ His change of attitude can also be seen in his reaction to Lewes's critical yet humble and worshipful comments. The English translator was complaining about exactly those things that Comte later decided to pay attention to: "his sentences were as a rule too long and contained too much verbal repetition, many of the adverbs and epithets he employed were superfluous, too many *rappels* and *anticipations* succeeded one another".⁹⁶ To Lewes's surprise, however, who was eager to blunt the edge of his criticism with saying that "he had no intention whatever in asserting the priority of a pleasing style over the importance of truly great ideas [...] and Comte should not squander his time polishing sentences," which was the task of the man of letters and not that of the scientist, the recently transformed Comte was thankful for the "well-meant advice and promised to follow it [...] and] in the future he would make an effort to write better".⁹⁷

The Ideal Sociology of *Middlemarch*

None of Eliot's novels fulfils the task to draw a comprehensive picture of society and demonstrate its organic nature as successfully as *Middlemarch*. The characteristic interconnectedness is observable on several levels. On the one hand, in keeping with the

concept of tradition within the context of the Darwinian theory of heredity, Humanity is shown as an organism in which present, past and future communities are linked together by the continual passing on of experience. The accumulation of these past deeds, habits and customs make up the tradition or culture of a people, a race, a nation, which exerts its potent shaping force on the coming generation that inherits it. On the other hand, just as the inherited experience is handed down from the past to the present Middlemarch community, so does the present community impose its influence on each of its members. Indeed, as the past makes the present, so does the social life develop the individual, who is not to be viewed merely as an “assemblage of organs” apart, but as an assemblage of organs fulfilling the role of an organ in a collective organism as well. A corollary to this is that while his own organism through the chain reaction of sense perception, feeling and experience is the direct source of his knowledge concerning sensations, primary impulses, and judgments, so are his more complex conceptions, theories and virtues derived from the collective organism he is part of.⁹⁸ This entails that an individual cannot be viewed in isolation but only in his relation to his environment, only as a community member. If we are to count the number of “boxes” we are squeezed in before having the chance to consider ourselves as individuals, the words “freedom” and “independence” tend to ring rather hollow. Firstly, there is nature’s unbending uniformity with its rigid universal laws entirely ignoring humanity, which consequently has to conform to it in order to survive. This is the Man-Nature dimension. Then comes the issue of Man in Time; humanity as a great big organism passing on its experience concerning the know-how of this necessary adaptation from past to present to future. After this, there is the organism of the present community to take into consideration, by which we are preconditioned on several additional levels: as members of a nation or race, of a city, and of a family. To continue with the roles we have even within these as citizens, parents or children, opens up yet another host of impositions.

Although this may seem to imply that the multiple preconditioning of the individual lot does not leave any room for personal choice and responsibility for one’s actions, yet it is far from a license to blame all on circumstances: being part of an organism works both ways, which means that just as the other organ-members influence the organ-individual in question, so does the latter have a say in the overall matter as well. As Eliot puts it, “it always remains true that if we had been greater, circumstances would have been less strong against us”.⁹⁹ Another upshot of the importance of environment in the lives of individuals is the unfeasibility of absolute moral laws and the consequent belief in their relativity, which precludes the possibility to measure everybody by the same fixed set of standards and calls for finer gradations than black and white or good and evil when judging one’s character and actions. Just so, the story of a single individual cannot help being distorted if it is not given the appropriate context of the parallel stories of the other individuals surrounding him. The web of cause and effect is of unlimited dimensions, and the larger and more finely woven sample the writer reconstructs of it, the less distorted the truth that he is trying to convey to his readers is to become. Eliot’s solution is the use of multiple plotlines and the conscious playing down of the predominance of the main protagonists, which she achieves by giving attention to the stories of several minor characters. In harmony with her concept of a human being as first and foremost a member of society and not an individual, nobody is placed at the center; rather, the center itself is a smaller, more “exclusive” community shared by the heroes and heroines.

Interconnectedness and sharing that Middlemarch symbolizes becomes yet more prominent if we consider that all its members are somehow related; in the genealogical tree of its community the concept of Humanity as a great big family finds its correlative. That family members usually resemble each other in various ways can thus be applied to the whole of humanity, and indeed, Eliot’s novel shows us the fundamental “sameness of the human lot.” From a technical point of view, with the authorial devices of contrast and comparison, the reader

is continually made to recognize the recurrence of and resemblance between so many aspects of the lives of the characters.¹⁰⁰ Although the “sameness of the human lot” may seem rather disheartening if it is to be found in the multiplicity of unhappy lives, yet the cheering side of it is the sympathy and help that can be shared on the basis of shared experiences, feelings, and personal lots.

“We must look at the individual, his inherited moral power, his environment, his special motives, if we would judge him aright”¹⁰¹

To illustrate these lines of thought we have a large collection of examples to draw from at our leisure. The young Vincys are perfect specimens of the well-to-do provincial middle-class milieu they come from, and that the newcomer Dr. Lydgate does not seem to think so at first is what seals his fate early on. In Book II tellingly entitled “Old and Young,” the double irony underlying his favorable judgment concerning Miss Rosamond Vincy gradually emerges as the story unfolds. On beholding the pretty maiden’s musical performance at this early stage of the story, he opines that “one need not be surprised to find the rare conjunctions of nature under circumstances apparently unfavorable: come where they may, they always depend on conditions that are not obvious” (166). Whether or not one judges circumstances such as Mrs. Lemon’s school and Middlemarch society unfavorable or not, is a relative thing, depending very much on the personal circumstances of the judge; Dr. Lydgate has high family connections and has hitherto led an urban lifestyle, studying and living in metropolises like Paris and London. For him, the finding of an “angel” in the midst of a provincial environment does seem surprising but he quickly comes to the conclusion that such “rare conjunctions of nature” as Miss Vincy may be the result of some underlying personal merit independent of their surroundings. However, in the course of their acquaintance which brings about an all too hasty marriage, the first thing that becomes increasingly obvious is that Rosamond was not called “the flower of Mrs. Lemon’s school” (97)¹⁰² by accident: she may be the best product of that environment, but still its genuine product to the last and nothing more. Indeed, instead of this “rare conjunction of nature” proving to be superior to her unfavorable surroundings, all she does is to try and rise on the social scale and move to London, which is none other than the application of the value system she has been taught. In keeping with this, her dreams are of rank and money, and her whole life revolves around nothing beyond the continual endeavor to *appear* radiant, docile, polished, and refined; learnable accomplishments in which she excels.

The crux of the matter is not simply that these surface qualities do not suffice as a proper foundation for a human being and are consequently not sufficient for a basis for a meaningful and lasting human relationship, either. The problem is the additional fact that Lydgate is no less a product of the nineteenth-century with his narrow conception of womanhood, who consequently expects to find happiness in the company of exactly one such “elegant-minded canary bird” (210). Thus it is the inappropriateness of the inherited tastes and value systems on both sides that propel them towards mutual unhappiness, with Rosy slipping into a kind of bovarism and his once-ambitious doctor-husband gradually sinking to a level of a Charles Bovary.¹⁰³ Just as Rosy’s supposedly ideal female education instilled in her nothing besides an inclination towards sentimentality, a host of superficial ambitions, and the tools with which to fulfill the expected role of the angel in the house, so did Lydgate’s manly upbringing encode the wrong values that are to be searched for in a wife. Shortly after having made the acquaintance of charming Miss Vincy, he is introduced to Miss Dorothea Brooke at the dinner party given in honor of her approaching marriage to Mr. Casaubon. His reaction to these two different types of ladies is characteristic of his mindset concerning women in general: although he is favorably impressed by Dorothea and even finds her beautiful, yet he immediately knows

that she is not his style of woman. In contrast with Miss Vincy, about whom he thinks that “she is grace itself; she is perfectly lovely and accomplished. That is what a woman ought to be: she ought to produce the effect of exquisite music,” Miss Brooke “did not look at things from the proper feminine angle. The society of such women was about as relaxing as going from your work to teach a second form, instead of reclining in paradise with the sweet laughs of bird-notes, and blue eyes for a heaven” (94-5).

In keeping with what has been said about the fallacy of the importance that was ascribed to one’s environment, however, the makeup of both individual organisms is also to be taken into consideration when we try to understand the melancholy outcome of their lives. Rosy’s unbounded egoism and Lydgate’s “spots of commonness” (155) are individual traits that are enough to tip the balance towards tragedy, while brother Fred Vincy’s fundamental good nature plays an equally important role in his eventual development from a “good-for-nothing” stylish young gentleman into a responsible, diligent man worthy of respect. Bearing in mind Eliot’s call for the evolutionary process that each individual has to undergo in order to emerge from moral stupidity (egoism) and live life in the spirit of altruism, Rosamond is one of the classic examples of someone who fails to learn from experience and remains egoistic and without sympathy for her fellow human beings. Her brother Fred, on the other hand, succeeds in his quest. Yet it would be too easy to set his positive development down to a superior “assemblage of organs” in the first place, on whom the greater assemblage of organs, that is society, thus had a lesser influence in terms of preconditioning his value system. What I mean to imply is that although Fred was never as cold and calculating as his sister to begin with, he did have the great luck to benefit from the good influence of his childhood-love and wife-to-be Mary Garth. The latter’s healthy value system is another example of the importance of heredity, as she comes from a high ideal family circle, whose approach to life is one of the most exemplary that Eliot ever provided her readers with.

Nemesis—the Inevitableness of Moral Consequences¹⁰⁴

Nevertheless I am ready to put my own argument at risk by reverting back to Fred’s supposed “good luck” in having had Mary Garth around to guide him; it is *his* taste in women that compels him to follow her and to try and live up to her expectations. As opposed to Lydgate, there are no such “spots of commonness” in Fred’s nature, although the environment he has all his life been exposed to would have easily convinced him to search for a wife like his sister. It may be, ironically enough, that it is Fred who is one of the “rare conjunctions of nature under circumstances apparently unfavourable:” the potent influence of his milieu proves to be insufficient in the face of his personal qualities and relative greatness. Despite his family’s condescending attitude towards the Garths and their consequent displeasure with their firstborn’s choice of a wife, his admiration for Mary remains unscathed throughout. Yet his emergence from moral stupidity is a genuine travail. In his blind egoism he injures the one he is trying to win, which forces him to feel other people’s pain for the first time. The matter I am referring to is the corollary to his gambling debts, which gradually steep him into despair; Eliot’s introductory portrait of this golden boy is a caricature of the fool who confidently trusts good old Providence to take care of him but has to realize that he needs to take responsible action to avert calamity. To have arrived at the point of having to reckon with debts in the first place is of course a natural outcome of the attitudes he imbibed in his family environment: “The Vincys lived in an easy profuse way, not with any new ostentation, but according to family habits and traditions, so that the children had no standard of economy, and the elder ones retained some of their infantine notion that their father might pay for anything if he would”

(240). Yet Mr. Vincy is not doing so well in business at the time and, to make matters worse, he is very much out of patience with Fred because the latter is planning to throw away his expensive education; he feels unfit to become a clergyman. The only thing that keeps Mr. Vincy at bay for the time being is the cheerful prospect of his son inheriting Stone Court from their dying uncle, greedy old Featherstone.

It is from that same source that Fred is expecting some financial boost in the shape of a little present often referred to before, but he is in for a disappointment. Still relatively smug and light-hearted after having received the small sum from his parsimonious old relative, however, Fred procures Mr. Garth as a backer for his debts. After all, he still has the selling of his horse to fall back on, or “the capacity of his father’s pocket” (240) may be tested in the name of his future hopes concerning his inheritance. Choosing Caleb Garth, the friend who “was at once the poorest and the kindest” (241) saves him from embarrassing himself in front of his equals and guarantees an affirmative answer due to his long-standing friendship with the Garths. When his attempt to sell his horse and raise the missing amount of money turns out to be an utter fiasco, he suddenly has to realize that he has just ruined a whole family; *the* family most important in his life: mother and Mary Garth have to put together all their savings to help Mr. Garth back Fred’s debt; consequently one of the little Garth boys is deprived of the eagerly-awaited opportunity to go to school; and last but not least, both women have to work extra hard for the next years to come. Until the very last moment, Fred’s fears were still egoistic: he was loath to lose the respect of this beloved family, thus he was occupied with *himself* in his relation to them. It never crossed his mind that by his actions he injures their lives as well. It is Eliot’s perfect demonstration of the law of retribution, or the doctrine of Nemesis: still in keeping with the interconnectedness of individuals and society, everybody’s existence has wide-reaching effects on the lives of others around. Even if we do not mean harm, the evil that may be the outcome of our deeds may injure others without our intention.

Curiously enough, his pain in the affair beforehand had consisted almost entirely in the sense that he must seem dishonourable, and sink in the opinion of the Garths: he had not occupied himself with the inconvenience and possible injury that his breach might occasion them, for this exercise of the imagination on other people’s needs is not common with hopeful young gentlemen. Indeed we are most of us brought up in the notion that the highest motive for not doing wrong is something irrespective of the beings who would suffer the wrong. But at this moment he suddenly saw himself as a pitiful rascal who was robbing two women of their savings. (261)

Nemesis—Wrong-doers Never Go Unpunished¹⁰⁵

Although this all seems unfair, the slender compensation there might be found in the doctrine of Nemesis is that the wrong-doers never go unpunished. An even better example of this is Mr. Bulstrode, whose dark past finally catches up with him in the shape of Raffles, the drunken accomplice of the dishonest deeds that had made him prosperous before coming to Middlemarch. Our first glance at him is in highly respectable circumstances: in “a house outside the town,” the godly banker Nicholas Bulstrode and his wife live piously aloof from the rest of the “publicans and sinners of Middlemarch” (309-10). Despite this aloofness as to dwelling and attitude, he is one of the central figures of the community: through his wealth and profession he exerts an influence on everyone. Such financial power, of course, is not the key to winning other people’s affection. That he is a “stranger” because he has “only” been an inhabitant of Middlemarch for the last twenty-five years does not help, either, in spite of the fact that he had managed to win the hand of the generally liked Harriet Vincy, the aunt of Rosy and Fred. When we come to think of it, this may have made it even worse in the eyes of the

Middlemarchers: to have a stranger snapping away the “then-flower” of the community Miss Harriet Vincy had made him the object of jealousy and suspicion from the outset. This marriage between the most popular girl in town and a freshly arrived stranger is another great example of how Eliot shows through recurrence and resemblance the fundamental “sameness of the human lot:” the laws of uniformity and heredity bring about the repetition of events throughout the history of humanity and thus the next generation’s recently arrived stranger Dr. Lydgate wins the hand of the flower of the next generation, Miss Rosy Vincy.

Indeed, heredity and tradition as the eternal connections between past, present and future cannot be ignored, one cannot start with a clean slate and escape the effects of the past; “nothing can be done *de novo*; a fresh beginning cannot be had”.¹⁰⁶ Mr. Bulstrode’s move to Middlemarch was an attempt at doing this, and although it took twenty-five years, the law of retribution taught him better. In order to throw light on the dark past he was trying to leave behind, we need to put his life-story in a nutshell. Young Brother Bulstrode was a banker’s clerk thinking about ministry as a possible vocation at the Calvinistic dissenting church of Highbury, when one fine day he happened to make the acquaintance of Mr. Dunkirk, the richest man of the congregation, who gradually became his friend and offered him a position in his rather shady pawnbroker business. It is at this stage that Brother Bulstrode’s hypocritical side had the first real occasion to develop, as he decided to accept the job, telling himself that he was not the one setting up the establishment and, by joining it as an already flourishing enterprise, it was not his business to inquire strictly into its original sources. Indeed, this is a prime example of the slipperiness of moral categories and how certain people try to bend it to their advantage. Still “relatively sinless,” Bulstrode worked away with Mr. Dunkirk until the latter died, leaving inconsolable Mrs. Dunkirk behind, along with a daughter who had earlier run away. Soon enough, Brother Bulstrode managed to console Mrs. Dunkirk by courting her and asking her hand in marriage, which was gracefully-gratefully accepted on the sole condition that he should try to find the daughter first: if she was still amongst the living, she should be the one inheriting all the Dunkirk emporium and not the new husband.

Needless to say, the daughter had been located with the help of Raffles but her whereabouts were hushed up and Mr. Bulstrode stepped into wealth, which he transferred to a new town as soon as Mrs. Dunkirk-Bulstrode joined her deceased first husband and the heavenly choir. New town, new beginning: Middlemarch and a saintly life as a banker who labors for the glory of God. The sad thing is that after all his wrong-doing, Mr. Bulstrode is a believer and a hard-working person, who loves his wife Harriet and their daughters. That it is difficult to label him as an evil character is just what Eliot wanted to achieve: once again, the relativity of moral standards with such terms as good and evil is plainly demonstrated here. Eliot treats him with sympathy and contrives to make the reader feel for him as well; as it is in the case of Mr. Casaubon and other less likeable characters of her novels, Bulstrode also deserves understanding and sympathy and cannot simply be labeled as evil and therefore hateful. Not only is there a lot of good in him, but his guilt is also exasperatingly indirect: it was not him who set up the shady pawnbroker business, it was not him personally who tracked down the missing girl and made her disappear, and it was not him in the end who killed the blackmailing accomplice, either. The irony is that all his “accomplices,” Mr. Dunkirk and Raffles, that is, who did dirty their hands die, and he almost manages to save his snowy white reputation.

Raffles, in fact, is like the vessel of retribution and the embodiment of Eliot’s belief that seemingly unimportant accidents are weighty causes and effects in disguise: although Raffles was Bulstrode’s accomplice in tracking down the missing daughter and he turns up in Middlemarch twenty-five years later, it is not even on purpose to find Mr. Bulstrode. He was in search of his stepson, Joshua Rigg, who by then had turned out to be the natural son and sole heir of stingy old Featherstone. Being turned away by the angry stepson still smarting from

earlier abuses, Raffles totters away, taking with him a paper from Rigg's desk so as to balance out his drinking flask. The paper turns out to be a letter from his old acquaintance Mr. Bulstrode writing about his intention to buy Stone Court from Rigg, which gives Raffles the great opportunity to sponge on Bulstrode instead. This he successfully does for a while, letting frightened "Nick" give him large sums of money for drink on condition that he leaves Middlemarch and keeps silent. Of course it is a temporary solution; the alcoholic rascal is nothing less than a time-bomb walking around town, causing and feeding the suspicion of the Middlemarchers with drunken gossip. Although nobody takes his stories seriously, they will become just the needed pieces in the puzzle that is to show the true picture of unpopular Bulstrode at last. When, on what proves to be his last visit, Raffles collapses with alcohol poisoning on his way to Stone Court, he is taken to bed there and assisted by a nervous-hopeful Bulstrode apparently fulfilling the role of the merciful benefactor. Dr. Lydgate's orders are not kept, Bulstrode holds back from the housekeeper, honest Mrs. Abel, the prohibition concerning alcohol, and Raffles is found dead the next day. Lydgate is put in an uncomfortable position: he suspects his orders might have been ignored, but it might have been him who had judged incorrectly when diagnosing the patient and leaving orders in the first place; it was not common medical practice to hold back liquor in such cases. On top of it, he had just received a large sum of money from Bulstrode helping him out in his insolvency. Indeed, when finally the truth about Bulstrode's past comes to the surface, both "strangers" are implicated in the murder of Raffles: thus the suspicions of the Middlemarchers concerning Bulstrode and Lydgate seem to be justified. Nay, to prove it even better that nobody's past can be buried, Eliot has us find out about the third stranger's mysterious family history as well: Will Ladislaw's mother is none other than the missing Dunkirk daughter, the rightful heir to the wealth that came to Mr. Bulstrode by concealing his knowledge of her and her little child's whereabouts.

That Bulstrode is publicly humiliated seems to be his main punishment. Yet it is important to note that retribution comes in many forms, and the sinner's "inward sense of wrong-doing"¹⁰⁷ has been an equally great source of suffering all those years. Furthermore, the final surfacing of his evil deeds brings about something soothing that had been denied him for so long: not only is his conscience unburdened of a dark secret at last, but he is forgiven and receives the sympathy and affection of his beloved wife as well. This is the silver lining on the cloud of the doctrine of Nemesis: "while nature is stern and the moral sequences of life unbending, man may be sympathetic and helpful. Man is to be the providence of man; humanity is to be his tender forgiving Friend".¹⁰⁸ As Bulstrode was waiting for his wife to come down to the sitting room, "he felt himself perishing slowly in unpitied misery. Perhaps he should never see his wife's face with affection in it again. And if he turned to God there seemed to be no answer but the pressure of retribution." But when Mrs. Bulstrode enters the room and he is afraid to look up and face her, she touches his shoulders, bids him to look up and without words her own face tells him of her forgiveness: "He burst out crying and they cried together, she sitting at his side. They could not yet speak to each other of the shame she was bearing with him, or of the acts which had brought it down on them. His confession was silent, and her promise of faithfulness was silent" (798).

"Work for Humanity as a Substitute for All Faith"¹⁰⁹

Besides mutual sympathy among fellow men, the other source of consolation in the apparently relentless universe depicted by Eliot is work. Similarly to Goethe and Carlyle, "she found in work for humanity the substitute for all faith and the cure for all doubt".¹¹⁰ With this, in fact, she shows herself the product and representative of her era, as the key-concepts of Victorianism, such as mission, earnestness and duty, all center round the fundamental

importance of work.¹¹¹ That the noblest kind of work is the endeavor to make life better for others links this concept with Eliot's propagation of the altruistic spirit and sympathy, of course; the "work" her finest characters opt for is always of the altruistic kind, as it is clear from the two most important protagonists of *Middlemarch*, Dorothea and Lydgate. What makes this novel so disheartening in the eyes of many is the very fact that the noblest individuals with the loftiest aims are the ones to be crushed by their environment; those who really want to make a difference and help their fellow human beings around them are regarded with incomprehension and suspicion, and even if they learn from their painful experience and consequently adapt to their environment, the accomplishment of their great work is hindered.

Lydgate's efforts to "do good small work for Middlemarch" as a practitioner with new methods, and "great work for the world" (153) in the shape of developing the scientific achievements of Bichat concerning the primary tissue of the human frame comes to naught: he is unwelcome, mistrusted and even his wife does not appreciate the grand aim of his life. The reaction of the Middlemarchers is, sadly enough, rather natural: suspicion and hostility towards anything foreign or novel is an unpleasant corollary to the weightiness of heredity and tradition. Then, indebted, accused with complicity in manslaughter, Lydgate finally leaves town and stoops to the level of fashionable seaside practitioners whose goal is to fatten their pockets so as to maintain the expensive habits of their family. Eliot's comment in the "Finale" that he was, after all "what is called a successful man" (885) is doubly sad: it passes judgment on the values of that utilitarian society she set herself to depict.

Dorothea's story is regarded equally sad by some. Similarly to the Middlemarchers, with her brother-in-law and former admirer Sir James Chettam at the head,¹¹² some readers were less than charmed by Will Ladislaw than it may have been expected even by his creator; Leslie Stephen and F.R. Leavis are two illustrious examples of this discontent, claiming that Ladislaw is of such small stature that he is not worthy of one of the noblest creations of Eliot.¹¹³ That Dorothea found happiness and managed to be of help to mankind in collaboration with her beloved, is, to my mind, an enviably satisfactory life. What is of more importance, however, is that it is a realistic outcome of ardent yet naïve aspirations of a very young girl; Eliot, in other words, remained true to her maxim of depicting real life and not bending it to the sentimental expectations of her readers.

As to other embodiments of the gospel of work in *Middlemarch*, we have the whole of the Garth family with loveable Caleb at the head, who "often shook his head in meditation on the value, the indispensable might of that myriad-headed, myriad-handed labour by which the social body is fed, clothed, and housed." Indeed, his chief aim in life was "to have as effective a share as possible in this sublime labour," the reverence of which dated from his childhood. As a religious experience *par excellence*, the sights and sounds of work being done around him "had laid hold of his imagination in boyhood [...] and had acted upon him as poetry without the aid of poets, had made a philosophy for him without the aid of philosophers, a religion without the aid of theology [...]. His virtual divinities were good practical schemes, accurate work and the faithful completion of undertakings: his prince of darkness was a slack workman" (263-4). It was Caleb's heroic deed to convert one such prince of darkness into an honest hard-working man; his unabated sympathy for Fred after the latter's fiasco at the expense of Caleb's own family does bear the good fruit in the long run. Fred is given another chance in the shape of work: with the management of three estates in sight, Mr. Garth lets him on as a helper. Fred is grateful, enthused, and although he is occasionally disheartened by initial difficulties in learning the profession, he finally finds his calling in working close to nature, in having "to do with outdoor things" (594). The "Finale" assures us of his later life being an unbroken continuation of this admirable outlook he managed to adopt at last; his "solid mutual happiness" with Mary and their numerous offspring, his "unswerving steadiness" and his achievements "in his side of the country as a theoretic and practical farmer" are sure signs of a person who has successfully

undergone the painful evolutionary process from the egoistic good-for-nothing to the altruistic champion of good honest work.

“Finale”

In keeping with the introductory musings concerning the felicity of the original as opposed to the English title of Lepenies's *Die Drei Kulturen*, it may be a proper way to sum up this analysis with a final look at another work frequently consulted throughout. Frederick R. Karl's biography of George Eliot bears the subtitle “Voice of a Century,” which happily suggests for us all the things Eliot oeuvre stands for. Firstly, as it was most probably the intention of Karl with this subtitle, Eliot can be regarded as the representative of the Victorian era: her apotheosis of work, mission, earnestness, duty, which often bordered on the asceticism of England's Hebraizing mentality; her spiritual development as a gradual disillusionment with organized Christianity and her subsequent adoption of a moral stance that substitutes religion with secular humanism, and strives to live life in the spirit of altruism; her great interest in contemporary scientific progress and her consequent subscription to the evolutionary theory that believes in a world based on universal laws, thus a deterministic organic society, and stresses the importance of heredity and tradition; her struggle to find the equilibrium between science, art, and morality all mark her out as a Victorian thinker *par excellence*.

In connection with this attempt at an ideal fusion of science, art, and morality, the question of her relation to sociology suggests itself. Once again, characteristic of her whole nation, she was overtly rather averse to sociology as an independent discipline, yet the ubiquity of sociological thinking is everywhere palpable in her works, just as it is in the intellectual output of the whole of England. As Lepenies aptly puts it, “in England sociology was simply a constituent of social common sense: it had no need to secure its existence by becoming an independent faculty”.¹¹⁴ The social researcher Beatrice Webb's enthusiastic reference to the “ideal sociology” of Eliot's works, as well as the propagator of scientific sociologist Herbert Spencer's similar sympathy with her kind of literature are thus additional proofs of the importance of her oeuvre on the field of all three disciplines; literature, science, and sociology as well, even surpassing the respective achievements of all of them: as Cooke opines, all the excellent minds of these fields are outshined by her contribution to human thought because, with adding her wonderful insight and creative genius to their theories and speculations, she “explained them in terms of life”¹¹⁵ and fulfilled the role of the interpreter and mediator between them and humanity, thus achieving the goal she had set herself as an artist.

Furthermore, she was a mediator between the three cultures of England, France and Germany as well. We have seen this not only in the more obvious shape of her translations of Strauss, Feuerbach and Heine, or her article on Riehl and her lifelong admiration of Goethe and her familiarity with contemporary German culture, but also in her entire system of thought underlying her literary creations. Indeed, apart from Feuerbach and Strauss, Eliot's beliefs have been shown to bear similarities to Comte as well. As to her French contemporaries Flaubert, Balzac and George Sand, she likewise set herself the task to give a truthful picture of life and to show its more ordinary aspects. What is more, she took this task as a moral obligation that the artist had to fulfill; through her artistic creations she strove to ameliorate the condition of humanity by calling attention to the love and sympathy that we should feel towards one another. Similarly to the Feuerbachian essence of Christianity, this can be called the essence of her art.

Notes

¹ Snow, C.P. "The Two Cultures and the Scientific Revolution." The Rede Lecture, 1959. New York, Cambridge UP. Lepenies 1985, 155.

² Leavis, F.R. "Two Cultures? The Significance of C.P. Snow. Being the Richmond Lecture 1962." With a new Preface for the American Reader. New York: Pantheon Books. Lepenies 1985, 156.

³ Lepenies 1985, 194.

⁴ It is first and foremost on her novel entitled *Middlemarch* that I shall base my analysis, which is due both to personal preference as well as to the generally accepted view that it is one of her most comprehensive and masterly works.

⁵ Karl 143.

⁶ Lepenies 1985, 152.

⁷ "The Melancholy of *Middlemarch*." *Spectator* 1 June. 1872, xlv: 685-7. *George Eliot: The Critical Heritage*. Ed. David Carroll. New York: Barnes and Noble, 1971. 297.

⁸ *Spectator* 30 March. 1872, xlv: 404-6. *George Eliot: The Critical Heritage*. Ed. David Carroll. New York: Barnes and Noble, 1971. 294.

⁹ Cooke 195-6.

¹⁰ Lepenies 1985, 99-100.

¹¹ Feuerbach, Ludwig. *The Essence of Christianity*. Trans. George Eliot. New York: Harper's Row, 1957.

¹² Cooke 178.

¹³ Cooke 178.

¹⁴ Feuerbach qtd. in Cooke 178.

¹⁵ Karl 219.

¹⁶ Although full of admiration and respect for Dickens, Eliot could still not exempt some of his “preternaturally virtuous poor children and artisans, melodramatic boatmen and courtesans” from being creations of this same pernicious sentimentalizing. Quotations in this paragraph from: Eliot, George. “The Natural History of German Life.” *Westminster Review* 66. 51-79. *Essays of George Eliot*. Ed. Thomas Pinney. London: Routledge and Kegan Paul. 266-99.

¹⁷ Lepenies 1985, 199-200.

¹⁸ Engles, 83.

¹⁹ Cooke 195.

²⁰ Cooke 212.

²¹ Karl 219.

²² Lepenies 1985, 200.

²³ Lepenies 1985, 219.

²⁴ By adumbrating the discussion on the supreme importance of the figure of the Poet in German culture, we can sense an underlying irony in the fact that the American Emerson designates Goethe the “Poet King” as a representative man in the shape of the Writer, while he singles out Shakespeare as the Poet. This curious identification with the English and poetry, while taking prose and scholarly work to be more of a German and French specialty is to come up soon in connection with Matthew Arnold’s comments in “The Literary Influence of Academies.” See footnote 33, as well as Lepenies 1985, 220-34 on the different concepts of the “Man of Letters” and the “Poet” in German ideology.

²⁵ Emerson 502-3.

²⁶ It has to be admitted that Lewes’s literary achievements as a novelist and playwright were modest at best. His ability on the field of biography and history, however, makes up for this lack of creative talent when he is appraised as a literary man. Karl 212.

²⁷ Karl 180, 214.

²⁸ Karl 214.

²⁹ Karl 212.

³⁰ Lepenies 1985, 203.

³¹ Lepenies 1985, 203-4.

³² Lepenies 2006, 4. He refers to Norbert Elias’s *The Germans* and *The Civilizing Process* when describing the German concept of culture and its consequences in both domestic and foreign policies throughout German history. (Elias, Norbert. *The Germans: Power Struggles and the Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Ed. Michael Schröter. Trans. Eric Dunning and Stephen Mennell. New York: Columbia UP, 1996. ---. *The Civilizing Process: The History of Manners*. Trans. Edmund Jephcott. New York: Urizen Books, 1978.)

³³ It is interesting to note Matthew Arnold’s slightly different grouping concerning “genius,” “intelligence,” “poetry,” and “prose” amongst the French, Germans, and the English in his essay “The Literary Influence of Academies.” He associates England with “poetry” and “genius,” on account of Shakespeare and Milton, while he praises the French and the Germans for their superior abilities in prose, and other such intellectual activities that require intelligence, method, precision and form rather than genius. This he claims to be closely connected to the striking absence of any establishment, such as an academy, setting a high standard in matters of

culture in England, while there are enviably organized and prestigious authorities both in France and in Germany in the shape of the French Academy and the academy in Berlin. 274-9.

³⁴ Lepenies 1985, 215.

³⁵ Another German artist character worthy of note here is the pianist Herr Klezmer in *Daniel Deronda*, whom Karl defines as having “had Rubinstein in the background, even some Liszt, but in the foreground he had Eliot” (568). Thus he is a mixture of a real-life Weimar composer and pianist, as well as another one of an infinitely greater stature who lent more his greatness and Eliot’s veneration for him than anything else to the character of Klezmer, namely Liszt, and Eliot’s own beliefs concerning music (181).

³⁶ Arnold “Influence,” 279.

³⁷ Arnold “Influence,” 274-5.

³⁸ Arnold “Influence,” 274.

³⁹ Arnold “Influence,” 279.

⁴⁰ Arnold “Influence,” 286.

⁴¹ Arnold “Influence,” 285.

⁴² Arnold “Hebraism,” 558.

⁴³ Arnold “Hebraism,” 568-9.

⁴⁴ Arnold “Hebraism,” 568-9.

⁴⁵ McMaster 111.

⁴⁶ References concerning the sculptural and pictorial analogies that are discussed in these two paragraphs are based on McMaster 111-4.

⁴⁷ There is a delightful irony in the reasoning of both inimical cousins. Hard-working Casaubon cites the great Hellene, Aristotle, concerning the need of patience, practice and exercise if one is to achieve anything in the shape of creation (81). Will, however, takes Casaubon’s case as one of the “pitiable instances of long incubation producing no chick:” instead of really “doing,” that is writing his great work at last, he is forever putting it off with his “plodding application, rows of note-books” (83) and endless preparation. Indeed, it is difficult to decide whose life is less unproductive at that point, and while Casaubon dies without achieving his goal, Will eventually gets down to work and becomes an “ardent public man” (886). Casaubon’s character, in fact, reminds one of the artist in Henry James’s wonderful short story entitled “The Madonna of the Future,” where the model had grown old and so the chance had long been wasted before he made up his mind to get down to doing the great masterpiece he had been planning all his life. Thus in matters of art, the balance between doing (Hebraism) and contemplating (Hellenism) also has to be found.

⁴⁸ Lepenies 1985, 171.

⁴⁹ Arnold “Sweetness,” 478.

⁵⁰ Arnold “Sweetness,” 498.

⁵¹ Arnold “Sweetness,” 476.

⁵² Arnold “Function,” 263.

⁵³ Arnold “Function,” 265.

⁵⁴ Arnold “Function,” 236.

⁵⁵ Arnold “Function,” 237.

⁵⁶ Arnold “Function,” 237.

⁵⁷ Arnold "Function," 238.

⁵⁸ Arnold "Function," 238.

⁵⁹ Lepenies 1985, 163.

⁶⁰ Lepenies 1985, 168.

⁶¹ Arnold "Sweetness," 476. Emphasis added.

⁶² Arnold "Literature," 410.

⁶³ Arnold "Literature," 410.

⁶⁴ Arnold "Literature," 412.

⁶⁵ Arnold "Literature," 412.

⁶⁶ Arnold "Literature," 415.

⁶⁷ Arnold "Literature," 417.

⁶⁸ Arnold "Literature," 423.

⁶⁹ Arnold "Literature," 426.

⁷⁰ Lepenies 1985, 169.

⁷¹ Arnold, Matthew. "A Word More About America." *Philistinism in England and America. The Complete Prose Works of Matthew Arnold*. Vol. 10. Ed. R.H. Super. Ann Harbor: The University of Michigan Press. 207. qtd in Lepenies 1985, 173.

⁷² Harrison, Frederic. "Matthew Arnold." *Tennyson, Ruskin, Mill and Other Literary Estimates*. New York: MacMillan, 1900. 124. qtd in Lepenies 1985, 174.

⁷³ Lepenies 1985, 39.

⁷⁴ Lepenies 1985, 30.

⁷⁵ Lepenies 1985, 29.

⁷⁶ Lepenies 1985, 41.

⁷⁷ Lepenies 1985, 41.

⁷⁸ Karl 164.

⁷⁹ Karl 315.

⁸⁰ Cooke 184.

⁸¹ Biographical information concerning the Congreves, Lewes, Eliot and the issue of Comtism is drawn from Karl 314-5.

⁸² Karl 315.

⁸³ Cooke 166.

⁸⁴ Lepenies 1985, 183.

⁸⁵ Lepenies 1985, 137.

⁸⁶ Lepenies 1985, 82.

⁸⁷ Lepenies 1985, 124.

⁸⁸ Lepenies 1985, 124.

⁸⁹ Lepenies 1985, 138. Emphasis added.

⁹⁰ Lepenies 1985, 140.

⁹¹ Lepenies 1985, 113.

⁹² Lepenies 1985, 183-5.

⁹³ Lepenies 1985, 24.

⁹⁴ Comte to Clotilde de Vaux, 23 June 1845. *Correspondance générale et confessions*. Vol. 3. Paris: 1977, Mouton. 40. qtd in Lepenies 1985, 30.

⁹⁵ Lepenies 1985, 20.

⁹⁶ Lepenies 1985, 36.

⁹⁷ Lepenies 1985, 36.

⁹⁸ Cooke describing Lewes's specific version of evolution theory and heredity, which was shared and propagated by Eliot. 187.

⁹⁹ Cooke cites from *Middlemarch*. 258.

¹⁰⁰ Concerning Eliot's characteristic authorial devices for the sake of a cohesive structure and a successful portraiture of characters in her novels, see Hardy 78-113.

¹⁰¹ Cooke 258.

¹⁰² See also Eliot's further reference in *Middlemarch* to Rosy's outstanding achievements in Mrs. Lemon's school (282).

¹⁰³ Flaubert, Gustave. *Madame Bovary*. New York: New American Library, 2001.

¹⁰⁴ Cooke 266.

¹⁰⁵ Cooke 269.

¹⁰⁶ Cooke 212. He refers to Eliot's Riehl essay in which she denounces the radical attempts of the French Revolution to create a "new nation, a new life, a new morality."

¹⁰⁷ Cooke 264.

¹⁰⁸ Cooke 268-9.

¹⁰⁹ Cooke 269.

¹¹⁰ Cooke 269.

¹¹¹ It is once again interesting to hark back to Arnold's differentiation between the Hebraizing and Hellenizing tendencies. Eliot's and Carlyle's apotheosis of work was actually very much imbued with a Hebraism that propelled them towards excesses. See Chapter 4 entitled "Happy" of Carlyle's *Past and Present*, where he propagates the reaching of happiness through suffering, the dignity to of things painful and the worship of labour as worship of sorrow. In the case of Eliot, Karl writes extensively about young Marian Evans's ascetic-Calvinistic period when she even forbade herself the enjoyment of literature, very much resembling her character Dorothea Brooke's "false belief in the virtues of misery" (*Middlemarch* 230-1). Karl 34-7.

¹¹² See Eliot's comments in the „Finale" about the general dissatisfaction with Dorothea's second marriage (888).

¹¹³ Stephen 179; Leavis 1962, 75.

¹¹⁴ Lepenies 1985, 195.

¹¹⁵ Cooke 171.

Works Cited and Consulted

Arnold, Matthew. "The Function of Criticism at the Present Time." In *The Portable Matthew Arnold*. Ed. Lionel Trilling. New York: The Viking Press, 1960. 234-67.

---. "The Literary Influence of Academies." In *The Portable Matthew Arnold*. Ed. Lionel

-
- Trilling. New York: The Viking Press, 1960. 267-99.
- . "Literature and Science." In *The Portable Matthew Arnold*. Ed. Lionel Trilling. New York: The Viking Press, 1960. 405-33.
- . "Sweetness and Light." *Culture and Anarchy*. In *The Portable Matthew Arnold*. Ed. Lionel Trilling. New York: The Viking Press, 1960. 471-500.
- . "Barbarians, Philistines, Populace." *Culture and Anarchy*. In *The Portable Matthew Arnold*. Ed. Lionel Trilling. New York: The Viking Press, 1960. 527-57.
- . "Hebraism and Hellenism." *Culture and Anarchy*. In *The Portable Matthew Arnold*. Ed. Lionel Trilling. New York: The Viking Press, 1960. 557-73.
- . "A Word More About America." *Philistinism in England and America. The Complete Prose Works of Matthew Arnold*. Vol. 10. Ed. R. H. Super. Ann Arbor: The University of Michigan Press. Lependies 1985, 174.
- Carlyle, Thomas. *Heroes and Hero-Worship*. Paris: Librairie Hachette, 1925.
- . "Happy." *Past and Present*. London: Chapman & Hall, 1907.
- Comte, Auguste. *Correspondance générale et confessions*. Vol. 3. Paris: 1977, Mouton. Lependies 1985, 30.
- Cooke, George Willis. *George Eliot: A Critical Study of her Life, Writings, and Philosophy*. London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1883.
- Elias, Norbert. *The Germans: Power Struggles and the Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Ed. Michael Schröter. Trans. Eric Dunning and Stephen Mennell. New York: Columbia UP, 1996. Lependies 2006, 4.
- . *The Civilizing Process: The History of Manners*. Trans. Edmund Jephcott. New York: Urizen Books, 1978. Lependies 2006, 4.
- Eliot, George. "The Natural History of German Life." *Westminster Review* 66. 51-79. *Essays of George Eliot*. Ed. Thomas Pinney. London: Routledge and Kegan Paul. 266-99.
- Eliot, George. *Middlemarch: A Study of Provincial Life*. Pössneck: Alfred A. Knopf, 1991.
- . *Daniel Deronda*. Toronto: George N. Morang & Co., 1912.
- Emerson, Ralph Waldo. *Representative Men*. In *The Works of Ralph Waldo Emerson*. Vol. 1. London: G. Bell and Sons, Ltd., 1913. 357-497.
- Engels, Frederick. *Feuerbach: The Roots of Socialist Philosophy*. Trans. By Austin Lewis. Chicago: Charles H. Kerr & Co., 1912.
- Feuerbach, Ludwig. *The Essence of Christianity*. Trans. George Eliot. New York: Harper's Row, 1957.

-
- Flaubert, Gustave. *Madame Bovary*. New York: New American Library, 2001.
- Garrett, Don. Ed. *The Cambridge Companion to Spinoza*. Cambridge: Cambridge UP, 1997.
- Hardy, Barbara. *The Novels of George Eliot A Study in Form*. New York: Oxford UP, 1967.
- Harrison, Frederic. "Matthew Arnold." *Tennyson, Ruskin, Mill and Other Literary Estimates*. New York: MacMillan, 1900. Lepenies 1985, 174.
- James, Henry. "The Madonna of the Future." *Stories of Writers and Artists*. Ed. F. O. Matthiessen. MacMillan & Co., 1903. 18-52.
- Karl, F. R. *George Eliot: Voice of a Century. A Biography*. New York: Norton & Co., 1995.
- Lepenies, Wolf. *Between Literature and Science: the Rise of Sociology*. Transl. R.J. Hollingdale. Cambridge: Cambridge UP, 1992.
- . *The Seduction of Culture in German History*. Princeton: Princeton UP, 2006.
- Leavis, F. R. *The Great Tradition*. London: Chatto & Windus, 1962.
- . "Two Cultures? The Significance of C.P. Snow. Being the Richmond Lecture 1962." With a new Preface for the American Reader. New York: Pantheon Books. Lepenies 1985, 156.
- McMaster, Juliet. "'A Microscope Directed on a Water-Drop:' Chapter 19." In *Approaches to Teaching Eliot's Middlemarch*. Ed. Kathleen Blake. New York: The Modern Language Association of America, 1990. 109-17.
- Snow, C.P. "The Two Cultures and the Scientific Revolution." The Rede Lecture, 1959. New York, Cambridge UP. Lepenies 1985, 155.
- Spinoza, Benedict. *The Ethics and Other Works. A Spinoza Reader*. Ed. & Transl. Edwin Curley. Princeton: Princeton UP, 1994.
- Stephen, Leslie. *George Eliot*. London: MacMillan & Co., 1913.
- "The Melancholy of *Middlemarch*." *Spectator* 1 June. 1872, xlv: 685-7. *George Eliot: The Critical Heritage*. Ed. David Carroll. New York: Barnes and Noble, 1971. 297-302.
- Spectator* 30 March. 1872, xlv: 404-6. *George Eliot: The Critical Heritage*. Ed. David Carroll. New York: Barnes and Noble, 1971. 294-7.
- Webb, Beatrice. *My Apprenticeship*. Cambridge: Cambridge UP, 1979. Lepenies 1985, 112-44.

Pokol Béla

Büntetőjogdogmatika-történeti elemzések

(A tanulmány a közeljövőben megjelenő „Középkori és újkori jogtudomány” c. kötetem zárófejezete)

A különböző korokban létező sok-sok bűncselekmény elemzéséhez egy absztraktabb szinten elhelyezkedő fogalmi dogmatikai keretben három fő aspektust (a cselekményt, a tudatot és az elkövetőt) lehet elkülöníteni, melyeken belül osztályozások alakultak ki, és ezek az egyes bűncselekmények megítélését könnyítik a bírák számára, másrészt ítéletük megalapozottságát utólag - fellebbezésben vagy tudományos vizsgálatban – könnyebben ellenőrizhetővé teszik. E három fő aspektus fogalmi osztályozásait persze egy sor további fogalom egészíti ki, melyek finomítottak az elmúlt évszázadokban a cselekmények bűncselekménnyé minősítését, vagy ez alóli kivételüket. Ez utóbbiak jó részét foglalja össze a németeknél „Rechtfertigungsgründe” (igazolási okok) és az „Entschuldigungsgründe” (büntetés alól felmentő okok) kettős csoportkategóriája, melyek hiánya esetén konkrét esetben nemcsak tényállásszerű a cselekmény, hanem jogellenes is. A magyar büntetőjogi irodalomban azonban - talán Finkey Ferenc 1909-ben megjelent büntetőjogi jogtalanságról szóló tanulmánya óta - oly széles értelemben kezdték el használni ezt a kategóriát (egy sor korabeli jogelméleti töredék üledékének sodródása mellett), hogy már ezért is bátorság kellene ennek összehasonlító elemzéséhez (lásd Finkey 1909; Békési 1974:27-42). Ennek bonyolításához jön, hogy a német jogirodalomban az 1900-as évek elején kialakult a formális jogellenesség mellett a materiális jogellenesség fogalma, mely segítségével a pontosan szabályozott tényállásokat és ezek kimerítése esetén szükséges büntetőhatósági fellépést - ha konkrét (formális) jogellenességet kizáró ok adott esetben nem állt fenn - a bírák szabadabban tudták megítélni. Ezt a fejleményt a szigorú fogalomjogászat (Begriffsjurisprudenz) utáni, szabad bírói jogtalálás szakaszának jogászai szellemi légköre hozta létre, de más tartalommal a szigorú jogpozitivizmust hirdető államszocialista büntetőjog is átvette ezt a „társadalomra veszélyesség” fogalmának felhasználásával. Az 1990-es évek óta nagy vita folyik a hazai teoretikus büntetőjogászok között ennek elvetéséről vagy megtartásáról – átnevezve esetleg materiális jogellenességnek -, és a kettéoszlott táborban jelenleg nem lehet domináns véleményként minősíteni bármelyiket is. (E vitákra összefoglalóan lásd Wiener 2000:49-71; a megtartásához az érveket lásd Ujvári 2003; elvetésére Hollán 2003).

A következőkben tehát csak büntetőjogdogmatika három fő aspektusának történelmi formálódására tesszük a hangsúlyt. Egyik aspektust a bűncselekmény lefolyásának szakaszolása jelenti, és a befejezett bűncselekmény mellett az eredménytelenség miatt pusztán kísérletként megrekedt cselekvések bűncselekményi jellege merült fel a történelem folyamán, illetve a még ezt sem elérő előkészület különválasztása a kísérlettől: vagyis a cselekvéssor *befejezett cselekvésre, kísérletre és előkészületre* szétbontása. Egy másik fő aspektust jelenti a cselekmény elkövetésekor a cselekvő tudatának kérdése: szándékosan követte ezt el, vagy más célra törekedve csak gondatlanul hozta létre a bűnös eredményt, illetve az ezen belüli tudati fokozatok további elkülönítése vizsgálendő itt. Végül a harmadik aspektust az elkövetői kör jelenti: csak maga cselekedetért felel az elkövető, ha az bűncselekmény volt, vagy más

cselekvésében valamilyen pozícióban részvétel esetén is - pl. felbujtóként, bűnsegédként stb. - elítélhető?

Az elmúlt évszázadokban ezeknek az aspektusoknak az elvi elkülönítése, és ezeken belül a felbontások, fogalmi disztinkciók és a sok-sok bűncselekménynek nyilvánított cselekmény mögött az absztraktabb fogalmi keret kialakulása csak hosszú idő alatt ment végbe, noha a római jogi fejlődésében egy-egy bűncselekmény megfogalmazásakor ezek a későbbi osztályozások többségükben a Digesta 47. és 48., un. „szörnyűségek könyveiben”, és a Codex egyes részeiben már felmerültek, de a bűn világának egésze szempontjából univerzális jelleggel megfogalmazva és ellentmondásmentes rendszerré formálva csak az elmúlt háromszáz évben kezdtek kialakulni. Például a Corpus Iuris Civilis-ben a Codex 9. könyvének 1.címe így ír: „A Pompeius-törvény rendelkezik az apagyilkosokról. Aki apját, anyját, nagyapját, nagyanyját, fivérét, nővérét, unokafivérét, unokanővérét stb.(...) megöli bűnös szándékkal, ugyanazon büntetés alá essék, mint amit a Cornelius-törvény az orgyilkosokra rendel. (...) Annak is, aki mérget vesz, hogy azzal apját megetesse, még ha nem is tudta neki beadni” Itt tehát a szándékosság jelzése, illetve a kísérlet és az előkészület is megjelenik itt fogalmilag elkülönítve. De a szándékosság és a gondatlanság éles különválasztása jelenik meg a következő rendelkezésben is: „Felmenthető az, aki embert ölt és elítélhető a gyilkosságért az, aki nem ölt: mert nem maga a tett, hanem kinek-kinek a szándéka büntetendő. Ezért gyilkosként büntetendő az, aki ölni akart, de véletlenül nem tudta tettét végrehajtani, viszont felmentendő az, aki véletlenül elhajított fegyverével gondatlanságból ölt” (Diódsi 1973:217).

Ugyanitt: „A gyilkosságra felbujtó gyilkosként bűnhődik” Később: „Aki támadóját vagy az életét feltehetően veszélyeztető személyt megöli, e cselekedete miatt ne féljen semmiféle büntető eljárástól. (C. 9. 16.2) Egy másik római jogi rendelkezés a hamis tanúzást, erre rábírást és a hamisítást a pénzek tekintetében szabályozza, és ahogy a hamis tanúzás tényállását megfogalmazza, szinte a legmodernebb tényálláselem-összegyűjtést mutatja:

„A Cornelius-törvény büntetése alá esik az, aki rossz szándékkal hamis tanúság tételére és hamis tanúság felhasználására törekszik. Ugyanez vonatkozik arra, aki a hamis tanúzásra kitanít, ilyen ügyvitelért pénzt fogad el, erre megállapodik, társul, szövetkezik, ártatlanok kijátszása céljából”. A Digesta 48.15.6.2. a felbujtó mellett a bűnsegédekről is hangsúlyosan szól: „A Fabius-törvény intézkedik arról, hogy megbüntessék azt, aki szabad embert vagy felszabadítottat akarata ellenére fogságba vet, fogságban tart, elad, még pedig tudatos rosszindulattal; továbbá mindazokat, akik ebben bűnsegédek, továbbá aki idegen rabszolgát vagy rabszolganőt szökésre felbujt, vagy az urának, úrnőjének akarata ellenére, tudtán kívül elzárja, fogságban tartja, eladja, mégpedig rosszhiszeműen, büntetni kell mindazokat is, akik ebben bűnsegédek”. (Diódsi 1973:218-219, illetve lásd ehhez Zlinszky 1995).

Összegző megjegyzésként megállapítható tehát, hogy a későbbi büntetőjogdogmatika több része is megvolt már a rómaiaknál, de nem az összes bűncselekmény vonatkozásában általánosan használhatóként, csak egy-egy különös bűncselekményi tényállás elemeként. Illetve ezen túl nem rendszereztek a bűn világának átfogó aspektusai szerint teljes logikai rendben ezeket a fogalmakat. Ennek létrejöttét nézzük meg a következőkben a németeknél, a franciáknál, az olaszoknál és az angoloknál, mely utóbbit fő vonásaiban az amerikaiak is továbbvitték, így ebben az összefüggésben nyugodtan beszélhetünk a büntetőjogdogmatika fejlődésének angol-amerikai útjától. Az összehasonlító történeti elemzés után a hazai büntetőjogdogmatika formálódásába bepillantással zárul a tanulmány.

1. A német büntetőjogdogmatika fejlődése

Az első szakaszokat a német fejlődésben az 1232-es Szásztükör, továbbá az 1532-es birodalmi büntetőtörvénykönyv, a Carolina dogmatikai disztinkciói adják, majd az utóbbit 1792-es a porosz Landrecht-tel az észjogi kodifikációig fejlesztő szakasz követi, egyre inkább fogalmi rendszerezésre törekvéssel, benne gyakorlati-jogirodalmi szerzők rendszerező munkájával éppúgy, mint az általános filozófia szintjéről a rendszerezést a jogba levivő Christian Wolff anyagaival, melyet a főként az Anselm Feuerbach munkásságával jelzett szakasz követ az 1800-as évek végéig, kiformalva a klasszikus német fogalmi jogászat büntetőjogdogmatikáját, lezárva Karl Bindig és Ernst Beling összegzéseivel az 1900-as évek elejéig, majd az utolsó szakaszt az ezt átformáló szociológiai irányzat Franz Liszt-tel, és a kauzális büntetéselméletet a finalista büntetéselmélet felé eltoló Hans Welzel 1930-as évek végi munkái jelentik. (Az azóta végbemenő jogdogmatikai változásokat a plurálissá vált büntetéselméletek fényében - pl. a jogi moralizmus feléledését a büntetéselméletekben a korábbi kriminológiai irányzattal szemben - már nem érintjük.)

1) A Szásztükör még - alig érintve a római jogban már ismert disztinkcióktól - csak néhány ottani jogi doktrínát alkalmaz, ezeket is csak egy-egy konkrét bűncselekmény megformázásánál említve, mindenféle általánosítás nélkül. Pl. a szándékos bűnelkövetésből indul ki implicite minden büntető jellegű cikkelyénél, de a károkozásnál kifejezetten említi a figyelmetlenségből okozott kárt és ennek eltérő büntetését: „Meg kell téríteni azt a kárt, amelyet valaki figyelmetlenségből okozott másoknak (...) De ezek miatt se az életét, se a testi épségét ne vitassák el tőle, még akkor sem, ha a sértett meghal, de fizetni tartozik az elhalt vérdíjának mértéke szerint (Repgow 2005: 184). Ugyanígy feltűnik a kódexben a későbbi jogos védelem kategóriája is, de csak az emberölés bűncselekményének említésénél: „Ha valaki önvédelemből agyonüt egy másikat, de saját életét féltve nem mer a holttest mellett maradni, hogy majd a bíróság el vigye, és ítéletet hozasson ellene, amennyiben halott nélkül jelenik meg a bíróság előtt beismervé tettét (...) ne ítéljék lefejezésre (...) a meggyilkolt miatt senki nem emelhet vádat ellen a fejét követelve, mert ő a jognak megfelelően feladta magát a bíróságon, mielőtt panaszt emelhetek volna ellene” (i.m. 170.p.) A befejezett bűncselekmény mellett a kísérletet azonban még nem ismeri a kódex, inkább önálló bűncselekményként jelenik meg olyan cselekmény, amely tulajdonképpen kísérletként maradt cselekményt jelent. A fő szabály pl. emberölésnél vagy testi sértésnél, hogy mindig az eredmény dönti el, hogy milyen bűncselekmény valósult meg, ha meghalt emberölésért, ha nem, testi sértésért (lásd Rüping/Jerouschek 2007:32).

2) A Carolina jól mutatja a Szásztükör után eltelt háromszáz év jogtudományi fejlődését, és jogdogmatikailag nagy előrelépéseket találhatunk benne a bűncselekménytan mindhárom vizsgált aspektusában: a bűnösség fokozatainak és összetevőinek megfogalmazásában, a cselekményi folyamat szakaszolásában a befejezett és kísérleti szakaszok világos elhatárolásában, és az elkövetői kör egyes résztvevőinek elkülönítésében. Ez azonban kevésbé a német szerzők teljesítményét dicséri még, mint inkább azt, hogy a Carolina készítői az olasz büntetőjogi művek római jogi alapokat továbbfejlesztő eredményeit átemelték. Ez az átemelés nem is közvetlenül történt, hanem a Carolinát néhány évvel megelőző, 1507-es bambergi büntetőtörvénykönyv szerkesztője, Johann von Schwarzenberg által, aki sokszor szó szerint vett át részeket Albertus Gandinus 1300 körül készült „Tractatus de maleficiis” c. művéből, és Gandinus-nál már megindult a római jog esetjogi szintű büntetőjogdogmatikai kategóriáinak általánosabb szinten való megfogalmazása. A Carolina pedig döntő részben a bambergi kódex

birodalmi joggá változtatását jelentette. (lásd Lange/Kriechbaum: 2007:935, ill. magyar nyelven ehhez Angyal 1942:7).

A bűnösség megfogalmazásában a szándékosság és a gondatlanság külön említése állandóan felmerül az egye bűncselekmények körülírásában, sőt a tettest segítő bűnsegédeknel is külön említi ezek szándékának létét a segítségnyújtásban, azt, hogy tudják tevékenységük bűncselekmény segítését jelenti, de ugyanígy a befejezett cselekmény mellett a kísérleti szakaszban maradt cselekményt is épp azáltal vonja be, mert a szándék a befejezésre irányult, de azt valami meghiusította. Ilyen tiszta fogalmi és általános jellegű dogmatikai megfogalmazásra - mint majd látni fogjuk - az angoloknál vagy a franciáknál csak jóval később került sor. A szándék belső fokozatainak kidolgozására és a gondatlanság terjedelmének a szándék rovására való bővítésére azonban itt még nem kerül sor. Azt, hogy az eshetőleges szándék itt még nem jelent meg, az is mutatja, és pl. az emberölés gyilkosság (Mord) és a Totschlag formájának elkülönítése azon nyuszik, hogy a Mord hidegvérűen és számítóan végrehajtott emberölést jelent, míg a Totschlag a hirtelen felindulásból vagy más haragból és dühből elkövetett emberölést. (Rüping/Jerouschek 2006:52). Ugyanez helyzet az ebben a korban az angoloknál kialakuló megkülönböztetés a „murder” és „manslaughter” elkülönítésével is, és a gondatlan emberölés többi formája ott is csak később jött az utóbbihoz.

A Carolina elkövetői kört általános jelleggel az összes bűncselekmény vonatkozásában fogalmazta már meg, befogva ebbe a tettesen kívül a lehetséges többi segítőt is: „Ha valaki egy bűnelkövetőt cselekménye elkövetésénél, arról tudva és szándékosan tanáccsal vagy más segítségnyújtással segíti, meg kell büntetni” (Carolina 177. cikkely első mondat). Ugyanígy általános jelleggel fogalmazza meg a kódex a kísérleti szakaszban maradt bűncselekmény büntetését is: „Ha valaki egy bűncselekményt olyan eszközökkel és módokon igyekszik elkövetni, melyek valószínűsítik a bűncselekmény megvalósítását, ám mégis ennek végrehajtása más okok miatt, akarata ellenére félbemarad, akkor gonosz szándéka miatt és annak megvalósítására véghezvitt cselekvései miatt büntetéssel kell sújtani” (178.cikkely első mondat). Az általános tétel rögzítése mellett aztán több helyen külön kitér az adott cselekmény kísérleti szakaszban maradt alakjának büntetésére.

3) A Carolina és az ennek mintájára készített német tartományi büntetőkódexek ezután hatályban maradtak egészen az 1700-as évek közepéig, és ennek alapján haladt tovább a büntetőjogdogmatika egyre feszezebb fogalmi rendszerének kidolgozása. Egyik fejlemény volt a bűnösségen belül a szándékosság kétfelé választása, és az egyenes szándék mellett az eshetőleges szándék elkülönítése. Ez Aquinói Tamás disztinkciójára ment vissza, aki a közvetlen szándék mellett már elkülönítette a közvetett szándékot is, és ezt a spanyol későskolasztika bevitte a jogba, átalakítva ezzel a római jogi dolus fogalmi kereteit. Végül ezt felhasználva Samuel Friedrich von Böhmer (1704-1772) formálta át ezt úgy, hogy az eshetőleges szándék mai fogalma kialakult. Kiemelte ugyanis ennek azt a jellemzőjét, hogy a cselekvő előre látja ennek következményét, és ugyan nem kívánja azt, de belenyugszik ennek lehetőségébe (Rüping/Jerouschek 2006:61).

Az egyes bűncselekmények felett egy absztrakt bűncselekménytan felé először a német Antonius Mattheus (1601-1654) ment el, és az egyes bűncselekmények elemzése mellett már általában is tárgyalni igyekezett ezek jellemzőit. Ezt nála rendszeresebben igyekezett Kaspar Ziegler (1621-1690) elvégezni, és végül a csúcspontra az említett Böhmer jutott el ezen az úton az „Elementa iurisprudentia criminalis” c. 1734-es művében. Fő törekvése volt - és ez adta az ösztönzést is az átfogó bűncselekménytan kidolgozására -, hogy az 1532-es birodalmi törvénykönyv, a Codex Carolina Criminalis (CCC) által az egyes cselekményekre előírt poena

ordinaria mellett lehetővé tett poena extarordinaria enyhített büntetéseinek előírásaihoz átfogóan megadja az alkalmazási szempontokat, és ezt úgy tette meg, hogy a poena ordinaria szörnyű büntetéseit csak a szándékos, befejezett cselekvésre és rendes elkövetői minőségben levő elkövetőre írta kiszabhatónak, míg a gondatlan, kísérleti szakaszban megállt cselekvésre, vagy csak „rendkívüli elkövetői” minőségben levő elkövetőre a poena extraordinaria-t. Vagyis a bűncselekmény tanának komponenseit erre a disztinkcióra tekintettel gondolta végig Böhmer.

4) Ezt követően az előrelépés Christoph Carl Stübel (1767-1827) majd Paul Johann Anselm Feuerbach (1775-1833) nevéhez köthető. Stübel a „Lehre von Größe des Verbrechens” c. munkájában a fő hangsúlyt az elkövető tudati beállítottságára teszi, és a büntetést kizárólag ennek alapján látta kiszabhatónak, és ebben az a morális szabadság volt a filozófiai alapja. Ugyanis, ha szabad akarattal teszi a rosszat, akkor az elkövetkező időben is várható ennek ismétlése, és mivel szerinte a (speciális) prevenció a fő cél a büntetés meghatározásánál, így a tudati beállítottság a mérce, vagyis, hogy milyen motivációk és ösztönzők vezették a cselekvésnél az elkövetőt. Ennek kapcsán meg kell említeni, hogy Kant a büntetőjogban nem volt annyira követett, mint pl. a magánjog dogmatikájában, és a büntetéselméletéből következő abszolút büntetési koncepció sehol nem vált dominánssá (lásd Horváth 1981:67). Ő eltért a büntetés céljának megítélésében Wolff-tól, és annak követőitől abban, hogy az elkövető megjavítását a büntetéssel nem vette be célként. Megítélése szerint nem azért kell büntetni, hogy az állam megnevelje az elkövetőt, hanem azért, mert az más szabadságát korlátozta cselekményével. És nem is annyira a belső motívumokra kell figyelni a kiszabásnál, mert az a morál területe, hanem pusztán a külső cselekvésre. Feuerbach követte Kantot a morál és a jog különválasztásában, de míg Kant az elválasztás után nem adott választ a jog funkciójára, addig Feuerbach megválaszolja ezt, és nála a jog a szubjektív jogosítványok összessége, melyek arra valók, hogy az erkölcsi cselekvésekhez szükséges szabadságszférát biztosítsák. Így adódik a büntetés célja: aki más szabadságát megakadályozza, azt kényszerrel kell eltiltani ettől. Eltér azonban Kant-tól abban, hogy ő már behozza a büntetésen keresztül az általános prevenciót a büntetés céljaként, és nemcsak a megtorlás a cél ennél.

Feuerbach hatására Stübel eltért korábbi speciális prevenciót kiemelő büntetéselméletétől, és követte őt az általános prevenció felé, a büntetés pszichológiai hatását a társadalomra is bevonva elemzésébe. E mellett a több előd után Feuerbach által pontosabban megfogalmazott „nullum crimen sine lege”-elv által ösztönözve Stübel a tényállásszerűen megfogalmazott bűncselekmények fontosságát emelte ki, és ezzel visszahatótt Feuerbach további büntetőjogi elemzéseire is. *Csak a tényállásszerűen megfogalmazott bűncselekményekből álló büntetőjog felel meg a nullum crimen sine lege elvnek, és a feszes büntetőjogi dogmatika ezutáni kiépítése az 1800-as évek folyamán ebből nyerte az ösztönzést.* Olyan szabad és laza szabályozás, mely pl. a magánjogban lehetséges - ahol a bíró tág mérlegelési keretek között mondhatja ki döntését -, a büntetőjogban a nullum crimen-elv miatt nem elfogadható. (Ennek kiemelését lásd Nagy 2007:7). Ezért a törvényi rendelkezések meghatározó értelmén túl az e fölötti további kényszerítő jogdogmatikai lépéssorok kézhez tartása itt nélkülözhetetlen. Jogelméleti koncepció szintjén azt lehet mondani, hogy a jog szövegrétege felett a jog dogmatikai rétegnek párhuzamos meghatározó ereje az egyedi bírói döntés felé a büntetőjogban a nullum crimen-elv dominanciája miatt középponti jelentőségű. (A többrétegű jogkoncepció részletesebb kibontásához lásd Pokol 2005:14-19).

Olyan irányba alakult át az 1800-as évekre a német büntetőeljárás rendje is, mely a tényállásszerűen megfogalmazott büntetőjogi szabályozást tette szükségessé. Korábban ugyanis a büntetőeljárás jellemzője volt, hogy két részre bomlott, melyben az első szakaszban a corpus delicti megtalálás volt a cél - vagyis a látható testi tárgy, rajta a bűncselekmény

nyomaként pl. a szúrt seb -, és ezután ennek fényében (a corpus delicti által valószínűsített bűncselekményhez) a második szakaszban az ezt elkövető tettet kellett megtalálni. Ez változott meg azzal, hogy elvált a bírói funkció az állam nevében vádló ügyészi funkciótól, és a bíró már nem foglalkozott a tárgy és tettes megtalálásával, hanem a vádló által elé tárt cselekvésnek egy büntető tényállás alá szubszumálását végezte el: „Er blickt also nicht mehr vom corpus delicti zum potentiellen Täter, sondern vom vermeintlichen Verhalten des vermeintlichen Täter zum gesetzlichen Tatbestand” (Kai 2006:465).

A következő meghatározó szerző a német büntetőjogdogmatika fejlődésében Ernst Beling, aki 1906-ban megjelent tanulmányában összefoglalta az 1800-as évek második felére már bevetté vált kauzális bűncselekménytant. Ennek lényege, hogy a cselekményt csak mint külsődleges fizikai folyamatot fogalmazza meg, melyben csak annyi tudati elem van, hogy magát a cselekvést irányító akaratot azért tartalmazza ez is, vagyis pl. egy álomban tett mozdulat, vagy egy véletlen reflexmozdulat nem cselekvés, mert nem akaratlagos. Tehát ennyi tudati elem azért van a kauzális bűncselekménytan szerint is a külső cselekvésben. Az összes többi tudati elemet elválasztotta ettől, és az elkülönített bűnösség kategóriájába helyezte: „Beling verstand die Handlung bekanntlich - im Sinne bloßer Naturkausalität – als nach außen wahrnehmbare Körperbewegung, die zwar auf einem menschlichen Willen zurückzuführen sein musste, aber kein vorsatzbezogenes Willensmoment besaß; der Vorsatz gehört alleine zur Schuld” (Kai 2006:466). És szó szerint Beling-től: „Für die Feststellung, daß eine Handlung vorliegt, genügt die Gewißheit, daß der Thäter willentlich thätig geworden ist bzw. unthätig geblieben ist. Was er gewollt hat, ist hierfür gleichgültig” (idézi Kai uo.). Ebből következett egy kétmozzanatú bűncselekménytan, az objektív oldal és a szubjektív oldal elkülönítése.

5) Ez a bűncselekménytan változott meg az 1930-as évek végétől Hans Welzel finalista bűncselekménytanával, amely két fázisban ment végbe. Nézzük a változás lényegét: „So trat an ihre Stelle zunächst ein neoklassischer Verbrechensbegriff, der Absichten und Motive als subjektiven Tatbestand anerkannte und die Schuld normativierte, und sodann eine (post)finalistische Verbrechenslehre, die den (natürlichen) Vorsatz vom Schuld in den Tatbestand verschob und die Schuld rein normativ verstand, also die kausale objektiv-subjektive Dichotomie zwischen Unrecht und Schuld durch eine differenzierte objektiv-subjektiv-normative Dreiteilung zwischen objektivem Tatbestand/Rechtswidrigkeit, subjektivem Tatbestand/Rechtswidrigkeit und normativer Schuld ersetzte” (Kai 2006:467). De Hans-Heinrich Jescheck leírásában talán még tisztábban kiugrik a finalista bűncselekménytan bűnösség kategóriájának eltérése a kauzálisétól: „Die ontologische Begründung der Verbrechensbegriffs durch Hans Welzel führte zu dem bekannten Ergebnis, dass der Tatbestandsvorsatz und die objektive Sorgfaltverletzung bei der Fahrlässigkeit aus dem Schuldbegriff auscheiden und dem Unrechtstatbestand zugeordnet werden, so dass im Schuldbegriff nur rein normative Elemente - Bewusstsein der Rechtswidrigkeit und Zumutbarkeit normtreuen Verhalten - übrigbleiben. Schuld ist für Welzel nur noch das Dafür-Können der Person für ihre rechtswidrige Willensbildung” (Jescheck 2003:4).

Ezt a posztfinalista bűncselekménytant követik azóta németek mellett Portugáliában és Spanyolországban, míg az olaszoknál maradt a kauzális bűncselekménytan és a kettébontás a „fatto” és a „colpevolezza” (tudati elemek) között, amit ott 1800-as évek közepén Francesco Carrara alkotott meg, és itt az összes szubjektív elem be van fogva a bűnösségbe, illetve másik oldalról az objektív oldal jogellenes külső cselekménye egy objektív jogtárgy-orientált (rechtsgutorientiert) keretbe szorítva. De a hatályos magyar büntető törvénykönyv sem követte a németek fordulatát, és maradtunk a kauzális bűncselekménytan bűnösségfelfogásánál, a szándékosságot és a gondatlanságot, illetve belső fokozataikat a bűnösség kategóriájába

befogva. Szemben tehát a magánjogi dogmatikától, az utóbbi félévszázadban a magyar és a német büntetőjogdogmatika alaposan eltér egymástól. Ugyanígy a franciáknál sem történt meg a finalista fordulat, és csak az „élément matériel” és a „élément moral” oldalak között különböztetnek, az összes szubjektív elemet a morális oldalra sorolva.

2. A francia büntetőjogdogmatika formálódása

A francia jogtudomány első nagy időszaka az 1100-as évek végétől kezdődik, amikor a Montpellier egyetemére majd további dél-francia egyetemekre áterjed Bologna és a többi olasz jogi egyetem hatása, és innen érkező jogtanárok önálló francia akcentusokat hoznak étre a jog művelésében. Második felívelő korszaka, az 1500-as évek első évtizedétől felvirágzó francia jogi humanizmus otthoni hatását tekintve már kisebb jelentőségű, és a kitört vallásháború nyomán ez is hamar áttevődött a hollandokhoz. E mellett fontos megjegyezni, hogy ezek a felvirágzások inkább a magánjog területen hoztak európai szintű eredményeket, és kevésbé a büntetőjogban, melynek tudományos művelése amúgy is inkább csak az 1600-s évektől kezdett komolyabbá válni a németeknél is, ahová fokozatosan áttevődött az európai jogtudomány súlypontja. A franciáknál ennek művelését az is akadályozta, hogy a francia központosítás menetében az 1400-as évek végétől már egyre inkább a központi királyi rendeletek és a királyi jogászok vezetésével gyűjtött-átformált szokásjogi kiadványok kezdték meghatározni a francia jogot, ezzel tendenciájában háttérbe szorítva a római jog közvetlen használatát, noha ennek szelleme és vezérelvei a magánjogban azért alaposan hatottak a forradalom utáni kódexekig bezárólag. Mindenesetre így a római jog büntetőjogi disztinkcióira és esetjogi szinten már kidolgozott dogmatikai kezdeményeire nem támaszkodtak a franciák oly mértékben, mint a németek már tették ez idő tájt, akik a birodalmi központi bíróság, a Reichskammergericht 1495-ös megteremtése és Carolina révén közvetlenül átvették és az esetjogi megfogalmazásból átfogó dogmatikai kategóriákká emelték mai bűncselekményi dogmatikánk nagy részét.

A bűncselekményi dogmatika három fő aspektusának fogalmi felosztásai itt szinte egyáltalán nem jöttek létre, illetve ha csonkán meg is jelentek a francia jogtudományi művekben, ezek nem mentek át a bírói és a jogalkotási gyakorlatba. Az 1700-as évek végéig tartó fejlődésben az a munkamegosztás alakult ki a büntető igazságszolgáltatás szintjén, hogy a királyi rendeletek alapvetően csak a büntetőeljárás rendjét és az ezt végző bírói szervezetet szabályozták, és az anyagi büntetőjog szabályozása a nagy francia régiók szokásjogában történt meg. Átfogó megállapításként azt lehet mondani az anyagi büntetőjog jellemzésére, hogy amíg a római jog és az ezt a kereszténység elveivel továbbépítő kánonjog a szándékot helyezte a büntetőjog közepébe, és az egyes részletkérdések szabályozását a bűnös szándék foka alapján oldotta meg, addig a francia szokásjog alapvetően a bűncselekmény külső megjelenését és károkozását tartotta szem előtt, és erre alapította a büntetőjogi felelősségre vonás egyes kérdéseit. Ebből aztán következett, hogy így hiába sugallta a kánonjog a szándékos és gondatlan bűncselekmények alapvető különbségét, a francia szokásjog ezt csak minimálisan vette figyelembe. Ennek másik leágazása, hogy így a bűnös szándék háttérbe tolása miatt a francia szokásjog alábecsülte a kísérletet, hisz itt a bűnös szándék volt csak igazán meg, de maga a cselekmény elakadt, így míg a római jog és a kánonjog szelleme szerint a magas fokú bűnös szándék esetén a kísérlet alaposabb büntetés alá került, addig itt ezt csak enyhébb büntetéssel sújtották, a szerint, hogy a kísérlet milyen tényleges külső kárt okozott az elakadásig, vagy sikertelenségig. Ez ellen hiába szálltak síkra az 1500-as években a jogtudósok, a gyakorlatba nem ment át törekvésük „À la fin du Moyen Age, apres bien des discussions, les docteurs

conseillent aux juges de punir la tentative d'une peine arbitraire, mesurée d'après l'intention du délinquant et non d'après le résultat matériel de l'acte (...). La jurisprudence française n'a pourtant pas suivi ce conseil: jusqu'à la fin de l'Ancien Régime, la tentative est normalement punie d'une peine atténuée par rapport à celle de l'acte consommé" (Carbasse 2000:248-249).

A szándékos bűncselekmény mellett csak egyes bűncselekmények szintjén hoztak néha létre külön tényállást a gondatlan alakzat enyhébb büntetésére, de átfogó doktrinális szinten nem alakult ki az 1800-as évekig itt a bűnösség osztályozása. Sőt, még az egyes bűncselekmények szintjén is fő szabályként egy olyan technika terjedt el, mely még itt is eltekintett a gondatlan alakzat külön tényállássá formálásától. Például az emberölés esetén a gondatlan emberölésre az a technika alakult ki, hogy minden emberölést halálbüntetéssel sújtottak a bírúk - azzal kellett sújtaniuk -, ám ha gondatlan emberölés valamelyik formája merült fel, vagy mai fogalmaink szerint kimentő ok, pl. jogos védelem, akkor a bíró a halálos ítélet kiszabása után felterjesztette az ítéletet a király felé, aki kegyelembe részesítette az ilyen elítéltet: „Ainsi, dans le cas particulier de l'homicide, les juges ont une véritable 'compétence liée': ils ne peuvent pas ne pas prononcer la peine de mort, sauf si le roi les y a autorisés expressément en accordant rémission à l'auteur de l'acte accidentel ou excusable" (Carbasse 2000:242). Egy idő után ez a megoldás az előre lebélyegzett kegyelmi leíratok tömegéhez vezetett az alsó fokú hivataloknál, akik a király nevébe az ilyen ügyekben megadták a kegyelmet a király nevében. Vagy nem adták meg, és ez az 1700-as években a felvilágosodás általi büntetőjog kritikának egyik céltáblává tette a „lettre de cachet”, az előre lebélyegzett kegyelmi leíratok módszerét. (lásd Carbasse 2000: 406-408).

Érdeemes kiemelni, hogy a francia felvilágosodás óriási szellemi hatása ellenére, amit a büntetőjogban is tett, csak egészen csekély haladást ért el a bűncselekményi dogmatika tekintetében. Ennek egyszerűen az volt az oka, hogy a büntetőjogban a feudalizmus büntetési módjai és a büntetőeljárás (pl. a kínzás) egyes kérdései ellen léptek fel, ez állt kritikájuk középpontjában, és az itt kifejtett megállapításaik egész Európában hatásosak voltak, annál is inkább, mert az átfogó szellemi közvéleményt már az 1600-as évektől egyre inkább a francia szellem határozta meg az egész európai kontinensen, a műveltek korábbi közös nyelve, a latin helyére a francia nyelvet téve. Pl. Montesquieu óriási hatású munkája a törvények szelleméről, alaposan foglalkozik a büntetésekkel és a büntetés céljának kérdéseivel, de egyáltalán nem merülnek fel a bűncselekmény dogmatikájának aspektusai a több mint ezer oldalas műben (lásd Montesquieu 2000, különösen a 151-170 oldalak között). Mint majd látni fogjuk a felvilágosodás másik nagy hatású alakja a büntetőjog terén, az olasz Cesare Beccaria is, miközben egész Európában nagy hatást kiváltott munkát jelentett meg 1764-ben a bűnökről és a büntetésekről, szinte nem is írt e kérdésekről. (Zárójelben kell megjegyezni, hogy a felvilágosodásnak ezen büntetéselmélet-centrikus jellege, amit aztán a széles értelmiségi közvélemény is napi szinten tárgyalt, arra a következményre vezetett a magyar büntetőjogtörténeti irodalomban, hogy a büntetéselméletek állnak a középpontba annál a néhány munkánál is, melyek a büntetőjog elméleteinek fejlődésével foglalkoznak, ám ezekben szinte szó sem esik a bűncselekménytan dogmatikájának történeti fejlődéséről (lásd pl. Heller Erik máskülönben kiváló 1924-es kismonográfiáját, vagy ennek nyomán a frissebb Horváth Tibor könyvet 1981-ből). De ez a töredékesség még ma is érezteti hatását a francia büntetőjogtörténetben, aminek példája az is lehet, hogy az eddig is többször idézett monográfiájában Jen-Maire Carbasse ötszáz oldallal úgy megy végig a francia büntetőjogtörténet részletein, hogy a „complicité”, az elkövetői kör és a részesség kérdése egyáltalán nem merül fel benne, de a vizsgált másik két aspektus is csak töredékesen jelenik meg

Komolyabb előrehaladás tehát a franciáknál csak Napóleon 1810-es kódexével indult el.

(A bűncselekményi folyamat fázisai) Napóleon 1810-es büntetőtörvénykönyvében két szakasz foglalkozik a befejezett bűncselekmény előtti kísérletként félbeszakadt elkövetéssel, az egyikben megfogalmazza a kísérlet körvonalait, és a súlyosság szerint három csoportba osztott bűncselekmények - bűn (crime), vétség (délit), szabálysértés (contravention) - közül az elsőre általános érvennyel megállapítja a kísérletért való büntetőjogi felelősséget, míg a másik szakaszban jelzi, hogy a vétségek esetén csak akkor felelnek a kísérletért, ha a törvény külön rendelkezése ezt elrendeli. A kísérlet megfogalmazása azon nyugszik, hogy egyrészt kiemeli, a bűncselekmény elkövetésének kísérlete már megjelent külvilágban cselekvésekben - vagyis ki nem mondva a pusztán szándéknak már cselekvésekben kellett realizálódni - másrészt azt emeli ki, hogy a befejezésnek olyan véletlen események miatt maradt el, melyek függetlenek voltak a cselekvő akarától. A megfogalmazás harmadik mozzanata, hogy a kísérletet a befejezett bűncselekménnyel azonosnak deklarálja: „Toute tentative de crime qui aura été manifestée par des actes extérieurs, et suivie d'un commencement d'exécution, si elle n'a été suspendue ou n'a manqué son effet que par des circonstances fortuites ou indépendantes de la volonté de l'auteur, est considérée comme le crime même.” (2. cikk). A közepesen súlyos második csoport, a délit-ek esetében a kísérlet speciális esetekben való büntetőjogi felelősség alá vonására a szöveg: „Les tentatives de délits ne sont considérées comme délits, que dans les cas déterminés par une disposition spéciale de la loi” (3. cikk).

Az 1994-es, jelenleg hatályos francia Code Pénal lényegében ugyanígy szabályozza a kísérletet - a büntettek általános jelleggel, míg vétségek esetén csak ha a törvény az adott különös tényállásnál ezt külön elrendeli -, némi szövegszerű egyszerűsítéssel, amennyiben a kísérlet elkezdés jellegének körülményes leírása („a szándék külvilágban megjelenő cselekvésekben realizálódása és ennek továbbfolytatása”) helyett egyszerűen a bűncselekmény végrehajtásának elkezdését rögzíti: „La tentative est constituée dès lors que, manifestée par commencement d'exécution (...) (125. cikk 5. pont). Ugyanígy a kísérlet önkéntes félbeszakítását is mint a büntetőjogi felelősség alóli szabadulást rögzíti, és itt még a szövegezés is megegyezik az 1810-es szöveggel: „elle n'a été suspendue ou n'a manqué son effet qu'en raison de circonstances indépendantes de la volonté de son auteur” (uo.).

(Az elkövetői kör kategóriái) Az elkövetői körrel részletesen foglalkozik az 1810-es kódex, megkülönböztetve a tettestől vagy tettesektől a tág értelemben vett bűnsegédeket, de ezen belül rögtön külön is választ két fő elkövetői kategóriát, a bűncselekmény előtt és közbeni segítőket, és a befejezés utáni segítőket (bűnpártolókat), és ezen belül is az első körbe esőknél három, a másodikon belül két alkategóriát sorol fel. A cselekmény elkövetésének befejezése előtti bűnsegédek egyik alfaja a felbujtó, aki adománnyal, ígérettel, fenyegetéssel vagy tekintélye illetve hatalma kihasználásával, vagy más mesterkedéssel és fondorlatossággal felbujtja a bűncselekmény elkövetésére; a második alfajba tartozik, aki a fegyver vagy más eszköz beszerzésével segíti a bűncselekmény elkövetését, a harmadikba, aki tanáccsal vagy információkkal látja el az elkövetőt. A cselekmény elkövetése utáni bűnsegédeket két alfajra különíti el rendelkezés, az egyik, amelyik elrejtőzködési helyet biztosít lakás nyújtásával a tettesnek, vagy több tettes összejövetelére, másik alfajba tartozik - és ezt egy későbbi szakaszban „receleur”-nek, orgazdának is nevezi -, aki tudva a bűncselekménnyel szerzett dolgok származásáról, elrejt azokat. Érdemes kiemelni, hogy a megfogalmazás úgy különíti el az első, a bűnpártolói kategória elkövetési cselekményét, hogy csak az erőszakos bűncselekmények elkövetőinek, vagy más módon elkövetők esetén csak a bandába szerveződtek tagjainak lakást biztosítást emelte ki büntetendőnek, mely nyilván a

leggyakoribb eseteket jelentette akkor, de az életben egy sor ezen kívüli hasonló elrejtés is létrejöhetett. Ezért jogdogmatikailag ezt a megfogalmazást még csak egy hézagos kategóriának lehet minősíteni.

Nézzük az elkövetés közbeni bűnsegédek: „Seront punis comme complices d'une action qualifiée crime ou délit, ceux qui, par dons, promesses, menaces, abus d'autorité ou de pouvoir, machinations ou artifices coupables, auront provoqué à cette action, ou donné des instructions pour la commettre ; Ceux qui auront procuré des armes, des instruments, ou tout autre moyen qui aura servi à l'action, sachant qu'ils devaient y servir ; Ceux qui auront, avec connaissance, aidé ou assisté l'auteur ou les auteurs de l'action, dans les faits qui l'auront préparée ou facilitée, ou dans ceux qui l'auront consommée” (60. cikk) Az utólagos bűnsegédek, vagy a magyar szóhasználatban a bűnpártolók és az orgazdák kategóriájára vonatkozó rendelkezés szövege: „Ceux qui, connaissant la conduite criminelle des malfaiteurs exerçant des brigandages ou des violences contre la sûreté de l'état, la paix publique, les personnes ou les propriétés, leur fournissent habituellement logement, lieu de retraite ou de réunion, seront punis comme leurs complices” (61. cikk). „Ceux qui sciemment auront recélé, en tout ou en partie, des choses enlevées, détournées ou obtenues à l'aide d'un crime ou d'un délit, seront aussi punis comme complices de ce crime ou délit” (62. cikk)

A törvénykönyv rögzíti, hogy a tág értelemben vett összes bűnsegédi kategóriába tartozókat ugyanazzal a büntetéssel kell sújtani, amit a tettesek kapnak, ám ezután különválasztva az orgazdát jelzi, hogy a legsúlyosabb három büntetés esetén - halálbüntetés, életfogytig tartó kényszermunka, deportálás - csak akkor kell ezt kiszabni rá is, ha a bűncselekményekkel szerzett dolgok elrejtésénél ismerte ezek megszerzésének a körülményeit, ha nem, akkor csak enyhítettebb büntetés jár neki, ami a fenti három büntetés helyett az meghatározott időre szóló kényszermunka kiszabását jelenti: „Les complices d'un crime ou d'un délit seront punis de la même peine que les auteurs mêmes de ce crime ou de ce délit, sauf les cas où la loi en aurait disposé autrement” (59. cikk). „Néanmoins, et à l'égard des receleurs désignés dans l'article précédent, la peine de mort, des travaux forcés à perpétuité, ou de la déportation, lorsqu'il y aura lieu, ne leur sera appliquée qu'autant qu'ils seront convaincus d'avoir eu, au temps du recélé, connaissance des circonstances auxquelles la loi attache les peines de ces trois genres, sinon, ils ne subiront que la peine des travaux forcés à temps” (63. cikk).

Ezután a bűnelkövetői körhöz még egy külső csoportot is csatolt a kódex, akik ugyan már nem büntetőjogi felelősséggel tartoztak, de a bűncselekménnyel okozott kár megtérítésének polgári igényéért a bűnelkövetők mellett nekik is felelni kellett. Ezek a panzió és hoteltulajdonosok, akik az elkövetőnek legalább egy teljes napon át szállást biztosítottak, ami alatt az elkövette a bűncselekményt: „Les aubergistes et hôteliers convaincus d'avoir logé, plus de vingt-quatre heures, quelqu'un qui, pendant son séjour, aurait commis un crime ou un délit, seront civilement responsables des restitutions des indemnités et des frais adjugés à ceux à qui ce crime ou ce délit aurait causé quelque dommage, faute par eux d'avoir inscrit sur leur registre le nom, la profession et le domicile du coupable ; sans préjudice de leur responsabilité dans le cas des articles 1952 et 1953 du Code Napoléon” (73. cikk)

Az 1994 évi, jelenleg hatályos francia kódexben a szabályok lényegében azonosak, de a korábbi kódex alapján kialakult bírói gyakorlatot igyekeznek az új kódex alkalmazásakor némileg változtatni. Például korábban a Kasszációs Bíróság – a legfelső francia büntetőfórum - sokszor tette társnak minősítette a bűnsegédek, hogy ezzel a „szövetségben elkövetettséget” meg tudja állapítani, és ez nyilvánvalóan szembement a törvény szövegével.

(*A bűnösség kategóriái*) A bűnösség kategóriáit, a szándékosságot, a gondatlanságot és ezek különböző állapotait az 1810-es Code Pénal általános érvénnyel nem rögzíti, csak az egyes büntető tényállások megfogalmazásában merül fel a „volontairement” (szándékosan), „involontairement” (szándékosság nélkül), a préméditation (előre megfontoltan), vagy a „négligé” (kötelességét elhanyagolva) bűnösségi kategóriái, sokszor másképpen nevezve ugyanannak az elkövetésnek a szándékos vagy az ezen túlmenő előre kitervelt módját. Pl. az emberölés egyszerű szándékos esetét „meurtre”-nek, az előre megfontolt szándékkal vagy lesből elkövetett emberölést „assassinat”-nak nevezi, (magyar fordításban „emberölés” és „orgyilkosság” eltéréssel), és míg a szándékot evidensnek véve nem fogalmazza meg, addig az előre megfontoltság körülményeire és a lesből elkövetett emberölésre ad egy leírást: „La préméditation consiste dans le dessein formé, avant l'action, d'attenter à la personne d'un individu déterminé, ou même de celui, qui sera trouvé ou rencontré, quand même ce dessein serait dépendant de quelque circonstance ou de quelque condition” (297. cikk). A lesből elkövetett orgyilkosság: „Le guet-apens consiste à attendre plus ou moins de temps, dans un ou divers lieux, un individu, soit pour lui donner la mort, soit pour exercer sur lui des actes de violence” 298. cikk).

De ugyanígy a súlyos testi sértésnél, amit húsz napon túli gyógyulás esetén állapít meg a kódex, ha az előre megfontoltan vagy lesből elkövetetten történik, akkor nem az egyszerű szabadságvesztés, hanem határozott idejű kényszermunka a szankció: „Sera puni de la peine de la réclusion, tout individu qui aura fait des blessures ou porté des coups, s'il est résulté de ces actes de violence une maladie ou incapacité de travail personnel pendant plus de vingt jours” 309. cikk). „Si le crime mentionné au précédent article a été commis avec préméditation ou guet-apens, la peine sera celle des travaux forcés à temps” (310. cikk) S'il y a eu préméditation ou guet-apens, l'emprisonnement sera de deux ans à cinq ans, et l'amende de cinquante francs à cinq cents francs.

Másik oldalról az emberölés gondatlan elkövetési módját is tisztán elválasztja a szándékos emberölés alapesetétől, és szinte a mai büntetési mértékeket megidézően enyhén, néhány hónaptól két évig terjedő szabadságvesztési büntetést ír elő. „Quiconque, par maladresse, imprudence, inattention, négligence ou inobservation des règlements, aura commis involontairement un homicide, ou en aura involontairement été la cause, sera puni d'un emprisonnement de trois mois à deux ans, et d'une amende de cinquante francs à six cents francs” (319. cikk) De ugyanezzel a technikával az egész különös részen végigmenve, fel lehet mutatni a szándékosság, az ezen túlmenő előre megfontoltság, és a gondatlanság eltérő formáinak a kódex szerkesztők általi szem előtt tartását a szankciók megformálásánál. Általános dogmatikai szinten való megfogalmazásának elmaradása azonban még a római jog esetjogi technikáját idézi.

A bűnösség vonatkozásában az 1994-es, új kódex lényeges jogtechnikai változtatást hozott a régihez képest, amennyiben általános szinten szabályozta a szándékosság és a gondatlanság fogalmait. Nézzük először a szöveget magyarul és franciául is, hogy ellenőrizni lehessen a fordítást: „Szándék nélkül büntettet és vétséget nem lehet elkövetni. Mindenesetre, amikor a törvény előírja, vétség mások személyének szándékos veszélyeztetése. Ugyanígy vétség, amennyiben a törvény előírja, a meggondolatlanságból, hanyagságból vagy a figyelmességi kötelezettség betartása vagy egy szabályzat alapján megkívánt biztonsági intézkedés hiányának esete, ha ebből az következik, hogy a cselekvés elkövetője nem tanúsította az adott esetben általánosan elvárható gondosságot, amely megbízatásából, funkciójából vagy jogosítványából és az ezek által biztosított eszközökből eredt”. ((„Il n'y a

point de crime ou de délit sans intention de le commettre. Toutefois, lorsque la loi le prévoit, il y a délit en cas de mise en danger délibérée de la personne d'autrui. Il y a également délit, lorsque la loi le prévoit, en cas de faute d'imprudence, de négligence ou de manquement à une obligation de prudence ou de sécurité prévue par la loi ou le règlement, s'il est établi que l'auteur des faits n'a pas accompli les diligences normales compte tenu, le cas échéant, de la nature de ses missions ou de ses fonctions, de ses compétences ainsi que du pouvoir et des moyens dont il disposait.)) 121. cikk 3. pont első fele). A szándékosság súlyosabb esete, a „prémédiation”, (előre megfontoltság) néhány büntető tényállásnál jelenik meg, pl. az emberölésnél, de általános bűnösségi kategóriaként a szándékosságnak csak egy formáját emelik ki, nincs különválasztva az egyenes szándék és az eshetőleges szándék.

3. Az angol-amerikai büntetőjogdogmatika formálódása

(*A kísérlet megjelenése a befejezett bűncselekmény mellett*) Fogalmilag a befejezett bűncselekmények mellett a kísérlet csak az 1800-as évek elején vált univerzális jelleggel elkülönítve az angol jogban, de ennek eseti megjelenése egy-egy bűncselekmény megfogalmazásakor már az 1300-as évektől felbukkant. Az első írásbeli nyom 1557-ből való amikor Staunford a „Pleas of the Crown c. művében azt írta Schardelove bíró 1351-es ítéletét idézve, hogy „if a thief has a mind to rob a man and is captured for this, that although he had taken nothing, yet he should be hanged” (Sayre 1928:823). Ebből vonta le aztán Coke főbíró - a halála után 1644-ben megjelent - büntetőjogi értekezésében, hogy az 1300-as években még kísérlet esetén is megállapították a bűncselekmény elkövetését, és kiszabták a büntetést, de jelzi - ahogy előtte száz évvel Staunford is – hogy „jelen időben ez már nem létezik, és csak a bűncselekmény befejezése esetén állapítják meg a bűnt”. Állításuk szerint a kísérlet büntetésére a középkori latin nyelvű maxima adta az alapot, „voluntas reputabatur pro facto”, „the will was material, for it was taken for the deed”, vagyis az akaratot azonosították magával a cselekvéssel, amit a kánonjog középponti tételként valóban vallott. De az azóta lefolytatott jogtörténeti kutatások azt valószínűsítik, hogy Staunford és nyomában Coke tévedett, és valójában nem volt általánosan elfogadott az 1300-as években sem a befejezett bűncselekmény előtt a kísérletként megrekedt cselekvések büntetése.

Ám valóban általános tétellé vált egy időre az angol jogban a kísérlet büntethetősége a Court of Star Chamber felállításával az 1500-as évek végén, melynek egyik fő funkciója épp az volt, hogy korrigálja a common law bíróságok bűncselekmények terén a központi hatalom számára elégtelen tevékenységét. Így ítélezése során egy sor büntetőjogi jellegű doktrínát fejtett ki, és egy sor új bűncselekményt állapított meg, melyek között egy sor olyan bűncselekmény volt, melyek már korábban is bűncselekménynek tartott cselekmények kísérleti alakját jelentették: „Attempts to coin money, to commit burglary, or poison or murder are in ordinary expample” (Sayre 1928:828). Noha ezután a Star Chamber politikai visszaélései miatti általános felháborodásra megszüntették 1640-ben ezt a bíróságot, de az itt kialakított doktrínák és bűncselekmények egy részét átvették a common law bíróságok, és alkalmazták ítéleteikben. A Star Chamber ösztökélő tevékenysége mellett szerepet játszott ebben a common law bíróságok általi növekvő büntetési hajlandóság is, amely ezzel együtt eltolódott a kísérleti cselekmények büntetésére is, de általános tételként nem fogadták ezt el. Így 1664-ben egy vádlottat, aki felbérelt valakit egy főbíró megölésére, mert az kedvezőtlen ítéletet hozott számára egy magánjogi perben, miután a felbérelt ezt elárulta, és azt is vallotta, hogy a vádlott azt mondta, hogy ha ő nem öli meg, akkor saját maga fogja megtenni, a bíróság megállapította a bűnösségét,

és száz font pénzbüntetésre ítélte ezért. Igaz a bíróság elvi élel azt állapította meg, hogy „a mi jogunk szerint a pusztá szándék nem büntethető („our law does not pusish mere intent”). Hasonló ódzkodás látható a kísérlet alapján elítéléssel szemben egy 1678-as bűnügyben, ahol a vádlott arra próbálta rávenni egy magánjogi perben megidézett tanút, hogy állítsa a perben fontos dokumentumról annak hamisítottságát, amit az nem tett meg, ám a szándék kiderült. Mivel egy vonatkozó rendelkezés az írta, hogy csak akkor vonható a hamis tanúzásra rávétel miatti bűncselekmény alá valaki, ha a hamis tanúzás megtörtént, de itt a bíróság a nyilvánvalóan kísérleti szakaszban rekedt cselekményt végül úgy nyilvánította bűncselekménnyé, hogy magát a rávételi szándékot is oly kártékonynak nyilvánította a közrendre, hogy azt mint befejezett cselekvést mondta ki bűncselekménynek: „It was, therefore, a genuine case of criminal attempt. The interesting is that the court in convicting the defendant made no mention of any convenient general doctrine that the attempt to commit any crime is as such criminal; but instead apparently followed the line of thought that the effort to subvert justice by corrupting a witness is of itself a complete substantive offense” (Sayre 1928:830). Ezután azt lehetett látni, hogy az 1700-as évek elejétől lassanként a súlyosabb bűncselekményeknél a kísérleti szakaszban megrekedés esetén, ha nem is állapították meg az adott bűncselekményt, de pénzbüntetéssel azért sújtották a szándék bizonyítottsága miatt.

Az áttörést jelentő tézist a modern kísérlet általános fogalma felé az első lépést 1769-ben Lord Mansfield, a Lordok Háza bírása tette meg el egy perben kimondott érvelésével. A per arról szólt, hogy a vádlott egy állami gyarmatügyi főtisztviselőt, Duke of Grafton-t ötezer fonttal megvesztegette azért, hogy az intézze el kinevezését egy vezetői posztra az angol gyarmat Jamaikában, és ez sikertelensége ellenére kiderült, majd a vesztegetési ügy a bíróság elé került. Lord Mansfield nem mondta ugyan itt ki még elvi élel, hogy minden bűncselekmény kísérlete is bűncselekmény, és csatlakozott a korábbi gyakorlat befejezett bűncselekményként előrehozatali technikájához, de már általánosabban büntetni deklarálta az ilyen kísérleti szakaszban rekedt vesztegetéseket. Végül a kísérlet mai doktrinájának alapjait Lord Mansfield egy 1784-es ítéleti érvelésével teremtette meg, Rex v. Scofield ügyben. A vádlott gyújtogatás vádjával állt a bíróság előtt, mert a birtokában levő házat, mielőtt visszaadta volna a tulajdonosának, fel akarta gyújtani. Égő fáklyát dobott a házban levő kis fadarabokból álló kupacra, ám a gyújtogatás végül nem sikerült, az házban a tűz hamar elaludt, és ezért a vádlott védője azzal érvelt, hogy nem történt bűncselekmény: „An attempt to commit a misdemeanor not falling under any class or denomination of indictable subjects”. De Lord Mansfield erre válaszként megadta azt a különbséget, mely a pusztá szándékon túl a kísérletként minősítést és ezzel büntetés alá vonást általános tézisként megadta: „It makes a great difference, whether an act was done, as in this case putting fire to a candle in the midst of combustible matter, (which was the only act necessary to commit a misdemeanor) and where no act at all is done” (Idézi: Sayre 1928:835). Ezt a tézist aztán a legfőbb angol bírói fórum 1801-ben már ki is támogatta olyan megfogalmazásban, mely már elvi szinten deklarálta, hogy minden bűncselekmény kísérlete maga is bűncselekmény. (Ezért Jerome Hall, amerikai büntetőjog-történész - vitázva Sayre nézetével - ehhez a dátumhoz teszi a modern angol büntetőjogi kísérlet fogalmának megszületését, lásd Hall 1940:810). Ezek után jogtudományi értekezés szintjén Russel „Crimes and Misdemeanors” c. 1819-es könyvében már mint bevett doktrínát írja „all such acts or attempts as tend the prejudice of the community are indictable”. Majd 1834-ben a Lordok Háza egy ítéletében már olyan magától értetődőként vették e doktrínát a bírák, hogy Patteson bíró forrás idézése nélkül deklarálta „an attempt to commit a misdemeanor created by statute is a misdemeanor itself”, majd három évvel később egy másik law lord már úgy fogalmazott, hogy akár egy statute akár a comon law hozta létre a bűncselekményt, ennek kísérlete is éppúgy bűncselekmény. A későbbiekben a kísérletnek ez a doktrínája már csak pontosításra került, és

nemcsak Angliában, hanem már az ennek megoldásait átvevő, az 1700-as évek végén tőle leszakadó Egyesült Államokban is.

A pontosítás egyik oldalát jelentette a kísérletnek minősülő cselekvések elhatárolása a pusztá előkészülettől, és erre több doktrína is született. Az első szembesülést e kérdéssel 1855-ben Baron Parker bírónál találjuk, aki az „utolsó szükséges cselekvést” a befejezett bűncselekmény eredményéhez tekintette annak, mely a pusztá - nem büntethető - előkészületet átfordítja a büntethető kísérlet fázisába. (Pl. e teszt szerint, ha a másikat megölni szándékozó elhúzza a ravaszt a fegyverén, és már nem rajta múlik, hogy az nem hal meg, miután a lövés sértetlenül hagyta, az kísérlet, de amikor csak odaáll célozni, az még előkészület). Ezt azonban a későbbi angol és amerikai ítéletekben túl enyhének találták, és attól függően, hogy milyen súlyos volt a befejezett bűncselekmény, tolták előre a már kísérletnek minősülő cselekvési szakaszt, és szűkítették a pusztá előkészületnek minősítést (Hall 1940:822-824). A bevett tesztet inkább a „sufficiently proximate”, vagyis a már elégségesen közeli cselekvés létrejötte jelenti a bűncselekmény végrehajtási folyamatában, a pusztá, nem büntethető előkészülettől való elhatárolásban, és ez a teszt igazán az esküdtekre hagyja annak megítélését, hogy ezt az egyes esetben mikor látják megvalósulni. Vagyis az angol-amerikai megoldás az lett, hogy a kísérlet fogalmát terjesztették ki a különösen súlyos bűncselekmények esetén, szemben pl. a mai magyar megoldással, amely bizonyos súlyos bűncselekményeknél az előkészületet különválasztva rendeli el annak büntetését, pl. az emberölés előkészületét: „The line between preparation and attempt, however, must at best depend largely upon the particular circumstances of each case - the seriousness of the the crime attempted and the danger to be apprehended from the defendant’s conduct. (...) It follows that the more serious the crime attempted or the greater the menace to the social security from similar efforts on the part of the defendant or others, the further back in the series of acts leading up to the consummated crime should the criminal law reach in *holding the defendant guilty for an attempt*” (Sayre 1928:845 - kiemelés tőlem P.B.) Vagyis az előkészület fázisa csak úgy jelenik meg az angol-amerikai büntetőjogban mint a még nem büntethető elkezdett szándékmegvalósítás határának rögzítése a már büntethető kísérlettől, és ha kivételesen nagyon korai fázisban el akarják kezdeni egy cselekvési folyamat megkezdésének büntetését, akkor nem nyíltan előkészületként elkülönítve rendelik büntetni, hanem a kísérlet fogalmát kitérítve rá, kísérletként. Vagy magát a kísérleti cselekvési szakaszt fogalmazzák meg egy új befejezett cselekvésként és az amúgy előkészületnek minősített cselekvések válnak így ennek kísérletévé („attempt to attempt”).

Ez utóbbiak kapcsán kell kitérni kísérlet és az előkészület elhatárolásának doktrinális kérdéseit elemezve a common law országok két „elő-bűncselekményére”, amit összefogva „inchoate crimes”-nak, kezdeti bűncselekményeknek neveznek. Ezek olyan bűncselekmények, melyek egy későbbi bűncselekmény előkészülete körébe esnek, és még nem érik el a kísérlet szintjét, ezért előre meghosszabbítva a büntetőfelelősségre vonást mind az angoloknál, mind az amerikai jogban bevezették ezeket. Az egyik a „solicitation”, vagy az angol jogban „incitement”-nek is nevezett bűncselekmény, amely a felbujtás cselekményét rendeli büntetni már magának ennek megtörténte esetén, és nem kell hozzá, hogy a rábeszélte-felbujtott elkezdje ennek hatására a bűncselekmény megvalósítását: „Solicitation is best thought of as substantive crime in itself, remote from being thought of as attempt at a substantive crime. Solicitation occurs when the solicitation is made” (O’Connor 2006:4). Vagy egy angol bírói ítéletben: „The actus reus of an incitement is the act of persuading, encouraging or threatening another to commit a crime” (Race Relations Board v. Applin (1973) 1QB 815. Law Teacher 2.p.). Ugyanígy a conspiracy bűncselekménye is egy súlyosabb bűncselekmény előkészületi bűncselekménye, és ha nem is jut el a bűnös szándék a bűncselekmény elkezdéséig, és így a kísérleti szakaszban való büntethetőséghez, már ez az előkészületi cselekmény is önállóan büntethető. A jelenlegi

vonatkozó angol törvényi rendelkezés szerint: „If a person agrees with any other person that a course of conduct shall be pursued which, if the agreement is carried out in accordance with their intentions, either- (a) will necessarily amount to or involve the commission of any offence or offences by one or more of the parties to the agreement, or- (b) would do so but for the existence of facts which render the commission of the offence or any offences impossible, he is guilty of conspiracy to commit the offence or offences in question.” (the Criminal Attempts Act 1981 5. cikkely). Amennyiben a tervezett bűncselekmény végrehajtása, amire összebeszéltek, továbbfolytatódik, és a kísérleti fázisba ér, vagy akár befejezetté válik, a conspiracy beolvad ebbe, ugyanígy a solitication/incitement is mint felbújtó annak accessory-jaként kerül felelősségre vonásra.

(*A bűnösség doktrínájának alakulása*) Az angol bűnösség doktrína történetének tárgyalását azzal kell kezdeni, hogy itt a kauzális elmélet és a bűncselekmény kétfelé osztása alakult ki, mely még Coke főbíróra megy vissza. Ő az „actus reus” és a „mens rea” között tett különbséget, amikor megfogalmazta „actus non facit reum nisi mens sit rea”, bűnös tudat nélkül nincs bűncselekmény. Ez a tétel persze fokozatosan már az 1200-as évektől kezdett kialakulni a római jog megismerésével, míg korábban a pusztán hanyagságból vagy akár vértlen okozás esetén is felelősséggel tartozott az angol jog szerint az elkövető: „The clearest indication of criminal liability imposed by the early law without blameworthy intent is perhaps to be found in the cases of killing through misadventure and in self-defense (...) the killer seems to have been held liable for every death which he caused, whether intentionally or accidentally (Sayre 1932: 979-980). Ez a szigorú felelősség csak annyiban mérséklődött a középkor végéig, hogy a király rendszeresen kegyelmet adott a vértlen elkövetés vagy az önvédelemben elkövetett emberölés tettesének, de a bírónak a jog alapján el kellett ítélni az ilyen tettet is. Ez kezdett megváltozni a római jog szélesebb behatásával fokozatosan, illetve a kánonjog szerepének növekedésével. Mivel a kancellár mindenkor magas rangú egyházi személy volt, aki a kánonjog elvei alapján ítélt, a kancelláriai bíróság szerepnövekedésével az 1400-as évektől különösen fontosá vált a bűnelkövetésekben a bűnös tudat előfeltételként való vizsgálata. Henry Bracton 1260 körüli összegzése az angol jogról - a római jog erős befolyása mellett - szintén afelé hatott, hogy a büntetőjogi felelősségre vonásban felerősödött itt a bűnösség vizsgálata. Ő még bizonyos fokig a saját korában ténylegesen alkalmazott angol joggal szemben is a római jog szabályát emelte ki: „but without an intent to kill, ought to be acquitted, because a crime is not committed unless the intent to injure (*voluntas nocendi*) intervene; and the desire and purpose distinguish evil-doing, and no theft is committed without an intent to steal” (Bracton De Legibus, idézi Sayre i.m. 985). Ez azonban általánosan bevett tényleges gyakorlattá Angliában csak az 1500-as évekre vált, és ezt rögzítette Coke idézett tézise.

Ez jelenti a bűnösség felfogásnak alapját ma is az angoloknál és az ezt átvevő Egyesült Államok jogában, és a Coke utáni évszázadokban inkább hosszú ideig csak az egyes bűncselekmények vonatkozásában igyekeztek pontosítani a bűnös tudat határait és belső összetevőit, ám általános elvi szinten használt disztinkciók nem alakultak ki. Ebből azonban az is következett, hogy az egyes bűncselekmények megfogalmazásának sajátos véletlenjeihez kötődött az angol jog bűnösség-felfogás fejlődése. Pl. az emberölésnél (homicide) meghatározó volt, hogy ennek súlyosabb esetét, a „murder”-t (gyilkosságot) még az 1000 utáni dán hódítás idején fogalmazták meg, amikor a hódító dánokat a az angolszász lakosság az éj leple alatt, titokban igyekezett megölni, és ezért ez mint „homicide which is committed in secret, no one knowing of it”-tartalommal került megfogalmazásra, majd az 1066-os normann hódítás után a új hódítókat ismét hasonló módon legyilkoló angol lakossággal szemben továbbra is kézhez állt az ilyen megfogalmazásban már létező bűncselekmény (Sayre 1932:995). Ez volt az a kiinduló alap, melyhez viszonyítva a kevésbé kitervelt, véletlenszerűségekkel átszótt emberölés alakzata

elkülönült a később évszázadokban, és végül a „murder” mellett a „manslaughter” (alapvetően gondatlan emberölés) elkülönített bűncselekményében vált külön a szándékos és gondatlan emberölés. Vagyis nem a bűnösség doktrínájának elvi kettéválasztásával, a mens rea-n belül a szándékosság és a gondatlanság elkülönítésével, hanem egy konkrét bűncselekmény két külön tényállásra osztásával: „The distinction between the capital crime of murder and the less serious form of homicide, which later came to be called manslaughter, depended therefore upon the presence or absence of 'malice aforethought'. The subsequent history of homicide is largely the story of shifting meanings attached to term 'malice aforethought'” (Sayre 1932:997). Persze ehhez hozzá kell tenni, hogy épp a murder titkos és alaposan kitervelt módhoz kötése miatt a „manslaughter” eleinte a hirtelen felindulásból elkövetett emberölésre vonatkozott, melyet ma eshetőlegesen szándékkal elkövetett emberölésnek nevezünk, és csak később jöttek hozzá a tipikusan gondatlan és hanyag emberölési esetek (lásd Perkins 1941:612).

Ugyanígy a lopás (larceny) bűncselekményénél is hosszú évszázadokig tartott, míg bűnösség mozzanatát pontosan meg tudták határozni ebben. Kezdetben, ha valakinek a birtokában más dolgát megtalálták, az ősi angol jog alapján egyáltalán nem vizsgálták, hogy esetleg ő ezt mástól kapta, hanem a larceny alá esett mindenképpen. Az 1200-as évek közepétől, Bracton összegzése óta - az ebben felhasznált római jogi szabályok alapján - kezdtek figyelni itt is a bűnösségi mozzanatra, és a szándékot vizsgálva igyekeztek a lopás bűncselekményéért való felelősséget a magánjogi kártérítési felelősségtől elkülöníteni: „Bracton, borrowing largely from Roman sources, laid down as one of requisites of the felony of larceny an *animus furendi*. His influence was strong; and the judges were later pricking out the line between felony and tort, they resorted to the matter of intent to distinguish larceny from trespass” (Sayre 1932:999). Ez alapján végül Coke főbíró említett 1644-es büntetőjogi értekezésében rögzítette a lopás esetében is a bűnösség mozzanatának szükségességét, mint már elterjedt angol jogi gyakorlatot, sőt ezt olyan szigorúan vette, hogy ha a lopás szándéka nem állt fenn, amikor egy dolog a birtokába került valakinek, akkor hiába jött létre esetleg később a lopási szándék, azt nem látta már ez alá vonhatónak, és mivel akkor a sikasztás külön bűncselekménye még nem alakult ki, így ez nem is esett büntetőjogi szankcionálás alá: „And this intent to steal must be when it cometh to his hands or possessions; for if he hath the possession of it once lawfully, though he hath *animum furandi* afterward, and carryeth it away, it is no larceny (Coke „Third Institute” idézi Sayre 1932:999).

A bűncselekmény bűnösség mozzanatának fejlődése másik oldalról úgy ment végbe az angol jogban, hogy különböző védekezési érvek alakultak ki a bűncselekményért felelősségre vonás bírósági eljárásaiban a Bracton utáni évszázadokban, és ezek némelyikének bevetté válása formálta a bűnösség határait és belső komponenseit. Ilyen volt az elmebetegség, melynek nyilvánvaló hatása egy gyilkossági esetben már 1310-ben arra indította a királyt, hogy megkegyelmezzon egy elmebeteg gyilkosnak, és ez később rendszeres kegyelmezési, így védekezési okká vált. A gyermekkor is kimentő okként vált bevetté, mivel ekkor a gyerekkorú elkövetőnél vélelmezték, hogy nem tudja átlátni tettei következményeit még, tehát bűnös tudata nem lehet. De pl. 1314-ben hosszas bírói procedúra után még kivégeztek egy tizenegyéves korú elkövetőt, aki miután elvette ingóságait a másik megölt gyerektől, még elcipelte egy kertbe, ott káposztát rárakva elrejtette a holttestet, és ezt úgy értékelte a bíróság, hogy aki ilyen förtelmesen ki tudja tervelni tettének álcázását, az már rendelkezik a szükséges bűnös tudattal (Lásd a példát Sayre 1931:1008). Sőt, 1629-ben egy nyolc éves gyereket is felakasztottak, aki felgyújtott bosszúból két pajtát, és elég kiterveltnek ítélték az ehhez tett előkészületeit arra, hogy az elégséges bűnös tudatot az elítéléshez kora ellenére megállapítsák (lásd Sayre i.m.). A kényszerítés is korán bejött kimentő okként, és pl. már az 1300-as évek közepén elismertté volt, hogy ha a feleség férje kényszerítésére vett részt egy bűncselekmény elkövetésében, és ezt bizonyítani tudja, akkor mentesül a felelősségre vonás alól.

A tévedés szintén már az 1400-as években felmerült mint bűnösségre ható körülmény, de doktrínaként csak egy 1638-as ítélet tette az angol jog részévé. Pl. az 1400-as évek elején Sir William Hawsworth ügyében ez már felmerült, mivel ő az öngyilkosságnak egy sajátos formáját választva megparancsolta a kastélya parkőrének, hogy üljön ki éjszaka a park szélére, és ha jön valaki, és nem áll meg a felszólítására, nem is válaszol a felszólítására, lője le, majd éjszaka kiment a parkba, és megindult a parkőre felé, nem válaszolva a felszólítására, és nem is állt meg, mire az lelőtte. Nem ítélték el a parkőrt ezután, de a felmentő ítéletet a bíróság egy 1293-as királyi rendeletre alapozta, amely lehetővé tett a parkőrök számára, hogy a behatolót lelőjék, ha az nem áll meg és nem adja meg magát. De hasonló esetet idéz Hale az 1500-as évekből, mikor egy földbirtokos - védendő gabonaföldjét az azt megdézsmáló vadaktól - megparancsolta szolgájának, hogy a föld egyik szélén állva rögtön lőjön, ha bármi mozgást észlel a gabonaföldön, miközben ő a másik szélén vigyázott. Ám ekkor a földbirtokos óvatlanul berohant a földre, mire a szolgája - a korábbi parancsnak megfelelően - a mozgás irányába lőtt, és megölte gazdáját. Ekkor már mérlegelte a bíróság az elkövető érthető ténybeli tévedését a cselekménynél, és a gyilkosság bűncselekményében nem találta bűnösnek, de az angol jogtörténetben először a büntetőjogi felelősség hanyagság alapzatát megalkotva mondta ki bűnösnek: „On the other side, the servant was to have taken more care, and therefore for the omission of due diligence, and better inspection, before he adventured to shoot, it might amount to manslaughter, and so be capital; and this seems to be the truer opinion” (Hale „Pleas of the Crown” művéből idézi Sayre 1932:1015). Az áttörés végül az említett 1638-as ítéletben történt meg, amikor a bíróság elvi érveléssel leszögezte: az elkövetésnél egy tény bizonyítható és elfogadható nem ismerete, és e helyett egy más tény létének feltevése kizárja a büntetőjogi felelősséget, amennyiben az elkövető által szem előtt tartott tény valóságos fennforgása is kizárta volna azt. (Sayre 1932:1016). E döntés után az angol bírói gyakorlatban bevetté vált a tévedés doktrínája alapján a bűnösség kizárása.

Lényegében ezen az alapon fejlődött aztán az 1900-a évekig az angol és az ezt átvevő észak-amerikai bűnösségi doktrína, de egy sor hangsúlyeltolódás azért létrejött. Pl. a jogot a társadalom érdekeinek védelmeként felfogó jogkoncepciók, melyben a felvilágosodás természetjogának morális hangsúlyai és a morális értékeket védő jog gondolata háttérbe szorult a társadalmi közösség céljainak és objektívnek mondott érdekeinek védelme javára, megváltoztatta a bűnösség összetevőinek súlyozását is a korábbi időkhöz képest. (Lásd ennek részletesebb elemzéséhez: Kevin/Flannery 1996). De már az 1800-as évek végétől megindult olyan tendencia, mely csökkenteni látszik a büntetőjogban a morális tudati elemeken nyugvó bűnösség gondolatát, a külső, objektív érdeksérelem mérlegelése mellett: „Our modern objective tends more and more in the direction, not of awarding adequate punishment for moral wrongdoing, but of protecting social and public interests” (Sayre 1932:1017). Sayre erre egy példát mond el az 1800-as évek közepéről egy indiánról, aki örködve a tábor bejáratánál és elsuhanó alakot látva odalőtt, mert mélyen vallott hite szerint az csak az ártó szellemek egyike lehetett, és miután lövésével megölte azt, a bíróság belátva morális vétlenségét, felmentette, ám Sayre saját korában (1930-as évek) erre az esetre gondatlan emberölésről szóló ítéletet valószínűsített inkább, mert morális vétlenség ide, mélyen vallott indián hit az ártó szellemekről oda, a társadalom védelmét és objektív érdekeit szem előtt tartva a bíróság nem hagyta volna már büntetlenül a máskülönben bűnös tudattal nem vádolható indiánt (Sayre i.m. 1019).

Egy másik eltolódás a korábbi állapotokhoz képest - mind az angol, mind az amerikai jogban - , hogy egyre nagyobb tömegben jönnek létre olyan büntető jellegű törvényi rendelkezések, melyek a társadalmi közvéleményben bűncselekménynek nem számító cselekedeteket minősítene azzá. Erre aztán létrejött egy olyan elméleti disztinkció, mely a büntetőjogi vétségek

két osztályát különíti el, az „*offenses mala in se*” (önmagában vétségek) és az „*offenses mala prohibita*” (csak rendelkezés folytán vétségek), és a *mens rea* bűnös tudatát csak az elsőre tartja szükségessé, és a második osztályba tartozó esetekben *mens rea* nélkül is megállapíthatónak tartja a büntetőjogi felelősséget. Minden jogirodalmi kritika ellenére a disztinkció bevetté vált az amerikai szövetségi bíróságok ítélezésében: „The United States Supreme Court had held that ignorance of the law will not excuse and had upheld several *mala prohibita* convictions over due process objections” (Bozeman 1959:239). Az 1960-as években azonban egy koncentrált támadás indult meg ez ellen a büntetőjogi irodalomban, mely meg tudta győzni különösen Angliában a törvényhozókat ennek problémáiról, és hogy ezt jobban lehet a közigazgatási és a kártérítési jogban szankcionálni, mint a morális stigmával is járó büntetőjogban. Másrészt az e célért küzdők legalább arra igyekeznek rászorítani a büntetőjogban maradt ilyen vétségek megfogalmazásánál a törvényhozókat, vagy az ítélező felsőbbbíróságokat, hogy csak akkor büntessenek, ha az ebben vétkeknél legalább az általános elvárhatóságtól elmaradást, hanyagságot bizonyítani lehet: „Within the past two decades, however, in both this country and other common-law jurisdictions, both court decisions and the recommendations of academic reform groups have slowed and possibly reversed the expansion of strict liability. In England and Canada law revision commissions have urged the abolition of strict liability crimes and the adoption of a requirement that the prosecution always be required to show at least the defendant failed to act prudently (Singer 1989:339). Ugyanígy az USA-ban az 1962-es Model Penal Law mintakódexe ment el abba az irányba, mely az addigi ilyen büntetőjogi vétségeket nem büntetőjogi vétségként javasolta szabályozni, és ez azóta sok szempontból hatott az amerikai törvényhozás menetére.

Az előbb jelzett fejlemények hatására is, a 20. században már megkülönböztetik az angol-amerikai büntetőjogban is a gondatlanság alsó fokát, a hanyagságot, az „*inadvertent negligence*” (figyelmetlenségből erdő hanyagságot) és a tudatos gondatlanságot - az ő szóhasználatukban: „*reckless conduct*” (vakmerő magatartás) (l. Fletcher 1971:406) -, és mivel a hanyagságnál a bűnösség ott is abban áll hogy a cselekmény elmaradt az adott helyzetben szokásos gondosságtól, vagyis a bűnelkövetés tudata itt nem létezik, csak egy külső mércétől elmaradásban áll ez, gondot okoz az alaptétel tartása, hogy „bűnös tudat nélkül nincs bűncselekmény”, ahogy az még Coke főbíró megfogalmazta az 1600-as évek elején: „*actus non facit reum nisi mens sit rea*”. A bűnösség erősebb morális áthatása idején ez nem volt gond a bírói gyakorlatában - és az újabban terjedő jogi moralizmus büntetéselméleteinek szerzői számára sem -, mert a külső gondossági mércétől elmaradás morális felróhatósága ezen segített. De a mára dominánssá vált büntetőjogi instrumentális elmélet, amely a büntetőjogban pusztán hasznosságot lát azzal, hogy a társadalmi rend fenntartása érdekében büntetés kilátásba helyezésével csökkenti a bűnelkövetési hajlandóságot, és ezt alapul véve épít ki fogalmi rendszert és bűncselekménnyé nyilvánítást igazoló elveket, ezzel nem igazán tud mit kezdeni. Ezzel szemben tehát a büntetőjog morális elmélete a hanyagságból eredő bűnösséget is meg tudja alapozni: „If ‘*mens rea*’ refers not to a specific subjective state, but the actor’s moral culpability in acting as he does, then there might logically be a way to establish personal culpability without referring to a state of mind” (Fletcher 1971:414). Az amerikai büntetőjogi szerzők egy része azonban inkább a magánjogba telepítené a pusztán hanyagságból okozott károkért való felelősséget, és eltekintene ezek párhuzamos büntetőjogi szankcionálásától, pl. Jerome Hall.

Van változás a szándékos bűnelkövetés fogalmi pontosítása terén is, melynek elemzését Sayre 1932-ben még úgy zárta le, hogy *mens rea*-doktrína eddigi több száz éves fejlődése az angol-amerikai büntetőjogban nem tudta létrehozni azt a pontos formulát, mely az összes bűncselekmény vonatkozásában meg tudná adni a bűnös tudat megállapításának kereteit, ezért

„The old conception of mens rea must be discarded, and in its place must be substituted the new conception of *mentes reae*” (Sayre 1932:1026). A felsőbbírói ítélezés és a jogirodalom persze nem vetette el az egységes bűnösségi tan kidolgozását azóta sem az angol-amerikai jogban, inkább pontosabb formulákat keresnek erre. Pl. 1975-ben a Lordok Házának bírójá, Lord Hailsam a szándékot és a cselekmény következményének előrelátását igyekezett szétválasztani, és a szándékot jelentő formulákat pontosabban elemezni: „A szándék nem egyenlő a következmények előrelátásával, azzal sem, hogy kívánja az elkövető a következményeket, vagyis a szándékot nem lehet redukálni egyikre sem. A felelősség sokkal inkább közvetlenül a szándéktól magától függ” (Kevin/Flannery 1995:388). Példaként hozta fel a lord álláspontja védelmére a szívsebész esetét, aki előrelátja, hogy műtete közben komoly valószínűsége van annak, hogy meghal a operációs cselekedeteibe a beteg, és ebbe belenyugodva folytatja az operációt. Vagyis az „előrelátja és belenyugszik”-formula nem megfelelő, mert akkor a szívsebészt is bíróság elé kellene állítani, de ezt joggal nem teszik, mert a tényleges szándéka - minden előrelátása és belenyugvása ellenére - az, hogy meggyógyítsa a szívbeteg páciensét. A precízebb német és általában a kontinentális jogrendszerek büntetőtörvényi szabályozása mellett ez persze nem lehet probléma, mert a sértett beleegyezése, mint jogellenességet kizáró ok került rögzítésre, vagy a magyar Btk-ban a 173.A-C. §-ok a vonatkozó különös tényállások mellett rögzítik ezt (lásd Nagy 2001:185), de az angol jogirodalomban ez jórészt csak akadémiai álláspont, így a lord főbíró ettől eltekinthet. A bűnösség doktrínájának kérdése persze nyitott azóta is, de a felhozott szándékossági formula pontosabb jellege a mens rea korábbi szándék-formulájához képest mutatja a doktrína fejlődését. (Az angol bűnösségi doktrína részletesebb elemzéséhez lásd még: Miskolczi 2002).

(Az elkövetői kör: *tettes, bűnsegéd, felbujtó, bűnpártoló*) A modern angol jogban az elkövetői körre használt fogalmi disztinkciók gyökerét az 1200-as években a római jog hatására átvett eszme a családfő háznépe feletti *patria potestas*-áról és az ehhez tartozók által elkövetett cselekedeteiért való felelősségéről jelentette (Holmes 1891:346-348). A későbbiekben, az 1300-1700-as évek között, amikor a hűbérúrnak illetve a család esetében a családfőnek való teljes alávetettség fokozatosan csökkent, és a különböző szintű alattvalók illetve a család tagjai önállósága több szempontból elismertté vált, alakult ki ennek utódként a „*respondeat superior*”-elv, mely mind kártérítési, mind büntetőjogi felelősség szempontjából csak szűkebben meghúzott határok közt állapította meg a hűbérúrnak felelősségét szolgájának cselekedetei vonatkozásában: „The recorded cases between 1300 and 1700 indicate a growing recognition that the master’s liability for his servant’s acts should in general be confined to cases where the master specifically commanded or authorized the servant to commit the tortious act or gave his consent to it either before or after its commission (Sayre 1930:691). A további fejlődés abba az irányba ment, hogy a korábbi zárt és alávetettség alapuló közösségek egyre inkább felbomlottak az iparosodás menetében, és a korábbi úr/szolga viszony helyett a tömeges gyárakban dolgozó/főnök vagy a kereskedelemben alkalmazott és őt utasító főnöke viszonya lépett, és az 1500-as évektől használatossá vált principal/agent kifejezés vált fokozatosan dominálóvá az angol jogi nyelvben is, jelezve ezzel az úr és szolga közötti fokozatos elkülönülést is az önálló cselekvési lehetőség és a felelősség szempontjából. Ám ennek folyamán egy új mozzanatként bejött a megítélésbe, hogy a gyárat, a kereskedelmi egységet irányító tulajdonos maga választja ki a tartós munkára felvett dolgozóit, így a kártérítési felelősség szempontjából az ez idő tájt kialakuló „principal/agent” viszonyban a tulajdonos (principal) általános felelősséggel tartozott az alkalmazott minden cselekedetért, amit az a munka folyamán fejtett ki. Ebben az időben szakadt el a kártérítési és a büntető felelősség szabályozása, és miközben a büntetőjog nominálisan megtartotta a kártérítési jog principal/agent fogalmait, itt egészen más irányba tolódott el ennek értelme és alkalmazása. A zárt közösségek felbomlásával és a tetszőleges résztvevőkből alakuló, alkalmilag közösen

cselekvők csoportjainak mindennapivá válásával, melyekben a korábbi hierarchia helyére a többé-kevésbé egyenlőségen alapuló együttműködés lépett, átalakította a principal/agent korábbi hierarchikus ideáját, és helyére a „principal”-t jelentő tettes és az őt segítő résztvevők („accessories) fogalmi léptek. Ez a fejlemény már végbement 1760-ra, amikor Blackstone írta összegzését az angol jogról, és ő már használta ezeket a fogalmakat. Persze jelezni kell félreértés elkerülése végett, hogy a középkor folyamán is bevonták a büntetőjogi felelősségbe azt, aki segítette, vagy ösztönözte az elkötésre a tettest, de külön fogalmat nem alkotva erre, őt is egyszerűen tettesnek tekintették.

Még az úr/szolga hierarchikus viszonyban a középkorban az úr parancsára elkövetett cselekményekért kimondott bírói ítéletekben alakult ki a későbbi principal/accessory viszonyban használt legtöbb common law büntetőjogi mérce. Mielőtt erre rátérnénk nézzük meg az elkövetői körre használt főbb disztinkciókat, ahogy az angol jogban azok kialakultak, majd az amerikai jogban ezt átvették, és mint látni fogjuk a legtöbb common law országban ezek ma is érvényesülnek. Az angol-amerikai jog alapvetően négy kategóriára különíti el a büntetőjogi elkövetők körét, de majd, mint látni fogjuk, ezt majd árnyalni kell: *az első fokú tettesre, a másodfokozatú tettesre, a tett közbeni bűnsegédre és a tett utáni bűnsegédre*. Az első fokú elkövetőt jelentő tettestől a másodfokozatú tettes elhatárolása azon az alapon történt meg, hogy az szintén jelen van ugyan a tett elkövetésekor, de fizikai cselekvést a tett során nem hajt végre: „A principal in the second degree is one who is present at, and intentionally aids it, the commission of a crime with the intent that the offense is committed. She does not commit the physical acts that constitute the offense” (Dressler 1986:95). A tett közbeni bűnsegéd részvétele annyiban közvetettebb, mint a másodfokozatú tettesé, hogy ide az tartozik, aki ugyan tanáccsal, ösztönzéssel, a kellékek beszerzésével stb. segíti a tettest, sőt aki magára tett elkövetésére felbújtja, az is ide tartozik, ám a tett helyszínén nincs jelen. Ha igen akkor egyben másodfokozatú tettesé is válik: „An accessory before the act is the person who ordered, counseled, encouraged or otherwise assist the principals to commit the offense with the intent that the offense be committed” (uo.). A negyedik bűnelkövetői kategóriába a magyar jogban bűnpártolás elkövetőjének minősített tartozik, aki a tett elkövetése után segít az elkövetőknek a tett feltárásának akadályozásban és megghiúsításában: „An accessory after the fact was th person who, after the crime was completed, gave aid the felon in order to hiner the latter’s apprehension, conviction, or punishment” (uo.). Ehhez még azt kell hozzátenni, hogy az 1500-s évek Angliájában még csak egy kategóriája volt a „principal”-tettesnek, és az accessory volt három fokozatra osztva, létrehozva az „accessory at the fact” kategóriát, ám ezután ez beleolvadt a „principal” kategóriába oly módon, ahogy láttuk, hogy másodfokú tettesként maradt fenn, és az előbbi tanulmány már csak ezt emelte ki (lásd Perkins 1941:581). A magyar szabályozástól eltérően tehát nincs különválasztva a felbújtó (abettor), hanem az csak mint a tett közbeni bűnsegéd jelenik meg, illetve másik lényeges eltérés, hogy az angol common law alapján a „bűnpártoló” mint az elkövetői kör egyik tagja általános dogmatikai szinten jelenik meg.

Az előbbi elkövetői osztályozás csak a „felony”-esetek, vagyis a súlyosabb bűncselekmények vonatkozásában használatos, és ezen túl két irányban térnek el. Egyrészt a „treason”, a haza (felség) árulásnál ez esedik, és minden résztvevő, bármilyen pozícióban is lenne máskülönben, csak „principal”-ként jöhet szóba, vagyis mindenki, megkülönböztetés nélkül csak tettes lehet. Ennek magyarázata, hogy a másodfokú tettest, illetve a „accessory” különböző fokozatait, azért vezették be eredetileg, hogy a korai angol jog szörnyű büntetéseit valahogy mérsékelni lehessen a bűncselekményben kisebb mértékben résztvevők esetében. Ám a „treason”-t olyan elvetemült cselekményként fogták fel, melyben ez a mérséklési szempont nem játszhat szerepet, így egyszerűen félretették itt az osztályozás alkalmazását (Perkins 1941:585). Másik irányban is

módosul a fenti osztályozás, amikor a „misdemeanor” esetekről, vagyis kisebb súlyú bűncselekményekről van szó. Ilyenkor épp a kis büntetési súly, amit e cselekmények maguk után vonnak, ösztönözte a common law teoretikusait arra, hogy lemondjanak a merev elkülönítésről az elkövetők egyes osztálya számára absztrakt módon, és a bírák számára meghagyják, hogy az eset körülményei szerint maguk döntsenek az egyes résztvevők büntetési mértékéről. Így a „misdemeanor”-esetekben minden résztvevőt principal-nak (tettesnek) tekintenek, ám itt a bűnpártoló megbüntetésétől (accessory after the fact) eltekintenek. (Pekions 1941:586).

Az egyes elkövetői kategóriának a felelőssége a kategóriakészlet sok évszázados történeti fejlődésének megfelelően eltér a hazai dogmatikánkban megszokottól. A kezdetekben tipikusnak lehetett tekinteni, hogy nagyon mereven lehatárolták a bűnsegéd illetve az azzal összefogott felbújtó segítségével és ösztönzésének kereteit. Nézzük Staunford 1557-s „Pleas of the Crown” c. művének ide vonatkozó részletét: „But if I command one to take another and he leaves me and takes him and robs him this is not felony in me, if I am absent when he does it, as appears in the title in Corone in Fritzherbert, forasmuch as he exceed my comandment which could have been accomplished without the robbery. But if I command one to beat another and thereupon he beats him to death this shall be felony in me who commanded. For it is difficult to beat a man in such wise that one can be sure that he will not die of the beating; and so in such a case I am accessory to him who killed him” (idézi Sayre 1930:696). Vagyis ha én lopásra bújtom fel, de ő rablást követ el, akkor az angol jogszemszögéből azt a bűncselekményt a felbújtott nem követte el, a másik pedig már nem vonatkozhat rám, mint felbújtóra, noha evidens, hogy pszichikailag az én felbujtásom indította arra is. Ugyanez a formális-merev keret jellemezte az 1575-ös Saunders-ügyet is, melyben Saunders elhatározván, hogy elteszi felesését láb alól, elmondta ezt barátjának, Archer-nek, aki tanácsolta neki, hogy méreggel tegye ezt, és be is szerezte számára a mérget. Saunders egy sült almába rejtette a mérget, és átnyújtotta egy alkalmas pillanatban azt feleségének, hogy egye meg, ám az odaadta a lábánál játszadozó hároméves kislányának. Saunders nem mert szólni, félvén a lelepleződéstől, így a kislány megette azt, és meghalt. Az ő esetében, mint tettesnél egyszerű volt a büntetőjogi helyzet, ám barátjánál, aki az elkövetést kitervelte, és beszerezte a mérget, már egyáltalán nem. Felmentették, és a felmentő ítélet így szólt: „For the Offense which Archer committed was the Aid and Advice which gave to Saunders, and that was only to kill his wife, and no other”. Archer a feleséget és nem a kislányt akarta megölni tervével és segítségnyújtásával, így azért ő nem felelhet: „Archer did not precisely procure her Death, nor advise him to kill her, and therefore whether or no he should be Accessory to this Murder which happened by a Thing consequential to the first Act seemed.... doubtful” Az ítélet szövegét idézve a lábjegyzetben Sayre még hozzáteszi: „Although the general principles underlying the decision of Saunders’ case are still followed today, it is very doubtful whether modern judges would so narrowly apply them” (Sayre 1930:696-697).

Ha a mai angol és amerikai bírák lazábban is veszik némileg a felbújtási és bűnsegédi kereteket, Plowden az esetet kommentálva 1578-ban jogirodalmilag tovább pontosította-merevítette ezeket: „But if I command him to burn the house of such a one, whom he well knows, and he burns the House of another, there I shall not be Accessory to this, because it is another distinct Thing, to which I gave no Assent nor Command” (idézi Sayre i.m. 698). És ez a merev keret maradt évszázadokig, Coke 1644-es vagy Hawkins 1716-os értekezésében az angol büntetőjogról szinte szó szerint csak ismétli Plowden-t, ugyanígy Blackstone 1769-ben publikált, már idézett műve is.

Kialakultak szigorú eljárási és büntetékiszabási szabályok is az elkövetői kör egyes kategóriái közötti viszonyra. Az egyik az, hogy a bűnsegédet nem lehet nagyobb büntetéssel sújtani, mint a tettest, aki számára az ő bűnsegédi cselekedeteit megállapították. Egy második a „sequence of trial-rule”, amely alapján egy bűnsegédet nem lehet elítélni addig, amíg a tettesének meg nem volt a tárgyalása, ahol azt elítélték, kivéve, ha ő ebbe beleegyezik. Egy harmadik eljárási szabály, hogy annak a bűnsegédnek az ügyét, aki felbujtotta a tettest, együtt kell tárgyalni a tettes ügyével, akkor is, ha esetleg az illetékességi szabályok szerint őt más bíróság elé kellene állítani (lásd Carlis 1986:345). Az első szabályból aztán adódnak olyan logikátlan esetek, amikor meghal a tettes az eljárás közben, és hiába nyilvánvaló a bűnsegéd felelőssége, futni kell ezután hagyni: „For example, if a principal died without being tried or convicted of crime, the accessory, in spite of the palpability of his guilt, was shielded from prosecution” (uo.). Ugyanebből a szabályból következik, hogy a bűnelkövetésben gyakori eset, amikor egy gyenge akaratú és esetleg csökkent elmeállapotú elkövetőt vesz rá egy szörnű bűncselekményre a bűnsegéd-felbujtó, akit elmeállapota miatt nem vagy csak enyhébben büntetnek meg, és ekkor a morálisan sokkal elvetemültebb felbujtó is menekül, vagy csak enyhébb büntetést kell, hogy kapjon. (Itt nem létezik a „közvetett tetteség” sem jogi szabályozás szintjén, sem - ahogy pl. nálunk - jogirodalmi doktrína szintjén a bírósági gyakorlatba bevitten, lásd Nagy 2001:272-275). Egy komplikációt jelentett Amerikába átkerülve az az angoloknál kialakult szabály, hogy a felbujtón kívüli accessory ügyét annál a bíróságnál kellett tárgyalni mindig, ahol ő a saját cselekményét (segítségét, tanácsadását stb.) elkövette, és nem ahol magát a bűncselekményt a tettes elkövette. Amerikában ugyanis sűrűn előfordul a különböző tagállami és angolhoz képest decentralizáltabb megyei bírósági rendszer miatt, hogy más bíróság lesz illetékes erre és más az alpbűncselekmény elbírálására. Ebből eredhet, aztán, hogy míg az egyik bíróság a tettest elítélve gondatlan emberölést állapít meg - mihez nem lehetne a bűnsegéd kategóriáját használni, és ennél a bíróságnál fel kellene menteni a bűnsegédi pozícióban vád alá vont személyt -, ám az ő ügyét külön tárgyaló másik bíróság szándékos emberölésnek minősíti az esetet, és így elítéli ebben való bűnrészességért (Perkins 1941:611). Ennek orvoslása eltérő tagállamok és ezek eltérő tagállami legfelsőbb bíróságai esetén megoldhatatlan.

Az ilyen gondok sokasága vezetett el aztán az 1900-as évek első évtizedeitől kezdve ahhoz, hogy több common law országban törvényhozási úton igyekeztek átalakítani a merev bűnelkövetői kategóriakészletet és az ahhoz csatolt eljárási és büntetékiszabási szabályokat. Noha van olyan tagállam az Egyesült Államokban, mely büszkén vallja még ma is, hogy az angol common law jogát vették át, és ettől nem térnek el - mint pl. Maryland állam, ahol ezt még a tagállami alkotmányba is belefoglalták, és erre hivatkozva ellenállnak minden ezt érintő reformnak - a tagállamok nagyobb része már valamilyen irányban reformálta ezt. Nézzük meg erre példaként Pennsylvania büntetőjogi reformját: „For purpose of detemining allocation of guilt, Pennsylvania no longer draws the common law distincions among parties to a crime. Only two classes of parties are recognized: principals and accessories after the fact. The two classifications embody all the common law groupings of principal in the first degree, principal in the second degree, accessory before the fact, and accessory after the fact” (Herz 1957: 30). Vagyis csak a magyar szabályozásban bűnpártolásnak nevezett elkövetési kategória maradt itt meg a tettesek mellett elkülönítve, de a tetteseken belül nincs semmilyen különbség, ide tartozik a mi szabályozásunk szerinti bűnsegédlet minden fajtája és a felbujtó is, minden különbségtétel nélkül. De nézzük meg mit tettek e szabályozás alapján Pennslvania régi common law szabályaihoz szokott bíróságai. A *Commonweathl versus Doris* ügy azt mutatta, hogy a bíróságok a feloldott bűnsegéd/tettes illetve elsőfokú/másodfokú tettes disztinkciók törvényi eltüntetése és az összes elkövető egységesen tettes kategória alá vonása után inkább hajlamosak a korábbi disztinkciók mellett enyhébben büntetett bűnsegéd terhére a többi tettestárs súlyosabb felelősségét is kiróni, mintsem a szabadabb mérlegelést arra használnák, hogy elkülönítsék az

egyek elkövetők saját felelősségét és ehhez szabják a büntetést. Ez ügyben Doris másokkal együtt egy pénzszállító kocsit ment kirabolni, maszkkal elfedetten és alaposan felfegyverkezve, és miután megállították azt, és lövöldözni kezdtek, az örök kiszállását a kocsiból felhasználva az egyik bandita kikapta a pénzt a kocsiból, és elkezdtek menekülni, ám Dorist ott helyben elfogták az örök. Az éppen megérkező rendőr utánuk eredt, és a lövöldözésben a társai megölték az őket üldöző rendőrt. Dorist éppúgy tettesnek mondták ki a gyilkosságban is, mint a többi azt elkövető társát (Herz 1957: 181).

Az említett eljárási anomália, az bűnsegéd-accessory tárgyalásának szükségszerű kivárása a bűnügy principal-ja ítéletéig mindenesetre megoldódott, és most már időrendi sorrend nélkül lehet az egyes elkövetők – most már mind tettesek – tárgyalását és esetleges vádalkuit lefolytatni.

4. Az olasz büntetőjogdogmatika az 1800-as években

A középkor végig az olasz területek jogtudománya a korábbi római jogi alapokon vezető szerepet töltött be az egész Európában, és ez a büntetőjog tudományában még fokozottabban igaz annyiban, hogy míg a magánjogban a francia területek szerzői is - főként az 1200-as évek második felében - komoly eredményeket értek el, addig itt az olaszok által létrehozott továbbfejlesztések versenytárs nélkül hatottak Európa többi részén is. Szemben a magánjoggal még azt lehet mondani átfogóbban az olasz büntetőjogi szerzőkről, hogy esetükben nem is egyetemi professzorokról volt szó, hanem elsősorban gyakorlati jogi munkát végzőkről, akik e munka közben a büntetőbíráskodás kapcsán használták fel a római jogi szövegeket, és fejlesztették ez tovább. Így az első büntetőjogi munkát 1300 körül író Albertus Gandinus Padovában jogot végezve - noha a jogi doktorátust nem szerezte meg - bíró volt Luccában, Perugiában, majd Bolognában sőt a város egész irányítás jelentő podesta posztját is elfoglalta egy időre Fermóban, és az így szerzett több éves tapasztalat birtokában írta meg „Tractatus maleficiis” c. művét. De ugyanígy a következő jelentősebb büntetőjogi értekezést készítő, Angelus Aretinus utána másfélszáz évvel szintén gyakorlati jogász és bíró volt sok éven át, igaz ő ezután már tanított Bolognában és Ferrara-ban is (lásd Lange/Kriechbaum 2007:932). Az olaszok azonban 1500-as évektől egyre inkább átadták a vezető szerepet a francia majd a holland és a német jogtudománynak, ezen belül a büntetőjogban is, és az előretöréseket inkább maguk is innen vették az egyes jogdogmatikai megoldásoknál, a mellett, hogy a középkori római jogi továbbfejlesztések itáliai mesterei saját hazájukban talán még hosszabb ideig megtartották az orientáló szerepet, mint a többi európai területen.

A büntetőjog területén az 1700-as évek második felében Cesare Beccaria fiatalkori munkája „A bűnökről és a büntetésekről” (1764) volt nagy befolyással nemcsak az olasz területeken, hanem az egész Európában is, de ez inkább a büntetési rendszer humanizálása terén, és kevésbé a bűncselekménytan jogdogmatikai részeiben jelent meg, sőt lehet mondani, hogy e téren az akkori korban már elért belátásokhoz képest teljes naivitás jellemző Beccaria munkájára, és inkább a filozófiai alapgondolatok meghökkentően érettek ebben, a mellett, hogy a felvilágosodás néhány hittételét nagyon plasztikusan fogalmazta meg. Hangsúlyai azonban hatottak a későbbi, komolyabb büntetőjogdogmatikai fejtegetésekre is, és ezek közül Francesco Carrara munkáját vesszük itt szemügyre a vizsgált jogdogmatikai aspektusokat illetően. Carrara az 1800-as évek második felének egyik legelismertebb olasz büntetőjogtudósa volt, és két kötetes fő művét, mely a büntető anyagi jog mellett a büntetőeljárás és a büntető

igazságszolgáltatás kérdéseit is tárgyalja, magyar nyelvre is lefordították az 1870-as években (Carrara 1878).

I. Beccaria a felvilágosodás angol szellemi áramlatai felé figyelő vonalának utilitarista filozófiájának alapján állt, amikor alig huszonhat esztendő korában megírta 1764-ben büntetőjogi esszéjét, és alapállása miatt nem a belső tudat bűnösségét tekintette a büntetések mértékének, hanem a külső cselekvés által a társadalomban okozott kárt. Talán még annyival fokozottabb is ez az álláspontja mint az angol utilitaristáké, hogy az olaszoknál a felvilágosodás erősebben az egyházi szellemi intézményrendszerrel és az ezáltal befolyás alatt tartott erkölccsel szemben határozódott meg, így a belső bűnös tudatot és a szándékot büntető egyházi kánonjogi beállítódás Beccaria-nál a legteljesebben elvetésre kerül: „Az előző gondolatok feljogosítanak arra, hogy kijelentsem, a bűnök egyedül helyes mérője a nemzetnek okozott kár, ezért tévednek azok, akik a bűnök igazi mértékének elkövetőjük szándékát tekintik (...) a bűncselekmények igazi mértéke, a társadalomnak okozott kár” (Beccaria 1998:21-22). Ezen a téren a teljes korszelemmel szemben állva Beccaria semmilyen hatást nem ért el jó ideig, és inkább az 1800-as évek második felében kezdtek olyan gondolatok befolyásossá válni az európai és amerikai büntetőjogi közvéleményben, melyek a bűnös tudat középponti szerepét némileg háttérbe igyekeztek szorítani, és e mellett a fő hangsúlyt kezdték a cselekvés által okozott külső kárra és veszélyeztetésre áthelyezni. A teljes áttörést aztán a mai korban az amerikai utilitarista alapállású „law and economics” mozgalma, élén Richaard Posner-rel hozta meg, aki a teljes büntetőjogot és dogmatikai hangsúlyait a Beccaria és később az angol Bentham által kiteljesített utilitarista alapokra helyezte, és programadó tanulmányának rögtön kezdő soraiban hivatkozik Beccariára (lásd Posner 1985:1193).

Beccaria esszéjében nem is foglalkozik többen a bűnös tudattal, de a bűncselekmény folyamatának fázisainál észleli, hogy ezt a szándék elvetése miatt nehéz megalapozni, miközben fontosnak tartja, hogy a befejezett bűncselekmény mellett ez is megjelenjen a büntetőjogi felelősségre vonásnál. Ezért így fogalmaz: „Az, hogy a törvények nem a szándékot büntetik, nem jelenti azt, hogy egy bűn, amely oly cselekedettel kezdődik, melyben kifejeződik végrehajtásának szándéka, nem érdemelne büntetést, noha kisebbet annál, mintha véghezvinnék. Egy bűnkísérlet megelőzésének fontossága felhatalmaz a büntetésre; de mivel a kísérlet és a végrehajtás között távolság lehet, a végrehajtott büntetést járó nagyobb büntetés eredményezheti a megbánást” (Beccaria 1998:58). Az idézet első fele nyilvánvalóan visszaveszi a szándék kiszorításának tételét a büntetőjogból, ami tudományosan elfogadhatatlan, de ezt azzal bocsáthatjuk meg, hogy Beccaria hatása inkább büntetőpolitikai volt a későbbiekben, és nem tudományos, ti. amennyiben valaki komolyan utilitarista módon akarja megalapozni a kísérlet büntethetőségét, akkor ezt a szándék mellőzésével kellene megtennie. Az idézet másik fele - homályossága ellenére - nyilván azt akarja mondani, hogy ha kevésbé büntetjük a kísérletet mint a befejezett cselekményt, akkor talán arra ösztönözzük vele az elkövetőt, hogy elálljon a befejezéstől.

Az elkövetői körrel kapcsolatban még inkább hiányzik a rendszeresség Beccaria elemzéséből, és csak azt az aspektust tartja szem előtt, hogy több büntetés esetén büntessük-e kevésbé a társaira valló elkövetőt, ezzel ösztönözve a bűncselekmények feltárását, de a tettes, a felbujtó, a bűnsegéd, a bűnpártoló stb. fogalmak nem jelennek meg, és elemzése általánosabb szinten marad (uo.).

II. Carrara az 1860-es években írta az ötödik kiadásban magyar nyelvre is lefordított főművét, és dogmatika álláspontjai hatottak az egyesülés után éppen kodifikáló olasz állam

büntetőtörvénykönyvére is, noha a hosszú olasz szétagoltság után inkább az eltérő olasz területek eltérő büntetődogmatikai létezek, és Carrara álláspontja csak egy volt ezek között, noha talán mondani lehet, hogy a domináns olasz iskolát ő képviselte. Szemben Beccaria-val ő igazi jogtudós volt, egy életen át büntetőjogot tanítva, mint írja 1859-től Pisa egyetemén (Carrara 1878:1). Forrásai alapján elsősorban a francia és a német szerzőket tartotta szem előtt - néhány francia szerzővel folyamatos vitát is folytat könyve lapjain, több esetben már azok kritikái ellen védekezve -, de a középkori olasz római jog továbbfejlesztőinek legnagyobbjai (Bartolus, Baldus) is megjelennek nála forrásként.

Jelzi, hogy Beccaria utilitárius büntetéselemlete mellett erős saját kora olasz büntetőjogász közösségeiben a belső tudati komponenst kiemelő irányzat is, de ő az előbbi mellett áll ki (Carrara 1878:123). Ennek ellenére ő már alaposan foglalkozik a szándék és a gondatlanság szerepével a büntetőjogban. Mindenesetre a hangsúlyai az egyes dogmatikai megoldásoknál jól jelzik, hogy ha be is vette a bűnös tudat szerepét a bűncselekmény tanába, azért a fő hangsúlyt a cselekmény külső hatása jelenti számára, pl. mint látni fogjuk a kísérlet esetében - kárhoztatva a kánonjogászok álláspontját az elkövető bűnös szándéka miatt ennek a befejezett cselekvéssel azonos büntetéssel fenyegetésére - ő a kísérlet kisebb tényleges káros hatása miatt ennek alaposabban enyhébb büntetését vallja.

Megfogalmazása szerint „Az értelem és az akarat összehatásából származik a szándék. A szándék így határozható meg: 1. általában: az akaratnak bizonyos célra törekvése; 2. különösen: az akaratnak büntetettre törekvése. (...) A szándék egyenes és közvetett. (...) Egyenes a szándék, midőn a bűnös eredményt előre látta, és akarta a tettet, (...). Közvetett a szándék, midőn az eredmény csak lehetséges következménye a tettes cselekményének, akár azért, mert nem látta azt előre, akár előre látta, de nem akarta” (Carrara 1878:63). Egy további felosztásban: „Kétféle szándékosság van: határozott szándékosság (mely az egyenes szándékból származik), és határozatlan szándékosság (mely a pozitív közvetett szándékban található fel); (...). A határozatlan szándékosság olyan gonosz szándékot tételez fel, mely egyes cél gyanánt más jogának megsértését tűzi ki (...) De ha az, mire az akarat egyenesen irányult ártatlan dolog, s ha a tettes azt hitte, hogy kikerülheti a káros következményt, s e következmény mégis előáll, ez esetben csak egyszerű gondatlanság forog fenn” (i.m. 67.p.) Ha előre látta a bűnös eredményt, de könnyelműen bízott abban, hogy ezt elkerüli, az már alatta marad a szándékosságnak, és gondatlanság alá tartozik, derül ki az elemzésből. A szándékosságon belül maradó bűnös tudatot intenzitása alapján négy fokozatra bontja Carrara: 1) az előre megfontoltsággal a bűnös eredményre törést, 2) az egyszerű elhatározással, de állhatatosan a bűnös célra törést, 3) a rögtönös - külső véletlenekből létrejött - bűnös elhatározás fokozatát, és 4) végül az indulatból, pillanatnyi fellobbanó szenvedélyből keletkező bűnös cselekmény szándékának fokozatát (i.m. 70-71.p.).

A gondatlanság megfogalmazása: „A gondatlanság így határozható meg: Saját tettünk lehetséges és általunk előrelátható következményeinek kiszámításában való gondosság szándékos elmulasztása” (i.m. 75.p.). Az elmúlt 150 évben már letisztultabb fogalmakat ismerve ez eléggé kuszának mondható még, de egy későbbi megfogalmazás mutatja, hogy ha homályosan is, de a gondatlanság negligencia és tudatosabb luxuria alakja részben már elkülönül Carrara-nál: „Előre látható következményeket említünk, mert gondatlanság lényege az előrelátás lehetőségében van. Itt azonban az előrelátás lehetőségének fogalmát jól meg kell különböztetni az előrelátás fogalmától. Lehet egyáltalán előre nem látni valamely következményt, mely azonban utólag mégis létesül. Lehet azt pusztán csak lehetséges gyanánt előrelátni, de egyszersmind remélni annak kikerülését, mi azonban nem sikerül. Nem csak az első, hanem a második esetben is gondatlanság forog fenn” (i.m. 77.p.) De ezt a kettébontást

még tisztábban jelzi, amikor az 1848. évi spanyol büntetőtörvénykönyv gondatlansági kategóriáit bírálja, és ennek kapcsán jegyzi meg: „A gondatlanság fokozása tekintetében jobb lenne az eset közt tenni különbséget, midőn a tettes egyáltalán nem gondolt a rossz következményekre (mit a rómaiak culpa ex ignorantia-nak neveztek) s a közt, midőn a tettes gondolt a rossz következményre, de azt hiszi, hogy nem következik be (mit a rómaiak culpa ex lascivia-nak neveztek) (i.m. 82.). Tehát ha nem is letisztult, hanem egy sor disztinkció közt említve, Carrara-nál jelen van már az elmúlt évtizedekben használt négyes bűnösségi fokozat, amit nálunk a egyenes és az eshetőleges szándék, illetve a tudatos gondatlanság és a vétkes hanyagság jelent, de az amerikai Model Penal Code-ban a „purpose, knowledge, recklessness, negligence” négyesével is ezt rögzítették.

A bűncselekményi folyamat fázisait illetően Carrara a fő elkülönítésként először a teljes és nem-teljes bűncselekmények közt húzza meg a vonalat, és a nem-teljes bűncselekményeken belül helyezi el a kísérletet, de ezt más elméletek már az ő korában a befejezett kísérlet és a nem befejezett kísérlet kettőseként írták le: „A büntett teljes (bevégzett), midőn a büntető törvény által védett jog megsértése be van fejezve. (...) A büntett hiányos maradhat vagy azért, mert a cselekvény – mivel fizikai mozzanatainak folyamata megszakadt, vagy elégtelenül hajtott végre - nem volt teljes; vagy pedig azért, hogy habár a cselekvény minden, a gonosz cél elérésére szükséges mozzanatok tekintetében teljes volt, s e mozzanatok, magukban véve elégségesek lettek volna a cél megvalósítására, a tettes által óhajtott eredmény azonban, szerencsés, nem vélt akadály miatt nem jött létre. Az első esetben kísérlet támad; a másodikban pedig, bizonyos feltételek mellett, a nem sikerült büntett (delitto mancato) állhat elő” (Carrara 1878:234-235). A kísérlet kapcsán Carrara kifejezetten ütközteti a saját korában a franciáknál és az olaszoknál uralkodó büntetésfelfogás szembenállását, mely jelen esetben a kísérlet különböző súlyú büntetését involválja: „A Franciaországban uralkodó iskola a büntettben a gonosz szándékot bünteti, ha ez külső cselekvény által nyilvánul, s elég erélyes arra, hogy a végrehajtás kezdetéig tartson. E fogalom szerint nem a tett büntetetik, a tett csak arra szolgál, hogy a büntetni akart szándék általa megnyilatkozzék. (...) Az Olaszországban uralkodó iskola ellenben a büntettben a gonosz szándék által kísért tettet bünteti (...) így azért büntetjük kevésbé a kísérletet, mert kisebb a bevégzett büntettnél” (i.m. 240-241 p.).

Az előkészülettől elhatárolására ezt az ismérvet adja: „A kísérlet akkor kezdődik, midőn a cselekvény a büntettre irányulása tekintetében kétségtelenséget nyert. Amíg kétes, csak előkészület” (i.m. 265.p.) Hogy ez a mai felfogáshoz képest eléggé megnyújtja az előkészület fázisát, és csak későn engedi meg a kísérletnek minősítést, azt jelzi Carrara konkrét példája is: „Midőn valaki gyilkos szándékból megtölti a puskáját, a közönséges ember azt mondja: megkezdte a végrehajtást. Igen: megkezdte szándokának végrehajtását; a büntett azonban mint jogi lény csak akkor kezdődik, midőn a tett és a megtámadott jog közt kétségtelenül megkezdődik az ellentét viszonya. A jogász előtt azon cselekvény nem végrehajtó, hanem előkészítő cselekvény”(i.m. 266.p.). Talán nem tévedünk, ha itt ismét a 'francia' iskolával szembeni 'olasz' iskola szándékot hátra állító, és csak a külvilágban megjelenő konkrét sérelem beálltát előtérbe helyező utilitarista büntetésfilozófia hatását látjuk megjeleneni.

Az elkövetői kör kategóriái így jelennek meg: „A tettes (auctor principalis) az, aki a törvényszegés bevégző cselekvényét hajtotta végre. Akik a bevégző cselekvény elkövetésében részt vettek, vagy tettetársak, vagy büntársak, de valamennyien főbüntettesek. A többiek, kik vagy a bűnös tervben, vagy más cselekvényekben vettek részt, de a végrehajtó tettekben nem, mellékes büntettesek, vagy részesek. (...) Akiben megfogant az eszme, s annak megvalósítását másra bízta fölbujtó (az eszme szerzője), de nem tettes a törvényszegés elkövetésében. A büntetőjog a tett okának tekinti, s midőn fölbujtónak (főszervezőnek, primo motore) nevezi,

szigorúan üldözi, sőt ha tetszik, ugyanazt a büntetést szánja rá, mit arra, ki a tettet végrehajtotta” (Carrara 1878:285-287) Jelzi Carrara azt az összevonást, amely a tényleges tettet és a felbújtót mint bünszerzőket (fizikait és intellektuálist) fogja össze, és a németeknél mint „Urheber” terjedt el az 1800-as évek elejére, de ezt hibásnak találja. (Majd látni fogjuk, ez a hazai büntetőjogi irodalomban is megjelent, majd hasonló kritikával elvetették az 1900-as évek elejére).

A bűncselekmény elkövetése utáni segítségnyújtókat, a bűnpártolót és az orgazdát a franciáknál, az angoloknál és az amerikaiaknál minden további nélkül bevonták az elkövetői körbe az 1800-as években, noha az orgazdákat bizonyos értelemben elkülönítették, és enyhébben büntették, mint az alpbűncselekmény tetteseit. Carrara-nál találjuk meg ebben az aspektusban azt a megoldást, amely később általánosabban is követésre talált, és az 1878. évi Csemegi-kódex ezt vette már nálunk is alapul: „Ha más büntetvényben való anyagi részvét a bevégző tett után következett, különbséget kell tennünk a közt: vajjon a részes e közreműködését a bevégzés előtt ígérte-e meg, vagy nem ígérte meg a büntett végrehajtójának. Ha a közreműködés előre köttetett ki, részvétel fizikai tette, bár anyagilag a bevégzés után következett, segílyt képez, s a segíly tanának szabályai alá esik. (...) A segíly ez értelmi léte befolyással bírt, vagy bírhatott a tettes bűnös elhatározásában” (i.m. 319.). Carrara előtt ez a finom disztinkció nem jelent meg a hatályos büntető szabályokban, és könyve illetve a Csemegi-kódex között ebből a szempontból is meglévő összecsengés mutatja, hogy nem véletlenül ezt a könyvet ajánlották a hazai akadémia könyvfordítási programjába épp a kódex készítésének idején.

5. A büntetőjogdogmatika hazai fejlődése

Werbőczy Hármaskönyve a különböző részeiben szétszórtan tartalmazta a magyar büntetőjogot is az 1500-s évek közepétől, de a vizsgált aspektusokat illetően semmilyen absztrakt kategória-használat nem jellemző rá: „A Hármaskönyv az egész magyar ’szokásjog’ codificatiója s így magában foglalja az azonkori büntetőjogot is. Sajnos azonban se nem kimerítően, se nem rendszeresen (Finkey 1914: 47). És hogy lássuk dióhéjban a hazai büntetőjog tovább sorsát, idézzük meg Pauler Tivadart: „Már 1689-es ország-szervezési javaslatukban Kolonics bibornok és társai a büntető törvénykönyv hiányos állapotát említvén, új büntető törvénykönyv szerkesztését szükségesnek állítják, és arra Hoffman György ausztriai tanácsost ajánlják. (...) Az 1715. országgyűlés alatt kiküldött rendszeres bizotmány munkálatai az 1723. országgyűlés alatt tanácskozás alá vétetett, de kielégítőnek főleg a büntetőügyekre nézve nem találtatván, 1726. május 11. kelt kir. rendelet folytán az ország törvényhatóságai a jövő országgyűlés büntetőtörvénykezési szabályzat kidolgozására szólítottak fel” (Pauler 1864:12). A javaslat elkészült, de nem tárgyalták meg, majd a II. József által bevezetett majd visszavont osztrák büntetőtörvény utáni állapotban az 1790/91. évi országgyűlés adta ki egy bizottságnak a büntetőjogi kodifikáció elvégzésére a feladatot, mely szintén elkészült, de politika forgandósága miatt ismét elakadt az országgyűlési tárgyalása. A jogtörténeti leírások alapján az általunk vizsgált aspektusokban ebben a tervezetben sem született általános szintű rögzítés, hanem csak egyes bűncselekményi tényállások rögzítése kapcsán történtek differenciálások, melyek pl. a szándékosság és a gondatlanság eltérő értékelését jelentik, valamint a cselekmény kísérleti szakaszban elakadását, vagy a tettes mellett a társtettség kérdései bukkantak még fel (lásd Balogh 1997:479-481). Ezután 1826-ban küldtek ki újabb bizottságot az elakadt javaslat

átvizsgálására, és ez az 1803-as új osztrák kódex alapján dolgozta azt át, de ez is leállt, majd az 1830-s években Deák Ferenc és Széchenyi István nézetei alapján folyt tovább a büntetőjogi reform országgyűlési vitája. Ennek menetében az készült el az 1843. évi új büntető igazságszolgáltatási reformjavaslat az anyagi és eljárási jogot, illetve bírósági szervezeti kérdéseket egyaránt felölelően, melynek előkészítése folyamán Pulszky Ferenc még Heidelberg-be is kiment Mittelmaier-hoz, a korszak egyik legnagyobb és legbefolyásosabb jogtudósához, és az összes európai büntetőkodifikáció tapasztalatát igyekeztek hasznosítani. A büntetőjog anyagi részét ezen belül Deák Ferenc készítette el (lásd Finkey 1914:60). Ez is leállt az újra fellángoló politikai küzdelmek és szabadságharc nyomán, és az áttörést végül Pauler igazságügyminisztersége alatt, az államtitkára, Csemegi Károly által elkészített 1873-ban benyújtott törvényjavaslat hozta meg, mely többszöri átdolgozás után végül 1880-ban lépett hatályba.

A több száz éves lemaradást - láttuk, hogy a németeknél már az 1532. évi Carolina ismerte a kísérlet absztrakt fogalmát, és a bűncselekménytan többi dogmatikai aspektusa is alaposan előrehaladt a kontinensen az 1800-as évek elejére - hamar megszüntette a tudatos európai körülnézés, és az ottani dogmatikai eredmények átvétele, így már Pauler Tivadar 1864-es tankönyvében szinte a teljes büntetőjogdogmatikai arzenál rendelkezésre állt. Ez pedig nem csak egy egyszerű tankönyv volt, hanem az elmaradt büntető kodifikációt pótlendő, a bíróságok és a joggyakorlat számára is mintegy jogforrásként funkcionált, egészen az 1880-as Csemeigi kódex megjelenéséig: „E kaotikus állapotban a tudomány volt az, ami bíróságainkat irányította és útbaigazította. A Pauler Tivadar (megh. 1886) „Büntetőjogtan” c. kézikönyve volt az a kitűnő elméleti és gyakorlati munka, amely 1864-től egészen az 1878: V. t.-c., életbeléptéig, mondhatni valódi jogforrás tekintélyével bírt a bíróságok előtt”(Finkey 1914: 61). Nézzük tehát Pauler elemzéseit a tanulmányunkban vizsgált aspektusokat illetően.

1. A bűnösség mint a bűncselekmény elkövetésére irányuló bűnös tudat és fajtái már alig különböznek Paulernél a ma ismert meghatározásainktól és ezek kategóriáitól, noha részben még más elnevezéseket alkalmazva: „A bűnösséghez az akarat elhatározása a jogellenes cselekvényre szükségképp megkívántatván(110.§), ha az elhatározás magának a büntettnak ismert cselekmény elkövetésére irányul, szándékosságnak (dolus), ha pedig oly tette irányul, melyből a tettes akaratja nélkül jogellenes eredmény következett, melynek bekövetkezését a fennforgó körülményeknél fogva belátta, vagy beláthatta, vétkességnek (vétkes vigyázatlanságnak, culpa) van helye” (Pauler 1864: 80). A vétkesség helyett a „gondatlanság” szóhasználattal a bűnösségen belül ez a disztinkció létezik ma is, de az ezen belüli további alfajok és fokozatok már eldöntés nélkül csak felsorolásszerűen találhatók meg nála: „A gonosz szándok több fajtát különböztetik meg, nevezetesen vagy: határozott (dolus determinatus) vagy határozatlan (dolus indeterminatus), amint a cselekvő szándoka kizárólag bizonyos határozott vagy több lehetőleg bekövetkező eredményre irányul; a határozatlan szándok ismét csak viszonylag ilyen (relativ indeterminatus), ha a tettes több előrelátott bekövetkező eredmény mindegyikébe beleegyez, és pedig vagylag (alternative) midőn akármelyiket azok közül, akár eshetőleg (eventualiter), midőn kiválólág a kisebb sértést célba veszi ugyan, de a nagyobbak bekövetkezését sem átalja, vagy általában határozatlan (absolute indeterminatus), ha a tettes ellenséges indulatja folytán egyáltalán bántalmazni, és sérteni akar, a nélkül, hogy a bekövetkező események egyikére vagy másikára szorítkoznék” (Pauler 1864:82). De folytatódik tovább, más és más felosztási lehetőségeket sorolva, a nélkül, hogy állást foglalna Pauler valamelyik mellett, és valamilyen rendszerbe próbálná szedni a kiemeltet: „A gonosz szándok megfontolt (praemeditatus), ha a tettes előre megfontolt eltökéléssel, vagy rögtönös (repentinus), ha a nélkül, rögtön indulatos felgerjedésben vagy zavarban határozott és cselekedett; amaz továbbá folytonos (continus), vagy félbeszakasztott (interruptus), a mint a

bűnös szándokánál egész a tett bevégzéséig megmaradt, vagy azzal egy ideig felhagyott” (i.m. 83-84).

Míg a szándékosság felsorolt disztinkcióiban nem találhatjuk meg a ma használt kategóriáinkat, addig a vétkesség (gondatlanság) belső kettéosztásai már a mait idézik, igaz épp a többszörös felosztással ismét keverednek a hanyagság és a tudatos gondatlanság határai: „Vétkesség (culpa) az akaratnak szabad elhatározása oly cselekvényre, melyből a tettes szándoka nélkül jogsértés származott, melynek bekövetkezését a köztapasztalásból vagy különös tárgyismereténél fogva belátta vagy láthatta; bűnösségén alapja ama gondosság, vigyázat elhanyagolásában rejlik, melylyel embertársaink irányában egyáltalán vagy hivatásunk, állásunk, ismereteink folytán különösen tartozunk” (Pauler i.m. 85p.). Ez tisztán adja a hanyagság fokozatát, a probléma inkább a luxuria, a tudatos gondatlanság további belső disztinkcióiban van: „A vétkesség fokozata minőségileg ahhoz képest különbözik, mint elbizakodottságból (vakmerőség, luxuria, lascivia), vagy vigyázatlanságból veszi eredetét; az előbbi, melyet közeli, tudatos közvetlen vétkességnek (culpa proxima) neveznek, akkor létezik, midőn a tettes cselekvénye nem akart jogsértő eredményének bekövetkezését belátta, de minthogy annak elkerülhetetlenül bekövetkeznie nem kell, elmaradását remélte; a másik a távoli, nemtudatos, közvetett vétkesség (culpa remota) abban áll, hogy tettet jogsértő következményeit gondatlanságánál fogva számba nem veszi, be nem látja azokat, habár azokat beláthatta, sőt belátnia kellett volna” (Pauler i.m. 86).

E fejtegetések lezárásánál érdemes megemlíteni, hogy a korabeli magyar szóhasználat a „gonosz szándék” és „vétkesség” kettőseivel, melyben a gondatlanságra áll a vétkesség elnevezés, jól visszaadja azt a büntetőjogtörténeti jellegzetességet, hogy a büntetőjog – hosszú száz évek alatt kiszakadva a magánjogi büntetések rendszeréből, állami büntetőjogként - alapvetően a szándékosság mellett elkövetett cselekményeket büntette, és mint láttuk az angol „murder” mellett „maslaughter”, vagy a német „Mord” esetében a „Totschlag” belépését, ez az emberölési kategória a különös intenzitású szándék helyett inkább az eshetőlegesebb szándék melletti enyhébb büntetést érdemlő formát jelentette, és csak későbbi évszázadokban jöttek be ebbe mind az angoloknál, mind a németeknél a gondatlan emberölés eltérő esetei. A „gonosz szándokra” épülő büntetőjog és a gondatlanságra épülő magánjog eredeti kettőse így bomlott fel már az 1800-as évekre, de a fenti magyar elnevezés még ezt tartotta meg. Például Csatskó Imre 1850-ben még így fogalmazta meg e kettőt: „Értekezés a gonoszszágról és a vétkességről” (Magyar Akadémiai Értesítő, idézi Pauler 1964:80).

2. A bűncselekmény folyamatának szakaszokra bontása, és a kísérlet büntetőjogi felelősség alá vonása tisztán jelen van már Paulernél, és mint Finkey írta később, az 1810-es francia Code Pénal óta ez az összes európai ország büntetőkódexébe bekerült már az 1800-as évek folyamán. Inkább érdekes a kísérlet előtti előkészületi fázis elhatárolásának elemzése Paulernél, és mint láttuk az angoloknál, akik szintén frissen vezették be az 1800-as évek folyamán ezt doktrinális jelleggel, általában a bevezetés szakaszában a kísérlet és az előkészület elhatárolásában a kísérlet határvonalát rendszerint késői szakaszra teszik, és a bűncselekmény elkezdésének folyamatát hosszú ideig még előkészületként hagyják büntetlenül, és ez a későbbiekben ez szigorodik oly módon, hogy szűkítik a az előkészület és bővítik a kísérlet fogalmát, hamarabb kísérletnek véve a cselekvési folyamat előrehaladását: „Előkészületek tehát az oly cselekvények, melyek (...) a szándokolt büntett kísérletét nem képezik, mert a célba vett jogsértéssel tárgyas okbeli összefüggésben nem állván, büntethetőségük alapja hiányzik. Előkészítő cselekvényhez tartozik a szükséges szerszámok eszközök megszerzése, a körülmények és alkalom kitudakolása, az arra megkívántatott felfegyverkezés stb.” (Pauler i. m. 91).

3. A bűnelkövetők köre már a mainak megfelelően letisztult, a tettes, tettestárs, a bűnsegéd, bűnpártoló fogalmi elhatárolásával, egyedül a „bűnszerző” fogalma, és ennek a tettes felé közelítésével van eltérés: „Bűnszerző (auctor delicti) azon személy, mely öntudatos szabad elhatározással a bűnös eredményt vagy maga közvetlenül vagy más által közvetve létesíti; mihez képest szerzőnek az nevezhető, kinek akaratjában, tevékenységében a bűncselekvény létesülésének oka rejlik” (Pauer i.m. 99.p.). A bűnszerző pedig, ha maga követi el a cselekvéseket, akkor a tettes, ha nem akkor felbújtó lesz - folytatja tovább.

Nézzük meg most a Csemegi-kódex idevágó megoldásait.

1. *A bűnösség fokozatai:* „Büntettet csak szándékosan elkövetett cselekmények képeznek. Ugynevez áll a vétségekre, kivéven, ha a gondatlanságból (culpa) elkövetett cselekmény a törvény különös részében vétségnek nyilvánítatik” (75.§.) Tartalmilag nincs meghatározva a törvényben a szándékosság és gondatlanság fogalma és esetleges fokozatai, mint a kommentáló irodalom, de maga a törvényt indokoló miniszteri indokolás is említi, ez nem véletlen: „Mi a szándékosság, mi a gondatlanság, azt törvényünk meg nem határozza, e fogalmak megállapítását a jogtudománynak tartván fenn”, és maga a miniszteri indokolás ezt így rögzíti: „A legújabb törvénykönyvek kivétel nélkül mellőzik a dolus és a culpa, valamint ezek fajainak felemlítését és meghatározását, minthogy ez nem a törvény, hanem a tudomány feladata” (Schnierer 1888:154, benne a miniszteri indokolás szövege). A vonatkozó magyar jogtudomány az idő tájt elvetni látszott a szándékosság korábbi doktrinális és mai büntetőjogunkban ismét létező két formáját - az egyenes és az eshetőleges szándékot -, és inkább a szándék fokozatait igyekezett háromfelé bontani: „A szándéknak fajai nincsenek, csak fokai vannak (...) A szándék fokozatai (...) 1. előre megfontolt, 2. előre meg nem fontolt és 3. rögtönös szándék” (Finkey 1914:196; de Schnierer is elveti a szándék említett két fajtáját). Ugyanígy a gondatlanságnál is a negligencia és a luxuria közötti hagyományos doktrinális különbséget elvetni látszik az akkori magyar büntetőjogi irodalom, és inkább más fokozatai kategóriák felállítása jelenik meg az egyes szerzőknél, de mivel a Csemegi kódexben összesen csak tizenhárom gondatlan bűncselekmény volt, az alárendelt helyzet miatt ez általános dogmatikai erőfeszítésre nem ösztönözte a szerzőket. Pl. Finkey gondatlansági disztinkciója sem tekinthető különösen sikerültnek: „1. Súlyosnak nevezzük a gondatlanságnak azt a fokát, midőn a tettes nagyobb és kevésbé menthető kötelelességmulasztás által idézte elő a jogsértő eredményt. 2. Enyhébbnek tekintendő pedig a gondatlanság akkor, ha a kötelelességmulasztás az adott esetben enyhébb színben tűnik fel” (Finkey 1914:202).

2. *A bűncselekményi folyamat fázisait* kifogástalanul elhatárolja a Csemegi-kódex a kísérlet és a befejezett bűncselekmény elhatárolásával, sőt a kísérlettől való elállásnál még olyan finom disztinkciót is tesz, amely a büntetőjogdogmatikai irodalomban a befejezett kísérletként és a be nem fejezett kísérletként különítik el. Befejezett egy kísérlet, ha egy eredményt már megvalósított a törvényi tényállásból, ezzel szemben nem, ha még ilyen nem történt. Ennek megfelelően nem büntethetőnek mondja a kódex a (nem befejezett) kísérlettől való önkéntes elállást minden további feltétel nélkül, ezzel szemben a befejezett (bizonyos eredményt már megvalósító) kísérlettől elállás esetén csak két feltétellel: 1) Ha még nem fedezték azt fel, és így történik meg az elállás; 2) és a már beállt eredményt az elkövető önként elhárította. Ha már felfedezték, és úgy áll el a kísérlet fogytatásától, akkor csak enyhítő körülményként jöhet számba (lásd Schnierer 1888: 95).

3. *A bűnelkövetői kör kategóriái* a Csemegi-kódexben alapvetően már megelőlegezik a mai hazai büntetőjogi kategóriáinkat: tettes, tettestárs, felbújtó, bűnsegéd, ez utóbbihoz sorolva a

bűnpártolót akkor, ha az elkövetés utáni segítségnyújtását illetve az elkövetésből származó dolgokból származó haszon biztosításában a közreműködését már az elkövetés előtt megígéri (69-71.§.ok). Az orgazdaság és a bűnpártolás általános elkövetői kategóriák közé bevonásának elvetését, illetve a már említett bűnszerzői kategória elvetését így kommentálta utólag Finkey Ferenc: „Az utólagos részesség alá foglalták az orgazdaságot és a bűnpártolást, s e felfogásnak megfelelően a bajor, a porosz és a szász BTK-ek is az általános részben szabályozták a bűnpártolást, a francia és a spanyol BTK-ek pedig ma is részességnek tekintik az orgazdaságot. E megkülönböztetés is teljesen alaptalan, mert az előzetes és egyidejű részesség közt lényeges különbség nincs, az utólagos részesség (a bűnpártolás és az orgazdaság) pedig nem részesség.(...) Zavaró fogalom volt a részesség tanának kifejlődésében a bűnszerző. A bűnszerző fogalmát a XVIII. századbeli német és francia irodalom teremtette meg, s dacára, hogy a XIX. század közepéig uralkodó fogalom volt a részesség tanában, sőt sokan ma is használják, teljes az egyetértés és egyöntetűség e fogalom értelmére és körére sohasem volt” (Finkey 1914:224-225).

Irodalom

- Ambos, Kai (2006):100 Jahre Belings „Lehre vom Verbrechen”: Renaissance der kausalen Verbrechensbegriffs auf internationaler Ebene? In: Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik. 10/2006. 464-471.p.
- Angyal Pál (1942): A magyar büntetőjog tankönyve. Budapest. (Nyolcadik kiadás).
- Balogh Elemér (1997): A magyar büntető anyagi jog dogmatikatörténetének kezdetei. Jogtudományi Közlöny 2007/11. 469-484.p.
- Beccaria, Cesare (1998): A bűnökről és a büntetésekről. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest.
- Békés Imre (1974): A gondatlanság a büntetőjogban. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Bozeman, Frank, C. (1959): Mens Rea and Strict Liability Criminal Statutes. In: Washington and Lee Law Review (Vol. XVI) 1959. 238-248.p.
- Carbasse, Jean-Marie (2000): Histoire du droit pénal et la justice criminelle. 2. édition refondue. PUF. Paris.
- Carlis, Michael (1986): Criminal Law - Accessoryship - an Accessory Before the Fact may be Convicted of a Greater Crime, or Degree of Crime Than the Principal. *Jones v. State* 302 Md. 153, 486 A.2d 184 (1985). In: Baltimore Law Review (Vol.15.)
- Carrara, (Francesco) Ferencz (1878): A büntető jogtudomány programja. I. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala. Budapest.
- Diószdi, György: A római jog világa. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó.
- Doucet, Jean-Paul (2006): Dictionnaire der droit criminel. (Internet).
- Dressler, Joushua (1986): Reassessing the Theoretikal Underrpinnings of Accomplice Liability: New Solutions to an Old Problem. In: Hastings Law Journal. (Vol. 37) No. 6.

- 91-123.p.
- Duff, Antony (2002): Theories of Criminal Law. In: Stanford Encyclopedia of Philosophy. (internet)
- Finkey Ferenc (1909): A jogtalanság mint a büntetendő cselekmény ismérve. Székfoglaló Értekezés. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Finkey Ferenc (1914): A magyar büntetőjog tankönyve. (IV. átdolgozott kiadás). Grill Károly Könyvkiadóvállalat. Budapest.
- Fletcher, George P. (1971): The Theory of Criminal Negligence: A Comparative Analysis. In: Univ. of Pennsylvania Law Review. Vol. 119. January 1971. No. 3. 40-1-439.p.
- Hall, Jerome (1940): Criminal Attempt. In: The Yale Law Journal. (Vol. 49.). March 1940. No. 5. 789-841. p.
- Hassemer, Winfried (2006): Strafrecht, Prävention, Vergeltung. In: Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik. 7/2006. 266-273.p.
- Heller Erik (1924): A büntetőjogi elméletek bírálata. Bevezetésül a büntetés kiszabás elméletéhez. MTA II. Osztálya. Budapest.
- Herz, George P.(1957): Principals and Accessories to Crime Under Pennsylvania Law. In: Temple Law Quarterly (Vol. 30). No.2. 180-186.p.)
- Hollán Miklós (2003): Megkésett búcsú a társadalmi veszélyességtől. Jogelméleti Szemle 2003/4.
- Holmes, Oliver Wendell (1891): Agency. Harvard Law Review. No. 2.
- Horváth Tibor (1981): A büntetési elméletek fejlődésének vázlata. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Jescheck, Hans-Heinrich (2003): Wandlungen des strafrechtlichen Schuldbegriffs in Deutschland und Österreich. In: Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología. 2003. Internet: <http://criminnet.ugr.es/recpc>
- Kevin, L./Flannery S.J. (1996): Natural Law, Mens Rea Versus the Benthamite Tradition. In: The American Journal of Jurisprudence. (Vol. 40.) 1995. 377-400.p.
- Lange, Hermann/Maximiliane Kriechbaum (2007): Römisches Recht im Mittelalter. Band II. Die Kommentatoren. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München.
- Law Teacher (2006): Preliminary Crimes. In: Law Teacher, <http://lawteacher.net/inchoateoffences>
- Miskolczi László (2002): A bűnösség alapkategóriái az angol büntetőjogban. Magyar Jog 2002/2. 100-117.p.
- Monstesquieu (2000): A törvények szelleméről. Osiris/Attractor. Budapest.
- Nagy Ferenc (2001): A magyar büntetőjog általános része. (Bővített, átdolgozott kiadás). Korona Kiadó. Budapest.
- Nagy Ferenc (2007): Helyzetkép-vázlat a büntetőjogi dogmatikáról. In: Szabó Miklós (szerk): Jogdogmatika és jogelmélet. Miskolc. Bíbor Kiadó. 273-290.p.
- O'Connor, T. (2006): Inchoate Crimes. In: internet, <http://www.apsu.edu/oconnort>.
- Pauler Tivadar (1964): Büntetőjogtan. Kiadja Pfeifer Ferdinánd. Pest.
- Perkins, Rollin M. (1941): Parties to Crime. In: Univ. of Pennsylvania Law Review. (Vol. 89) No. 3. 581-624.p.
- Pokol Béla (2005): Jogelmélet. Társadalomtudományi Trilógia II. Századvég. Kiadó. Budapest.
- Posner, Richard (1985): An Economic Theory of the Criminal Law. In: Columbia Law Review. (Vol. 85) October 1985. No. 6. 1193-1231.p.
- Repgow, Eike von (2005): A Szásztükör. A Pólay Elemér Alapítvány Kiadványa. (Ford. Blazovich László és Schmidt József). Szeged.
- Rüping, Hinrich/G. Jerouschek (2007): Grundriss der Strafrechtsgeschichte. 5. völlig überarbeitete Auflage. Verlag C. H. Beck. München.

- Sayre, Francis Bowen (1928): Criminal Attempts. In: Harvard Law Review. (Vol. XLI.) May, 1928, No. 7. 821-859.p.
- Sayre, Francis Bowen (1932): Mens Rea. In: Harvard Law Review. (Vol. XLV.) No. 8. 974-1026.p.
- Sayre, Francis Bowen (1930): Criminal Responsibility for the Acts of Another. In: Harvard Law Review. (Vol. XLIII) March, 1930, No. 5. 689-723.p.
- Schnierer Aladár (1888): A büntetőjog általános tanai. Az 1878. V. és XL. Törvénycikkek alapján. Franklin Társulat. Budapest.
- Schroeder, F.-Ch. (Hg.): Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. und des Heiligen Römischen Rechts. (Carolina). Philip Reclam jun. Stuttgart. 2000.
- Singer, Richard G. (1989): The Resurgence of Mens Rea: III. – The Rise and Fall of Strict Criminal Liability. In: B.C. Law Review. (Vol. 30) 1989. 337-401. p.
- Újvári Ákos (2003): Gondolatok a társadalmi veszélyességről. Jogelméleti Szemle.2003/1.
- Wiener A. Imre (2000): Elméleti alapok a büntetőtörvénykönyv általános része kodifikálásához. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. Közlemények. No. 12.
- Zlinszky János (1995): Római büntetőjog. Tankönyvkiadó. Budapest.

**Iván Siklósi: Gábor Hamza, Wege der Entwicklung des Privatrechts
in Europa. Römischrechtliche Grundlagen der Privatrechtsentwicklung
in den deutschsprachigen Ländern und ihre Ausstrahlung auf
Mittel- und Osteuropa (Schenk Verlag, Passau 2007.)**

Es ist eine wohl bekannte, sowohl in der Romanistik als auch in der zivilistischen Literatur vielmehr betonte Tatsache, dass die kontinentalen Rechtsordnungen auf den als Grundlage dienenden Traditionen des römischen Rechts ruhen, und die rechtlichen Regelungen des alten Roms im Allgemeinen als Ausgangspunkt für das entstehende gemeinsame europäische Privatrecht dienen. Peter Stein weist in seinem Werk „Römisches Recht und Europa“ geistvoll darauf hin, dass die Quellen des römischen Rechts als „eine Art von juristischem Warenhaus“ dienen. Der Einfluss des römischen Rechts ist nicht nur in den Ländern sehr stark, wo dieses kontinuierlich auch im Mittelalter verwendet wurde, sondern auch in denjenigen, wo dessen Rezeption nicht *in complexu* bzw. *in globo* stattgefunden hat.

Ohne die tiefgehende historisch-kritische Analyse des gemeinsamen europäischen Rechtserbes ist ein europäischer Privatrechtskodex kaum vorstellbar. Die von Gábor Hamza – ordentlicher Professor für Römisches Recht an der Fakultät für Staats- und Rechtswissenschaft der Eötvös Loránd Universität in Budapest und Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften – jüngst veröffentlichte, auch im internationalen Kontext kaum vergleichbare deutschsprachige Monographie ist diesem Ziel gewidmet.

Das Buch – welches in sprachlicher Hinsicht gemeinsam mit Csongor Buzády verfasst wurde – ist vor allem – anhand der Terminologie von Leibniz – ein Beispiel der sog. äußeren Geschichte des Privatrechts, obwohl, wegen der in vielerlei Hinsicht neuartigen Annäherungsweise, in dem Werk auch wertvolle dogmengeschichtliche Erörterungen zu lesen sind. Im Zentrum des Buches steht die sich aus römischrechtlichen Grundlagen entfaltende Entwicklung des Privatrechts der mittel-, süd- und osteuropäischen Länder. Inhaltlich blickt das Werk auf das Fortleben des römischen Rechts, die privatrechtlichen Kodifikationen und die Entwicklung der Rechtswissenschaft östlich von der Elbe.

Das Buch besteht außer dem die romanistische Betrachtungsweise betonten Vorwort und der geistvollen Einführung aus sieben Teilen. Weil die Anfänge des europäischen Privatrechts teilweise auf die sog. „barbarische“, teilweise auf das justinianische römische Recht zurückgehen, kann man im ersten Teil über diese Wurzeln des europäischen Privatrechts lesen. Im zweiten Teil werden die frühen Phasen der europäischen Privatrechtsgeschichte bis zur Kodifikation des kanonischen Rechts unter die Lupe genommen, in erster Linie der in der

privatrechtsgeschichtlichen Fachliteratur viel bestrittene Begriff des damals gemeinsamen Rechts (*ius commune*). Im dritten Teil beschäftigt sich Gábor Hamza mit den Rechtsentwicklungen im Heiligen Römischen Reich, insbesondere mit seinen ideengeschichtlichen und historischen Grundlagen. Im vierten, fünften und sechsten Teil des Buches befindet sich eine Darstellung des römischrechtlichen Einflusses auf die neuere Rechtsentwicklung in Deutschland, in den österreichischen Erbländern und in der Schweiz, sowie auf die Rechtswissenschaft in diesen Ländern. Im Mittelpunkt dieser Erörterungen stehen die Kodifikationsbemühungen und die zivilrechtlichen Gesetzbücher. In dem umfangreichsten siebenten Teil des Buches – welches viele, bis jetzt nicht dargelegte Informationen in diesem Bereich zusammenfasst – gewährt der Verfasser zuletzt einen wertvollen Überblick über die Privatrechtsentwicklung und die privatrechtlichen Kodifikationen in den mittel-, süd- und osteuropäischen Ländern, unter besonderer Berücksichtigung der Ausstrahlung der deutschen, österreichischen und schweizerischen Privatrechtswissenschaft.

Am Ende des Werkes befinden sich ein Abkürzungsverzeichnis, ein besonders detailliertes Literaturverzeichnis und letztens ein Quellen-, Namen-, Titel- und Sachregister.

Dieses Werk bereichert nicht nur unsere juristische Kultur, sondern vergrößert auch die Perspektive der traditionellen Rechtsforschung. Es ist erwähnenswert, dass der Autor umfangreiche, kaum oder nur mit Mühe erreichbare Fachliteratur verwendet hat. Auch dies trägt dazu bei, dass das Werk von Gábor Hamza für die rechtshistorischen Forschungen ein äußerst wertvolles Mittel ist.

Man kann schließlich auf die berühmte Ansicht von Montesquieu hinweisen, die er in seinem im Jahre 1748 veröffentlichten klassischen Werk (*De l'esprit des lois*) darlegt: „On ne peut jamais quitter les Romains“. Der Leser des Werkes von Gábor Hamza kann sich überzeugen, dass das römische Recht eine entscheidende Rolle in der Entstehung des neuen europäischen *ius commune* spielen kann.

Szalóki Gergely:
Law, religion and rhetoric in ancient Rome

Tamás Nótári:

Jog, vallás és retorika. Studia Mureniana.
(*Law, religion and rhetoric. Studia Mureniana.*)
Szeged, Lectum, 2006. 322 pp.

Perhaps the most significant orator of classical antiquity, Marcus Tullius Cicero delivered his speech in November 63 B.C. in defence of commander Lucius Licinius Murena, an applicant for the office of the next year's *consul*, who was charged by his competitors and their adherents with election fraud, *ambitus*. The condemnation of Murena would have broken not only the commander's political career, it would have driven the Republic into serious danger for in that case at the beginning of 62, instead of two only one *consul* should have taken over control over the state, who would not have been able to cope with the threatening prospects of the plot instigated by Catilina uncovered just at that time. So, it was not only the honesty of a member of the Roman political elite but the stability of the Roman State Cicero was destined to defend, as he clearly states it in his *oratio*. It was this exceptional situation that might have driven the orator to undertake to defend Murena in spite of the fact that the charge came from personalities not lower in rank and reputation than Marcus Porcius Cato, who embodied outstanding moral authority, enforced the principles of Stoic ethics in his activities as statesman, and Servius Sulpicius Rufus, Cicero's personal good friend, the most significant jurist of the age. In his statement of defense, it is not primarily the personal merits of the competitors, Licinius Murena and Sulpicius Rufus that the orator compares, it is their career, the commander's, the jurist's – and involving his own life mission, the orator's – activity that he puts on the scales of the State and public good, and provides a fairly humorous, witty assessment of these (which is sometimes really to the point, and sometimes justified by the rhetoric situation). The outcome of the lawsuit is known, the court acquitted Murena, who thus was able to start his service as a *consul*, and take over the office from the previous year's *consul* and his own counsel for defense, Cicero.¹

¹ Cf. Nótári T.: De iure vitae necisque et exponendi. *Jogtudományi Közlöny* 53. 1998. 11. 421; Auloedi et citharoedi (Cic. Mur. 29.). *Belvedere Meridionale* 11. 1999. 7–8. 92; Megjegyzések a férji hatalom történetéhez az ókori Rómában. *Belvedere Meridionale* 11. 1999. 1–2. 37; Studiorum atque artium contentio (Cic. Mur. 22–30). *Aetas* 14. 1999. 1–2. 224; Medea Palatina (Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére). *Aetas* 15. 2000. 1–2. 5; Servius Sulpicius orator. *Belvedere Meridionale* 12. 2000. 5–6. 103; *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena* 26. *Jogtudományi Közlöny* 56. 2001. 12. 470; Megjegyzések Cicero pro Murenájának történeti háttéréhez. *Belvedere Meridionale* 13. 2001. 5–8. 127; Quaestio de ambitu. *Collega* 5. 2001. 5. 43; A mérleg mint az igazságszolgáltatás jelképe Homérosznál. *Collega* 6. 2002. 2. 43; M. Porcius Cato alakja Cicero pro Murenájában (Cic. Mur. 58–66). *Belvedere Meridionale* 14. 2002. 3–4. 105; De oratoris perfecti institutione. *Collega* 7. 2003. 3. 47; Excantatio és evocatio a római szakrális jogban. *Collega* 7. 2003. 1. 94; Megjegyzések a modern büntetőeljárás alapelvek római előzményeihez. In: *A Büntető Törvénykönyv és a Büntető Eljárás Törvény módosításának elméleti és gyakorlati kérdései*. Budapest 2003. 97; Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai. *Aetas* 18. 2003. 3–4. 33; Fustel de Coulanges: Az antik városállam. *Ókor* 3. 2004. 4. 68; *Iuridicophilologica – Tíz tanulmány*. Budapest 2004; *Jogtörténeti adalékok a Pro Caecinához*. *Collega* 8. 2004. 1. 48; Megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti háttéréhez. *Jogtudományi Közlöny* 59. 2004. 7–8. 221; Cicero – Négy védőbeszéd. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T. Szeged 2004; *Summum ius summa iniuria*. *Magyar Jog* 51. 2004. 7. 385; *Summum ius summa iniuria – Comments on the Historical Background of a Legal Maxim of Interpretation*. *Acta Juridica Hungarica* 45. 2004. 301; *The Function of the Flamen Dialis in the Marriage Ceremony*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Juridica* 45. 2004. 157; *De matrimonio cum manu*. *Jogtörténeti Szemle* 2005. 2. 52; Hésiodos jogkonceptiója. *Jogtörténeti Közlöny* 60. 2005. 7–8. 328; *On Some Aspects of the Roman Concept of Authority*. *Acta Juridica Hungarica* 46. 2005. 95; *Festuca autem utebantur quasi hastae loco*. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 51. 2004. 133.

The monography by Tamás Nótári aims to explore the legal, historical and rhetorical background of *Pro Murena*, and to analyse two paragraphs, par. twenty-six and par. twenty-seven, of the *oratio* in terms of law, religion and the history of rhetoric. Chapter one discusses the historical and legal background of *Pro Murena*, describes the views on a commander's, a jurist's and orator's career expounded in *Corpus Ciceronianum*, and presents the theoretical and practical aspects of Cicero's humour.

The core of paragraphs twenty-six and twenty-seven to be discussed in chapter two and chapter three is the formal conservatism of the law of the archaic age depicted by Cicero as a trait to be mocked at; more precisely, its rigid insistence on, or one might say, tenacious clinging to the text of legal acts, sometimes opposing real conditions of life and *ius* meant to implement the idea of justice. While searching for the reasons of this rigidity, which is intensely present everywhere in Roman mentality, and examining Cicero's relation to literal and equity based legal interpretation, this paper makes detours at several points to a wide range of subject areas that belong to religion and literary history rather than to stricto sensu legal history examination; however, the analogies that can be outlined and the conclusions that can be drawn from them might lead to better understanding of the structure of specific legal and religious institutions (e.g., *legis actio sacramento in rem*), and the way they are embedded in antique thinking and imagination. That is why the themes and methodology of this paper is more diverse; yet the author hopes that the threads that seemed to run apart during work will meet in a synthesis that provides a uniform vision. This fairly extended scope, albeit, setting out from and returning to a single source—where coherence is to be ensured by the source under review, Cicero's two paragraphs—and the limited volume, as a matter of fact, have not allowed any efforts to process, describe, take a standpoint either for or against the antique sources regarding each issue, and the views asserted in literature, even close to being exhaustive, but then in several cases this did not seem absolutely necessary since the objective has not been to explore specific issues and (legal) institutions in the minutest details, thus cutting across the confines of the study, but to create a total vision to be outlined through giving a structural survey of the above.

In chapter one the historical background of the speech delivered in 63 B.C. will be described; then, the structure of the *oratio* will be presented. In view of the fact that charges against Murena was made on the grounds of *lex Tullia de ambitu*, it is necessary to outline the development of *quaestiones*, and the regulation of election fraud/bribe. Cicero and Cicero Servius Sulpicius Rufus, the most excellent jurist of the last period of the Republic, who otherwise maintained a good friendly relation, were confronted in the lawsuit as opponents, and only by giving a brief account of the life and works of the *iuris consultus* can it be made clear that it was merely the rhetoric situation that made Cicero to put the life work of Servius Sulpicius behind that of the commander. This is organically connected to the issue of the position of jurisprudence in *Corpus Ciceronianum*, and the relation between the orator's views on *iurisprudentia*, which can be read in his other works, and the statements made in *Pro Murena*.

In paragraph twenty-six of *Pro Murena*, the subject of chapter two, Cicero quotes the text of the ritual of *manum conserere*, that is, the act of the procedure *legis actio sacramento in rem* applied in the *vindicatio* of land, and makes its formalism ridiculous by making humorous comments. The procedure *manum conserere* is a peculiar manifestation of Roman mentality, consequently of the well-known formal conservatism of Roman law; first, the author's intention is to compare Cicero's description with relevant loci from Gaius and Gellius, and to draw some conclusions regarding the *vindicatio* of land. In paragraph twenty-seven that constitutes the subject of chapter three, Cicero makes certain institutions of marital law, in particular, two subtypes of *coemptio* that originally served as means of concluding a marriage with *manus*. As Cicero draws his *exempla* from this category, the investigation that follows is confined to marriage with *manus*, and will cover the following issues in detail: first, the engagement, then, the ways the marriage is entered into, and *manus* is obtained; in particular,

confarreatio, *coemptio* and *usus*; divorce, and the forms of terminating *manus*, with special attention paid to *remancipatio uxoris*, and the relation of *uxor in manu* to *agnatio*. At the same time, Cicero declares that although lawyers had kept the words themselves in the entire *ius civile*, they had abandoned *aequitas*. The remark “*aequitatem reliquerunt, verba ipsa temuerunt*” is fully in harmony with the *proverbium*, quoted also by Cicero, widely used in the period of the Republic, and having been preserved until now in the very formulation transferred by him: “*Summum ius summa iniuria*”, i.e., *law enforced to the greatest extent will lead to injustice of the greatest extent*.

Tóth J. Zoltán

Az abolíció helyzete a világban

A napjaink büntetőjogában tapasztalható egyik legfontosabb fejlemény a halálbüntetés világméretű visszaszorulása; ez a tendencia azonban korántsem egységes. Míg Európa, Óceánia vagy Dél-Amerika gyakorlatilag az abolicionizmus fellegvárainak tekinthetők, addig ugyanez Afrikáról és Ázsiáról, különösen pedig az arab világról és a messze legtöbb kivégzést végrehajtó Kínáról¹ nem mondható el. Tanulmányomban megkísérlem áttekinteni a halálbüntetés jelenlegi helyzetét a világ országaiban, és pedig nemcsak a jogi szabályozás szintjén, hanem a kivégzések tényleges alkalmazását tekintve is. A következőkben először Európa jelentősebb jogrendszereit, majd főbb vidékeinek „kisebb” országait veszem alaposabban szemügyre; az ezt követő néhány bekezdésben az amerikai kontinens kerül sorra, majd pedig Afrika, Ázsia és Óceánia rövid elemzése következik.²

A halálbüntetés teljes eltörlésére először Itáliában, mégpedig Toscanában került sor, ahol is Lipót nagyherceg 1786-ban a szankció helyébe az „örökfogság” intézményét vezette be. Igaz, ez a helyzet *de iure* nem sokáig tartott, mivel azt már 1790-ben visszaállítják a politikai bűncselekményekre, de 1808-ig ténylegesen nem alkalmazzák. Az egységes olasz állam 1889-ben szintén eltörli a kapitális szankciót, de Mussolini később ismét bevezeti. Köztörvényes deliktumokra csak az 1948-ban hatályba lépett olasz alkotmány, minden büntetettre (így háború idején elkövetett katonai bűncselekményekre) pedig csak az 1994. évi 589. törvény törli el ezt a jogkövetkezményt véglegesen.³ Franciaországban az utolsó nyilvános kivégzést 1939-ben, az utolsó (immáron nem nyilvános) *executiót* pedig 1977-ben hajtják végre, az abolícióról szóló törvényt azonban csak 1981-ben fogadja el a Nemzetgyűlés.⁴ A II. világháború után a francia, angol és amerikai megszállási övezetekből létrejött Német Szövetségi Köztársaságban az 1949. május 24-én hatályba lépett Alkotmány 102. §-a minden körülmények között megtiltja a halálbüntetést, a szovjet zónából kialakított Német Demokratikus Köztársaság azonban azt fenntartja, és csak 1987-ben törli el.⁵ Ausztriában 1950-ben törvényileg mondják ki a halálbüntetés tilalmát köztörvényes bűncselekményekre,⁶ amelyet alapjogi szinten az 1955-ös

¹ Az Amnesty International forrásai szerint a 2006-ban ismertté vált 1591 kivégzés csaknem kétharmadát (1010-et), illetve a 2005-ben ismertté vált 2 148 kivégzés több mint négyötödét (1770-et) itt hajtották végre. Ezek az adatok ráadásul mélyen alulbecsültek, mivel Kínában nincs nyilvános statisztikai adatszolgáltatás a kiszabott, illetve a végrehajtott halálos ítéletek számáról; megbízható becslések a kivégzések számát öt és tízezer közöttire becsülik évente.

² Ezen folyamat átfogó jellegű (nem pusztán egy-egy országra kiterjedő) bemutatásához a továbbiakban minden külön hivatkozás nélkül lásd az alábbi internetes oldalakat: Death Penalty Information Center. Criminal Justice Project of the NAACP Legal Defense and Educational Fund, Inc. (<http://www.deathpenaltyinfo.org>); Amnesty International: The Death Penalty (<http://web.amnesty.org/pages/deathpenalty-index-eng>); Hands Off Cain: Against Death Penalty in the World (<http://www.handsoffcain.info/>); Human Rights Watch (<http://www.hrw.org/>); Centre for Capital Punishment Studies (<http://www.wmin.ac.uk/law/page-203>); Office for Democratic Institutions and Human Rights: Legislationline (<http://www.legislationline.org>).

³ Az utolsó kivégzésekre mind katonai, mind köztörvényes bűncselekmények miatt Olaszországban 1947-ben került sor.

⁴ 2007-ben a Nemzetgyűlés a halálbüntetés tilalmát alkotmányos szintre emelte.

⁵ Az NSZK-ban az utolsó végrehajtott halálbüntetésre 1949. február 18-án Tübingenben került sor, amikor is Richard Schuh-t fejezték le guillotiné-nal rablógyilkosságért; az NDK-ban pedig utolsóként Werner Teskét végezték ki 1981. június 26-án kémkedés miatt.

⁶ Az utolsó személyt, Johann Trnkát 1950. március 24-én akasztották fel gyilkosság miatt. (Ausztriában egyébként az akasztás volt az egyetlen kivégzési módszer, kivéve az 1938-1945 közötti időszakot, amikor a náci megszállók e helyett a guillotiné-t alkalmazták).

osztrák alkotmány is megerősít, 1968-ban pedig ugyanezt (ugyancsak törvényileg) megteszik a rögtönbíráskodás vonatkozásában is. Svájcban rendes bűncselekményekre a korábban népszavazással is megerősített, 1942. január 1-jén hatályba lépő szövetségi Btk. szünteti meg a kapitális szankciót, amelyet azonban a háborús körülmények között megvalósított deliktumok formai abolíciója csak 1992-ben követ.⁷

Angliában a *Homicide Act 1957* az addig egységesen kezelt gyilkosságokat két részre bontja, és a „közönséges” emberölésekre már nem halálbüntetést, hanem életfogytig tartó szabadságvesztést ír elő.⁸ 1965-ben a *Murder (Abolition of Death Penalty) Act 1965* kivégzési moratóriumot vezet be azzal, hogy megtiltja a bíróságok számára, hogy bárkit is halálra ítéljenek, helyette minden, emberölésben bűnösnek talált személyre életfogytiglani börtönbüntetést kell kiszabniuk. 1969-ben a kedvező tapasztalatok alapján ezt a moratóriumot határozatlan időre meghosszabbítják, így a halálbüntetés köztörvényes bűncselekményekre való alkalmazhatósága *de iure* ugyan nem, *de facto* azonban megszűnik Angliában.⁹ A rendkívüli büntettek közül a haditengerészeti objektumok felgyújtása vagy felrobbantása büntetnének (*arson in royal dockyards*) halállal büntethetőségét a *Criminal Damage Act 1971* szünteti meg, míg a *Crime and Disorder Act 1998* a hazaárulás (*treason*) és a kalózkodás (*piracy*), a *Human Rights Act 1998* pedig a hadijog alá tartozó bűncselekmények ezen szankcióval való büntethetőségét törli el.

A Szovjetunióban 1947-ben ugyan minden béke idején elkövetett büntett vonatkozásában kiiktatták ezt a szankciót a büntetési rendszerből, azonban 1950-ben a politikai, 1954-ben pedig a köztörvényes deliktumokra is visszaállították azt. A halálbüntetés a szovjet állam felbomlásakor, 1991-ben is létezett, és egy ideig az utódállamok többségében is megmaradt. Ezek közül Oroszország azóta sem törölte a büntetőjogi jogkövetkezmények köréből ezt a szankciót, azonban 1999 óta azt ténylegesen nem alkalmazza. 1996-ban Borisz Jelcin elnök moratóriumot hirdetett, amelyet csak egy 1999-es csecsenföldi kivégzés tört meg, egyébként az Orosz Föderációban azóta nincsenek kivégzések.¹⁰

Moldovában 1995-ben törvényileg minden bűncselekményre nézve eltörölték a halálbüntetést,¹¹ 2005. szeptember 23-án pedig a moldovai alkotmánybíróság egy olyan alkotmánykiegészítést szavazott meg, amely alapjogi szinten deklarálja ezen szankció összeegyeztethetlenségét az alapvető emberi jogokkal, garantálva, hogy azt a későbbiekben se lehessen törvényi úton visszaállítani. Grúziában a halálbüntetést szintén törvényileg 1997. november 11-én, Észtországban 1998. március 18-án, Azerbajdzsánban pedig ugyancsak 1998-ban törölték el. Litvániában 1998. december 9-én az alkotmánybíróság nyilvánította alkotmányellenesnek ezt a szankciót, majd ezt december 21-én törvényi szinten is deklarálták. Ukrajna azt 2000. március 22-én szintén mindenfajta bűncselekményre nézve megszüntette, és

⁷ Az utolsó „polgári” kivégzésre 1940. október 18-án Obwaldenben, Sarnen városában került sor, amikor is a három rendbeli szándékos emberölés miatt elítélt Hans Vollenweidert fejezték le, ezt követően azonban a II. világháború alatt hazaárulás miatt még szabtak ki és hajtottak végre halálos ítéleteket (egészen pontosan 30 személyt ítélték halálra, és ezek közül 17-et ténylegesen ki is végeztek).

⁸ Ez azért is figyelemre méltó fejlemény, mert egészen 1957. március 21-ig, e törvény hatályba lépésének napjáig ha valakit bármilyen emberölés elkövetésében bűnösnek találtak, azzal szemben (a 18 éven aluliakat és a nőket kivéve) kizárólag halálbüntetést lehetett kiszabni, mérlegelésre tehát (a kegyelmezési jogtól eltekintve) nem nyílt semmilyen lehetőség.

⁹ Az utolsó két kivégzés Angliában 1964. augusztus 13-án történt, amikor a John Alan West meggyilkolásával vádolt két férfit, Peter Anthony Allant és Gwynne Owen Evanst a liverpooli Walton, illetve a manchesteri Strangeways börtönben ugyanazon időpontban (reggel 8 órakor) felakasztották; az utolsó nőt, Ruth Ellist pedig még ennél is régebben, 1955. július 13-án végezték ki.

¹⁰ Az olaszországi, franciaországi, németországi, ausztriai, svájci, angliai, oroszországi és Szovjetunió-beli abolíció folyamatáról lásd sokkal részletesebben: Tóth J. Zoltán: Felvilágosodás és abolíció: a halálbüntetés eltörlésének folyamata a főbb európai országokban. *Acta Humana: Emberi jogi közlemények*, 2007/1-2. szám, 75-94. o.!

¹¹ Ez a törvény 1996. február 21-én lépett hatályba.

így tett 2003-ban Örményország is.¹² Lettországból ezzel szemben csak részleges abolícióra került sor: 1999. április 15-én azt a köztörvényes bűncselekményekre megszüntették, de háború idején elkövetett hazaárulás és gyilkosság esetén továbbra is alkalmazható maradt. Az egyetlen ország, amely a volt Szovjetunió tagállamai (és az összes európai ország) közül még mindig lehetővé teszi köztörvényes bűncselekményekre is a halálbüntetés alkalmazását, az Fehéroroszország; itt minden évben történnek kivégzések, bár – annak ellenére, hogy Belorusszia az egyetlen európai diktatúra – a háborús, a katonai és az emberiség elleni bűntettek mellett csak életellenes cselekmények vannak halállal fenyegetve.

Az ázsiai volt szovjet tagköztársaságok közül elsőként (és idáig egyetlenként) Türkmenisztán lépett az abolíció útjára, ahol az 1999-ben elfogadott új alkotmányban mondták ki a halálbüntetés megszüntését. Kazahsztánban, Kirgizisztánban, Tádzsikisztánban és Üzbegisztánban azonban a halálbüntetés továbbra is hatályban van, mégpedig mind állam elleni és katonai, mind háborús és emberiség elleni, mind (Kirgizisztánt kivéve, ahol ezek halállal büntethetőségét 2007 júniusában eltörölték) életellenes köztörvényi bűntettek; Tádzsikisztánban pedig emellett még a nemi erőszak minősített (például fiatalok sérelmére elkövetett) eseteire is. Kazahsztánban az utolsó kivégzést 2003-ban hajtották végre, mivel 2003. december 17-én Nursultan Nazarbajev elnök 2004 januári hatállyal rendeleti úton moratóriumot hirdetett. 2004 januárjában Kirgizisztánban ugyanez történt; Aksar Akajev elnök az egyébként 1998 óta fennálló részleges moratóriumot ekkor terjesztette ki minden bűncselekményre (itt azonban – a többi ázsiai volt szovjet tagköztársasággal ellentétben – a szovjet korszak utáni időkben egyáltalán nem /tehát 1998 előtt sem/ került sor kivégzésre). Tádzsikisztánban is az elnök, Emomali Rahmonov függesztette fel dekretálisan a halálbüntetés alkalmazását, mégpedig 2004. április 30-án; Üzbegisztánban pedig Islam Karimov elnök ugyanezt (2008-ig szóló hatállyal) 2005. augusztus 1-jén tette meg.¹³ Habár tehát formálisan a volt ázsiai szovjet tagköztársaságok a bűncselekmények viszonylag széles körére fenntartják törvényileg a halálbüntetést, annak igénybe vételét 2003-2005 óta az ezt előíró elnöki rendeletek miatt a gyakorlatban mellőzik.

Európa abolicionista élharcosai (Itália mellett) kétségkívül a skandináv államok voltak; mind a kivégzések végrehajtásának leállítása, mind a halálbüntetés köztörvényes bűncselekményekre való alkalmazásának megtiltása, mind pedig e szankció minden körülmények közötti végleges eltörlése elsősorban az ő nevükhöz fűződik. Izlandon a halálbüntetés már a dán uralom¹⁴ alatt megszűnt, és helyreállítására a függetlenség elnyerése után sem került sor. Itt az utolsó kivégzést 1830-ban hajtották végre; ekkor a két ember meggyilkolásával vádolt Agnes Magnúsdóttir és Friðrik Sigurðsson fejtezték le. Ezt követően a dán király minden halálra ítéltnek rendre megkegyelmezett, majd 1869-ben törvényileg leszűkítette a halállal büntethető bűncselekmények körét a gyilkosságra, hazaárulásra és a legsúlyosabb katonai bűntettekre. Az emberölésre kiszabható halálbüntetést 1928-ban véglegesen eltörölték, majd 1940-ben a hazaárulás és a katonai deliktumok miatt kiszabható kapitális szankció is hasonló sorsra jutott. Azóta Izlandon *de iure* sincs semmilyen bűnöző élete elvételével fenyegetve, sőt 1995-ben az izlandi parlament egyhangúan olyan alkotmánymódosítást fogadott el, amely alaptörvényi szinten megtiltja a halálbüntetés visszaállítását. Svédországban az utolsó kivégzést 1910-ben hajtották végre, amikor a rablógyilkos Johan Alfred Andersson Andert fejtezték le guillotine-nal. 1921. június 3-án aztán

¹² Grúziában az utolsó kivégzésre 1995-ben, Észtországból 1991-ben, Azerbajdzsánban 1992-ben, Litvániában 1995-ben, Ukrajnában 1997-ben, Örményországban 1991-ben, Lettországból pedig 1996-ban került sor, mindegyik államban – a szovjet metódus folytatásaként – főbelövésrel.

¹³ E két utóbbi országban még közvetlenül a moratórium életbe lépése előtt is történtek kivégzések; az utolsó kivégzésre tehát ennek alapján Tádzsikisztánban 2004-ben, Üzbegisztánban pedig 2005-ben került sor.

¹⁴ Izland részleges önállóságát 1874-ben, teljes függetlenségét pedig 1944-ben szerezte meg.

ezt a halálbüntetést (*dödsstraff*) eltörölték a köztörvényes bűncselekményekre nézve, majd 1973. július 1-jén a hazaárulás és a katonai bűncselekmények vonatkozásában is.

Finnországban még az orosz uralom alatt,¹⁵ a cári időkben került sor az utolsó köztörvényes bűncselekmény miatt elítélt kivégzésére: 1825-ben Juho Simonpoika Hautimäkit fejezték le testvére meggyilkolása miatt. Az ezt követő évben I. Miklós cár (1825-1855) rendelete az addig halállal büntetendő bűncselekmények esetében előírta, hogy a bűnösnek talált személyeket fűvesztés helyett életfogytig tartó szibériai száműzetésre és kényszermunkára kell ítélni. 1894-ben a finn területeken új büntető törvénykönyv lépett hatályba, mely a halálbüntetést (*kuolemanrangaistus*) a szándékos emberölés mellett csak hazaárulásra és katonai bűncselekményekre tartotta fenn. A II. világháború részét képező szovjet-finn háború¹⁶ alatt éppen e militáris büntetési tényállások tették lehetővé a halálbüntetések nagy számban való kiszabását és tényleges végrehajtását: ezen öt év alatt több mint ötszáz személyt végeztek ki, nagy részüket (körülbelül 90 %-ukat) kémkedés és szabotázs, kisebb részüket pedig egyéb büntettek miatt.¹⁷ Ezen egyéb deliktumok között olyan, kisebb jelentőségű (bár háborús körülmények között így is számottevő fontosságú) bűncselekmények is voltak, mint például a harcterről való engedély nélküli eltávozás („szökés”), az előjáró parancsának megtagadása harci helyzetben, avagy a bevonulási kötelezettség megszegése. 1944-ben a szovjet-finn háború véget ért; ezt követően Finnországban többet nem hajtottak végre halálbüntetést. E szankció hivatalos eltörlésére végül köztörvényes bűncselekmények vonatkozásában 1949. december 2-án, az állam elleni és a katonai deliktumok esetében pedig 1972. május 5-én került sor.

Norvégiában 1876 óta nem alkalmazzák a halálbüntetést (*dödstraff*) köztörvényes bűnözőkkel szemben, bár ekkor rövid időszakon (egy hónapon) belül három kivégzésre is sor került.¹⁸ 1905. január 1-jével e büntetésekre a halálbüntetést megszüntették, de hazaárulásra és háború idején elkövetett katonai büntetésekre nem. E tényállásoknak a II. világháború során lett gyakorlati jelentőségük, amikor azok elkövetésére tényleges lehetőség nyílt. A háború alatt elkövetett büntettek miatt végül több tucat személyt halálra ítélték, akik közül 1945 és 1948 között 37-et¹⁹ ténylegesen ki is végeztek.²⁰ E rendkívüli bűncselekményekre végül 1979-ben a halálbüntetést végérvényesen és örökre eltörölték. Dániában Jens Nielsen volt az utolsó személy, akit köztörvényes bűncselekmény elkövetése miatt kivégeztek: 1892-ben bárddal fejezték le, mert megkísérelt megölni egy börtönőrt. Ezt követően ugyan még évtizedeken át ítélték halálra embereket,²¹ de ezeket a halálos ítéleteket királyi kegyelem miatt soha nem hajtották végre. 1930. április 15-én a dán parlament új törvényt fogadott el, amely a béke idején elkövetett összes cselekményre (beleértve a gyilkosságot és az állam elleni bűncselekményeket is) megszüntette a halálbüntetést, és amely 1933. január 1-jén hatályba is lépett. A II. világháború európai szakaszának lezárása után a dán törvényhozás olyan új bűncselekményi tényállásokat alkotott, amelyek a háborús bűnösök felelősségre vonását és megbüntetését célozták.²² Ezen új törvények létrehozására azért volt szükség, mert az egyébként még

¹⁵ Finnország 1917-ben válik függetlenné.

¹⁶ Ez a háború valójában két külön háborút jelentett: az első, az ún. „téli háború” 1939 novembere és 1940 márciusa, a második, az ún. „meghosszabbított háború” pedig 1941 júniusától és 1944 szeptembere között tartott.

¹⁷ A kivégzés módja katonai büntettek esetében a sortűz általi halál volt.

¹⁸ Az utolsó személy, akit Norvégiában gyilkosság miatt bárddal lefejeztek, Nielsen Svartbaekken Grindalen, az utolsó nő pedig Sofia Johansdotter volt. A két kivégzés között mindössze egy hét telt el: az előbbire 1876. február 25-én, az utóbbira pedig február 18-án került sor.

¹⁹ E személyek között volt Vidkun Quisling is, a Norvégiát a náci Németországnak kiszolgáltató hazaáruló norvég miniszterelnök, aki mint a németek által irányított bábkormány feje számos egyéb háborús bűncselekményt is elkövetett. Kivégzésére nem sokkal a háború befejezését követően, 1945. október 24-én került sor.

²⁰ A kivégzés – katonai bűncselekményekről lévén szó – itt is, akárcsak a többi skandináv államban, golyóval történt.

²¹ Az utolsó halálos ítélet meghozatalára emberölés miatt 1928. június 13-án került sor.

²² Ezek elfogadására 1945. június 1-jén, 1946. július 12-én, illetve 1947. október 7-én került sor.

érvényben levő hagyományos katonai büntető törvényi tényállások a háborús bűnösökre alkalmazhatatlannak bizonyultak. E jogszabályok alapján végül 1945-1950 között 76 személyt ítétek sortűz általi halálra, akik közül 46-ot ténylegesen ki is végeztek, 30-at pedig végrehajtási kegyelemben részesítettek. 1952. június 7-én a halálbüntetést (*dødsstraf*) visszaállították a legsúlyosabb élet és állam elleni bűncselekményekre, de ezen törvény alapján halálos ítéletet soha nem szabtak ki, majd azt 1978. május 3-án el is törölték, az addig érvényben levő (bár a XX. században soha nem alkalmazott) katonai büntettekkel egyetemben. Ez alól mindössze az 1945-1947 között elfogadott három törvény volt kivétel, amelyek a háborús és emberiség elleni bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonásáról szóltak, és amelyek *de iure* 1978-at követően is lehetővé tették ezeknek az egészen szélsőséges deliktumoknak a megvalósítóival szemben halálbüntetés kiszabását. Ezeket a rendelkezéseket a dán parlament csak az 1993. december 22-én elfogadott törvénnyel helyezte hatályon kívül. Ez 1994. január 1-jén hatályba is lépett; ezzel pedig az utolsó skandináv állam is megtette a legvégső lépést a halálbüntetés minden körülmények között történő megszüntetéséhez vezető úton.

A skandináv államokat az abolíció tekintetében időben a nyugat-európai országok követték. Írországból például az utolsó *extra ordinem* büntetés miatti kivégzésre 1944-ben, emberölés miatt kiszabott *executióra* pedig 1954-ben került sor.²³ Ezt követően ugyan még évtizedeken át ítétek halálra embereket (az utolsót 1985-ben), de ezeket az ítéleteket ténylegesen soha nem hajtották végre. E jogintézmény formális eltörlése 1990-ben történt meg, 2001. május 31-én pedig az ír lakosság népszavazáson döntött arról, hogy az Alkotmányt egészítsék ki egy olyan rendelkezéssel, amely megtiltja a halálbüntetést. Ez volt az első és mind ez idáig az egyetlen eset, amikor népszavazás döntött a halálbüntetés tilalmáról.^{24 25}

A Benelux-államok közül a legkorábban, már 1870. szeptember 17-én Hollandia törölte el a rendes bűncselekményekre a halálbüntetést (*doodstraf*), ezt megelőzően pedig 1860-ban hajtották itt végre az utolsó köztörvényes deliktum miatti kivégzést.²⁶ A hazaárulásra és katonai büntetésekre alkalmazható halálos szankció viszont megmaradt, sőt az a II. világháborút követően a náci kollaboránsok felelősségre vonásának igénye miatt kiegészült új, háborús és emberiség elleni bűncselekményi tényállásokkal is. Ezen törvényi rendelkezések alapján 1945 és 1952 között 152 személyt ítétek halálra, akik közül negyvenet végül ki is végeztek.²⁷ E normák a háború utáni megtorlást követően is hatályban maradtak, de többet ezt a jogkövetkezményt Hollandiában nem alkalmazták. Teljes eltörlésére, azaz végleges kiiktatására a rendkívüli bűncselekmények köréből is 1982. április 11-én került sor. Belgiumban már 1829 és 1834 között ideiglenesen megszüntették a halálbüntetés alkalmazását, és helyette az életfogytig tartó szabadságvesztést vezették be, 1834-et követően azonban a kivégzések folytatódtak. Emberölés miatt az utolsó személyt 1918-ban végezték ki,²⁸ katonai, illetve háborús bűncselekmények miatt pedig utoljára 1950-ben szabtak ki és hajtották végre halálos ítéletet. Itt egyébként a II. világháború alatt elkövetett rendkívüli büntetési miatti megtorlás nagyobb volumenű volt, mint a nyugat-európai átlag, 1944-1950 között ugyanis 242

²³ A végrehajtás módja mindkét esetben akasztás volt.

²⁴ Ez a referendum persze csak formális volt, és mindössze az írek halálbüntetéssel szembeni elkötelezettségét volt hivatva demonstrálni, hiszen ezt a szankciót Írország már 1990-ben kiiktatta a büntetési rendszeréből. Ha a nép nem szavazta volna meg az Alkotmány ilyen értelmű kiegészítését, az sem jelentette volna, hogy Írország visszaállítja a halálbüntetést, mindössze annyi történt volna, hogy a jogintézmény tilalma nem került volna be az Alkotmányba, hanem az megmaradt volna törvényi szinten.

²⁵ Az első hasonló jellegű, de az abolíciót elutasító népszavazásra az USA Colorado államában került sor még 1966-ban.

²⁶ Ekkor (1860. október 31-én) a gyilkosság miatt elítélt Johann Nathant akasztották fel.

²⁷ Az utolsó két kivégzett Wilhelm Albrecht és Andreas Pieters volt, akiken a halálos ítéletet 1952. március 21-én hajtották végre.

²⁸ 1918. március 26-án Emile Ferfaillt-t fejezték le guillotine-nal, mert megölte várandós barátnőjét. (Ezt megelőzően egyébként 1863-ban volt az utolsó civil kivégzés.)

háborús és népellenes bűnös halt sortűz általi halált. Bár e szankciót a XX. század második felében már sem emberölésre, sem más, *extra ordinem* deliktumokra nem alkalmazták, formális eltörlése mégis (főleg a többi nyugat-európai országhoz viszonyítva) viszonylag későn, csak 1996. augusztus 1-jén történt meg. Luxemburgban ezzel szemben még a II. világháború után (1948-ban) is történt kivégzés köztörvényes bűncselekmény miatt, bár az igaz, hogy ezt megelőzően 1821 óta nem.²⁹ Háborús bűntettek és hazaárulás okán viszont 1945-1949 között kilenc személy halálbüntetését is végrehajtották; az utolsóét 1949. február 24-én. 1949. május 17-én aztán a köztörvényes, 1979-ben pedig a rendkívüli bűntettek vonatkozásában is végleg megszüntették ezt a szankciót.³⁰

Ha már a miniállamoknál tartunk, érdemes megemlíteni, hogy ezekben a halálbüntetés alkalmazásának tényleges gyakorlata nagyon korán megszűnt, még a skandináv országokat is jóval megelőzve. San Marinóban például az utolsó kivégzést 1468-ban, tehát a XV. században hajtották végre, bár a halálbüntetés *de iure* eltörlésére köztörvényes bűncselekmények vonatkozásában 1848-ig, állam elleni bűntettek esetében pedig 1865-ig várni kellett. Azonban így is San Marino az az állam, ahol ezen szankció törvényi abolíciója Európában először bekövetkezett. Liechtensteinben szintén elég régóta nem gyakorolták már a kivégzéseket; az utolsó ilyenre 1785-ben került sor. Bár ezt követően rendszeresen, még a XX. század második felében is hoztak halálos ítéleteket, azokat nem hajtották végre. A formális abolíció végül az emberölések vonatkozásában 1979-ben, az állam elleni és a katonai deliktumok vonatkozásában pedig 1990-ben történt meg. Andorra a halálbüntetést minden (rendes és rendkívüli) büntett esetében ugyancsak 1990-ben szüntette meg, az utolsó (és a XX. században egyetlen) *executióra* pedig 1943. október 18-án került sor, amikor a kétszeres emberöléssel vádolt Antoni Arenyvel szemben kiszabott golyó általi halálbüntetést hajtották végre. Monacóban pedig, bár a halálbüntetést *de iure* csak 1962. december 17-én törölték el, azt már 1847 óta nem alkalmazták.³¹ Végül érdekesség, hogy a Vatikán a halálbüntetést csak 1969-ben szüntette meg hivatalosan, bár itt kivégzésre a Pápai Állam megszűnése, azaz 1870 óta nem került sor.

Ami a dél-európai országokat illeti, közülük Portugália iktatta ki legkorábban büntetőjogi szankciórendszeréből a halálbüntetést. Erre a gyilkosság vonatkozásában már 1867-ben sor került,³² de ezt megelőzően 1846 óta nem végeztek ki senkit polgári bűncselekmény miatt.³³ 1870-ben a civil halálbüntetést kiterjesztették a gyarmatokra is,³⁴ 1884-ben pedig az addig a halálbüntetés helyett alkalmazott életfogytiglani szabadságvesztést is eltörölték mint határozatlan idejű szankciót. 1911-ben a portugál alkotmányba belevették a halálbüntetés tilalmát, de 1916-ban az első világháborúban elkövetett katonai deliktumok miatti felelősségre vonás igénye miatt e tilalom alól egyes háború idején elkövetett militáris és állam elleni bűntetteket kivettek. Az 1933-as új portugál alaptörvényben ismét szerepelt a

²⁹ A végrehajtás módja elvileg 1948-ig a guillotine volt, 1948-tól viszont a sortűz (így az utolsó köztörvényes bűncselekmény miatt halálra ítélt személyt is golyó által végezték ki).

³⁰ E törvény 1982-ben lépett hatályba.

³¹ A kivégzés módja Monacóban a guillotine volt.

³² Az eltörlés szellemi atyja António Ayres de Gouveira coimbrai érsek volt, aki korát jóval megelőzve azon a véleményen volt, hogy a halálbüntetés azért alkalmazhatatlan, mert összeegyeztethetetlen az emberi méltósággal. Ezt a javaslatot egy parlamenti bizottság megvizsgálta és (más, nem elvi, hanem nagyon is gyakorlati okokból, nevezetesen szükségtelensége és célszerűtlensége miatt) támogatta. Az eltörlésről szóló törvénytervezetet Levi Maria Jordao szövegezte meg, és Berjona de Freitas igazságügy-miniszter nyújtotta be a parlamentnek. A törvényjavaslatot mind az alsó-, mind a felsőház megszavazta, majd I. Lajos király (1861-1889) aláírta, 1867. július 1-jén pedig hatályba is lépett. (Vö.: Fantoly Zsanett: A halálbüntetés eltörlése Portugáliában. In: Jogtudományi Közlöny, 1999/7-8. szám, 345-350. o.)

³³ 1846. április 22-én szándékos emberölés miatt utolsóként két férfit akasztottak fel.

³⁴ Mivel az eredeti 1867-es törvényt a gyarmatügyi miniszter nem írta alá, ezért annak hatálya a tengerentúli területekre nem terjedt ki; emiatt 1870-ben a törvényhozás külön a gyarmatok vonatkozásában is el kellett, hogy törölje köztörvényi bűntettekre a halálbüntetést.

halálbüntetés, sőt még az életfogytiglani szabadságvesztés tilalma is köztörvényes bűncselekményekre nézve. Végül 1976-ban a portugál parlament elfogadta azt a törvényt, mely ezt a szankciót minden körülmények között, tehát háború idején elkövetett katonai és állam elleni bűncselekmények vonatkozásában is megtiltja. Ez a törvény 1977 áprilisában lépett hatályba; ezzel a halálbüntetés korszaka Portugáliában is végérvényesen lezárult. Spanyolországban ez a folyamat sokkal lassabb volt: itt egészen 1975-ig történtek kivégzések, mégpedig mind emberölés, mind (1959 után kizárólag) katonai bűncselekmények miatt.³⁵ Előbbiekre nézve az abolíció törvényileg 1978-ban, utóbbiak vonatkozásában viszont csak 1995-ben következett be.

Görögországban a krétai négyszeres gyilkos Vassils Lymberis kivégzése volt az utolsó, amelyre 1972. augusztus 25-én sortűz által került sor. Itt a halálbüntetést emberölés esetében 1983-ban, hazaárulásra és militáris büntetésekre pedig 2004-ben törölték el. Törökországban az utolsó kivégzés, Hidir Aslan halálbüntetésének végrehajtása 1984. október 25-én történt;³⁶ ezt követően a török kormány végrehajtási moratóriumot hirdetett, amit többször meghosszabbított. Végül 2002-ben a halálbüntetést megszüntették az emberölésekre, 2004. július 21-én pedig alkotmányi szinten minden egyéb büntett vonatkozásában is. Máltán az utolsó *extra ordinem* bűncselekmény miatti kivégzés 1942-ben történt,³⁷ az utolsó olyan halálos ítélet végrehajtása³⁸ pedig, amelyet emberölésért mondtak ki, rá egy évre (1943. július 5-én) következett be. Ezt követően ugyan a halálbüntetések kiszabásának gyakorlata még egy ideig (egészen pontosan 1963-ig) nem szűnt meg, újabb kivégzésre azonban már nem került sor. 1971. október 4-én aztán Málta a halálbüntetést a polgári bűncselekmények, 2000. március 21-én pedig az állam elleni és a katonai bűncselekmények vonatkozásában is végérvényesen megszüntette. Végül Cipruson 1962-ben hajtották végre az utolsó halálos ítéletet,³⁹ e szankció formális tilalmát a civil büntetésekre 1983. december 15-én, a rendkívüli bűncselekményekre pedig 2002. április 19-én mondták ki.

A kelet-európai országok közül – mint a német jogfejlődésnél láttuk – legkorábban, 1987-ben, azaz még a rendszerváltás és a német egyesülés előtt a Német Demokratikus Köztársaság iktatta ki ezt a szankciót a büntetési rendszeréből. A szovjet tömb többi államában mindegyike a rendszerváltás után került csak sor: Romániában 1990. január 7-én, Csehszlovákiában 1990. július 1-jén, Magyarországon 1990. október 24-én,⁴⁰ Lengyelországban 1997. július 1-jén, Bulgáriában pedig 1998. december 12-én történt meg a halálbüntetés intézményének megszüntetése. Ezt megelőzően Romániában az utolsó kivégzésre 1989 decemberében került sor, amikor a forradalmi rendkívüli törvényszék a korábbi diktátort, Nicolae Ceaușescut és feleségét, Elena Ceaușescut végeztette ki, de ugyanebben az évben, még a forradalom előtt köztörvényes bűncselekmények miatt is került sor halálos ítéletek végrehajtására. Csehszlovákiában az utolsó kivégzés 1989-ben, Magyarországon 1988-ban,

³⁵ A köztörvényes bűnözők kivégzésének módja a *garrote* (franciául *garotte*, németül *Garrote*), azaz a fojtó nyakpánt volt, míg a militáris jog alá tartozó bűnelkövetőket vagy szintén ezzel az eszközzel, vagy sortűz által végezték ki. Az utolsó polgári kivégzés 1959. július 4-én történt, amikor a négyszeres gyilkos José Maria Jarabót fojtották meg. *Garrotéval* utoljára 1974. március 2-án zajlott le kivégzés; ekkor Heinz Chez és Salvador Puig Antich halálos ítéletét hajtották így végre. Végül az utolsó halálos ítéletek végrehajtására Spanyolország történetében 1975. szeptember 27-én került sor, amikor is három különböző helyszínen öt bűnelkövető (Francisco Baena Alonso, Ramón García Sanz, José Luis Sánchez-Bravo Sollas, Paredes Manotas és Angel Otaegui Echevarría) golyó általi *executioja* történt meg.

³⁶ A végrehajtás módja Törökországban minden büntett vonatkozásában az akasztás volt.

³⁷ 1942. november 28-án egy olasz férfit, Borg Pisanit végeztek ki kémkedésért.

³⁸ A végrehajtás módja Máltán – csakúgy, mint az anyaország Angliában – minden esetben az akasztás volt.

³⁹ Erre Hambis Zachariával, Michael Hiletokisszal és Lazaris Demetriouval szemben 1962. június 13-án Nicosiában akasztás útján került sor.

⁴⁰ Az ominózus 23/1990. (X. 31.) AB határozat meghozatalára ugyan már október 24-én sor került, de hatályossá csak a kihirdetés, a Magyar Közlönyben való megjelenés napján vált, amely (mint a határozat számából is következik) október 31-én történt meg.

Lengyelországban szintén 1988-ban,⁴¹ Bulgáriában pedig 1989-ben volt.⁴² A volt szocialista országok közül a legkésőbb Albánia lépett az abolíció útjára: itt még a rendszerváltás után, 1995-ben is került sor akasztásra. Albániában a halálbüntetés eltörlése rendes bűncselekményekre 2000-ben, háború és rendkívüli állapot idején elkövetett katonai és állam elleni deliktumokra pedig csak 2007-ben történt meg.

Végül a szocialista típusú, de a szovjet befolyási övezetbe nem tartozó Jugoszlávia tagállamai közül elsőként, még a felbomlás és a függetlenség hivatalos deklarálása előtt Szlovénia (1989-ben), Horvátország (1990-ben) és Macedónia (1991-ben) törölte el a halálbüntetést, majd őket a függetlenné válásuk után hosszabb-rövidebb idővel Bosznia-Hercegovina (2001-ben) és (kis-) Jugoszlávia, a későbbi Szerbia-Montenegró követte.⁴³ Ez utóbbi állam 2001. november 5-én úgy módosította a büntető törvénykönyvét, hogy a korábban halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények elkövetőivel szemben legfeljebb 40 évig terjedő szabadságvesztés szabható ki. E törvényt a szerb parlament 2002. február 26-án, a montenegrói pedig 2002. június 18-án hagyta jóvá, így az mindkét tagköztársaságban hatályba lépett, és mind a 2003-as névváltozás, mind Montenegró 2006-ban történt függetlenné válása után (mind Crna Gorában, mind Szerbiában) hatályban is maradt.

Bár az abolíció világtendenciának mondható, az Európán kívüli kontinenseken a haladás sokkal visszafogottabb. Ez alól (Óceánia mellett) talán csak Amerika jelent kivételt, ahol az államok felében-harmadában minden körülmények között eltörölték ezt a szankciót. Észak-Amerika két állama közül az Egyesült Államokban létezik ez a jogintézmény, Kanadában azonban nem. Az USA-ban a *Supreme Court* 1972-es *Furman v. Georgia* határozatában⁴⁴ ugyan alkotmányellenesnek minősítette a halálbüntetés akkori gyakorlatát, de nem *per se* a halálbüntetést. Ennek következtében négy évvel később az államok megváltoztatott szabályozását már alkotmányosnak ismerték el,⁴⁵ és ez a szankciónem újból alkalmazhatóvá vált. 1977-től napjainkig több mint ezer kivégzést hajtottak itt végre, legutóbb (2006-ban) például 53-at.⁴⁶ Kanadában 1961-ben korlátozták először jelentősen a halállal büntethető bűncselekmények körét, amikor (az 1957-es angol *Homicide Act*-hez hasonlóan) a „murder” kategóriáját kettébontották, a „second-degree murder” elnevezésű „sima” emberöléseket kivették az élet elvételével pönalizált deliktumok köréből, és csak a „first-degree murder” tényállásait, vagyis a szándékos emberölés egyes minősített eseteit hagyták benne. 1965-ben a Közösségek Házában⁴⁷ felvetődött az abolíció gondolata, de azt ekkor a képviselők még leszavazták. 1967-ben ugyanakkor moratóriumot fogadtak el, amely a szolgálatát teljesítő rendőr és börtönőr meggyilkolásán kívül minden elsőfokú gyilkosságra kiterjedt.⁴⁸ 1976-ban

⁴¹ Lengyelországban és Bulgáriában mindazonáltal a bíróságok a rendszerváltás után is hoztak még halálos ítéleteket; az utolsó kapitális szankció kiszabására Lengyelországban 1995-ben, Bulgáriában pedig 1998-ban került sor, bár ez utóbbi államban 1990 óta hivatalosan kivégzési moratórium volt érvényben.

⁴² A köztörvényes bűnözők kivégzésének formája az NDK-ban, Romániában, Csehszlovákiában, Magyarországon és Lengyelországban az akasztás, Bulgáriában pedig a sortűz volt.

⁴³ A kivégzés módja mind Jugoszláviában, mind a függetlenné vált államokban a sortűz volt. Az utolsó hivatalos kivégzésre Szlovénia területén 1957-ben, Horvátország területén 1973-ban, Macedónia területén 1988-ban, Bosznia-Hercegovinában 1997-ben, Szerbia területén pedig 1992-ben került sor (Montenegróról nincs adat).

⁴⁴ *Furman v. Georgia* 408 U.S. 238 (1972)

⁴⁵ *Gregg v. Georgia* 428 U.S. 153 (1976)

⁴⁶ A halálbüntetés egyesült államokbeli történetéről és jelenlegi helyzetéről bővebben lásd: Toth J., Zoltan: The Death Penalty in the United States. *Collega*, 2006/2-3. szám, 270-274. o., illetve Toth J., Zoltan: The History of Capital Punishment in the United States. *Jogelméleti Szemle*, 2007/2. szám!

⁴⁷ A kanadai Parlament kétkamarás: az alsóházat (Angliához hasonlóan) Közösségek Házának (*House of Commons*), a felsőházat pedig (az Egyesült Államok mintájára) Szenátusnak (*Senate*) nevezik.

⁴⁸ Ezt követően többet nem is került sor kivégzésre: az utolsó személyt Kanadában 1962. december 12-én, az utolsó nőt pedig 1953. január 9-én akasztották fel.

aztán törvényileg is eltörlik a halálbüntetést ezen bűncselekményekre nézve,⁴⁹ 1998-ban pedig ugyanezt megteszik a rendkívüli deliktumok vonatkozásában is.

Közép-Amerika államai közül tizennégy országban létezik,⁵⁰ nyolcban pedig nem létezik ez a szankció. A teljesen abolicionista államok közül legkorábban (1877-ben) Costa Ricában törölték azt el, az alkotmányban kimondva annak tilalmát. Panamában 1903-ban, Hondurason 1956-ban, a Dominikai Köztársaságban 1966-ban, Nicaraguában 1979-ben, Haitin pedig 1987-ben ugyancsak az alkotmányban deklarálták azt, hogy a halálbüntetés az emberi jogokkal összeegyeztethetetlen és ezért örökre tilos és alkalmazhatatlan büntetési nem; Bermuda 2000-ben, illetve Mexikó 2005-ben pedig törvényileg iktatta ki azt mindenféle büntett vonatkozásában a büntetőjogi jogkövetkezmények köréből.⁵¹

Dél-Amerikában ez a szankció hét államban van érvényben,⁵² ötben (Venezuelában, Ecuadorban, Uruguayban, Kolumbiában és Paraguayban) pedig már teljesen eltörölték.⁵³ Erre elsőként Uruguay területén került sor, mégpedig az Európán kívüli államok közül legkorábban (Európát is beleszámítva pedig Toscana és a Habsburg Birodalom után a világon harmadikként) 1807-ben, vagyis még a függetlenség 1830-as elnyerése előtt. Bár ezt követően visszaállították, a végleges eltörlés is nagyon hamar, 1907-ben bekövetkezett, amikor is az újonnan elfogadott alkotmány *expressis verbis* kimondta a halálbüntetés tilalmát. Venezuela szintén úttörő szerepet játszott az abolicionizmus történetében, hiszen itt (ugyancsak alkotmányos szinten) 1863-ban tiltották meg e szankció alkalmazását, és azt ebben az országban soha nem is állították vissza. Ezzel Venezuela összességében a második azon államok rangsorában (az USA Michigan tagállama után és közvetlenül San Marino előtt), akik a legkorábban törölték el minden bűncselekmény vonatkozásában véglegesen és visszavonhatatlanul a halálbüntetést.

Brazília ugyancsak élharcosnak számít e tekintetben, hiszen már 1889-ben törvényt fogadtak el a halálbüntetés polgári büntetésekre való alkalmazásának megszüntetéséről, ám azt később visszaállították, bár – mint láttuk – 1855 óta a gyakorlatban soha nem vették igénybe. Ecuador 1895-ben szintén megszüntette ezt a szankciót, majd 1906-ban ezen tilalmat az alkotmányban is kinyilvánította; ez a tilalom azóta is érvényben van, sőt itt (éppúgy, mint Venezuelában) nemcsak azóta, hanem azelőtt sem (soha az állam történetében nem) hajtottak végre kivégzést. Közvetlenül ezután Kolumbia is az abolíció útjára lépett, amikor 1910-ben ugyancsak az alkotmányban deklarálta e szankció megszüntetését; majd eddig utolsóként a dél-amerikai államok közül ugyanezt 1992-ben Paraguay tette meg.⁵⁴

⁴⁹ 1987-ben megkísérelték azt visszaállítani, de kis többséggel (ahogyan az eltörlés alkalmával is) az abolíció hívei győztek.

⁵⁰ Ezek közül Belize-ben és Grenadában ténylegesen nem alkalmazzák, El Salvadorban pedig csak háború vagy polgárháború idején elkövetett egyes különleges bűncselekmények esetén szabható ki. (Belize-ben az utolsó kivégzés 1985-ben, Grenadában 1978-ban, El Salvadorban pedig 1973-ban volt – ez utóbbi államban köztörvényes büntetésekre ezen jogkövetkezményt 1983-ban szüntették meg.)

⁵¹ Az utolsó kivégzésre Costa Ricában 1859-ben, Panamában 1903-ban, Hondurason 1940-ben, Nicaraguában 1930-ban, Haitin 1972-ben, Bermudán 1977-ben, Mexikóban 1937-ben került sor, a Dominikai Köztársaságban pedig azt soha nem alkalmazták.

⁵² Ezek közül azonban csak Guyanában szabják ki és hajtják végre, mégpedig kizárólag terrorizmussal kapcsolatos bűncselekmények miatt; Suriname-on ugyan emberölésre is kiszabható, ám itt ténylegesen 1982 óta nem alkalmazzák; Argentínában, Braziliában, Bolíviában, Chilében és Peruban pedig csak állam elleni, háborús és katonai büntettek elkövetőivel szemben vehető igénybe. (Mindazonáltal Braziliában 1855, Argentínában 1916, Bolíviában 1974, Peruban 1979, Chilében 1985 óta nem hajtják végre kivégzéseket. A civil büntetőjog köréből való eltörlésre Braziliában és Peruban 1979-ben, Argentínában 1984-ben, Bolíviában 1997-ben, Chilében pedig 2001-ben került sor, mégpedig Peruban és Argentínában alkotmányos szinten.)

⁵³ A végleges eltörlésre Venezuelában 1863-ban, Ecuadorban 1906-ban, Uruguayban 1907-ben, Kolumbiában 1910-ben, Paraguayban pedig 1992-ben került sor, minden esetben az alkotmányban deklarálva a halálbüntetés tilalmát.

⁵⁴ Uruguayban az utolsó kivégzésre 1905-ben, Kolumbiában 1909-ben, Paraguayban 1928-ban került sor, Venezuelában és Ecuadorban pedig (ahogy már említettük) sohasem.

Az afrikai államok döntő többsége még mindig halálbüntetés-párti, hiszen míg 41 állam jogrendszere ilyen vagy olyan formában ismeri ezt a szankciót,⁵⁵ addig mindössze 14 ország van ezen a kontinensen, amelyik azt végképp és teljesen eltörölte. Az első ezek közül Cape Verde volt 1981-ben, majd Mozambik, Namíbia, valamint São Tomé és Príncipe 1990-ben, Angola 1992-ben, Bissau-Guinea és a Seychelles-szigetek 1993-ban, Dzsibuti és Mauritius 1995-ben, a Dél-Afrikai Köztársaság 1997-ben, Elefántcsontpart 2000-ben, Szenegál 2004-ben, Libéria 2005-ben, Ruanda pedig 2007-ben⁵⁶ következett.⁵⁷ Közülük Cape Verde, Mozambik, Namíbia, São Tomé és Príncipe, Angola, Bissau-Guinea és a Seychelles-szigetek alkotmányi szinten tiltotta meg a halálbüntetés alkalmazását, míg Dél-Afrikában ugyan a törvényhozó szerv iktatta ki azt a büntetőjogi szankciórendszerből, de nem önszántából, hanem azon sajátos alkotmányjogi helyzet miatt, amely a dél-afrikai Alkotmánybíróságnak az ún. Makwanyane-ügyben⁵⁸ hozott határozata következtében állt elő.

Ebben az 1995-ös döntésében ugyanis az Alkotmánybíróság kinyilvánította, hogy a halálbüntetés ellenkezik a Dél-Afrikai Köztársaság Alkotmányának 11. §. (2) bekezdésével, amely megtiltja a „kegyetlen, embertelen vagy megalázó elbánást vagy büntetést” („*cruel, inhuman or degrading treatment or punishment*”), emiatt pedig minden akkor létező halálbüntetéssel kapcsolatos jogszabály alkotmányellenes, tehát érvénytelen. Az Alkotmánybíróság továbbá kimondta, hogy sem az Állam, sem annak bármelyik szerve nem végezhet ki jogszerűen olyan személyt, akit korábban a most hatályon kívül helyezett törvényi rendelkezések alapján ítélték halálra. Ezzel egy függő jogi helyzet állt elő, mivel a halálbüntetés az addigi szabályok alapján többé nem volt alkalmazható, de magának a jogintézménynek a minden körülmények közötti „kegyetlen, embertelen vagy megalázó” mivoltát az Alkotmánybíróság nem mondta ki. Elvileg tehát a dél-afrikai parlament számára lehetőség nyílt volna arra, hogy új, az Alkotmánynak talán immáron megfelelő, halálbüntetést is lehetővé tevő törvényi szabályokat alkosson, ahogy azt az USA tagállamai is tették 1972 után, ám az mégsem élt ezzel az eszközzel, és végül, hosszú és éles viták után 1997-ben törvényileg is rendezte a kérdést, kifejezetten megtiltva minden büntett vonatkozásában a halálbüntetést. Tehát a kapitális szankció formális abolíciója ugyan a parlament nevéhez fűződik, valójában azonban a jogintézmény eltörlése a Dél-Afrikai Köztársaságban az Alkotmánybíróságnak és az általa 1995. június 6-án meghozott határozatnak köszönhető.

Ázsiában 36 országban létezik, ötben pedig nem létezik ez a szankció. A volt szovjet tagköztársaságokról korábban már szóltunk (Türkmenisztánban nincs, Kazahsztánban, Kirgizisztánban, Tádzsikisztánban és Üzbegisztánban pedig van halálbüntetés – bár jelenleg mindben elnöki moratórium van érvényben), most csak a többi államot vesszük szemügyre. Ezen többi ország közül minden bűncselekmény vonatkozásában mindössze négy törölte el ezt

⁵⁵ Ezen 42 ország közül 15 ún. „*de facto* abolicionistának” tekinthető, ami azt jelenti, hogy már legalább tíz éve nem volt az adott államban ténylegesen végrehajtott halálbüntetés. Ezek a következők (zárójelben az utolsó kivégzés időpontja): Madagaszkár (1958), Niger (1976), Togo (1978), Mali (1980), Gambia (1981), Közép-Afrikai Köztársaság (1981), Kongói Köztársaság (1982), Szváziföld (1983), Kenya (1984), Benin (1987), Mauritánia (1987), Burkina Faso (1988), Tunézia (1991), Algéria (1993), Marokkó (1993).

⁵⁶ A halálbüntetés teljes eltörléséről szóló törvény Ruandában 2007. július 25-én lépett hatályba, mely a siralomházban lévő mintegy 600 halálra ítélt büntetését egyúttal életfogytig tartó szabadságvesztéssé változtatta. A törvény elfogadásának indoka a humanitárius szempontokon túl az volt, hogy a ruandai népirtás legfőbb felelőseit, az emberiség elleni bűncselekmények elkövetőit hazájukban is felelősségre lehessen vonni (amelyet korábban a halálos ítélet lehetősége kizárt). Ezen időpontot megelőzően egyébként Ruandában nemcsak emberiség elleni bűncselekmények (például népirtás), hanem állam elleni deliktumok, gyilkosság, rablás, sőt boszorkányság miatt is lehetőség volt halálbüntetés kiszabására.

⁵⁷ Az utolsó kivégzésre Cape Verde-ben 1835-ben, Szenegálban 1967-ben, Bissau-Guineában és Mozambikban 1986-ban, Mauritiuson 1987-ben, Namíbiában 1988-ban, Dél-Afrikában 1989-ben, Libériában 1995-ben, Ruandában 1998-ban került sor; São Tomé és Príncipe, Angolában, a Seychelles-szigeteken, Dzsibutiban és Elefántcsontparton pedig a függetlenség elnyerése után egyáltalán nem hajtottak végre halálbüntetést.

⁵⁸ *State v Makwanyane and Another* CCT/3/94; 1995 (3) SA 391 (CC); 1995 (6) BCLR 665 (CC)

a jogkövetkezményt, 32 nem, és ez utóbbiak közül is mindössze egy van (Izrael), amelyik csak rendkívüli bűncselekmények esetében teszi lehetővé ennek alkalmazását, míg másik négy a gyakorlatban nem használja azt. Izraelben ugyan 1948-ban törvényileg lehetővé tették a halálbüntetés alkalmazását életellenes köztörvényi bűncselekményekre is, sőt azt a bíróságok ki is szabták, ezen ítéletek végrehajtására azonban soha nem került sor. 1954-ben aztán ezt eltörölték;⁵⁹ azóta csak népirtás miatt⁶⁰ és háború idején elkövetett hazaárulás miatt⁶¹ lehet ezt a büntetést kiszabni. Az egyetlen hivatalos kivégzés Izrael állam történetében Adolf Eichmann halálos ítéletének végrehajtása volt 1962-ben; azóta ilyen szankciót itt senkivel szemben nem szabtak ki. A négy *de facto* abolicionista ország a Maldív-szigetek, a Brunei Szultánság, Srí Lanka⁶² és Myanmar (az egykori Burma),⁶³ míg (Türkmenisztánon kívül) a halálbüntetést jogilag sem ismerő, teljesen halálbüntetés-mentes állam Kambodzsa, Nepál, Bhután és a Fülöp-szigetek. Kambodzsában 1989-ben és Nepálban 1997-ben az alkotmányban törölték el a halálbüntetést, míg Bhután 2004-ben, a Fülöp-szigetek pedig 2006-ban törvényi szinten tette meg ugyanezt. Az utolsó kivégzésre Bhutánban 1974-ben, Nepálban 1979-ben, a Fülöp-szigeteken 2000-ben került sor,⁶⁴ míg Kambodzsában a függetlenség kivívása után halálos ítéletet egyáltalán nem hajtottak végre.

Végül az óceániai szigetvilág tizennégy önálló állama közül tízben egyáltalán nincs halálbüntetés, háromban van ugyan, de nem alkalmazzák, míg a Fidzsi-szigeteken csak katonai büntettek miatt szabható ki és hajtható végre, és itt ilyenre utoljára 1964-ben került sor. A három *de facto* abolicionista ország közül Naurun soha nem alkalmazták, míg Pápua-Új-Guineán utoljára 1950-ben, Tongán pedig 1982-ben hajtottak halálos ítéletet végre. Végül teljesen eltörölte ezt a szankciót a Salamon-szigetek és Tuvalu (1978-ban), Kiribati (1979-ben), Vanuatu (1980-ban), Ausztrália (1985-ben),⁶⁵ a Marshall-szigetek és Mikronézia (1986-ban), Új-Zéland (1989-ben), Palau (1994-ben) és Szamoa (2004-ben).⁶⁶

⁵⁹ „A gyilkosság miatt kiszabandó halálbüntetés eltörléséről szóló törvény, 5714-1954”

⁶⁰ „A népirtás bűncselekményének megelőzéséről és megakadályozásáról szóló törvény, 5710-1950”

⁶¹ „Az állam biztonságáról szóló törvény, 5717-1957”

⁶² Srí Lankán a bíróságok emberölés és kábítószer-kereskedelem miatt ma is rendszeresen szabnak ki halálos ítéleteket, de azokat 2005-ig egy elnöki rendelet értelmében automatikusan, külön vizsgálat nélkül átváltoztatták életfogytiglani szabadságvesztésre. 2005. november 19-én azonban háza előtt géppisztollyal meggyilkolták Sarath Ambepitiya főbíró és testvérét, és ezen brutális gyilkosság miatt a „törvény és rend” szellemében Chandrika Kumaratunga elnök az automatikus kegyelem intézményét felfüggesztette.

⁶³ A Maldív-szigeteken az utolsó kivégzés 1952-ben, Bruneiben 1957-ben, Srí Lankán 1973-ban, Myanmarban pedig 1993-ban történt.

⁶⁴ A Fülöp-szigetek már 1987-ben az alkotmányban kimondta a halálbüntetés tilalmát, azt azonban nem sokkal később, 1993-ban visszaállították. 2000 januárjában Joseph Estrada elnök egyéves kivégzési moratóriumot hirdetett addig, amíg egy bizottság minden egyes halálra ítélt ügyet meg nem vizsgálja. Mielőtt egy évvel később, 2001 januárjában lemondott, 103 halálos ítéletet változtatott át szabadságvesztésre. Utódja, Gloria Macapagal-Arroyo még 18 személyt részesített kegyelemben, majd 2002. szeptember 30-án határozatlan ideig felfüggesztette a kivégzések végrehajtását, amíg a kongresszus meg nem tárgyalja az abolicíós törvényt. Erre végül 2006-ban került sor, amelyben a fülöp-szigeteki parlament június 24-én eltörölte ezt a szankciót.

⁶⁵ Ausztráliában szövetségi szinten a föderális bűncselekményekre 1973-ban törölték el a halálbüntetést, míg a tagállamok közül ezt legkorábban (1922-ben) Queensland, majd Tasmania 1968-ban, az Északi terület 1973-ban, Victoria 1975-ben, Dél-Ausztrália 1976-ban, az Ausztrál fővárosi terület (*Australian Capital Territory* – ACT) 1983-ban, Nyugat-Ausztrália 1984-ben, végül pedig Új-Dél-Wales 1985-ben tette meg.

⁶⁶ Az utolsó halálos ítélet végrehajtására Szamoán 1950-ben, Új-Zélandon 1957-ben, Ausztráliában 1967-ben került sor, míg a Salamon-szigeteken, Tuvalun, Kiribatin, Vanuatun, a Marshall-szigeteken, Mikronéziában és Palaun függetlenné válásuk óta soha nem történt kivégzés.

Vértessy László

A jólét Európában - a CEFASS 2003-as jelentése

Az Európai Unió célkitűzései között kiemelkedő helyet foglal el a minél magasabb színvonalú jóléti, gondoskodó állam és Európa megteremtése. Ennek egyik legfontosabb összetevője a szociális védelem fejlesztése, finanszírozása és reformja.

A CEFASS (Centro Europeo di Formazione per gli Affari Sociali e la Sanità Pubblica) az Európai Közigazgatási Intézet (European Institute of Public Administration) szociális ellátásokkal és közegészségüggyel foglalkozó továbbképző központja, amely számos rendezvényt, konferenciát, tanfolyamot szervez ebben a témában.

A szerzőkről

Giancarlo Cesana a Milano-Bicocca Tudományegyetemen a Munkagógyászat professzora, számos egészségügyi és szociális témájú publikáció szerzője. Jelenleg a monzai San Gerardo Kórház tanulmányi és kutató központjának igazgatója, amely a munkakörülmények patológikus, degeneratív hatásait vizsgálja. Fontosabb írásai:

G.C. Cesana (2000). *Il ministero della salute. Note di introduzione alla medicina*, Firenze: Studio Editoriale Fiorentino.

G.C. Cesana, M. Ferrario, R. Sega, T. Cera, C. Toso (2001). "Socio-occupational differences in acute myocardial infarction case fatality and coronary cares in a Northern Italian population". In: *Int. J. Epidemiol.*, vol. 30, pp. 553-558.

M. Ferrario, R. Sega, M.L. Chatenoud, G. Mancina, P. Mocarelli, C. Crespi, G.C. Cesana (2001). "Time trends of major coronary risk factors in a Northern Italian population (1986-1994). How remarkable are socio-economic differences in an industrialised low CHD incidence country?". In: *Int. J. Epidemiol.*, vol. 30, pp. 285-291.

G. Citerio, D. Galli, G.C. Cesana, M. Bosio, M. Landriscina, M. Raimondi, G.P. Rossi, A. Pesenti (2002). "Emergency system prospective performance evaluation for cardiac arrests in Lombardia, an Italian region". In: *Resuscitation*, vol. 55, pp. 247-254.

G.C. Cesana, R. Sega, M. Ferrario, P. Chiodini, G. Corrao, G. Mancina (2003). "Job strain and blood pressure. A pooled analysis of several general population samples". In: *Psychosom. Med.*, vol. 65, pp. 1-6.

Maite Barea a CEFASS tanszékvezetője és a Madridi Egyetemen az Alkalmazott Közgazdaságtan professzora, cikkeit, tanulmányait az európai és a nemzetközi gazdaság témában írja. Jelentősebb művei:

Después de Maastricht, ¿qué? (en colaboración con José Barea). Ed. Encuentro, col. Oikos-Nomos, 1999, Madrid.

Introducción y dirección de *La economía del non profit. Libre expresión de la sociedad civil.* (con Giorgio Vittadini, et al.). Ed. Encuentro, Col.Oikos-Nomos, Madrid, 1999.

La tarea del profesor universitario (directora del Grupo de trabajo). Proyecto para la mejora de la calidad docente concedido por el Ministerio de Educación y Ciencia a la Asociación Universitarias para la Investigación y la Docencia. Madrid, diciembre 2001 (mimeo).

Globalización y nueva economía (en colaboración con Margarita Billón), Ed. Encuentro, col. Oikos-Nomos, Madrid 2002.

En los orígenes de la Unión Europea: Robert Schuman y Jean Monnet (directora del grupo de trabajo). (Proyecto financiado por la Comunidad de Madrid). Edita: Asociación para la Investigación y Docencia Universitarias, Madrid, 2003.

Il Welfare in Europa: i principali fattori di una crisi (en colaboración con Giancarlo Cesana y Angelo Carenzi). Informe CEFASS 2005, financiado por la Fundación Cariplo. Ed. Società Editrice Fiorentina, Florencia, 2005.

Balanzas Fiscales y financiación autonómica. Trabajo colectivo dirigido por el profesor José Barea y financiado por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, Madrid, 2005, mimeo.

1. A Jólét Európában

A könyv bevezetőjét a szerzők kérdésfelvetéssel indítják: miért van egyáltalán szükség az Európai Unió szociális védelmének helyzetéről összefoglaló jelentést készíteni, amikor kutató központok és nemzetközi szervezetek hasonlóakat készítenek. Válaszul – hivatkozva Joseph Stiglitz Nobel-díjas közgazdászra – az adatok érthetőbb, nagyobb mélységben, összefüggőbb és „vitathatóbb” értelmezésének szükségességét említik, figyelemmel az EU-ra és a tagállamokra. Az Unióban a szociális védelemre fordított kiadások (az oktatást is ideértve) átlagosan a GDP 30%-át, illetve közigazgatásra fordított összegek $\frac{2}{3}$ -át teszik ki. Az erőforrások további hasonló felhasználása, a szolgáltatások jelenlegi színvonalának megtartása, amelyek száma az elöregedés következtében visszatarthatatlanul növekszik; továbbá a jelentkező gazdasági nehézségek súlyos fenyegetést jelentenek. Az Európai Bizottság és a kormányok egy része a védekezést, a korábbi modellek kidolgozását és a személyiség központú jogok garantálásának hagyományait hangsúlyozzák. Így a technológiai és szervezési fejlődés fellendülése az emberekben azt a benyomást kelti, hogy osztozni kénytelenek az élet különböző oldalaiban: orvos/beteg, tanár/diák, szociális munkás/rászorult stb. viszonyban. Ugyanakkor az „európai akarat” még eredeti jelentésükben használja azokat a fogalmakat, amelyben összekapcsolódik a technika, a kultúra és a politika, továbbá feladatának tekinti a szociális védelmi rendszer minőségének és fenntarthatóságának megőrzését. Ez a dokumentum a megbízhatóbb forrásokból származó adatokon keresztül próbálja felbecsülni, bemutatni az összetevőket.

Az Unió szociális védelmi rendszere bővült a kezdetekhez képest, jelenleg az alábbi ügyek tartoznak ide: a) betegség, b) rokkantság, c) munkabaleset, szakmához kapcsolódó betegségek, d) öregség, e) özvegyiség, f) anyaság, g) családok helyzete, h) foglalkoztatottság, i) munkanélküliség, j) lakás, otthon, k) oktatás, l) szegénység. Ezek közül az oktatás idesorolása váltja ki még ma is a legtöbb vitát, mivel az az egyes jelentésekből kimarad (pl. SESPROS, EUROSTAT).

Az állam szerepe a szociális védelemben a nyugati államokban már a II. világháború előttre nyúlik vissza, mivel az európai országok nagy része már ekkor is rendelkeztek valamilyen szociális védelmi rendszerrel, de valódi kezdeteit a Beveridge-jelentésben találjuk. Az 50-es, 60-as évek nyugati társadalmak gazdasági helyzete igazolta, hogy a szociális védelem nagyobb szerepet kapjon a fejlődésből származó javak újraelosztásában. Mind a politikusok, mind a vállalkozók és az állampolgárok is egyetértettek abban, hogy közösen küzdjenek a társadalom tartós betegségei (pl. munkanélküliség, gazdasági bizonytalanság) ellen, vagy egyenesen megszüntessék azokat. Így az emberek azt érezték, hogy a Jóléti Állam eszméje nagyon közeli, és bölcsőtől a sírig az állam kezébe helyezhetik magukat. Kissé vázlatosan a modern állam ilyen értelmezése a Rousseau-i felfogás öröksége némi szocialista színezettel.

Idővel az állam egyre nagyobb hatalmat követelt magának abban, hogy meghatározza azt az összeget, amelyet minden egyes állampolgártól elvesz újraelosztási célokból. Azonban az elmúlt években a Jóléti Állam súlyos gazdasági helyzetbe került az elöregedés, a technikai fejlődés és a tudás által indukált növekvő szükségletek miatt, ami nagy vitát váltott ki a közpénzügyekkel foglalkozó szakemberek között az állam szerepét illetően. A többségük Stiglitz megállapítását fogadja el, azaz a visszaszorítását támogatja, két kiegészítéssel: egyik, hogy az állam ne kedvezzen a monopóliumoknak, és őrizze meg a versenyt a köz- és magánszektor között; másodszer a kormányok decentralizálják, amennyire csak lehet a gazdasági funkciókat. Unió

szinten a szociális védelemhez is kapcsolódik a szubszidiaritás és arányosság elve, mivel a Maastrichti Szerződés kivette a harmonizációs kötelezettség alól az oktatás-, kultúra-, egészség- stb. politikát meghagyva azt a tagállamok számára, ahol még inkább érvényesülnie kell a közigazgatásban, illetve a non-profit szektorban a vertikális és horizontális decentralizációnak.

A mű ezt követően három részre osztható. Az első fejezet mutatja be az EU szociális védelmi rendszerének jelenlegi állapotát rövid történeti előzményekkel, a második részletesen elemzi az egyes alkotóelemek, funkciók fejlődését és jelenlegi állapotát, a harmadik pedig összefoglalja a már megkezdett, illetve előre látható reformokat. Mindezeket szövegbeágyazott számos grafikon teszi még érthetőbbé, színesebbé.

1.1. Szociális védelem jelenlegi helyzete

Az Európai Unióban a szociális védelem nagy jelentőségű. Az Európai Bizottság és az Európai Tanács egyetlen utóbbi alkalmat sem szalasztott el annak érdekében, hogy meginduljanak a reformok, amelyek lehetővé teszik e rendszer fenntarthatóságát, és amelyek összhangban állnak a Maastrichti Stabilitási Paktumban szereplő kötelezettségekkel. 1999-ben a szociális védelemre fordított kiadások mértéke az EU-ban átlagosan 30%-át tette ki a GDP-nek, amely a kevésbé fejlett, felzárkózott tagállamok számára jelentős terhet jelent. Azonban ez a szám megtévesztő, mert a szociális védelmi csatornán keresztül folyósított összegek mögött álló nemzeti erőforrásokra vonatkozó kifejezések csak hozzávetőlegesek. Ahhoz, hogy valós értéket kapjunk az egy főre jutó GDP és a szociális védelmi kiadás közötti összefüggéseket is értékelni kell. Így érthetőbb, hogy Stabilitási Paktum fizetési mérlege miért deficitese. A helyzetet még jobban megvilágítja az a tény a közigazgatásra fordított kiadások közül a szociális védelemre fordított összeg átlagosan 65%-ot tesz ki (ez az Egyesült Királyságban 80%) Tehát az Unió és a tagállamok számára is komoly veszély, hogy a problémák megoldására még nem látnak egyszerű és hatékony megoldást.

Az európai szociális védelem előzményei már a X. században is kétségtelenül megtalálhatóak a legtöbb országban, amely két okra vezethető vissza. Az egyik a keresztény tanítás elterjedése, a másik pedig az az alapvető emberi tulajdonság, hogy gondoskodunk a betegekről, tanítatjuk a gyerekeinket, dolgozunk a családunkért, segítünk a szegényeken stb. A felvilágosodás kora és a francia forradalom megváltoztatta az államról és a társadalomról kialakult képet: a szociális védelem az állampolgár joga lett. Így az államnak kötelességévé vált, hogy minél nagyobb részt vállaljon a szociális intézkedésekből. Ténylegesen a Jóléti Állam kezdeteit Németországban találjuk, Bismarck kancellársága idején. Az 1883. évi törvény az alacsony jövedelmű dolgozók kötelező betegbiztosításáról rendelkezik, amelyet az 1884. évi törvény munkahelyi balesetek elleni biztosítással egészít ki. Az 1889. évi törvény bevezette a biztosítási rendszert az idősek és rokkantak körében, amelyet az 1891. évi kibővített az özvegyekre, majd 1929-ben a munkanélküliekre is. Nagy-Britannia saját szociális védelmi modellt dolgozott ki a negyvenes években, amely Churchill és lord Beveridge nevéhez fűződik, hogy megoldást találjanak a harmincéves korosztály és a világháború problémáira. A háborút követően a nyugati társadalmak mintegy három évtizedig előre nem látott fejlődésnek indultak, egészen az első olajválságig, amikor bejelentették, hogy a közpénzekből egyre nagyobb összeget kell szociális védelemre fordítaniuk.

A kilencvenes években tovább növekedett a szociális védelemre fordított kiadások összege, amelyhez számos tényező is hozzájárult: demográfiai változás, nyugdíjasok számának emelkedése, egészségügyi ellátások növekedése. Ez Németországban az egyesítést követően megkétszereződést jelentett, de Franciaországban, Olaszországban és Nagy-Britanniában is fokozatosan egy közepes mértékű emelkedés volt tapasztalható, míg a kisebb államokban (pl. Luxemburg) ugyanolyan szinten maradt. A szerzők azonban itt is a csupán euróban kifejezett

érték mellett, inkább az egy főre jutó összeget vizsgálják, ami EU15 átlagában 6955 €-t jelent, tehát az egy főre jutó GDP (21 351 €) 32%-át teszi ki. A két szélsőérték között – Luxemburg 42 985 €; Portugália 10 844 € – azonban majdnem négyszeres az eltérés. Ez az egyenlőtlenség a szolgáltatások költségének és az igénybevehető kedvezmények mértéke, illetve a népesség kor szerinti megoszlása közötti összefüggéssel magyarázható.

Valójában az 1990-es évek az az évtized, amikor a szociális védelmi funkciók a legnagyobb stabilitást mutatták. Az időséssel, öregekkel kapcsolatos ellátások növekedtek, de a munkanélküliséggel kapcsolatosak háttérbe szorultak, kivéve azokat az országokat (Spanyolország, Írország), ahol amúgy is az átlagosnál magasabb volt munkanélküliek száma. Az országok és kormányok szociális védelmi prioritásait és az erre fordított kiadásait bemutató gazdasági elemzések grafikonok két típusba sorolhatók: az egyik úgy közelít a kérdéshez, hogy az egyes funkcióknak százalékosan mekkora a részesedésük a szociális kiadásokból; a másik pedig a GDP növekedése és a kiadások emelkedése közötti összefüggéseket vizsgálja. Mindegyik országról elmondható – kivéve Írországot és Portugáliát –, hogy erős kapcsolat van a bruttó hazai termék és az öregségi nyugdíj mértékének emelkedése között, ez EU átlagban egyharmados növekedést jelent. További megállapítás, hogy a nemzeti költségvetésekben az egészségügy foglalja el a második legmagasabb helyet a szociális védelmi kiadások között (EU-s átlagban 22%). A kohézió négy országban¹ a prioritások és költségek tekintetében a legnagyobb figyelmet az oktatás kapja.

Az európai szociális védelemre legnagyobb hatást a demográfiai változás fejt ki: a születések száma lecsökkent, a társadalom elöregszik, és a kettő közötti deficitet a bevándorlók száma sem tudja kiegyenlíteni. A várható élettartam az Európai Unióban hosszú és folyamatos növekedést mutat. 1970-től 5-5,5 évvel emelkedett, ami 2000-ben a férfiaknál 74,7, a nőknél 81,1 évet jelentett. Az Eurostat szerint, ha ez így emelkedik tovább, 2050-re eléri a 79,7-t és 85,1-t. Az elöregedéssel kapcsolatos jövőképpünket tovább rontja az a tény, hogy 2000-ben az egy nőre jutó gyermekek indexszáma 1,2 – 1,9 között mozgott, ami 2050-re az 1,7-hez fog közelíteni. 2050-re Olaszország és Spanyolország lakosságának 40%-a lesz 60 év feletti. Ez azzal a következménnyel is jár, hogy a társadalom aktív rétege arányaiban tovább csökken. A becslések szerint 2000 és 2050 között az egészségügyre fordított kiadások a GDP-hez viszonyítva 0,7% – 2,3%-kal is emelkednek, a közkiadások tekintetében pedig 25% – 30%-kal. Ezeket a költségeket még további 0,2% – 2,5%-kal, illetve 70%-kal fogják növelni a hosszú időtartamú segítségnyújtásra, felügyeletre fordított kiadások. Ugyancsak probléma, hogy a jelenlegi nyugdíjrendszerek általában úgy működnek, mint egy generációk közötti újraelosztási szisztéma.

1.2. Egyes szociális területek

A második rész az öt legfontosabb területet mutatja be részletesen: egészség, nyugdíj, munkanélküliség, oktatás, otthon és család; összefoglalva az EU és a tagállamok problémáit, jelenlegi helyzetét.

Az **egészségügyre** fordított költségeket általában köz- és magánkiadásokként különböztetik meg: az első alatt azokat a tételeket értik, amelyek ahhoz kellene, hogy az állam olyan helyzetbe kerüljön, hogy képes legyen biztosítani a jólétet az állampolgárok számára; a második pedig azt az összeget tartalmazza, amelyet az állampolgároknak kell kötelezően elviselniük, hogy szabadon vehessék igénybe azokat a szolgáltatásokat, amelyeket nem biztosít az állam. A társadalom elöregedése, a források növekvő felhasználása, a segélyek folyamatosan növekvő

¹ Görögország, Spanyolország, Írország és Portugália. (A kohéziós jelző onnan ered, hogy ők kapják a legtöbb juttatást a Kohéziós Alapból)

igénybevétele a legmarkánsabb összetevők, amelyek az Unió mindegyik tagállamában nyomást gyakorolnak az egészségügy helyzetére.

A térítések általánossá tétele – amely előnybe részesíti a választás szabadságát és a szolgáltatások minőségét – lehetővé teszi a betegek számára, hogy korlátok nélkül vegyék igénybe az ellátásokat, és az orvosoknak is, hogy megszorítások nélkül írhassanak fel vizsgálatokat, gyógyszereket és kezeléseket. Ez azonban nem kedvez a rendelkezésre álló összegek optimális allokációjának. Ahol folyamatosan épül ki a ticket rendszer – mint ahogy Franciaországban –, ott is csökkent a teljeskörű biztosítottság és az egészségügyi kölcsönök aránya az egészségügyben. Az országok legnagyobb részében azonban a kórházi szektor is további problémákat jelent. A reformkísérletek általában a köz és magán termékek közötti versenyt akarják erősíteni, valamivel lassabban a piaci mechanizmusokat bevezetni, és a kórházak, illetve más egészségügyi központok közötti összetettebb integrációt kívánják megvalósítani.

Mindegyik uniós országában megfigyelhető az egészségügyre fordított kiadások lassú és folyamatos növekedése, ez 1999-ben a szociális védelemre szánt pénzek 22%-át jelentette. Az ezt finanszírozó bevételek általában két csatornából származnak: a kormány intézkedéseiből (adózás) vagy a kötelező társadalombiztosításból. Spanyolország, Olaszország, Írország, Finnország szinte teljesen az adókra támaszkodik, amely hasonlít a dán, brit modellre. Németország, Franciaország, Luxemburg, Hollandia pedig a társadalombiztosítási rendszert választotta. Az EU15-ből, csak Ausztriában található vegyes rendszer. Az elmúlt években a szociális rendszer átalakítása és fejlesztése mindegyik országban megtörtént, de annak ellenére, hogy a különböző államokban eltérő helyzettel találkozhatunk, mégis vannak közös problémák, kérdések:

- a) az egészségügyi pénzalapok sokszínűsége,
- b) a szolgáltatások árképzése,
- c) a megelőzés és kockázat elkerülési irányzat elterjedése,
- d) az ellátás és ápolás színvonalának csökkenése,
- e) az orvosok menedzserré és vállalkozóvá válása,
- f) a magánjogi felelősség elhanyagolása,
- g) a monopóliumok megjelenése és a választás szabadságának megszűnése.

Ezekon felül a nyugati társadalmakban továbbra is fennállnak a források és a kiadások ellenőrzésével kapcsolatos akut nehézségek. Ezért szükséges a gyenge egészség-piac megerősítésének és szabályozásának fokozott jelentőséget tulajdonítani, hogy az egészség megőrzése ne csak választás vagy lehetőség legyen, hanem jog.

Az Európai Unió tagországainak **nyugdíjrendszerei** eltérőek. Ezeket azonban két nagy területre, pillérre lehet osztani: first pillar pensions (állami nyugdíj, társadalombiztosítás), second pillar pensions (magánpénztár). 1990 és 1999 között a társadalombiztosítás – nyugdíjakra folyósított – kiadásai rendszeresen és folyamatosan növekedtek. A tagállamokban a nyugdíj- és a pénzügyi rendszer is egyensúlyhiányos, így alapvető reformokra van szükség. (Írország kedvezőbb helyzetben van, mivel a lakosság megközelítőleg 10 évvel fiatalabb, mint Európáé.) Olaszországban a közkiadások 43%-át költik az idősokkal kapcsolatos feladatokra, így a családok és a munkanélküliek csupán 2-2%-ot kapnak. 1995-ben, a legutóbbi reformot követően, a magán- és közszférában dolgozók kiszámolták az elmúlt öt éves átlag keresetük alapján a várható nyugdíjukat. A magánszférában 35 év díjfizetés után már gondolkodnak a munkavállalók azon, hogy nyugdíjba menjenek, ez a szám a közszférában 20 év. Ezért kellett törvényileg szabályozni a nyugdíjkorhatár alsó szintjét. Ha nem történik további reform a nyugdíjakra fordított kiadások 2030-ra elérik a GDP 25%-t. A helyzet Luxemburgban is hasonló.

Két használható módszer létezik a nyugdíjrendszer finanszírozására: az egyik az újraelosztás elve szerinti (pay as you go), a másik befektetéseken alapul. Az első egyre nagyobb

veszélyeket hordoz a demográfiai változások miatt. A másodikban a kockázatot a részvénytőke ingadozása és a gazdasági fejlődés lehetséges válságai jelentik. Ezért valamennyi EU-s ország a kettőt vegyesen alkalmazza, amelyek általában befektetési alapokra támaszkodnak. A reformok szükségessége mindenki számára világos, általában a következő szempontok, irányelvek mentén:

- nem létezik olyan intézkedés, amely minden problémára csodaszer lenne;
- egyensúlyt kell teremteni az aktív munkában eltöltött idő és a nyugdíjas évek között;
- párbeszédet kell teremteni a társadalom szereplői között (kormány, szakszervezetek, vállalkozók);
- a DB rendszert fel kell váltani a DC rendszerrel², ez utóbbi a közigazgatás számára is olcsóbb és egyszerűbb;
- a járadékot a teljes munkában eltöltött idő alapján kell megállapítani, nemcsak az utolsó évek keresetének figyelembevételével.

A nemzetközi szervezetek nem hagynak fel a **munkanélküli segély**hez kapcsolódó problémák hangsúlyozásával, mivel azt gyakran munkakerülésként tolmácsolják. Egy 2002-es OECD jelentés ismételten úgy jelölte ezt a biztonsági ellátás típusát, mint a munkanélküliség ellenes morális veszélyt. A nordikus országokban (pl. Dánia, Svédország) már hosszú ideje bevezették, hogy azok, akik a munkanélküli segélyhez való joguk lejártáig közelednek, részt vesznek olyan programokon, amelyek segítik őket a munkába való visszailleszkedésben. Spanyolország, Dánia, Írország, Belgium és Finnország 2-4%-kal költ többet a szociális védelemre fordított pénzeiből munkanélküliségre, mint az európai átlag (6%). Írországban csak 1997-ben mérséklődött erre a 10%-os értékre, ami a GDP növekedéssel magyarázható. Dániában 1994-ben vezettek be reformokat a munkaerőpiacon, egyben szigorúbb feltételeket állapítottak meg a munkanélküli segély folyósításához. Finnország esetében az OECD 2002-ben úgy fogalmazott, hogy az ország számára nagy kihívás lesz a munkahelyeket stabilizálni, mivel a költségvetés munkaüggyel kapcsolatos terhelése magasabb, mint az EU átlag, viszont a jövedelemszint alacsonyabb. Belgium is hasonló gondokkal küzd, mert a költségvetése ugyanolyan rossz helyzetben van, továbbá a szociális védelmi rendszere is eléggé költséges. Ugyanakkor 2000-ben a belga kormány egy többéves nemzeti programot indított a társadalombiztosítás átalakítására, amely az OECD szerint is kedvez az álláskeresőnek.

A munkaügy helyzete Svédországban a legelcsüggesztőbb, amiért a teljes körű szociális védelem gondolata felelős, továbbá az a tény, hogy a juttatások függetlenek a jövedelmi illetve vagyoni viszonyoktól. Az OECD 1999-es jelentése szerint egy munkanélküli átlagos jövedelme megközelítheti a teljes munkaidőben foglalkoztatott jövedelmének 85%-át. A munkanélküliek 4%-a nem keres többet miután elhelyezkedik, és egyharmaduknak is csak 1%-10%-kal növekszik a jövedelme. Hollandiában a 90-es évek elején sajátos jelenség mutatkozott: a rokkantsági nyugdíjjal való visszaélés. A szabály nagyon egyszerű volt: legalább egy évig tartó betegbiztosítás fizetése és 15%-os rokkantság után az ember jogosulttá vált 65 éves koráig a rokkantsági nyugdíj teljes összegére, amit a legutolsó kereset alapján állapítottak meg, függetlenül az eltöltött időtől és a befizetett díjak összegétől. Ezek a példák, számok jól mutatják azt a hosszadalmas változást, amely a az európai társadalom munkamoráljában következett be.

Az Európai Unió több alkalommal is hangsúlyozta a szubszidiaritás elvét az **oktatásban**, végtére is a hagyományok és minden egyes ország nemzeti kultúrájának tiszteletben tartását. 1995-től kezdve³ az oktatásra fordított közkiadások abszolút értéken számolva nem változtak.

² A DB rendszer (Defiend Benefit Scheme) teljes egészében megelőlegezi a nyugdíjat, míg a DC rendszerben (Defiend Contribution Scheme) a dolgozó csak hozzájárul annak összegéhez.

³ Ez az első év, hogy az Eurostat az oktatásról is adatokat tart nyilván.

A legjelentősebb kiadások az Unió négy nagy országában (Németország, Franciaország, Olaszország, Egyesült Királyság) található, amelyet ötödik helyen Spanyolország követ. Azonban, ha az egy főre jutó összeget vizsgáljuk, akkor a nordikus országok (Dánia, Svédország, Finnország) és Ausztria áll az elsők között. A legalább nyolc éves kötelező közoktatást a tagállamok legnagyobb részében 1970-től kezdve vezették be, amely valamennyi tagországban ingyenes és általános. Ennek ellenére az ezzel összefüggő egyes jelentős kiadások a családokat terhelik: a könyvek, az utazás és az iskolai étkeztetés költségei.

Az iskolaválasztás szabadsága egyike a legnagyobb és legalapvetőbb kérdéseknek, nemcsak Európában, amelyet számos nemzetközi egyezmény is deklarál. Egy mai vázlatos hegeliánista felfogás szerint, amely a gondolkodásmódra fekteti a hangsúlyt, az ember nem más, mint az állami képzés egy terméke. A fiatalok pusztán olyan emberi erőforrások, akik ügyében az állam az egyedüli, aki dönt a kötelező oktatásuk tartalmáról és körülményeiről. Ezzel szemben az iskolának annak a helynek kellene lennie, ahol elsőként jelenik meg a pluralizmus, átengedve a szülőknek a gyermek számára legmegfelelőbb aktuális oktatási hipotézisek közül választás jogát és az azért való felelősséget. Számos ország vegyes megoldásokat alkalmaz, azaz a tanulók is részt vehetnek a döntésben, továbbá olyan szempontok is közrejátszanak, mint az iskola költségei, az otthontól való távolság, a közlekedési eszközök jelenléte stb. Minden európai polgárnak joga van iskolát alapítani, megszervezni és vezetni, ami fontos eleme az oktatás szabadságának. A Gyermek jogairól szóló egyezmény is (kihirdetve 1989. november 20.) hangsúlyozza a természetes és jogi személyek oktatási intézmények létrehozásához és irányításhoz való szabadságát.

Ehhez kapcsolódik a finanszírozásukhoz kapcsolódó kérdés: a magániskolák közpénzekből történő állami támogatása. A tagállamok szubvenciók rendszerei eltérőek: vannak olyan országok, ahol a magániskolák ugyanannyit kapnak, mint az államiak, máshol csak egy részét, illetve van olyan megoldás is, amely a tőkeköltség szerinti kvóta alapján történik. Történelmileg három csoport különböztethető meg egymástól:

- a magániskolákra ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az államiakra (Dánia, Németország, Ausztria, Egyesült Királyság, Írország);
- a magániskolák finanszírozása régóta tárgyalások és egyeztetések napirendjén szerepel, egyelőre azonban csak állami támogatásokban részesülnek (Hollandia, Belgium, Franciaország, Olaszország);
- hosszú ideje az oktatásról szóló elképzelés a kérdést a közszféra feladatának tekinti, elismerve a magán intézmények létesítésének szabadságát, az idevonatkozó kedvező jogalkotás lassú fejlődése mellett (Görögország, Luxemburg, Finnország, Svédország).

A magánszektor állami támogatása nagyban függ a támogatott magániskolák erejétől, súlyától. A képet a tandíj intézménye színesíti. Azokban az országokban, ahol a szubvenció nem elégséges a tanulók teljes tandíjának fedezetére, ott ez diszkriminációt eredményezhet a kevésbé tehető családok hátrányára.

A **család**ot mindig is nemcsak a személy, de a társadalom egésze par excellence összetevőjének, helyének tekintették. Mára felismerték, hogy a társadalom első helyen álló erőforrása, a létezés számára egyaránt jó közösség és közönség. A család fejlődése többszörösen és jelentősen kihat a társadalomra. Gyakran a szükségletek helyeként jellemzik a családot, és nem úgy tekintenek rá, mint a társadalom befektetési területére. A családpolitika általában a következő témákat tárgyalja:

- segítségnyújtás a születéskor, gyermekneveléshez és nemzedékmegújításhoz;
- lakás-, otthontámogatás;
- a források egyenlőtlen elosztásának csökkentése.

A családokra szánt kiadások átlagosan 7%-át teszik ki a szociális védelemre fordított összegnek. A legmagasabb értékek Németországban (1999-ben 60 000 millió €), Franciaországban és az Egyesült Királyságban találhatók. Az Unió többi tagállamában 10 000 millió € alatt van ez az érték. Viszont ha ismét az egy főre jutó összeget vizsgáljuk, akkor Dánia (1150 €) és Luxemburg (1400 €) kerül az első helyre (Németország 700 €), ahol a szociális védelem 11-12%-át fordítják a családokra. Legutolsó helyen, mint mindig a kohéziós országok állnak.

Az EU tagállamainak családpolitikái nagy eltéréseket mutatnak. A nordikus országokban továbbra is ragaszkodnak a két szülő egyenlősége, gazdasági önállósága, és az egyéniség érvényesítése központú felfogáshoz. Franciaországban és Belgiumban a családot a nők elfoglaltságának tekintik, védelmezve az anyaságot, továbbá ezt a közösséget tartják a társadalom alapjának. Az Egyesült Királyság és Írország számára kifejezetten nem nyilvánvaló a családpolitika, mivel a magánéletbe való be-nem-avatkozás elve érvényesül. Németországban, Ausztriában, Hollandiában és Luxemburgban a gyermekek neveléséért a nők felelősek, így a szociális jog a házi, otthoni munkát is elismeri, beépítve azt a nyugdíjrendszerbe. Európa déli részén nagyobb hangsúlyt fektetnek a családra, a nőkre és az anyaságra. Annak ellenére, hogy ebben a térségben jobban fejlődik a családpolitika, segítve a gyermeknevelését, mégis a munka/család viszonya hátrányosan befolyásolja a születések számát.

Ehhez kapcsolódik az **otthon**támogatás, amely az állam szemszögéből rövid időre nyúlik vissza. A szociális védelmi rendszerben csak az elmúlt két évtizedben jelent meg. Ha megnézzük az otthonok számára rendelkezésre álló források összegét, akkor Franciaországot (13 000 millió €) és az Egyesült Királyságot találjuk az első helyen, mivel a szociális kiadások EU átlag 2%-hoz képest ezekben az országokban 5%-ot fordítanak erre a célra. Az egy főre jutó érték Nagy-Britanniában (360 €) és Svédországban (240 €) a legmagasabb.

1.3. Reformok

A harmadik fejezet a szociális ellátásokkal és szolgáltatásokkal kapcsolatos elkezdett vagy leendő reformokat mutatja be. Külön figyelmet szentel az előző fejezetben is többször hangsúlyozott finanszírozási problémákra. Végül három példát és annak tapasztalatait mutatja be az olvasónak: betegellátás Östergötland-ban, kórház Alzira-ban, továbbá egy lombardiai iskola.

A reformok során a szerzők három fogalmat emelnek ki: minőség, hatékonyság, egyenlőség. Abból indulnak ki, hogy mindegyik országban a közszféra igazgatásszervezését és finanszírozását leginkább a történelem, a kultúra és a társadalom gazdasága határozza meg. Lassú folyamat míg egyetértés alakul ki az egységes európai szociális védelmi rendszer fenntartása ügyében, mivel eltérőek a tagállamok, más a közellátások finanszírozása, a közszféra és a munkavállalók között is szembenállással számolhatunk. A munkaidő csökkenése a pénzügyi bevételek mérséklődését is jelenti, amely a közpénzügyekkel foglalkozó szakértők egy részénél komoly megfontolásokat eredményez. A közzgazdászok, bár megkülönböztetik a magánvagyonot és az állami tulajdont, de ezek a fogyasztás során sem versenyeznek, és nem is zárják ki kölcsönösen egymást. Azonban van egy harmadik típus is, a szociális védelemé, a kiváltságos javak (pl. ha valaki már használ egy kórházi ágyat, azt más már nem használhatja), amelyek olyanok mint a magánjavak: van áruk és személyre szólnak; de teljesen, vagy túlnyomó részben a közigazgatásba tartoznak. Ezek létét az újraelosztás fogalmával lehet megmagyarázni.

A gazdasági szakemberek már régóta kidolgoztak a piaci ingadozások ellen olyan elméleteket, amelyek védik a szociális védelmi javakat. Az ötlet lényege, hogy a jobb megoldások érdekében a piac hatékonyabb kihasználása kerüljön bele a szociális programokba és a közigazgatásba, legyen verseny a közszféra és a gazdaság más szereplői között, kettéválasztva a szociális javakat a hozzájuk kapcsolódó finanszírozási javaktól. A globalizáció új jelentése a kormányokat és nemzetközi szervezeteket is arra kényszeríti, hogy hatékonyabb együttműködéseket

keressenek, amit a partnerséggel (partenariato) jelölnek. Az OECD is megerősíti, hogy a kormányok kapcsolatban állnak a vállalkozásokkal, a dolgozókkal, a civilszervezetekkel, és ezek jól működnek a nemzeti és a nemzetközi gazdaságban. Az Európai Bizottság pedig az információ kezelés átláthatóságát és a szubszidiaritás elvét emeli ki ezzel kapcsolatban.

A közigazgatási rendszerek általában három helyen tökéletlenek:

- az összes döntést központosítása, ami együtt jár az irányítással és a végrehajtással,
- a túlzottan jogközpontú szemlélet, ami az eredmény iránti felelősséget nélkülözi,
- a zárt hierarchikus felépítés, gyakori szolgáltatás- és hatáskörkettőzésekkel.

Ezek felismerésével egy időben megkezdődik a közigazgatás különböző szintjeinek ellenőrzés- és felelősségközpontú átvizsgálása, továbbá más szociális szereplők, mint partnerek bevonása. Ennek eredményeként feladatait és funkcióit át kellene értékelnie azokon a területeken, ahol a szociális szereplők is jelen vannak és beépülnek az igazgatásba, és ott csak az ellenőrzésre kéne szorítkoznia.

A tagállamok az elmúlt években készítik elő a teljesítménynövelésről szóló megállapodásaikat⁴, amelyeknek több típusa létezik:

- egyetértések a miniszter és a végrehajtásért felelős igazgatók között a stratégiákról és prioritásokról,
- a költségvetéssel vagy a forrásokkal kapcsolatos megállapodások,
- szervezési feladatokról szóló egyetértések,
- az ügyfelek és a beszállítók megállapodásai a felelősség körülhatárolásáról,
- kormányközi és partnerségi egyezmények az oktatásról, az egészségügyről, a munkaerőpiacról.

Az utóbbi években az EU tagállamok egyre nyitottabbak arra, hogy közpénzekből finanszírozott szolgáltatások nyújtásáért a köz- és magánbeszállítók között versenyhelyzet alakuljon ki, illetve a lakosság is szabadon választhasson a köz- és magánszolgáltatások között (oktatás, egészségügy stb). Ennek köszönhetően megjelentek az árverések, a koncessziók és az alvállalkozók az állami szférában. Azonban a túl sok ilyen jellegű megállapodás hatására az árak megemelkedhetnek, ami a költségvetést is behatárolhatja, illetve így az egy főre jutó kiadásokat maximálva bevezetésre kerülhet az a rendszer, hogy aki több szolgáltatást kíván igénybe venni, fizessen többet.

A kezdeti időszakban számos országban (Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Portugália, Finnország) jelentkeztek ezek a problémák, amelyeket főként a kilencvenes évek első felében oldottak meg valójában a szerződések felülvizsgálatával, iratminták készítésével, új szabályozással stb.. Mégis, a többi EU-tagállam is hajlandóságát fejezte ki, hogy teret engedjen a közpénzekből finanszírozott magánigazgatásnak, ezt segíti a OECD által a 80-as években létrehozott, a helyi fejlesztésekre vonatkozó LEED (Local Economic and Employment Development) program, vagy az Unió strukturális alapjainak 1992-es reformja, továbbá a munkanélküliség ellen küzdő ERGO, LEDA programok. Ezek a valóban partnerségi kapcsolatok mára már számos szereplőt tömörítenek: központi kormányzati hivatalokat, helyi és regionális önkormányzatokat, vállalkozókat, nem kormányzati szervezeteket, szövetkezeteket, egyetemeket stb.

A fent említett három példa közül elsőként **Östergötland** egészségügyét mutatják be. Östergötland egyike a 21 landstingnek⁵, Stockholmtól délre található, területe 10 562 km²,

⁴ A mű itt a franciák és az OECD által is használt terminológiát alkalmazza: Les contrats de performance; (PUMA/PAC (99) 2, 1999, p.7.)

⁵ Területi közigazgatási egység, a mi megyénknek feleltethető meg.

411 345 lakosa van. Mindegyik landsting az 1982-es egészségügyi törvény óta, saját maga felelős azért is, hogy megszervezze és biztosítsa lakossága számára az egészségügyi ellátást. A svéd egészségügyi rendszer három szintre tagolódik (helyi, landsting, központi) és az állampolgárok jövedelemarányos befizetésein alapul, amelynek 80%-a a landstingek között kerül felosztásra. Az elsődleges vagy alapellátás a várdcentralokban történik, amelyek a nagyobb városokban találhatóak, minden nap délután ötig vannak nyitva, továbbá egy sürgősségi orvos is mindig rendelkezésre áll. A recepciónál lehet információt kérni és előzetes időpontot egyeztetni. Ezekben a központokban számos rendelés működik: általános, fizioterápia, pszichiátria, gyermekorvos, labor stb. A várdcentralok két félék: köz és magán. Az államiak teljesen a landsting döntései alatt állnak, míg a privátok ezzel szemben az ellátásra szoruló emberekkel vannak szoros, korlátozott kapcsolatban, saját felelősség mellett. Svédországban a kórházak legnagyobb része állami, emellett hét egyetemi is működik, mindegyik landstingben átlagosan 2-3 működik, amelyekben a legtöbb ellátási forma igénybe vehető. Megvizsgálva az Östergötlandi landstinget, három szint különíthető el:

- a) primärvård - alapfokú ellátás,
- b) läanssjukvård, länsdelljukvård - helyi kórház,
- c) regionsjukvård - regionális kórház.

Svédországban a 80-as évek folyamatos gazdasági növekedését követően – hasonlóan a nyugati társadalmakhoz – a 90-es évek elején nehézségek támadtak, világossá vált, hogy a jóléti állam ebben a formában nem tartható fenn tovább. Ennek hatására határozta el Östergötland, hogy a várdcentralokat függetleníti, és saját költségvetéssel ruházzák fel, amelynek fedeznie kell az előzetesen kiszámított kiadásokat. Kezdetben a központok vezetői orvosok voltak, később kilencben bevezették a vezérigazgató tisztséget egy orvos vagy egy ápoló, mint menedzser vezetésével. A várdcentral-ok vezetői felelősséggel tartoznak mind a központnak, mind a landstingnek. A piaci eszközöket, mechanizmusokat sikerrel vezették be egyaránt a szolgáltatói és finanszírozási területen a rendszerbe. Östergötlandban jelenleg 42 várdcentral működik (6 magán, 36 állami). Mindegyik központ a landsting mögöttes felelőssége mellett írja alá szerződéseit, viszont a költségvetés működéséért egy vezető orvos felel. 2001-ben 5 hely (4 várdcentral, 1 egyetemi kórház) vezetője volt ápoló, amely a tapasztalatok és a kiegyensúlyozott pénzügyi helyzet alapján pozitív hatással volt az intézményekre. Miközben az ellátások célkitűzéseinek és tárgyának meghatározása bekerült a politikába, az utóbbi években egyre hatékonyabb lett az együttműködés a különböző szereplők között: kórházi orvosok, általános orvosok, ápolók, politikusok, betegek stb.

Ahhoz, hogy az **Alzira-i kórház** (Valencia tartomány) példáját megértsük, a szerzők a spanyol mechanizmust mutatják be általánosságban. Nagy vonalakban a spanyol egészségügyi rendszer központi finanszírozása a társadalombiztosításon és a központi újraelosztáson alapul. A szakértők megerősítik, hogy a nemzeti egészségügyi rendszer hatékonysága elkülönül a kedvezményezett megelégedettségétől, aminek az egészségügy által túlzottan gyakorolt védelem az oka. Az 1981 és 2002 között lezajlott reformok eredményeként világosan látható, hogy 17 autonóm területen önálló, a többi részen pedig központi, nemzeti feladat az egészségügy megszervezése. Az egészségügy tárgyában hozott XIV. általános törvény (1986. április 25.) 65. cikkelye előírja az „Area de Salud”-ok (egészségügyi körzet, terület) számára általános kórház létesítését, amely alkalmas klinikai és különleges beavatkozások ellátására a hatásterületen. Ennek a területnek körülbelül 230 000 lakosa van, és 27 nagyobb várost tömörít, köztük Alzirat is, amely csak 1997-től kezdett kórházközpont lenni. Ekkor ugyanis a valenciai vezetés elhatározta, hogy itt, a tartomány közepén épít egy új kórházat 225 egyágyas szobával. Miközben az intézmény építése elkezdődött, kihírdették a 10/1996-os rendeletet is, amely kimondta, hogy az egészségügyi intézmények nem csak a törvényben meghatározott ellátásokat jogosultak

végezni, hanem a magánjog hatálya alatt egyéb szolgáltatásokat is nyújthatnak. Ez rendelet a kilencvenes évek elején lezajlott szemlélet változás egyik eredménye, amelynek lényege, hogy az állam különböző jogi megoldásokat keresett a köz és magán szféra közötti együttműködési formákra. Ez azonban nem eredményezi az egészségügy privatizálását, hanem a koncessziók egy sajátos rendszerét alakítja ki, amelyben:

- az állami szolgáltatások a legszükségesebbekre szorulnak vissza: koncesszió, igazgatás, ellenőrzés, felügyelet, jogszabály módosítás, szankció;
- a magánszektor az állami munkatársává válik, mivel érdekelve van közszolgáltatásokban;
- a „legkedvezőbb ajánlat díjazása” formula alkalmazásával a közigazgatás a rendelkezésre álló pénzeket megfelelően allokálja.

Ez a Conselleria de Sanidad y Consumo de la Generalidad Valenciana esetében a következő célkitűzések mentén történt:

- a speciális egészségügyi ellátások az Area de Salud-ban maradtak;
- a többi szolgáltatás esetében az időleges vállalkozási egyesülés (Ribera-Salud kórház, Dragados y Construcciones e Lubasa, la Caja de Ahorros del Mediterráneo e Bancaja) a legkedvezőbb ajánlat elvének alkalmazásával kiegyensúlyozott finanszírozási szerkezetet biztosított a kórházaknak.

A beruházás teljes összege 63 millió € volt. A fizetések az évekhez és a személyekhez igazodtak, évenkénti fülvizsgálat mellett, és legfeljebb 34 000 peseta lehetett. A 230 000-es lakossággal számolva, ez egy fő esetén 224 €-t jelent egy évben. Ahol ezt a rendszert nem vezették be, ott ez az érték átlagosan 600 €, és a szolgáltatások színvonala között nincs különbség. Mindenki megdöbben, amikor szembesült ezzel az eltéréssel. A valenciai Egészségügyi Szolgálat volt felelős azért, hogy ellenőrizze és biztosítsa az ellátások minőségét és megfelelőségét. A hatékonyság érdekében létrehozott egy gazdasági és kórházi szakemberekből álló, havonta összeülő vegyes bizottságot a következő feladatokkal:

- döntés a kórházakat és a közigazgatási hivatalokat megközelítő reklámokkal kapcsolatos elhatározásokról, célkitűzésekről;
- a szerződések végrehajtásának vizsgálata és ellenőrzése;
- a személyek közötti viták elbírálása, és az esetleges szankciók kiszabása;
- a könyvelés elkészítése és rendezése.

Emellett a Szolgálat kiemelt egy irodát is, aminek rendeltetése, hogy:

- javasoljon a támogatásokkal kapcsolatban alternatív megoldásokat;
- ellenőrizze, vegye fel vagy utasítsa el azokat, akik nem a hatásterületről jönnek;
- felügyelje a fent említett bizottság döntéseinek megvalósítását;
- kérjen és fogadjon az ellátásokkal kapcsolatos minden statisztikát.

Az alzirai kórház végül is 1999 januárjában született meg. Az eredmények nagyon biztatóak voltak: a gyógyszerkészítmények 30%-kal kerültek kevesebbe, az 1999-ben még 1 millió €-s hiány 2001-re már 500 000 volt. Minden évben az amortizáció és a törlesztés 6 millió €-t tesz ki, továbbá a bérek 25%-kal magasabbak, mint az állami kórházakban. A megtakarításokat a következőképpen osztják fel: $\frac{1}{3}$ a kórház javára, $\frac{1}{3}$ a beszerzésekre és $\frac{1}{3}$ az ápolóknak. Az intézményt a következő vonások jellemzik:

- szabad kórházválasztás;
- a szakemberek szabad megválasztása;
- a sebészeti beavatkozások várakozási ideje nem lehet több mint 90 nap;
- a kísérők számára egyágyas szobák;

- a konzultációk ideje: hétfőtől péntekig, 8-22 óra között;
- a sebészeti rendelő nyitva tartása: hétfőtől szombatig, 8-22 óra között;
- a célkitűzések ösztönzése;
- minden egyes beteg kórtörténete a kórház megnyitása előtti három évre visszamenőleg;
- világos, egyszerű kutatási stratégia 2000 és 2005 közötti időszakra.

Az előző két példa az egészségügy megszervezése körüli problémákkal foglalkozott: felelősségi és pénzügyi kérdésekkel. **Lombardia kiváló iskolája** esetében egy új kérdés merül fel: a szülők iskolaválasztási szabadsága tekintettel gyermekeik megfelelő oktatására. Manapság a legjobb iskola rangért folyó küzdelem versenyt, konkurenciát generál az oktatási intézmények között, amelyet tovább fokoz a személyes és közösségi szabadság, a kulturális sokszínűség és a regionális iskolarendszerek között minőségi eltérés. Olaszországban az 1859-es Család törvényt követően az oktatás a közigazgatás feladata lett, amelyet az 1923-as, 1926-os és az 1935-ös rendelet is megerősített. Az 1970-es években az iskoláztatásra nagy hatással volt a regionális és tartományi politika kibontakozása, továbbá az is hogy a szociális politika részeként kezdték kezelni. A kilencvenes évek elején különböző programok jelentek meg az oktatási intézményi autonómiáról, törvényi szinten a legkiemelkedőbb a „*Bassanini I*” néven emlegetett jogszabály (59/97). Ezzel párhuzamosan telepítették a regionális és helyi igazgatásba az oktatás megszervezését, az iskolafejlesztést, tárgyi eszközökkel való ellátását stb. 1995-ben merült fel ez a probléma, hogy a régióknak nincsen semmiféle törvényi alapjuk arra, hogy megszervezzék az iskoláztatást. Ezt az akadályt az 1/2000-es regionális törvény szüntette meg, kimondva, hogy az oktatás megszervezése a régiók feladata, hatásköre, bizonyos fenntartásokkal az állam számára. Eközben további kérdésként merült fel, hogy miközben az állami iskolákban a tanulás ingyenes volt, a szülők, akik magán intézményekbe írták gyermeküket, két alkalommal is fizettek: egyszer adót, másodsor tandíjat. 2000-ben a 66-os törvénnyel a baloldali kormány bevezetett az oktatási egyenjogúság biztosítására egy normatívát, amit 2001. október 18-án még alkotmánymódosítás is követett, így ez az alaptörvénybe is bekerült. A jogalkotó így fel-, illetve elismerte, hogy a magániskolák is közfeladatot látnak el, közszolgáltatást nyújtanak, továbbá a modern társadalom egyik jellegzetessége és egyben alapjog is a kulturális pluralizmus, amely a tanulást és a tanítást is magába foglalja. Az egyenjogúság biztosítása pénzügyi szempontból kétféleképpen történhet:

- a) az iskolák,
- b) a családok

kapják az állami támogatást. Az első megoldás hátránya, hogy negatívan befolyásolja az intézmények közötti szabad választást. Lombardiához hasonlóan más régiók is az utóbbit választották, mivel ez jobban biztosítja az iskolák közötti egyenlőséget. A 2000/2001-es tanévben elhatározták, hogy a legjobb iskola jutalmat adhat minden olyan családnak, ahol egy főre jutó jövedelem nem éri el a törvényi minimumot, és amely a megnövekedett költségek 25%-nál nem lehet alacsonyabb. Ezzel mérsékelhető a családok számára a költségtérítés összege. A következő tanévben már a gyerekek 9-10%-a tanult magániskolában, ami egy másik folyamatot is elindított: az oktatás, tanítás színvonala is el kezdett felértékelődni. A kedvező eredmények számos más régiót (Veneto, Piemonte, Sicilia, Lazio) is meggyőztek, és most készen állnak arra, hogy bevezessék a kiváló iskola intézményét.

1.4. Következtetések

A záró következtetések azzal kezdődnek, hogy a szerzők a 2003-as adatokat dolgozták fel, és ezek alapján vontak le következtetéseket a 15 tagállamból álló Európai Unió akkori és jövőbeni jólétéről. Az Unió ezidáig még nem alkotott közösségi irányelvet ebben a témában, így ha a jelenlegi helyzetet a kultúra és a jövő szemszögéből nézzük, alig mondható

egységesnek. Ami valóban közös bennük az az, hogy mindegyik tagország fejleszteni kívánja szociális védelmi rendszerét. Az államok és kormányaik, akár jobb- vagy baloldaliak, beleértve az alacsony jövedelműeket is (Portugália, Spanyolország, Görögország), egy olyan szociális garanciákkal rendelkező szisztémát szeretnének létrehozni, amely a legtöbb személyes és társadalmi problémát lefedi. Ebből a számos kötelezettségből a legnagyobb részt a közigazgatás vállalja magára annak érdekében, hogy az állampolgárok, a társadalombiztosításnak és az újraelosztásnak köszönhetően, a lehető legegyszerűbben érezzék magukat. Mivel az európai polgárok, továbbá az európai élet is azt akarja mondani, hogy biztonságban, védve van a tanulatlansággal, a betegségekkel, az öregedéssel és a munkanélküliséggel szemben.

A legfontosabb kérdés: hogy mindez mennyi ideig tarthat? A nagyobb országok felismerték az egymást generáló, egymással összefüggő problémákat:

- a szaporulat alacsony;
- az aktív, munkaképes társadalmi réteg folyamatosan csökken;
- az előrecedési arány nő;
- egyre emelkednek az állam szociális és egészségügyi kiadásai.

Röviden, amire a tanulmány is felhívja a figyelmet többször is, hogy az európai szociális védelem jelenlegi ritmusát már nem képes sokáig tartani. Elsősorban az egészségügy és a nyugdíjrendszer szorul átfogó reformra. Ugyancsak érdemes a közigazgatás hatékonyságát megvizsgálni, mivel a megerősödött magánszektor – profitorientáltsága miatt – nagyobb és jobb aktivitást mutat. Azonban a piacnak és a magánszférának kölcsönösen együtt kell működnie az állammal, mivel önmagukban nem eléggé megbízhatóak. Így mindkét fél érdekelt abban, hogy egyre színvonalasabb egészségügyi, oktatási, családtámogatási és más szociális szolgáltatásokat nyújtson. A számos példát és adatot is figyelembe véve megállapítható, hogy a jólét megteremtéséhez ez az egy – valószínűleg hosszú – út vezet, amely nem visz egyenest a paradicsomba, de biztonságos és ellenőrizhető.

2. Összegzés, ajánló

A könyv átfogó és leíró képet nyújt az Európai Unió jelenlegi szociális politikájáról és társadalmi, demográfiai problémáiról. A mű olvashatósságát érthető nyelvezetének és logikus felépítettségének köszönheti. A számos diagram, táblázat, grafikon nemcsak színesebbé teszi, hanem még inkább alá támasztja a sürgető problémák mihamarabbi megoldását. A rövid történelmi bevezetőt követően, így az olvasó e tényszerű, leíró munkának köszönhetően megismerkedik az EU jóléti intézményrendszerével. Az első fejezet bevezeti az olvasót a jóléti állam alapfogalmaiba. A második egy nagyon borús, lehangoló képet nyújt Európánkról, főleg az öregedés demográfiai összefüggései gyakorolnak megrázó hatást az emberre. A harmadik fejezet a legizgalmasabb része a könyvnek, amely az öt legegyszerűbb kérdésre fókuszál. A reformok szükségességét, értelmét, jelentőségét, illetve az új megoldások, kiszervezések hatékonyságát és eredményességét számos példával demonstrálja. Ezzel, mintegy követendő precedenst szolgáltat nemcsak az újonnan csatlakozott, csatlakozó országoknak, de – mint azt olvashattuk – az Unió régebbi tagállamai számára is.